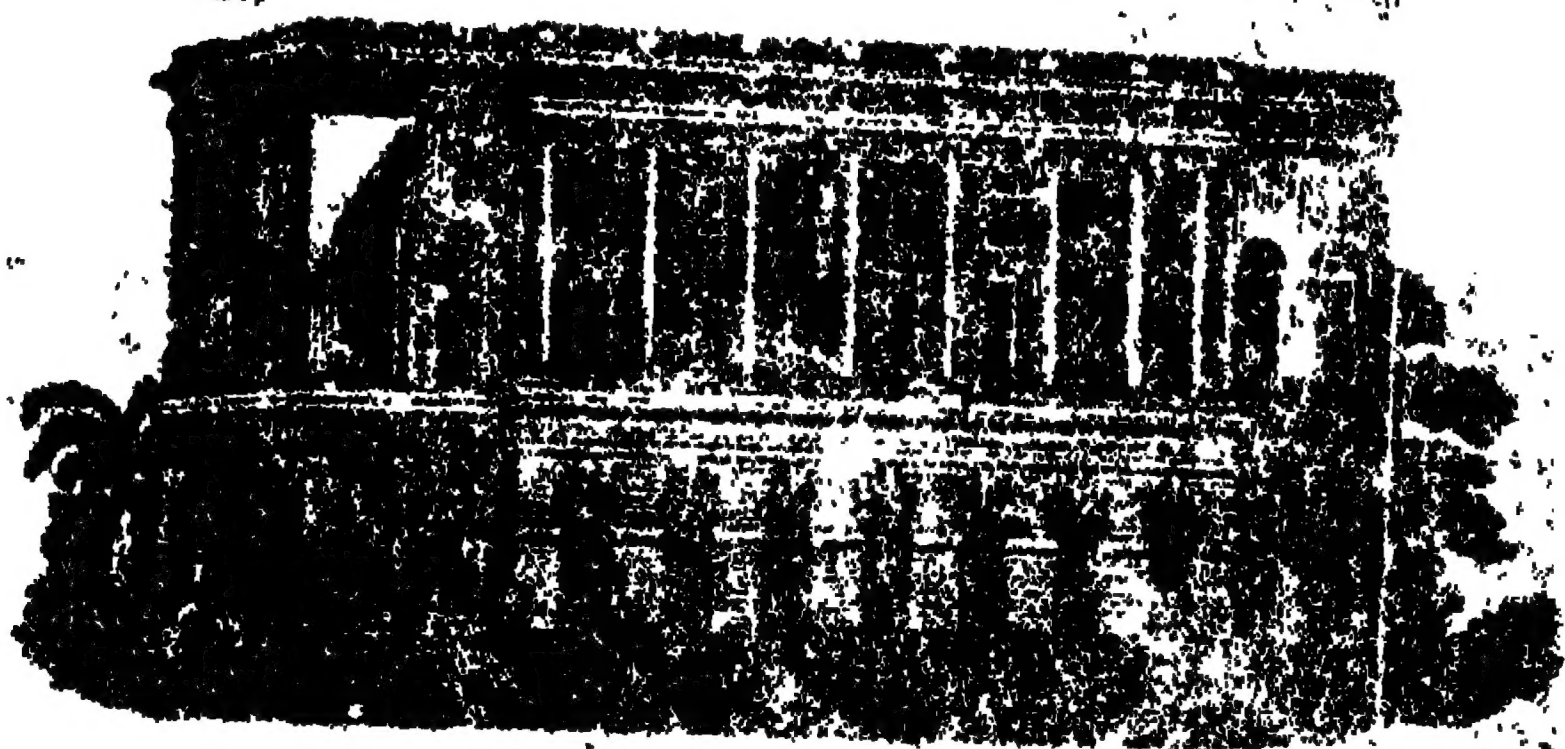

LIBRARY
 BIBLIOTHECA INDICA
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
 NEW SERIES. No. 983.

बोधिव्यावतारपञ्चिका ।

PRAJNAKARAMATTA'S COMMENTARY
 TO THE

BODHICARYĀVATĀRA OF CĀNTIDĒVĀ

EDITED WITH INDICES

BY

LOUIS DE LA VALLÉE POULLEY

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF PARIS

EAST ASIAN LIBRARY

Part I

Calcutta

1902

PRINTED AT THE

AND

ASIATIC

699-21

108

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIANIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
40, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita-rahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	8
Adyatkavita Kanstabho, Fasc. 1	0	0
Agni-harsana, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	8
Akshaya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	3
Anu Bhāṣam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	4	14
Apporizata of Saadilya, (English) Fasc. 1	0	12
Astasahasika Prajnaparamita, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Ayasthāyika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avalamb Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 each	10	0
Bhāṣya, (Text) Fasc. 4-5 @ /6/ each	1	14
Bhāṣya, (Text) Vol. I, Fasc. 1-2	0	12
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	5
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	2	4
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	0	6
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	6	0
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	12	14
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	4	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	6	10
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	2
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	0	12
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	4	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	10	14
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	8	14
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	8	14
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	4	2
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	8	0
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	2
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	4	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	6	14
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	2
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	8
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	8	4
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	0	10
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	8	14
Bhāṣya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	8	14

15993

601

INTRODUCTION.

(PRELIMINARY.)

The Bodhicaryāvatārapañjikā is preserved in two parts of the collection of the Government of Bengal, both acquired by Professor Haraprasād Chāstrī. (See Notices Sanskrit MSS., Vol. XI, p. 7). The first is in the Nepalese character and contains (with several large lacunae) the whole of the text; the second, in the Maithili character, contains only the commentary on the ninth chapter.²

As concerns the text of the Bodhicaryāvatāra, I have used the edition of Minaev and his critical apparatus, together with the text in Paris (Devanāgarī 78, Burnouf 98, called Dev. and Burn). Some help has been found in a little tract, of which fragments only are preserved, called Bodhicaryāvatāratippaṇi; this was discovered in the Durbar Library at Kathmandu by Professor Bendall and was copied for him. I refer to it as Tipp.

Much more profitable has proved the study of the Ākāśamucca in which our author, Prajñākaramati, has borrowed, mostly with acknowledgment, nearly the whole of his illustrations from earlier literature. The able editor of this work has helped us in identifying and comparing the two texts.

The translations of the Bodhicaryāvatāra and of the Pañjikā in French have been used, from the 16th page of this edition onwards, for ascertaining or elucidating the Sanskrit text; the Tibetan text of the same passages, together with a translation, will be given in a final appendix.

Paris, July 1902.

LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN.

chara

"abhi

form

The tenth chapter of the Avatāra, the authenticity of which is rather doubtful, there is, so far as I know, no commentary by Prajñākaramati.

Edited by myself in Latin character, some years ago, in my *Bouddhisme, des origines et Matériaux*, I. (London, Luzac.)

प्रज्ञाकरमतिकृता बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

ॐ नमो बुद्धाय^१ ॥

सुगतान् ससुतान् सधर्मकायान्
प्रणिपत्यादरतो ऽखिलांश्च वन्द्यान् ।
सुगतात्मजसंवरावतारं
कथयिष्यामि यथागमं समासात् ॥^२ ॥

.....^३ अखि]^{२^a}लांश्च वन्द्यामिति ५
कल्याणमित्रप्रभृतीनां^४ ॥ - सुगतात्मजसंवरावतारमित्यभिधेय-
कथनं । कथयिष्यामीति प्रयोजनाभिधानं । संबन्धप्रतिपादनपदं

^१ Sic Minaev, Burn, Dev.; L² has: namaḥ sargubuddhabodhisattvebhyah M.: namo ratratrayāya, the ṭippanī: namas tārāyai.

^२ The first four stanzas of our text are quoted by the author Ānti-
deva in the exordium to his work the *Ḫikṣāsamuccaya* (edited by C. BENDALL
in the *Bibliotheca Buddhica*), with some variants. Here instead of: "yathā-
gamaṁ samāsāt," the *Ḫikṣā* has: "samuccitārthavākyaḥ." The special
character of the two works, which have the same "prayojana" and the same
"abhidheya" (bodhisattvasaṁvara), is clearly illustrated by their introductory
formulas.

^३ The first folio of our MS. is lost. The second one, in some parts illegible,
is broken down: wants the right part (four or five akṣaras).

The ṭippanī begins as follows: Ihāyam ācāryaāntidevaḥ parān bodhi-
sattvasaṁ[vare'va]tārāyitum ātmānaṁ ca tatra sthīrikartuṁ bodhicaryā-
vatāraṁ kartukāma ādan sadācāraparipālanaārthaṁ angatā ityādy āha.

^४ Supply in the lost part of the Comm.: praṇatīḥ, namaṣkṛtīḥ.

तु न विद्यते । सामर्थ्यादेव तु स प्रतिपत्तव्यः ॥ यथागममि
 स्नातक्यपरिहारपदं । समासा[दिति पुनर्]कृतापरिहारवच
 इति समुदायार्थः^१ ॥

अवयवार्थस्तूच्यते । सुगतानित्यत्र गतशब्देन सर्वपृथग्जने
 5 भगवतां व्यवच्छेदमुपदर्शयति । तेषां संसारान्तर्गतत्वात्
 भगवतां तु संसारविनिर्गतत्वात् । सुशब्दस्तु प्रशस्ताद्यर्थस्त्व^२य
 वृत्तिविशिष्टं सुग[- - -] । तेनायमर्थः । प्रशस्तं यथा भवति
 एवं मध्यमप्रतिपदा^३ क्लेशाद्यावरणप्रहाणं गताः सुगताः । अने
 प्रहाणसंपत्तिरुक्ता ॥ यदि वा प्रशस्तं सर्वधर्मनिःस्वभावता
 10 तत्त्वं गता अधिगताः सुगताः । अनेनाधिगमसंपदुपदर्शिता
 य[- - - -ती]र्थिकशास्त्रभ्यो भगवतां विशेषश्चोपदर्शितो भवति
 तेषामात्मादिभावाभिनिवेश[वशात्] प्रशस्त[गमना]^४भावात्
 आत्मादौनां च प्रमाणबाधितत्वात् । संसाराप्रतिपक्षत्वाच्च अप्र
 शस्तं गमनं ॥ अपुनरावृत्त्या वा गताः । पुनर्जन्मनो रागादौना[
 15 - - - हं]कार - - 'हंकारबौजस्याविद्यायाः सर्वथा प्रहाणा

^१ Panaruktatā, cf. *infra* p. 6, l. 5.

^२ Tipp.: atra śloke ratnatrayasya vandyānām upādhyāyaprabhṛtinām c
 prapattiḥ | abhidheyam | tatsambandhaḥ | prayojanam | asvāntantryam | apauna
 uktyam iti ṣaḍ arthāḥ pratipāditāḥ ॥ tatra sugatātmaśaśvarō' bhidheyam
 asya ca granthenāmunā' bhidhā[nam | abhidhā]nābhidheyabhāvalakṣaṇa
 sambandhaḥ sāmartyagamyah | asya cābhidheyasya buddhatvaṁ par
 niṣṭhitam prayojanaṁ gamyam ॥ This method of exposition (abhidhey
 etc.), is well known by the Nyāyabinduṭīkā, the Madhyamakavṛtti, the
 Vedāntasāra, the Tarkasamgraha, p. 70 ; cf., *infra*, p. 4, l. 14.

^३ MS. : ° artha traya.°

^४ MS. has : madhyamāpra.°

^५ Three syllables added in margin. The last seems to be : vya.

^६ Perhaps : °kāraṇuddhyā.°

सुगताः । अनेन स्रोतश्रापस[सकृद]ागामिवोधिसत्त्वेभ्यो ऽपि
 भगवतां विशेषो दर्शितः । तेषां प्रशस्तगमनेऽपि सर्वथा - ल-
 प्रहाणात्^१ पुनरावृत्तिसंभवात् ॥ निःशेषं वा - - - - -
 - स]^[२]र्ववासनाया अपि कायवाग्बुद्धिवैगुण्यलक्षणायाः स्वय-
 मधिगतमार्गेष्वावपाटवस्य^३ वा सर्वथा प्रहाणात् सुगताः । एता- 5
 वता संपूर्णगामित्वं^४ भगवतां प्रतिपादितं । अनेनाप्यनागामि-
 श्रावकप्रत्येकबुद्धेभ्यो भगवतामसाधारणगुणत्वमावेदितं । तेष[र-
 - - -] कायवाग्बुद्धिवैगुण्यस्य स्वाधिगतमार्गेष्वावपाटवस्य च
 संभवात् । एवं च बुद्धत्वमशेषगुणसरमसाधारणमपरयोगिभिः[
 सुगतशब्देन स्थापितं ॥ 10

तानेवंभूतान् सुगतानादरतः परमप्रसादेन प्रणिपत्येति
 नमस्कृत्य सुगतात्मजसंवरावतारं कथयि[ष्यामीति] संबन्धः ॥

किंभूतान् ससुतानिति । सुताश्च सुनीनामिह सन्धप्रसु-
 दितादिभूमयो^५ बोधिसत्त्वा एव गृह्यन्ते । तेषामेवात्राधिकृत-
 त्वात् तैः सह । अनेन विशेषणैर्यस्य नमस्कारोऽन्तर्भावितः ॥ 15

अपरं विशेषणमाह । सधर्मकायानिति । सर्वाप[- - - -]
 ऋ भगवतां स्वाभाविको धर्मकायः^६ । स एव चाधिगमस्वभावो
 धर्मः । समूहार्थो वा कायशब्दः । जनकायो बलकाय इति यथा ।
 तेन प्रवचनस्यापि ग्रहणं । तेन सह । अनेनापि धर्मस्य नमस्कारो
 ऽन्तर्भावितः । इति रत्नत्रयनमस्कारोऽयमित्यु [- - - -] ॥ 20

१ MS. : Sarvadhārhatva. Ex conj. : sarvadhātva^१ २ Apūṭava, in *Less.* only.
 ३ New word. ४ The first of the ten Bhūmis (Dh. S. lxiv).
 ५ On the Dharmakāya, see KERN, *Over den aanhef eener buddh. Inscr. uit Battambang* (Versl. d. K. Ak. v. Wet., Afd. Letter. 4 R, D. iii, Amsterdam, 1899).

ननु बुद्धाद्धर्मो धर्मतत्त्वार्थसंघ इति क्रमः । तत्किमिति
 बुद्धानन्तरमायंसंघः । तदनु धर्म इति व्यतिक्रमनिर्देशः ॥
 सत्यमिह लोकबुद्धानुरोधाद् व्यतिक्रमनिर्देशो वेदितव्यः ।
 योजनान् सुगतान् सधर्मकायान् ससुतान् प्रणिपत्येत्यनुक्रमेणै-
 5 [व न कश्चिदत्र]^[3^a] दोषः ॥ अथ वा बोधिसत्त्वानामप्यधिगत-
 धर्मत्वादानुरूपेण धर्मकायो विद्यत एव । तेषामपि सह
 धर्मकायेन नमस्क[रणं]¹ प्रतिपादनीयं । तेऽपि हि समधिगत-
 धर्मतया सुगतत्वनियताः सुगतप्रायाः । इति धर्मात्पूर्वं
 निर्देशः । इति न किं चिदयुक्तं ।

10 किमे[तानेव] । नेयाह । अखिलांश्च वन्द्यामिति । अपरा-
 नपि समस्तान् वन्दनीयान् । आचार्योपाध्यायप्रभृतीनपि² ।
 आदरतः प्रणिपत्येति ।

इति पूर्वार्धेन सुगतादीनां नमःकृतिमभिधाय । अपरार्ध-
 नाभिधेयादीनि प्रतिपादयन्नाह । सुगतात्मजेत्यादि ॥ आत्मनो
 15 जाताः । आत्मजाः । सुगतानामात्मजा जिनपुत्रा बोधिसत्त्वा
 इत्यर्थः ॥ तेषां संवरावतारं³ । संवरणं⁴ संत्रियते वानेनेति ।
 संवरः । बोधिचित्तग्रहणपूर्वकं बोधिसत्त्वशिक्षासमादानं । तच्च
 यथावसरं वक्ष्यामः⁵ ॥ तस्यावतरणमवतौर्यते तस्मिन् वा ऽने-
 नेत्यवतारो मार्गः । येन बोधिसत्त्वपदप्राप्तौ सुगतत्वमवाप्स्यते ।
 20 तं कथयिष्यामि प्रतिपादयिष्यामि । अनेन ग्रन्थेनेत्यर्थः ।

1 MS., quite illegible, has : namaskritāyā prati°.

2 Acārya, upādhyāya, cf. CHAVANNES, *Religieux éminents*, ii, 1, 140.

3 MS. : Samvara, samvaram.

4 Cf. *infra*, iii, 22.

एवमनेन प्रतिपाद्यमानत्वासंवरावतारोऽभिधेयमस्य । अयमभि-
धानं संवरावतारस्य ॥ इत्यभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धो-
ऽप्यर्थात्कथितः । तत्कथनं चाभिधानप्रयोजनं । परमार्थतत्त्वभि-
धेयस्वरूपव्युत्पत्तिरेव तत्प्रयोजनं । अभिधेयस्य पुनः 'श्रुतमंश्या-
दिप्रज्ञोत्पादनक्रमेण सर्वावरणविगमाद् बुद्धत्वमेव प्रयोजनमिति 5
प्रयोजननिष्ठा । इदं च सुगतात्मजसंवरावतारशब्द एवान्तर्भा-
वितं । तदनन्तरमेवोक्तेः । यदनुशंसक^[3] यनेन च सूचयिष्यति ।

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा

जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घां । इति² ॥

इति संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रतिपादि- 10
तानि ॥ अन्यथाऽनभिधेयादिशङ्कया प्रेक्षावतामत्र प्रवृत्तिर्न
स्यात्³ ॥

ननु त्वया स्वातन्त्र्येण कथितं कथनं गृहीष्यन्तौत्याह ।
यथागममिति । आगमानतिक्रमेण । यथैव प्रवचने भगवद्भिः
प्रतिपादितः । तथा मयापि तदर्थानतिवृत्त्या प्रतिपादयितव्यः । 15
अनेनागमात्स्वातन्त्र्यं परिहृतं भवति । उत्सूत्रमिदं न भवती-
त्यर्थः⁴ । 'प्रवचनार्थावगाहनमपि चावकतयानेनात्मनो⁵ दर्शितं ॥
इदमपि प्रवृत्त्यङ्गमेव ।

¹ Cf. M. Vynt. 25, and *infra*, v, 25. ² *Infra*, i, 10.

³ Cf. *Nyāyabinduṭīkā*, 3, 27. In the *Abhidharmakośa* five sorts of *prajñā* are enumerated ; among them the "vimalā prajñā."

⁴ New in Buddhist works ? — P.W : *utsūtra* = was nicht im Sūtra steht (*Mahābh.* (K.), 12, 27. ⁵ New compound.

⁶ *Avakratā*, new word.

ननु यदि यथागमं कथयितव्यस्तर्ह्यगम एव तदभिलाषिणः प्रवर्तिष्यन्ते । तत्किमनेनेत्याह । समासादिति संक्षेपात् । यदि नाम आगमेऽपि कथितः । तथापि तत्रातिविस्तरेण नामासूचान्तेषु प्रतिपादनात् । अहं तु पिण्डौकृत्य संक्षेपेण
 5 कथयिष्यामीति विशेषः ॥ अनेन पुनरुक्तमिदं भवतीति परिहृतं । अयमपि चाप्रवृत्त्यङ्गतापरिहारः । तस्मात्प्रवृत्त्यङ्गत्वाद् अभिधेयादिकथनमसंगतं न भवति ॥

तर्हि प्रणामकरणमपार्थक्यं ॥ तदपि श्रेयोलाभाद्यर्थमभिधीयमानं कथमपार्थक्यं । अयमस्याभिप्रायः । सुगतादिप्रणाम-
 10 समुद्भूतपुण्यसंभारसमाक्रान्तचित्तसंतानस्य¹ प्रतनुतरपुराकृतपापवृत्तेरुपशान्तविघ्नस्यारम्भार्थपरिसमाप्तिरूपजायते । समस्तसाधुजगत्सामानुगमनमपि चानेनात्मनः प्रकाशितं भवेत् । इष्टदेवतादिनमस्कृ² तिश्रवणादास्तिकत्वसंभावनया³ श्रोतृणामात्मगन्धे च गौरवमापादितं स्यात् ॥ अत्र च सुगतशब्दे-
 15 नोद्भाविताभगवद्गुणमाहात्म्यश्रवणात्तदभिलाषिणस्तदुपार्जनप्रवणमानसाः सुगतात्मजसंवरावतारपरिज्ञानाय यत्नवन्तोऽस्मिन् प्रवर्तन्ते । इदमभिमतं देवतादिप्रणामफलं ॥ एतेनेदमपि । येन यदभिमतमभिप्रेतं कर्तुं स तदेव करोतु नान्यत् । अन्यकरणेऽप्रस्तुताभिधानमतिप्रसङ्गश्च स्यात् । तदयमपि संवराव-
 20 तारकथने कृताभिप्रायः किमप्रस्तुतमिष्टदेवतादिप्रणामं

¹ This expression (cittasamtāna) is well known from the *Sarvadarśana-saṁgraha*, etc., and the Chap. ix of this book. ² Āstikatra, new word.

बोधिचिन्तानुशंसः प्रथमः परिच्छेदः ।

करोति । प्रागुक्तदोषद्वयप्रसङ्गादिति यदुच्यते तदपि निराकृतं
भवति । प्रकृत एव तदुपयोगस्य वर्णितत्वात् । नाप्रस्तुताभिधानं ।
यत्प्रकृतोपयोगि तदुक्तव्यं नान्यदित्यतिप्रसङ्गो नास्तीति सर्वं
सुखं ॥

नन्वागमामतिरिक्तं संक्षेपेणाभिधीयमानमपि कथमर्थ- 5
विशेषाद्यभावाद् विशेषेण प्रवृत्त्यङ्गतया कस्य चिदुपादेयं स्यात् ।
तस्मादागमादधिकमपि किं चिच्च वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

न हि किं चिदपूर्वमत्र वाच्यं
न च संग्रन्थनकौशलं ममास्ति ।
अत एव न मे परार्थचिन्ता
स्वमनो वासयितुं कृतं ममेदं^१ ॥ २ ॥

नेव किं चिदपूर्वमपरमागमादतिरिक्तमस्मिन् वक्तव्यमस्ति
मम । यस्मादर्थे वा हि शब्दः ॥ तर्हि तदधिकप्रमेयानभिधाने-
ऽपि पदार्थरचनाविशेषो भविष्यति । तस्मादपि विशेषेण
प्रवृत्तिः स्यादिति ॥ अत्राह । न चेति । नापि । संग्रन्थनमर्थ- 15
पदविन्यासविशेषः । तत्र कौशलं नैपुण्यं ममास्ति । अवधारणे
वा चकारः ॥ यद्येवं कथमस्य परार्थोपयोगित्वमिति । आह ।
अत एवेति । परप्रसञ्चितमेवाभ्युपगच्छति^२ । यस्मादपूर्वं वक्तुं
मम शक्तिर्नास्ति । नापि संग्रन्थनकौशलमस्ति । न च परार्थ-
चिन्तापि । परार्थोपयुक्तमिदं भवति^३ विकल्पो ऽपि मे नास्ति । 20

^१ Minaev and Text-MSS.: bhāvayitum;—*Qikāṣ.* has: ... parārthayatnah
svamano bhāvayitum mamedam iṣtam. ^२ Saṁgranthana, new meaning, cf.
Vāgbhaṭṭaśāstra I, 12. ^३ Read: bhavatīti.

तच्च शक्तिवैगुण्यात् ॥ किमर्थं करणाय यत्न इति चेत् ।
 आह । स्वमन इति । आत्मचित्तं सुगतात्मजसंवरावताराभ्यास-
 रसेनाधिकाधिकं वासयितुं कृतं प्रणीतं मया प्रकरणमिदं ।
 संवरावतारकथनं वा । अतीतकालनिर्देशोऽन्तः^१स्तत्त्वनिष्पन्नं
 5 मनसि निधायेति ॥

ननु नात्मार्थं ग्रन्थप्रणयनं दृष्टं । न च स्वयंकृतेनैवात्मनि
 विशेषाधानं । तावतः संस्कारविशेषस्य प्रागेवात्मनि विद्यमान-
 त्वादिति ॥ अत्राह ।

मम तावदनेन याति वृद्धिं
 10 कुशलं भावयितुं प्रसादवेगः ।
 अथ 'मत्समधातुरेव पश्येद्
 अपरो ऽप्येनमतो ऽपि सार्थको ऽयं ॥ ३ ॥

अनेन ग्रन्थेन तदर्थेन वा । कुशलं शुभमनस्कारं भाव-
 यितुमाराधयितुं । वृद्धिं याति प्रसादवेगः । उत्तरोत्तर-
 15 वर्धमानस्य प्रमत्तचित्तसंतानस्य प्रवाहवाहितया प्रवृत्तिः ॥ अनेन
 स्वार्थकारित्वमनुभवसिद्धमस्य निदर्शयति ॥ परार्थकारित्वमपि
 लेशतः संभवति । इति दर्शयामाह । अथ मत्समेत्यादि ।
 अथेति प्रकारान्तरोपन्यासे । स्वार्थकारित्वमस्य तावदनुभव-
 सिद्धं । यदि पुनर्मम समानप्रकृतिरेव कश्चिदन्यः पश्येदौचेत ।
 20 एनं ग्रन्थमर्थं वा । अतो ऽपि परार्थोपयुक्तत्वादपि सार्थकः
 सप्रयोजनो ऽयं । परार्थोपयोगस्यापि कथं चित्संभवात् ॥

अनेन श्लोकद्वयेन 'निरभिमानतामात्मनो दर्शयति ॥
इदानीं संवरावतारकथां ग्राहयितुमुपोद्घातं रचयन्नाह ।

'क्षणसंपदियं सुदुर्लभा
प्रतिलब्धा पुरुषार्थसाधनी ।
यदि नात्र विचिन्त्यते हितं
पुनरप्येष समागमः कुतः ॥ ४ ॥

5

अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य^१ क्षणस्य संपत्तिः समयता । इयं
सुदुर्लभा । सुष्ठु दुःखेन लभ्यत इ^[५^a]ति कथं चित्प्राप्या ।
महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवार्पणोपमा^२ ।

प्रतिलब्धा प्राप्ता सा च पुरुषार्थसाधनी । पुरुषस्यार्थोऽभ्यु- 10
दयनिःश्रेयसलक्षणः । तस्य साधनी । निष्पादनी तदङ्गत्वात्तत्र
समर्थेति यावत् ॥ यदि चैवंभूतायामप्यस्यां न हितं विचि-
न्यते । स्वपरसुखहेतुः । स्वर्गापवर्गसाधनं नोपादौयते । तदा
पुनरपि भूयोऽपि । एष तथागतोत्पादः अद्भुता ऽक्षणविमुक्तो
मनुष्यभाव इत्ययं समागमः समावेशो मिलनमिति यावत् । 15

^१ Nirabbhimānatā, new word.

^२ Cf. *Saddh. puṇḍ* (S. B. of the E. xxi), p. 424, 2.

^३ Cf. IX, 163; M Vynt. 120; Gikṣās. 2, 4; Dh. S. cxxxiv; Mhv. I, 405. Cf. *infra*, p. 10, n. 5.

^४ Cf. *infra* IV, 20; BURN. *Lotus*, p. 431 (°grīvāpraveṣavat); KERN, *Saddh. puṇḍ* (p. 423): "as the entering of the tortoise's neck into the hole of the yoke formed by the great ocean" and note thereof; "I am as unable to elucidate this comparison as Barnouf was....."—"It is as unlikely to happen as if a tortoise should put its neck into a hole opening every yuga in the world's ocean."

कुतः । कथं । न कथं चिद्विविध्यति सुदुर्लभत्वात् । अक्षणाव-
स्थायां धर्मप्रविचयस्य^१ कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ॥

यथोक्तमार्थगण्डव्यूहसूत्रे^२ । आर्यजयोष्मायतनविमोचे । दुर्लभा-
ऽष्टाक्षणविनिवृत्तिः । दुर्लभो मनुष्यभावप्रतिष्ठम्भः । दुर्लभा
५ क्षणसंपदिशुद्धिः । दुर्लभो बुद्धोत्पादो । दुर्लभाऽविकलेन्द्रियता ।
दुर्लभो बुद्धधर्मश्रवणो । दुर्लभं सत्पुरुषसमवधानं । दुर्लभानि
भूतकल्याणमित्राणि । दुर्लभो भूतमयानुशासनपसंहारः^३ । दुर्लभं
सम्यग्जीवितं मनुष्यलोक इति^४ ॥ इदमेवाभिसंधायोक्तं ।

मनुष्यं दुर्लभं लोके बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।
१० ततोऽपि अद्वाप्रव्रज्याप्रतिपत्तिः सुदुर्लभा ॥
बोधौ चित्तं दृढं सर्वसत्त्वानामनुकम्पया ।
सर्वदुःखप्रशान्त्यर्थं दुर्लभानां परंपरा ॥ इति ।

अक्षणाः पुनरिमे ।

नरकप्रेततिर्यञ्चो स्नेहा दीर्घायुषोऽमराः ।
१५ निष्ठादृग्बुद्धकान्तारौ^५ मृकताष्टाविहाक्षणाः ॥ इति ।
तस्मादिदानीमेवोद्योगः कर्तव्य इति ॥ संप्रतं बोधिचिन्त-
यक्षणाय तत्राभिलाषमुत्पा^[५^b]दयितुमनुशंसामवतारयन्नाह ।

^१ New as technical term.

^२ Quoted from *Qikṣās.* 2, 4, where occur some variants: "kṣaṇanivṛttiḥ, manuṣyapṛati" (= classic mānuṣya"; cf. 1. 9), "dharmacraṇo (right).

^३ Anuṣāsani, cf. notes of BENDALL, (*Qikṣās.* 2, 6, 36. v. 122, 13); M. Vynt 16, 1, and *infra* V, 30, 74.

^४ Our MS. agrees with MS. Hodgson 2 (R. Asiatic S.) fol. 62^a; *Qikṣās* has: jīvitam, durlabhaḥ saddharmaḥ tadanukūlaḥ prapṇatno manuṣya?

^५ Buddhakāntāra = tathāgatānām anutpāda.—According to the *Saṃgītiśūtra* there are nine classes of beings "akṣaṇā asamayā brahmacariyāvāsāya" (see *Bernouf, Lotus*, p. 835).

राशौ यथा मेघघनान्धकारे
विद्युत्क्षणं दर्शयति प्रकाशं ।
बुद्धानुभावेन तथा कदाचिन्
लोकस्य पुण्येषु मतिः क्षणं स्यात् ॥ ५ ॥

निशायां यथा जलदागमसमये मेघैर्वज्रले तमसि सति 5
सौदामनौ क्षणवमात्रमाश्लोकयति किं चिदस्तुजातं प्रकाश-
यति । सैवोपमाचापि । इत्याह । बुद्धानुभावेनेत्यादि । बुद्धा
एव हि भगवन्तो हितसुखोपसंहाराय सदा भव्याभव्यतया^१
सर्वसत्त्वसंतानमवलोकयन्तस्तिष्ठन्ति । यदा यत्र येनोपायेन यस्मै
यं भव्यं^२ पश्यन्ति तदा तत्र तेनोपायेन तस्मै तमधितिष्ठन्ति । 10
अभव्यावष्टायासुपेक्ष्य विहरन्ति । इति तथागताधिष्ठानेन । कथं^३
चिदुर्लभोत्पत्तिकत्वात् । लोकस्य जनस्य पुण्येषु हितसुखहेतुषु
कुशलेषु कर्मसु बुद्धिर्मुहूर्तमेकं भवेत् । तत्र तस्या अस्तिरत्वात् ।
अनादिसंसारे लोकेनाकुशलपक्षस्यैवाभ्यस्तत्वात् ॥ यदि नामैवं
ततः किमित्याह ।

15

तस्माच्छुभं दुर्बलमेव नित्यं
बलं तु पापस्य महत्सुघोरं ।
तज्जीयतेऽन्येन शुभेन केन
संबोधिविज्ञं यदि नाम न स्यात् ॥ ६ ॥

^१ Bhavya-abhavyutā, new word, cf. Gṛhasū. 124, 4; 125, 4, 200, n. 7.

^२ Ms. yadbhavyam. ^३ Better reading than the "Kadācit" of the Text-Mss.

यत एवं तस्माच्छुभं पुण्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकलमेव विद्यु-
 दुन्मेषप्रायत्वात् । अतिकृशं । नित्यं सर्वकालं ॥ कस्य तर्ह्यति-
 शयवद्वलमस्तीत्याह । बलं त्विति । सामर्थ्यं पुनरशुभस्य महत् ।
 मेघघनान्धकारसदृशत्वात्तस्य । सुघोरमतिभयंकरं नरकादि-
 5 दुःखदायकत्वात् । सुदुर्जयत्वाच्च ॥ भवतु नाम महत्सामर्थ्यमस्य ।
 तथापि तदपरेण बलवता पुण्येन जेष्यते । तथा च न
 का चित्त्वतिरिति । आह । तदित्यादि । तत्तादृशं महासामर्थ्यं
 जीयते । अभिभूयते । अन्येन इतरेण पुण्येन केन । न केना-
 पीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरेवमुच्यते । संबोधीत्यादि । सम्यक्संबोधी
 10 बुद्धत्वे यच्चित्तं सर्वसत्त्वसमुद्भूतानाभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमध्याशयेन
 मनसिकारः । तद्यदि नाम न भवेत् । महासामर्थ्यं हि तद-
 परेण महौयसा पराजीयते । सूर्येणैव निशान्धकारः । न
 [6th] संबोधिचित्तात्प्रतिपक्षो महौयानपरः संभवति । तस्मा-
 त्प्रतिघाताय संबोधिचित्तमेवोपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ।
 15 इतोऽपि संबोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

कल्पानल्पान् प्रविचिन्तयद्भि-

र्हृष्टं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रवृद्ध-

मुत्सावयत्यप्रमिताञ्जनौघान् ॥ ७ ॥

तिरन्तरकल्पाः कल्पः^१ । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह
महाकल्पस्यैव ग्रहणं । कल्पान् बहून् ।^२ प्रथमासंख्येयान्तर्गतान् ॥
प्रविचिन्तयद्भिस्तात्पर्येण परिभावयद्भिर्दृष्टं । अधिगतं । मुनीन्द्रैः ।
बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिसत्त्वावस्थायां । हितं सर्वार्थमाधनयोग्यं तद्बीज-
भूतत्वात् । एतदेव संबोधिचित्तमेव ॥

5

कथं पुनरिदमेव हितमित्याह । यत इत्यादि । यस्मात्सुखं
प्रवृद्धं प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणं । अप्रमितानप्रमेयान् । जनौघान्
सत्त्वममूहान् । उत्प्लावयति । उत्तारयति । संसारदुःखमहार्णवात् ॥
तस्मादिदमेव हितं ॥

अथ वा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणं । प्रवृद्धं वृद्धिं 10
गतं । अर्थात्संबोधिचित्तादेव । उत्प्लावयत्यतिशयेन संतर्पयति ।
सौकर्यादधिकतरं यद्भवति तदुत्प्लावनमुच्यते^३ । यथा दध्ना
वयमुत्प्लाविता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

यदि वा । यतः संबोधिचित्तात्सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयं ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह । सुखेनैवेति । अकृच्छ्रेण । न शिरोलुप्त- 15
मादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिचित्तसंवरादेव बोधि-
सत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभारात्प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तौः सुख-
मधिगच्छन् सत्त्वानेवाधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यदक्ष्यति ।

एवं सुखात्सुखं गच्छन्^[6^b] को विषीदेत्सचेतनः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदप्रमापहं ॥ इति ॥^४

20

^१ Cf. SP. HARDY, *Manual*, 7; CHILDERS, s. voc. kappo, yoga; *infra* ad II, 8.

^२ Ex conj. : parama...(??).

^३ I do not know from which kośa this half śloka is quoted.—Utplāvann, new word; W.K.F. has : utplava, utplavana.

^४ Cf. *infra* VII, 80.

यत एवं तस्माच्छुभं पुण्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकलमेव विद्यु-
 दुन्मेषप्रायत्वात् । अतिकृशं । नित्यं सर्वकालं ॥ कस्य तर्ह्यति-
 शयवद्वलमस्तौत्याह । बलं त्विति । सामर्थ्यं पुनरशुभस्य महत् ।
 मेघघनान्धकारसदृशत्वात्तस्य । सुघोरमतिभयंकरं नरकादि-
 5 दुःखदायकत्वात् । सुदुर्जयत्वाच्च ॥ भवतु नाम महत्सामर्थ्यमस्य ।
 तथापि तदपरेण बलवता पुण्येन जेष्यते । तथा च न
 का चित्सत्तिरिति । आह । तदित्यादि । तत्तादृशं महासामर्थ्यं
 जीयते । अभिभूयते । अन्येन इतरेण पुण्येन केन । न केना-
 पीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरेवमुच्यते । संबोधीत्यादि । सम्यक्संबोधी
 10 बुद्धत्वे यच्चित्तं सर्वसत्त्वसमुद्धारणाभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमध्याशयेन
 मनसिकारः । तद्यदि नाम न भवेत् । महासामर्थ्यं हि तद-
 परेण महौयसा पराजीयते । सूर्येणैव निशान्धकारः । न च
 [6^a] संबोधिचित्तात्प्रतिपक्षो महौयानपरः संभवति । तस्मा-
 त्तत्प्रतिघाताय संबोधिचित्तमेवोपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ॥
 15 इतोऽपि संबोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

कल्पानल्पान् प्रविचिन्तयद्भि-

र्हृष्टं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रवृद्ध-

सुखावयत्यप्रमिताञ्जनौघान् ॥ ७ ॥

तिरन्तरकल्पाः कल्पः^१ । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह
महाकल्पस्यैव ग्रहणं । कल्पान् बहून् ।^२ प्रथमासंख्येयान्तर्गतान् ॥
प्रविचिन्तयद्भिस्तात्पर्येण परिभावयद्भिर्दृष्टं । अधिगतं । सुनीर्ऋः ।
बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिसत्त्वावस्थायां । हितं सर्वार्थमाधनयोग्यं तद्बीज-
भूतत्वात् । एतदेव संबोधिचित्तमेव ॥

5

कथं पुनरिदमेव हितमित्याह । यत इत्यादि । यस्मात्सुखं
प्रवृद्धं प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणं । अप्रमितानप्रमेयान् । जनौघान्
सत्त्वममूहान् । उत्प्लावयति । उत्तारयति । संसारदुःखमहार्णवात् ॥
तस्मादिदमेव हितं ॥

अथ वा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणं । प्रवृद्धं वृद्धिं^३ 10
गतं । अर्थात्संबोधिचित्तादेव । उत्प्लावयत्यतिशयेन संतर्पयति ।
सौकर्यादधिकतरं यद्भवति तदुत्प्लावनमुच्यते^४ । यथा दध्ना
वयमुत्प्लाविता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

यदि वा । यतः संबोधिचित्तात्सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयं ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह । सुखेनैवेति । अक्षुण्णेण । न शिरोलुच्च- 15
मादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिचित्तसंवरादेव बोधि-
सत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभारात्प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तीः सुख-
मधिगच्छन् सत्त्वानेवाधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यदक्ष्यति ।

एवं सुखात्सुखं गच्छन्^[6^b] को विषीदेत्सचेतनः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदश्रमापहं ॥ इति ॥^५

20

^१ Cf. SP. HARDY, *Manual*, 7; CHILDERS, s. voc. kappo, yuga; *infra* ad II, 8.

^२ Ex conj. : parama...(??).

^३ I do not know from which koṣa this half śloka is quoted.—Utplāvana, new word; W.K.F. has: ntplava, utplavana.

^४ Cf. *infra* VII, 80.

ननु भगवतामपि मैत्रीवलादिजातकेषु^१ महदुष्करं श्रूयते ।
 तत्कथं सुखेनैव सुखं प्रवृद्धमिति ॥ नैष दोषः । यत उत्पाद्यमेव
 ५ परहितसुखाधायकं दुःखं स्वपरयोः कृपात्मभिः । सुखमेव
 तादृशं दुःखं परदुःखदुःखिनां धीमतामिति प्रतिपादयिष्यते^२ ॥
 अस्मादपि स्वपरहितहेतुत्वाद्बोधिचित्तं न परित्याज्यमेवेति
 दर्शयन्नाह ॥

भवदुःखशतानि तर्तुकामै-
 १० रपि सत्त्वव्यसनानि हर्तुकामैः ।
 बहुसौख्यशतानि भोक्तुकामै-
 न विमोक्ष्यं हि सदैव बोधिचित्तं ॥ ८ ॥

संसारदुःखशतानि । नरकादिगतिदुःखानामसातवेदितानां^३
 शतानि । अपर्यन्तमूहांस्तर्तुकामैः परित्यक्तुमिच्छद्भिः आवक-
 १५ प्रत्येकबुद्धगोत्रैः^४ ॥ न केवलमात्मौयानि लोकानां जात्यादि-
 दुःखान्यपि हर्तुकामैरपनेतुकामैर्बोधिसत्त्वगोत्रैः^५ ॥ न केवलं
 स्वपरदुःखानि हर्तुकामैः । अपि च । बहूनि सुखान्येव

^१ *Jātakamālā*, VIII, "not met with in the *Carriyāpīṭaka* nor in the five (first) volumes of the *Pāli Jātaka*" (Speyer, *Sacred Books of the Buddhists*, I, 71). The story of Maitribala is parallel to the stories of the king of the Qibis and of Mañicūḍa.

^२ Cf. *infra* VII, 22 and foll — Traces of rhythm.

^३ Cf. *Mhv.* I, 373.

^४ Cf. *M. Vyut.* 61, CHILDERS s. voc. *gotrabhū*. The expressions : *Qrāvaka-gotra*, *pratyeka*^०, *bodhisattva*^१, although identical in meaning with the technical terms of the *M. Vyut.*, are new ; cf. *Qikṣās.* 8, १ and *infra*, 23, १०.

सौख्यानि । तेषां श्रतानि । देवमनुष्योपपत्तिस्त्रयानि^१ । अनु-
भवितुकामैः संसारसुखाभिलाषुकैरपि ॥ सदैव सर्वकालं न
विमोक्षमपरित्याज्यं बोधिचित्तं । स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वा
संबोधिकाङ्क्षिणामेव विशेषणानि ॥

5

अस्मादपि गुणविशेषाद्बोधिचित्तं ग्राह्यमित्याह ।

भवचारकबन्धनो वराकः

सुगतानां सुत उच्यते क्षणेन ।

स नरामरलोकवन्दनीयो

भवति स्मोदित एव बोधिचित्ते ॥ ६ ॥

10

संसार एव बन्धनागारं । तत्र बन्धनं बन्धो रागादय एव
यस्येति विग्रहः । तादृशो वराकस्तपस्वी^२ स्मोदित एव बोधि-
चित्ते । प्रथमतः बोधिचित्तमंवरग्रहणसमये । सुगतानां सुत
उच्यते । बुद्धपुत्र इत्यभिधीयते । क्षणेन । तत्क्षणमेव ॥

न केवलमेवेत्याह । स नरामरेत्यादि । सह नरामरैर्मनुष्य- 15
देवैर्वर्तन्ते ये । असुरादयो [7^a] लोलाः । तेषामपि वन्दनीयो
नमस्करणीयः स्तवनीयश्च भवति स्म । स्मशब्देनातीतकालाभि-
द्योत[न]ाद्बोधिचित्तोदयसमय^३ एव भूतः ॥

अस्मादपि गुणानुग्रहदर्शनाद्बोधिचित्तग्रहणे यत्नः करणीय
इत्याह ।

20

1 Upapatti-rebirth ; cf. *Children*, s. voc.

2 Cf. *infra ad VI*, 51.

3 MS. abhidhyantād — Cf. *infra ad I*, 21.

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा
जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घां ।
रसजातमतीव वेधनीयं
सुदृढं गृह्यत बोधिचित्तसंज्ञं ॥ १० ॥

- 5 अमेध्यप्रतिमामिमां मनुष्यादिकलेवरस्वभावां तद्भातुकां
तत्स्वभावां तेन संवर्धितामित्यर्थः । तां गृहीत्वाऽदाय । जिन
एव रत्नं दुर्लभप्रतिलम्भादिगुणयोगात् । तस्य प्रतिमां करोति
निष्पादयति बोधिचित्तं । तथागतद्विग्रहं निर्वर्तयतीत्यर्थः ।
किंभूतां । अनर्घां । न विद्यतेऽर्घो मूल्यं यस्याः । सर्वत्रैधातु-
10 कातिशायिगुणत्वाद्गुणपर्यन्तापरिज्ञानाच्च । तथोक्तां तां ॥

अत एव रसजातं । रसप्रकारं । अत्युच्चवेधकारित्वादतीव
वेधनीयं : कर्तर्यनीयः करणे वा¹ । तत्तादृशं । बोधिचित्तं
संज्ञा अस्य रसजातस्य । बोधिचित्तापरव्यपदेशं । सुदृढं गृह्यत
यथा गृहीतं न पुनश्चलति । गृहीतेति प्राप्ते गृह्यतेति यथा-
15 गमपाठ्यत्² ॥ तस्माज्जिनरत्नमात्मानं कर्तुकामैर्बोधिचित्तमहा-
रसः सुदृढं गृहीतव्यः ॥

उक्तं चार्थमैत्रेयविमोचे³ । तद्यथा कुलपुत्रास्ति हाटक-
प्रभासं नाम रसजातं । तस्यैकं पलं लोहपलसहस्रं सुवर्णीकरोति ।

¹ Cf. Pāṇ. 3, 4, 68, and Vārtt. on 3, 1, 96.—*Speyer, Sanskrit Syntax* § 357
(saṅgamaniyo maṇiḥ : the jewel that causes the reunion).

² The form “grhṇati” is epic.—“The authority of the tradition warrants the irregular form.”

³ This fragment is quoted in Çikṣās. 177, 16-178, 1 (Cf. *infra ad V*, 98).
Read with the Çikṣās.: saṅkleçayitum (p. 17, l. 6); but with our MS.:
tadrasapalam (l. 1), suvarṇān (l. 4), çakyate (l. 5).

न च तद्रसपलं शक्यते तेन लोहपलसहस्रेण पर्यादातुं लोही-
कर्तुं वा । एवमेवैकः सर्वज्ञताचित्तोत्पादरसधातुः कुशल[मूल]-
परिणामनाशानसंगृहीतः सर्वकर्मक्लेशावरणलोहानि पर्यादाय
सर्वधर्मान् सर्वज्ञतासुवर्णान् करोति । न च सर्वज्ञताचित्तोत्पाद-
रसधातुः शक्यते सर्वकर्मक्लेशा[7]वरणलोहादिभिः पर्यादातुं
तत्कर्तुं वेति ॥

भवगतिषु विभूतिकामैरपि नात्र मंग्रयो विपर्यासो वा
कर्तव्यः । इत्युपदर्शयन्नाह ।

सुपरीक्षितमप्रमेयधौभि-

बहुमूल्यं जगदेकसार्थवाचैः ।

10

गतिपत्तनविप्रवासशीलाः

सुदृढं गल्लत बोधिचित्तरत्नं ॥ ११ ॥

गतय एव पत्तनानि । पण्यद्रव्यक्रयविक्रयनगराणीह पत्त-
नानि । तदच्छुभाशुभकर्मपण्यद्रव्यक्रयविक्रयस्थानानि गतिपत्त-
नानि । तेषु विप्रवासो विप्रवसनमेव शीलं स्वभावो येषां ते 15
तथोक्ताः । तेषां संबोधनं । हे गतिपत्तनविप्रवासशीलाः सुदृढं
गल्लत बोधिचित्तरत्नं ॥ बोधिचित्तमेव रत्नं । रत्नमिव । यथा
चिन्तामणिमहारत्नं सर्वदारिद्र्यदुर्गतिप्रशमनहेतुः । तथेदमपि
बोधिचित्तरत्नं ॥ अयमभिप्रायः । वणिज एव सुखसंपत्ति-
लाभार्थिनो यूयं । अत इदमेव महारत्नं महतादरेण गल्लत । 20
कुतः । बहुमूल्यमिति । हेतुपदमेतत् । यस्मादनर्थमिदं । सर्वा-

तिशायि लौकिकालोकोत्तरसंपत्तिनिदानभूतत्वात् । तस्मादि-
दमेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥

कथमिदं ज्ञायत इति चेदाह । सुपरीक्षितमिति । सुष्ठु
निरूपितं सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः ॥ कैरित्याह । अप्रमेय-
5 धीभिः । अप्रमेया प्रमातुमशक्या धीर्बुद्धिर्येषां तेर्महाप्राज्ञैर्बुद्ध-
बोधिसत्त्वैः । एतावता परीक्षायां स्वक्षितमपि नास्ति । इति
सुपरीक्षितमुच्यते ॥ पुनरपि किंभूतैः । जगदेकसार्थवाहैः ।
सार्थं वाहयन्तीत्यण्¹ । जगतामेक एव सार्थवाहाः करुणावश-
वर्तिनो बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वाश्च । तैः । यथा खलु वणिजां
10 क्षिताक्षितप्राप्तिपरिहारयोर्हितैषिणो ज्ञानवन्तश्च सार्थवाहा नेता-
[8^a]रो भवन्तीति न तत्र विसंवादसंभावना । तथाचापीत्य-
भिप्रायः । तस्मादिदमेव बोधिचित्तरत्नमनर्घं सुदृढं ग्राह्यमिति ।

एतच्च तच्चैवोक्तं² । तद्यथा कुलपुत्र यावच्चन्द्रसूर्यौ मण्डल-
प्रभयावभासेते । अचान्तरे ये के चिद्धनधान्यरत्नजातरूपरजत-
15 पुष्पधूपगन्धमाख्यविलेपनवस्त्रपरिभोगाः । ते सर्वे वशिराज-
महामणिरत्नस्य मूल्यं न क्षमन्ते । एवमेव यावत्त्रिष्वप्यध्वसु
सर्वज्ञज्ञानं धर्मधातुविषयमवभासयति । अचान्तरे यानि कानि
चित्सर्वदेवमनुष्यसर्वसत्त्वसर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धकुशलमूलानि सास्त्र-
वानास्त्रवाणि सर्वाणि तानि बोधिचित्तोत्पादवशिराजमहामणि-
20 रत्नस्य मूल्यं न क्षमन्ते । इति ॥

¹ See Pāṇ. 3, 2, 1.

² Maitreyavimokṣe, one of the rare quotations in our text hitherto not found in the Çikṣās.

इदमपरमसाधारणमतिशयवत्कल्पतरोरिव माहात्म्यमस्यो-
पदर्शयन्नाह ।

कदलीव फलं विहाय याति
क्षयमन्यत्कुशलं हि सर्वमेव ।
सततं फलति क्षयं न याति
प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः ॥ १२ ॥

४

कदली यथा फलमेकवारं दत्त्वा न पुनः फलति । तथा
बोधिचित्तादन्यदपि कुशलं सर्वमेव । किं चिदेव । विपाके^१
परिपके न पुनः फलदानमर्थं भवति । तावतैवास्य परिचयात् ।
विपाकस्य चाव्याकृततया पुनः फलानुबन्धाभावात् ॥ बोधिचित्त- 10
स्य पुनरयं विशेष इत्याह । सततमित्यादि । सर्वकालं फलति ।
देवमनुष्योपपत्तिषु सुखसंपत्तिप्रदानात् क्षयं न याति तदन्यकु-
शलवत् स्थिरस्वभावत्वात् । प्रतिक्षणमनेकप्रकारैः शुभमेघप्रवाहै-
रापूर्यमाणत्वाच्च प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः । अविच्छिन्नसुख-
संपत्तिफलप्रसवनात् । उत्तरोत्तरमपरापरगुणविशेषजननाच्च । 15
बोधिचित्तं वृक्ष इव । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः^२ ।
यस्मादेवं तस्मादनुपरतमतिशयवत्सर्वसुखसं^[४^b]पदः प्राप्तुकामैः
प्रेक्षावद्भिरिदमेव ग्राह्यं ।

1 MS. has : " na kim cid eva vipāke na ; na erased .

2 PAṇ. 2, 1, 56

कथितं चैतदार्याक्षयमतिनिर्देशे^१ । तद्यथापि नाम भदन्त
 शारदतीपुत्र महाममुद्रपतितस्योदकविन्दोर्नास्त्यन्तरा परिक्षयः
 पर्यादानं । यावन्न कल्पपर्यन्त इति । एवमेव बोधिपरिणा-
 मितस्य कुशल[मूल]स्य नास्त्यन्तरा परिक्षयः पर्यादानं । यावन्न
 5 बोधिमण्डनिषदनं । इति ॥

न केवलं सर्वशुभसंचयकारणं । अकुशलपक्षक्षयहेतुरपि
 बोधिचित्तमिति सार्धश्लोकेन दर्शयन्नाह ।

कृत्वापि पापानि सुदारुणानि
 यदाश्रयादुत्तरति क्षणेन ।
 10 शूराश्रयेणैव महाभयानि
 नाश्रीयते तत्कथमज्ञसत्त्वैः^२ ॥ १३ ॥

बोधिचित्तग्रहणात्पूर्वं कृत्वापि पापानि । अकुशलकर्माणि ।
 नरकादिषु दःसहदुःखदायकत्वात् सुदारुणानि । अतिभयंक-
 राणि^३ । महान्ति वा । यस्य बोधिचित्तस्याश्रयादाश्रयणात् ।
 15 तदुत्पादनरक्षणवर्धनसेवनलक्षणात् । उत्तरति निस्तरति तत्सा-
 मर्थ्याभिभवेनातिक्रामतीत्यर्थः । क्षणेन । एकस्मिन्नेव क्षणे महतः
 पुण्यराशेः समुपार्जनात् । तदुत्पादनमात्रेण ॥ कथमिवोत्तरति ।
 शूराश्रयेणैव महाभयानि । बलवत्पुरुषाश्रयेण यथा महापराधं
 कृत्वापि कश्चिदुत्तरति । तदपराधफलाग्निर्भयो भवति । तथा

^१ The same text is quoted Çikṣās. 158, 7, with some variants.

^२ On this topic, see Çikṣās. Chap. VIII, pāpaçodhana.

प्रकृतेऽपि ॥ तदेवंभूतं बोधिचित्तं कथं किमिति नाश्रीयते ।
न सेव्यते । अज्ञसत्त्वैः प्रज्ञाविकलैर्मूढजनैरित्यर्थः । आश्रयणीय-
मेव तद्वेदिति भावः ।

इदमपि तत्रैवोक्तं^१ । तद्यथा कुलपुत्र शूरसंनिश्रितः पुरुषः
सर्वशत्रुभ्यो न बिभेति । एवमेव बोधिचित्तोत्पादशूरसंनिश्रितो^२
बोधिसत्त्वः सर्वदुश्चरितशत्रुभ्यो न बिभेतीति ।

अपरमपि बोधिचित्तात्पापक्षयदृष्टान्तमाह ।

युगान्तकालानलवन्महान्ति
पापानि यन्निर्दहति क्षणेन ।

युगान्तकाले प्रलयसमये^३] अनलो वह्निः सप्तसूर्योदय- 10
समुद्भूतः^४ । यथा सर्वं कामधातुं सप्रथमध्यानं^५ निर्दहति । निःशेषं
दहति यथा भस्मापि नावशिष्यते ॥ तद्वत्पापानि । किंभूतानि ।
महान्ति । सुमेरुप्रस्थानि । महारौरवादिदुःखविपाकानि ।
यद्बोधिचित्तं निर्दहति । तद्विपाकोपघातान्निर्मूलयति । क्षणेन ।
न चिरेण : नाश्रीयते तत्कथमज्ञसत्त्वैरिति संबन्धः कार्यः । 15

एतदपि तत्रैवोक्तं^६ । कल्पोद्वाहाग्निभूतं सर्वदुष्कृतनिर्दहन-
तया । पातालभूतं सर्वाकुशलधर्मपर्यादान[करण]तयेति ॥

1 Hitherto not found in the *Śikṣās*.

2 Cf. SP. HARDY, *Manual*, p. 30.

3 New use of the prefix "Sa" if the reading be correct. Buddhist sanskrit: saha prathamadhyānāt; classic: sahapūrvāhṇam (Pāṇ. 6, 3, 81, Comm.; W. K. F., s. voc., 3c.)

4 This fragment occurs in *Śikṣā*. 177, 14, quoted from the *Āryamaitreya-rimokṣa*.

ननु कृतकर्माविप्रणाशवादी भगवान् । तत्कथमिदमभि-
 धीयते ॥ सत्यमुच्यते । बोधिचित्तप्रसूते प्रतिषणमाकाशधातु-
 व्यापके महति पुण्यौघेऽन्तर्भूततया श्रवणपक्षोपमन्यायेनाप्रज्ञाय-
 मानत्वात् । वक्ष्यता प्रतिपक्षेणाभिभूतत्वाच्च । फलदानाद्यमर्थं
 5 दग्धमेव तदित्यदोषः ॥ यदि वा । निरुपायाभिसंधिना तदुक्तं ।
 नाशुक्तं शीयते कर्मेति । इदं तु सर्वपापनिर्मूलने महानुपायः ।
 तथा हि यदा बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानाकाशधातुव्यापिनः सर्व-
 दुःखात्समुद्भूत्य सर्वसुखसंपन्नान् करिष्यामीत्यध्याश्रयेन विचि-
 न्तयति । पूर्वकृतं च पापं विदूषणासमुदाचारादिभिः¹ क्षपयति ।
 10 तदा बोधिचित्तवशादेव तत्संताने पापस्य कः सङ्भावो येन
 चोद्यस्यावकाशः स्यादिति सर्वं निराकुलं ॥ एतावता यदुक्तं
 तज्जीयतेऽन्येन शुभेन केन । इति² ।

तदपि विस्पष्टीकृतं ॥ अन्ये पुनरनियतविपाकापेक्षया सर्व-
 मेतदुच्यते । नियतविपाकस्य तु कर्मणः केन चित्प्रतिषेद्धु-
 15 मशक्यत्वा [9^b] दित्याहुः ॥

इत्यमपि बोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

यस्यानुशंसानमितानुवाच

मैत्रेयनाथः सुधनाय धीमान् ॥ १४ ॥

यस्य बोधिचित्तस्य । अनुशंसान्³ साभाविकान् गुणान-

¹ Cf. *Qihāda*, pp. 160-171, and *infra* V. 98.

² See *supra* p. 11, 16.

³ Cf. *infra* VII. 81, but ad V 41. : *ānuṣaṁsa*; the correct reading is *ānṛṣaṁsa* (cf. *KEAN*, *Saddh. puṇḍ*, 386, n. 1; *Pāli*: *ānisarṁsa*.) cf. *anuṣaṁsā*, p. 10, 17, *anuṣaṁsa*, 15, 19.

मितानप्रमाणान् । मैत्रेयनाथः । भगवानजितः^१ । किंभूतो
 धीमान्^२ बोधिसत्त्व उवाच । उक्तवान् । सुधनाथ सुधमनाजे
 बोधिसत्ताय । तथा चा[र्यगण्डव्यूह]सूत्रे^३ वर्णितं । बोधिसत्तं
 हि कुसुपुत्र बीजभूतं सर्वबुद्धधर्माणां । ज्ञेयभूतं सर्वजगच्छुद्ध-
 धर्मविरोधणतया । धरणिभूतं सर्वलोकप्रतिग्रहणतया । दाय- 5
 त्पितृभूतं सर्वबोधिसत्त्व[ा]रक्षणतया ॥ पेयालं ॥ वैश्रवणभूतं
 सर्वदारिद्र्यसंकेदनतया । चिन्तामणि[राज]भूतं सर्वार्थसंसाधन-
 तया । भद्रघटभूतं सर्वाभिप्रायपरिपूरणतया । शक्तिभूतं क्षेत्र-
 शत्रुविजयायेत्यादिविस्तरः ॥

नाम्नीयते तत्कथमज्ञसत्त्वैरित्यत्रापि योजनीयं ॥

10

इदानीं बोधिसत्तस्य प्रभेदं दर्शयन्नाह ।

तद्बोधिसत्तं द्विविधं विज्ञातव्यं समासतः ।

बोधिप्रणिधिचित्तं च बोधिप्रस्थानमेव च^४ ॥ १५

तत्समनन्तरप्रदर्शितानुग्रहं बोधिसत्तं द्विविधं । द्विप्रकारं ।
 विज्ञातव्यं । वेदितव्यं ॥^५ गोचरभूम्यादिगतानेकप्रकारसंभवेऽपि 15
 कथं द्विविधमित्याह । समासतः । अपरप्रकारसंभवेऽपि संक्षेपत

^१ On this surname of Maitreya, see KERN, Saddh. puṇḍ, 18, n.; cf. *Qikṣās*, 5, 20, (and 101, 13) and infra ad I. 25.

^२ Epithet of the Bodhisattvas, see Pentaglotte DE HARLEZ, T'oung-pao, VII. 4.

^३ Fragment of the text quoted *Qikṣās*. 5, 20, with the same omissions.

^४ cf. *Qikṣās*. 8, 15.

^५ cf. *supra* p. 14; n. 4.

इदं द्विविधमित्युच्यते ॥ द्विविधमपि कथं । ¹बोधिप्रणिधि-
चित्तमित्येकं । बोधिप्रस्थानमिति द्वितीयं ॥ बोधौ प्रणिधि-
स्तदेव चित्तं तत्र वा चित्तं । यच्चित्तं प्रणिधानादुत्पन्नं
भवति दानादिप्रवृत्तिविकल्पं च । तत्प्रणिधिचित्तं । तद्यथा
5 सर्वजगत्परिचाणाय बुद्धो भवेयमिति प्रथमतः प्रार्थनाकारा
चेतना ॥ प्रस्थाने चित्तं । प्रस्थानमेव वा चित्तं चित्तस्य
तत्त्वभावत्वात् । पूर्वकमनस्कारपुरःसरमेव यतः प्रभृति [10^a]
संवरग्रहणपूर्वकं संभारेषु प्रवर्तते । तत्प्रस्थानचित्तमिति उक्त-
क्रमेण द्विविधं ॥ इयानेव भेद इत्येवकारेण प्रतिपादयति ॥
10 चकारद्वयं परस्परसमुच्चये द्वयोरपि बोधिचित्तत्वं दर्शयति ।
तेन पूर्वकं बोधिचित्तं न भवतीति शङ्कां निरस्यति ॥

शूरङ्गमसूत्रे² श्राव्योत्पादितस्यापि बोधिचित्तस्य बुद्धत्वहेतु-
त्वाभिधानात् । तथार्यगण्डव्यूहे³ चोक्तं । दुर्लभाः कुलपुत्र ते
सत्त्वाः सत्त्वलोके⁴ ये ऽनुत्तरस्यां सम्यक्संबोधौ चित्तं प्रणिदधति ।
15 ततोऽपि दुर्लभतमास्ते सत्त्वा येऽनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि-
संप्रप्तिता इति ॥

इदानीमुक्तमेव प्रभेदमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्नाह ।

गन्तुकामस्य गन्तुश्च यथा भेदः प्रतीयते ।

तथा भेदोऽनयोर्ज्ञेयो याथासंख्येन पण्डितैः ॥ १६

¹ Ms.: bodhicittapra°.

² cf. ibidem, p. 8, 16-19.

³ cf. Çikṣās. p. 8, 19.

⁴ Çikṣās. has : sarva°.

यथा कश्चित्पुरुषोऽभिमतदेशप्राप्तये गन्तुकामो गमनाभि-
प्राप्तो न तु पुनर्गच्छत्येव । अन्यः पुनस्तत्प्राप्तये प्रस्थितो
गच्छत्येव । यद्यथा तयोर्भेदो विशेषः प्रतीयतेऽवगम्यते ।
तद्वत्तथा भेदो नामात्मनयोर्बोधिप्रणिधिप्रस्थानचेतसोर्ज्ञेयो-
ऽवबोद्धव्यः पण्डितैर्विचक्षणैः । कथं । याथासंख्येन । स्वार्थेऽप्यण्^१ । 5
प्राक्तनं प्रणिधिचित्तस्य निदर्शनं पश्चात्तनं^२ प्रस्थानचेतस इति
संख्यार्थः ॥ तदेतत्प्रणिधिचित्तं प्रतिपत्तिविकलमपि^३ संसारे
महाफलं भगवता वर्णितमित्याह ।

बोधिप्रणिधिचित्तस्य संसारेऽपि फलं महत् ।

यदि नाम तत्प्रतिपत्तिविकलं तथापि तस्यास्तां तावद्^{१०}
बुद्धत्वं^४ संसारेऽपि देवमनुष्योपपत्तिस्त्रिभावं सुखसंपत्तिलक्षणं
फलं महत् । अन्यस्मात् कुशलाद् दृष्टत् । सततं फलतीत्यादि-
विशेषणविशिष्टत्वात् । तथा चोक्तमार्थमैवेयविमोचे^५ । तथापि
नाम कुशपुत्र भिक्षम^[10^b]पि वज्ररत्नं सर्वप्रतिविशिष्टं
सुवर्णासंकारमभिभवति । वज्ररत्ननाम च न विजहाति । 15
सर्वदारिद्र्यं च^६ विनिवर्तयति । एवमेव कुशपुत्र प्रतिपत्ति-
भिक्षमपि^७ सर्वज्ञताचित्तोत्पादवज्ररत्नं सर्वभावकप्रत्येकबुद्धगुण-

१ W.K.F. : yathā° (Whitney 1313, e; Speyer, S. Syntax, 255).—Gramm. note deest in Tib.

२ Paṇcāttana, the word seems new.

३ The corresponding expression in Çikṣā. is caryāvikala (9, 7), āṇayapratipatti° (10) (cf. infra p. 27, 7).

४ Tib. has: buddhatvāhetutvam.

५ Çikṣā. omits ca.

६ Cf. Çikṣā. 9, 1-12.

७ Ibidem āṇayapratipatti°.

सुवर्णालंकारमभिभवति । बोधिचित्तनाम च न विजहाति ।
संसारदारिद्र्यं^१ च विनिवर्तयतीति ॥

तस्माद्योऽपि पारमितासु सर्वेषां सर्वं सर्वथा शिञ्चितुम-
समर्थः । तेनापि बोधिचित्तमुत्पादनीयं । एवमुपायपरिग्रहेण
5 महाफलत्वात् ॥

यथोक्तमार्थं^२ [पर]राजाववाद[क]सूत्रे^३ । यस्मात्त्वं महाराज
बहुकृत्यो बहुकरणीयः । असहः सर्वेषां सर्वं सर्वथा^४ दानपार-
मितायां शिञ्चितुं । यावत्प्रज्ञापारमितायां शिञ्चितुं । तस्मान्तर्हि
त्वं महाराज । एवमेव संबोधिच्छन्दं अद्भुतं प्रार्थनां प्रणिधिं
10 च । गच्छन्नपि तिष्ठन्नपि निषन्नोऽपि शयानोऽपि जाग्रदपि
भुञ्जानोऽपि पिबन्नपि सततसमितमनुस्मर । मनसिकुर ।
भावय । सर्वबुद्धबोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्थश्रावकपृथग्जनानामात्मनश्च
अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानि कुशलमूलानि पिण्डयित्वा तुल्ययित्वा-
ऽनुमोदयस्व । अग्रयाऽनुमोद[न]या^५ । अनुमोद्य च सर्वबुद्ध-
15 बोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्थश्रावकाणां पूजाकर्मणि^६ निर्यातय ।
निर्यातय च सर्वसत्त्वसाधारणानि कुरु । ततः सर्वसत्त्वानां
चात्रसर्वज्ञताप्रतिशम्भाय सर्वबुद्धधर्मपरिपूरणाय दिने दिने
त्रैकाक्षमनुस्मरायां सम्यक्संबोधौ परिणामय । एवं खलु त्वं

^१ Qikṣās. and Tib. : sarvasaṃsāra°. ^२ Cf. Qikṣās. 9, 12. cf. infra Chap. III.

^३ Read : sarvathā sarvadā, with Tib.—Qikṣās. has : Yasmāo ca tvam... sarveṇa sarvaṇ sarvathā sarvaṃ sarvadā.

^४ With more developments in the Qikṣās.

^५ Qikṣās. has : °karmāṇo.

महाराज प्रतिपन्नः सन् राज्यं चकारयिष्यसि^१ । रात्र्य[११^२] कृत्यानि
[च] न हापयिष्यसि । बोधिसंभारांसं परिपूरयिष्यसि ॥
इत्यादिकमुक्त्वा^३ । स खलु पुनस्त्वं महाराज सम्यक्संबोधि-
चित्तकुशलमूलविपाकेन^४ । अनेककृत्वो देवेषूपपन्नोऽभूः । अनेक-
कृत्वो मनुष्येषूपपन्नोऽभूः । सर्वासु च देवमनुष्योपपत्तिस्वाधिपत्यं ५
कारयिष्यसीति^५ विस्तरः ।

इति चर्याविकलेऽपि बोधिचित्ते नावमन्यना कार्या ।
तस्याप्यनन्तसंसारे सुखप्रसवनात्^६ । यत्पुनः प्रतिपत्तिचारं
बोधिचित्तं तदतितरां विपुलफलमेवेति सिद्धमित्याह ।

न त्वविच्छिन्नपुण्यत्वं यथा प्रस्थानचेतसः ॥ १७ 10

न तु । न पुनः । यथा प्रस्थानचित्तस्याविच्छिन्नपुण्यत्वं
निरन्तरशुभप्रवाहवाहित्वं । न तथा अस्म्येति भावः ॥ इदमेवा-
विच्छिन्नपुण्यत्वं वृत्तद्वयेन प्रसाधयन्त्याह ।

यतः प्रभृत्यपर्यन्तसत्त्वधातुप्रमोक्षणे ।

समाददाति तच्चित्तमनिवर्त्येन चेतसा ॥ १८ 15

ततः प्रभृति सुप्तस्य प्रमत्तस्याप्यनेकशः ।

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभः समाः ॥ १९

^१ Ms. : pratipannaḥ svarājyaṁ kariṣyasi । rāja^२.

^२ Instead of : "ityādikaṁ uktvāha" the Çikṣās. has "atraiva cāśya vipāka
uktaḥ."

^३ Çikṣās. has : tasya samyak sambodhicittasya kuṣālakarmaṇo vipākena.

^४ Çikṣās. has : kīrayasi.

^५ Read, with Tib. : anantasukha^० Of. Çikṣās. ९, ७ where Çāntideva has
written :...kartavyā...anantasamsārasukhasprasavanatvāt.

यतः प्रभृति यस्मादारभ्य । न विद्यते पर्यन्त इत्यन्ताद्ये-
 पर्यन्तस्य । आकाशधातुव्यापिनः सत्त्वधातोः । प्रमोक्षणे प्रमोक्षे
 सर्वदुःखोपशमनिमित्ते । समाददाति तच्चित्तं । सम्यक्संबोधि-
 चित्तं समादाय वर्तते । कथं । अनिवर्त्येन चेतसा । अ[प्रवृत्ति-
 5 भ्र]ष्टेन¹ मनसा ।

ततः प्रभृति तदादिं कृत्वा । सुप्तस्य मिद्धाकान्तचित्तस्य
 प्रमत्तस्य विचिप्लचित्तस्यापि । उभयत्रापि संबध्यते । उपलक्षणं
 चैतत् । गच्छतोऽपि तिष्ठतोऽपि निषण्णस्यापि भुञ्जानस्यापि
 मूर्च्छाद्यवस्थायामपीत्यादि द्रष्टव्यं ॥ अनेकश इति । प्रतिक्षण-
 10 मनेकवारं ॥ अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः । निरन्तरसंततयः
 शुभवेगाः प्रवर्तन्ते । नभःसमाः । प्रतिक्षणमाकाशधातुप्रमाणाः ॥
 तस्मात्प्रतिपत्तिसारेण बोधिसत्त्वेन भवितव्यं ।

आर्यसमाधिराजे वोक्तं² । [11^b] तस्मात्प्रतिपत्तिसारो भवि-
 यामि । इत्येवं कुमार शिचितव्यं । तत्कस्य हेतोः । प्रतिपत्ति-
 15 सारस्य कुमार न दुर्लभा भवत्यनुत्तरा सम्यक्संबोधिरिति ॥
 अविच्छिन्नपुण्यत्वमस्य भगवतैवोक्तं । इत्युपदर्शयन्नाह ।

इदं सुबाहुपुच्छायां सोपपत्तिकमुक्तवान् ।

हीनाधिसुक्तिसत्त्वार्थं स्वयमेव तदागतः ॥ २०

¹ Three or four akṣaras illegible.—Tib.: hjug-pa-nyams-pa-med-paisems-kyis.

² Quoted with variants from Chap. X, p. 32, 34 (edited by JARAT CHANDRA DĀs and HARIMOHAN VIDYĀBHŪSHAN).

इदमेवाप्रमेयपुण्यत्वं स्वयमेवात्मनैव तथागतो बुद्धो
 भगवानुक्तवान् कथितवान् । क । सुवाङ्मण्डपायां । सुवाङ्मण्ड-
 पायां सूत्रे^१ । कथं सोपपत्तिकं सयुक्तिकं^२ । किमर्थं हीनाधि-
 सुक्तिसत्त्वार्थं । हीनश्रावकप्रत्येकबुद्धयामेऽधिसुक्तिः अद्वा कन्दो
 वा येषां ते । ते सत्त्वाश्च । तेभ्य इदं । तदर्थं । तत्प्रयोजनमु- 5
 द्दिष्येत्यर्थः ॥ तथा हि ये अनियतगोचास्त्रिरतरकालेन^३ बज्र-
 तरसंभारोपार्जनभीता महायानाधिपतं व्यावर्त्य क्षयुतरकाले-
 नाक्षयतरसंभारसाध्ये श्रावकप्रत्येकबुद्धयामे चित्तसुत्पादयन्ति ।
 तद्वावर्तनार्थं भगवानुपपत्तिमाह । तामेवोपपत्तिं वृत्तद्वयेन
 कथयन्माह ।

10

शिरःशूलानि सत्त्वानां नाशयामीति चिन्तयन् ।
 अप्रमेयेण पुण्येन यच्छते स्म^४ हिताशयः ॥ २१
 किमुताप्रमितं शूलमेकैकस्य जिह्वीर्षतः ।
 अप्रमेयगुणं सत्त्वमेकैकं च चिकीर्षतः ॥ २२

कतिपयजनानां मस्तकपौडां नाशयामि मन्त्रेणागदेन^५ 15
 वा । इत्येवं मनसि कुर्वन्प्रमाणेन सुकृतेनासौ कक्षाणाभि-

^१ *Subāhupariprocā*, K.F. 216; NANJIO 23, 28 [A.D. 384-417]; 23, 87 (49, 50) [A.D. 265-316]; 531, 822.—M. Vynt. 65, 66.

^२ *Sayuktika*, new word.

^३ *Aniyatagotra*, Cf. *supra* p. 14, n. 4.—Cf. *Laṅkāv.* p. 66.

^४ Tipp. : *grhyate smeti pūrvavai laṭ* (Cf. *Pāṇ.* 3, 2, 123, 118; and *supra* ad I, 9).

^५ Tipp. : *mantreṇaṇṇadheṇa vā*.

प्रायो गृहीतो द्रष्टव्यः ॥ किं पुनरप्रमाणं संसारदुःखं प्रति-
 सत्त्वमप्रमाणस्य जगतो कर्तुमिच्छतः । अपि च तच्छूलमपनीय
 सर्वसत्त्वान् सर्वगुणसमङ्गिनः कर्तुमिच्छतः । किमप्रमेयं पुण्यं न
 भवति । इति विभक्तिविपरिणामेन योजनीयं । अविच्छिन्नाः
 5 पुण्यधाराः किमुत तस्य न प्रवर्तन्ते नभःसमा इति¹ ॥
 तस्माद्यथा संभारबाहुल्यसा[²]ध्यं बुद्धत्वं । तथा संभारवैपुल्ये-
 ऽपि³ प्रतिक्षणमिति हेतुविशेषादत्रैव महायाने महान् लाभः ।
 अतो नास्माच्चित्तमभयस्थाने कातरतया विनिवर्तनीयमित्युप-
 दर्शितं भवति । यददृश्यति ।

10 क्षपयन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागरान् ।
 बोधिचित्तबलादेव आवकेभ्योऽपि शीघ्रगः ॥ इति ।⁴
 यस्मैवं सर्वसत्त्वानां हितसुखार्थमुद्युज्यते स देवादिभ्योऽप्य-
 साधारणगुणत्वात् प्रशस्य इत्युपदर्शयन्नाह ।

कस्य मातुः पितुर्वापि हिताग्रंसेयमीदृशी ।
 15 देवतानामृषीणां⁵ वा ब्रह्मणां वा भविष्यति ॥ २३

कस्य सत्त्वस्य । मातुर्जन्मन्याः कस्य पितुर्वा जनकस्य
 देवतानां सोमवरुणादीनामृषीणां वा वसिष्ठगोतमादीनां
 ब्रह्मणां वा वेधवां । इयमीदृशी हिताग्रंसा । हितोपसंहार-
 मतिर्यादृशी समनन्तरं प्रतिपादिता बोधिसत्त्वस्य । भविष्यति ।

¹ Supra I, 19.

² Ms. : °vaipulyamapi.

³ Infra VII, 29.

⁴ Sic Tipp. — Minner and Text-Mss. have : devānāṃ vā ṛṣīṇāṃ vā.

इति । आस्तां तावत् भूता भवति^१ वा । भविष्यत्यपि^१ नैव
कस्य चिद्बोधिसत्त्वमन्तरेणान्यस्य ॥ कुतः पुनरेतदित्याह ।

तेषामेव च सत्त्वानां स्वार्थेऽप्येष मनोरथः ।

नोत्पन्नपूर्वः स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः कुतः ॥ २४

तेषां मायादीनां । स्वार्थेऽपि । आत्मनः कृतेऽपि । एष 5
मनोरथः सर्वदुःखमपहर्तुं । अप्रमाणगुणानाधातुं । नोत्पन्नपूर्वः ।
अभूतपूर्वः । स्वप्नेऽपि । आस्तां तावज्जाग्रदवस्थायां बुद्धिपूर्वक-
मुत्पन्नः ॥ परार्थे कदा चिदुत्पद्यत इत्याह । परार्थे संभवः
कुतः । आत्मा हि वक्ष्यो लोकस्य परस्मात् । तत्रैव चेन्मास्ति ।
परार्थे संभावनापि कुतः ॥ अथ वा । स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः 10
कुतः इति योज्यं ।

तदेवमसाधारणत्वं बोधिसत्त्वस्य प्रतिपाद्योपसंहरन्नाह ।

सत्त्वरत्नविशेषोऽयमपूर्वो जायते कथं ।

यत्परार्थाशयोऽन्येषां न स्वार्थेऽप्युपजायते ॥ २५

एवमित्यहुतकर्मकारितया दुर्लभोत्पादात् सत्त्वं एव रत्न- 15
विशेषः । अपूर्वः अनुपसन्नपूर्वः । अयमिति यादृशगुणोऽत्र
कथितः [12^b] । जायते कथं । कथमित्यहुते ॥ कस्मात्पुनरेव-
मुच्यते । आह । यत्परार्थेति । यस्य महात्मनः परार्थाशयोऽन्येषां
सत्त्वानामुक्तकर्मण न स्वार्थेऽप्युपजायत इत्यस्मात् ॥

^१ Ms. has : bhavanti, bhaviṣyanti.

^२ Minaev and Text-Mss. : kutap.

अथ चान्येऽपि बोधिचित्तोत्पादकस्य गुणा वक्तव्याः ।
 यथार्थगण्डव्यूहे^१ भगवतार्थमैवेयेण सुधनमधिष्ठत्योद्भाविताः ।
 ते चातिविस्तरेण शास्त्रकृता शिक्षासमुच्चये दर्शितास्त तत्रैवा-
 वधारयितव्याः ॥

- 5 पुनरपि बोधिचित्तानुग्रंसादारेण बोधिसत्त्वस्याप्रमेयपुण्यत्व-
 माह ।

जगदानन्दबीजस्य जगद्दुःखौषधस्य च ।

चित्तरत्नस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमीयतां ॥ २६

- सर्वसत्त्वानां सर्वप्रामोद्यकारणस्य देवादिसर्वसंपत्तिनिदान-
 10 भूतत्वात् । चित्तरत्नस्य बोधिचित्तस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमी-
 यतां । केन प्रकारेण नाम संख्येयतां । अतिविपुलतया प्रमातु-
 मशक्यत्वात् ॥ एतदुक्तमार्यवीरदत्तपरिपृच्छायां^२ ।

बोधिचित्ताद्भि यत्पुण्यं तच्च रूपि भवेद्यदि ।

आकाशधातुं संपूर्य भूयस्योत्तरि तद्भवेत् ॥ इति ।

- 15 यदि नाम सामान्येन निर्देशस्तथापि प्रज्ञानचित्तस्येति
 द्रष्टव्यं । तस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ पुनरपि तस्यैव विशेषणमाह ।
 जगद्दुःखौषधस्त चेति । सर्वप्राणप्रभृतां^३ कायिकचैतसिकसर्व-
 दुःखनिवर्तनतया सर्वव्याधिहरणमहागदस्वभावत्वात् । तदने-

^१ Cf. Çikṣā. 5, 20, and supra I, 14.

^२ A. Viradattaparipreçhā (prose) is quoted in Çikṣā. 34, 16 230, 10.

^३ New word = prāṇabhṛt.

नाभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वं^१ बोधिचित्तस्य प्रतिपादितं ॥ अतो
युक्तमेवास्यासंख्येयपुण्यत्वमित्युक्तं भवति । कथं पुनरेतद्युक्त-
मित्याशङ्क्य प्रतिपादयन्नाह ।

हिताशंसममाचेष्ट बुद्धपूजा विशिष्यते ।

किं पुनः सर्वसत्त्वानां सर्वसौख्यार्थमुद्यमात्^२ ॥ २७ 5

सर्वजगत्परिचाणाच्च बुद्धो भवेद्यमित्यध्याश्रयेनाशंसनात्
प्रार्थनात् केवलात्प्रतिपत्तिविकल्पाद्बोधिचि[13^a]त्तादित्यर्थः ।
यत्पुण्यं भवति तद्बुद्धपूजामतिश्रेते । इत्यागमाद्भवत्येव पुण्यस्कन्ध-
प्रसवहेतुः । इति प्रथमस्य बोधिचित्तस्य^३ माहात्म्यमुक्तं ।
एतदपि तथैवोक्तं ।

10

गङ्गावास्तिकसंस्थानि बुद्धचेचाणि यो नरः ।

दद्यात्सद्रूपपूर्णानि लोकनाथेभ्य एव हि ॥

यस्यैकः प्राञ्जलिर्भूत्वा चित्तं बोधाय नामधेत् ।

इयं विशिष्यते पूजा यस्यान्तोऽपि^४ न विद्यते ॥^५ इति ।

किं पुनः सर्वदुःखितजनानां सर्वदुःखमपनीय सर्वसुखसंपन्नान् 15
करिष्यामीत्युद्योगकरणादतिशयवत्पुण्यं न भवति ॥

ननु हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः स्वयमेव सत्त्वा विचक्षणयोः ।

तत्कुचोद्यमस्योपयोग इति वृत्तचित्तवेन परिहरन्नाह ।

1 Tipp. has : udyamāt prasthānacetasah.

2 Cf. Mhv. I, 80, 4.

3 Sic Ms.

दुःखमेवाभिधावन्ति दुःखनिःसरैषाशया ।

सुखेऽप्येव संमोहात् स्वसुखं घ्नन्ति शश्वत् ॥ २८

यस्तेषां सुखरक्षायां पीडितानामनेकशः ।

दृष्टिं सर्वसुखैः कुर्यात्सर्वाः पीडाश्चिन्तयति च ॥ २९

5 नाशयत्यपि संमोहं साधुस्तेन समः कुतः ।

कुतो वा तादृशं मिथं पुण्यं वा तादृशं कुतः ॥ ३०

दुःखाग्निःस्रणाभिप्रायाः प्राणातिपातादिभिरकुश्रुतैः कर्मभिः

बुधादिदुःखप्रतीकारमिच्छन्तः । दुःखमेव नरकादिप्रपातवेदना-

स्वभावं । अभिधावन्ति तदभिसुखाः प्रवर्तन्ते । दुःखमेव प्रवि-

10 शन्तीत्यर्थः । शश्वत् इव दीपशिखामिति ॥ अत एव सुखे-

ऽप्येव सुखाभिलाषेणैव स्वसुखं घ्नन्ति शश्वत् । आत्मसुख-

घाताय कथमात्मनैव शश्वो भवन्ति । इति चेत् । संमोहा-

दिपर्यासवशात् हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः परिज्ञानाभावात् ॥

अतो यः पुण्यात्माऽकारणवत्सलः । तेषां विपर्यस्तानां

15 सुखरक्षायां सुखाभिलाषुकाणां सर्वशोऽलम्बसुखानां पीडितानां

दुःखितानां । अनेकश इति । अनेकैर्दुःखप्रतीकारैर्बुधा बाधितानां ।

दृष्टिमाषाचनं सर्वसुखैः कुर्यात् [13^b] काथिकचेतसिकैः । यदि

वा । अनेकशोऽनेकप्रकारं दृष्टिं सर्वसुखैः कुर्यात् । इति

योजनीयं ॥ न सुखदृष्टिमात्रं जनयति । किं तर्हि सर्वाः पीडाः

20 समस्ता दुःखा वेदनाश्चिन्तयति च शमयति च ॥

न केवलं दुःखप्रशान्तिं सुखदृष्टिं च करोति । नाशयत्यपि

संमोहं । अपरिज्ञानमपि निवर्तयति ।

अपथमिदमेव यन्मा भयमन इत एत गत मासादं ।
इति चेद्योपादेयमार्गप्रकाशनात् ॥ यद्येवं परव्यसनविवर्तनपरतन्त्रो
हितसुखविधानतत्परस्य सर्वभूतानां । साधुस्तेन समः कुतः ।
तेन महात्मना तुल्यः साधुः कुतः । नेव कुतश्चिद्विद्यते ।
अकारणपरमवत्सलस्वभावत्वात् । कुतो वा तादृशं मित्रं । ५
हितसुखोपसंहारप्रवणमानसं परमविश्वासस्थानं तादृशं तत्समं ।
सुदृक्कुतो नैव संभवति । पुण्यं वा तादृशं कुतः । एवं विहरतो
बोधिसत्त्वस्य यत्पुण्यमुपजायते तदपि न केन चित्पुण्येन समानं ॥

कृते यः प्रतिकुर्वीत सोऽपि तावत्प्रशस्यते ।

अव्यापारितसाधुस्तु बोधिसत्त्वः किमुच्यतां ॥ ३१ १०

पूर्वं भयसंकटव्यसनेषूपकृतमनेन । इत्युपकृते सति प्रत्युपकारं
करोति यः । सोऽपि तावत्प्रशस्यते । लोकेन स्तूयते साधुरय-
मिति । यः पुनरव्यापारितसाधुः । अनभ्यर्थितकल्याणोपनेता
बोधिसत्त्वः किमुच्यतां । किमपरमभिधीयतां । तस्य प्रशंसा
कर्तुमशक्येत्यर्थः ॥ १५

दृष्टव्यवहारमपेक्ष्यापि^१ बोधिसत्त्वस्य पुण्यमाहात्म्यमुद्भाव-
यन्माह ।

कतिपयजनसत्त्वदायकः

कुशलकृदित्यभिपूज्यते जनैः ।

^१ Metre : āryā.—gā, clearly ; ta, sec. manu.—Tib. : karta māśīdam=agyd-
lung-par ni ma byed cig.—āsāda is new with this meaning.

^२ Tipp. has : kim ucyatām kim tasya māhātmyam ucyatām avāggocaratyāt.

^३ Confirmed by Tib.—Ma : apeksyamapi.

स्यमशनकमाचदानतः

सपरिभवं दिवसार्धयापनात् ॥ ३२

- 5 प[ि]रमितसत्त्वानामाहारपात्रमाचदानसमादानमादिशन्¹
 पुण्यकर्मायमिति पूज्यते [14^a] सत्क्रियते जनैः सत्कर्मरतैर्लोकैः ।
 तदपि दानं चणं न सकलमहः । तद्धै वा । अपि तु सुहृत्-
 मेकं । अशनकमाचदानत इति । कुत्सितमशनमशनकं² । अप्र-
 णीतं भोजनं । तदेव केवलं तन्मात्रं³ । तथाविधमन्नरहितं⁴ ।
 10 तस्य दानतः त्यागतः । कथं सपरिभवं । क्रियाविशेषणमेतत् ।
 सतिरस्कारं जमस्कार[ि]पुरःसरं चट्ठासन्नागारं प्रविशतः
 चटपेटादिना प्रक्षत्येति यावत् । पुनः किंभूतात् । दिव-
 सार्धयापनात् । प्रहरदयोपक्षभगात् । मयाग्रे भुक्त्वा सायं
 पुनराहारान्नेषणात्⁵ ॥
 15 बोधिसत्त्वस्य पुनरेतद्विपरीतं दानं । इति प्रतिपादयन्नाह ।

किमु निरवधिसत्त्वसंस्थया

निरवधिकालमनुप्रयच्छतः ।

गगनजनपरिक्षयाक्षयं

सकलमनोरथसंप्रपूरणं ॥ ३३

¹ Ms. : °mātrāṇ samānādānatodīṣan ; na is erased. —samādāna = nityakarman (Hem.) ; Cf. SENART, *Mhv.* III, 131, 13.

² This word is new.

³ Tipp. has : mātrepā vastrādīdānavyavacchedaḥ.

⁴ Old reading : tathāvidham.

⁵ Tipp. has : tena ca prakarṣeṇa divasārdham yāpyate / madhyāhne.....
 karape cāyāṇ lyuṭ. (Pāp. 3, 3, 117).

न विद्यतेऽवधिरिचिता । इत्यग्नः त्रतसहस्रसहस्रकोटिसंख्येभ्यो
दास्यामि ततः परं नेति । न सत्त्वानां गणनया ददाति । किं
तु निरवधिसत्त्वसंख्यया ॥ नापि नियतकाशं । अपि तु निर- 5
वधिकाशं । कस्यग्रतसहस्रसहस्रकोटिग्रतं यावदास्यामि ततः परं
नेति सावधिकं न ददाति ॥ गगनेति । गगनमिव जनाः ।
गगनजनाः । यथाकाशमपर्यन्तं तथा जनोऽपीत्यर्थः । यदि वा
गमनं च जनासु ते गगनजनाः । तेषां परिचयः पर्यवदानं ।
यावदाकाशधातुर्यावच्च सत्त्वा न परिनिर्वृताः तावदवधिकं । 10
यदच्यति ।

आकाशस्य स्थितिर्थावद्यावच्च जगतः स्थितिः । इति ।
तावन्मम स्थितिर्भूयात्^१ ।

तस्मादच्यं । न विद्यते चयः पर्यन्तोऽस्येति कृत्वा । अय-
मभिप्रायः । ग[14°] गगनजनपरिचयावधि यद्दानं तदस्तुतोऽच्य- 15
मेव । तेषां परिचयाभावात् ॥ नापि प्रतिनियतं वस्तु । अपि
तु सकलमनोरथसंप्रपूरणं । यद्यस्याभिमतं तत्सर्वमनवद्यमुभि-
प्रायाह्लादनकरं परमप्रेमगौरवसत्कारप्रियवचनपुरःसरं प्रमुदित-
मनसानुप्रयच्छतो बोधिसत्त्वस्य किं पुनः पूजा न युज्यते ।
तच्च सुतरां युज्यत इति बोध्यं । 20

यदुक्तं नारायणपरिपृच्छायां^२ । न तदस्त्रपादातथ्यं यस्मिन्
वस्तुनि नास्ति त्यागचित्तमुत्पद्येत^३ । न त्यागबुद्धिः क्रमेत ।

१ Cf. *infra* X, 55. २ Cf. *Qikāśa*, 21, 1-2, 5-12; and *infra* ad III, 21.

३ *Qikāśa*. has: °padyate.

यावत् । अथ ममात्मभावः सर्वसत्त्वेभ्यः उत्सृष्टः परित्यक्तः ।
 प्रागेव बाह्यानि वस्तूनि । यस्य यस्य सत्त्वस्य येन येन यद्यत्कार्यं
 भविष्यति तस्मै तस्मै तत्तदास्यामि । सत्संविद्यमानं हस्तं हस्ता-
 र्थिकेभ्यो दास्यामि । यावत् । द्विरः शिरोर्थिकेभ्यः परित्य-
 5 क्ष्यामि । कः पुनर्वादो बाह्येषु वस्तुषु । यदुत धनधान्यजातरूप-
 रजतरत्नाभरणहयरथ^१ गजवाहनयामनगरनिगमजनपदराज्यराष्ट्र-
 राजधानीपत्तनदासीदासकर्मकरपौरुषेयपुत्रदुहितृपरिवारेष्विति
 विस्तरः ॥

एवं च गुणरत्नसमुच्चयस्थाने परहितसुखविधानैकपरम-
 10 महाप्रते बोधिसत्त्वे स्वात्महितकामैः स्वचिन्तं रक्षितव्यं
 प्रयत्नतः^२ । इत्युपदर्शयन्नाह ।

इति सन्नपतौ जिनस्य पुत्रे
 कलुषं स्वे हृदये करोति यश्च ।
 कलुषोदयसंख्यया स कल्पान्
 15 नरकेष्वावसतीति नाथ आह ॥ ३४

इत्येवमुक्तक्रमेण सन्नपतौ सर्वदा सुखदानपतौ जिनस्य पुत्रे
 सुगतस्य सुते । बोधिसत्त्व इत्यर्थः । कलुषं पापचिन्तं स्वे हृदये
 आत्मचिन्तसंताने करोत्युत्पादयति दुरात्मा यः स नरकेष्वा-
 वसति । इति नाथो बुद्धो भगवानाह ब्रूते ॥ उपान्वध्याह्वस

1 Ibidem : °rathahaya°.

2 Tipp: has: evamābhūte bodhisattve parārthakārāṇaṃ prasādaḥ prasādaḥ
 sukhaduḥkhaḥhetū itī yatnataḥ svikartavyaparīhartavyāḥ itī darśayati.

इति कर्मत्वे प्राप्तेऽधिकरण[15^a]विवक्षा¹ ॥ किञ्चयावत् कलुषो-
दयसंख्यया कस्याम् । यावतः कस्यांस्तसंताने² कलुषचित्तमुत्प-
द्यते । तावतः कस्याम् कलुषचित्तसंख्ययावरकेषु तिष्ठति ।
इति भावः ।

यदुक्तं प्रशान्तविनिश्चयप्रातिहार्यसूत्रे³ । यावन्ति मञ्जुमी- 5
र्बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वस्य[गित्तिके] प्रतिषचित्तान्युत्पादयति ।
अवमन्यनाचित्तानि [वा] । तावतः कस्यांस्तेन⁴ संनाहः संग-
द्वयः । वस्तुयं मया⁵ महागरकेष्विति ॥

ननु तथागतस्य दुष्टचित्तेन हृदिरमुत्पादयतो नावीचौ
चित्तोत्पादनसंख्यया कस्यामवस्थितिर्हता । न तथागतात्कश्चि- 10
दधिकतरः संभवति चैकोक्ये । तत्कथमिदमतिदुर्घटं गीयते ॥
सत्यं । न खलु यथाभूतमस्मिन्नेव वस्तुतत्त्वव्यवस्था । सर्वस्य
प्रवचनस्य नयनीतार्थतया व्यवस्थापनात् । न हि कश्चित्तथागते
सदेवकोऽपि लोको दुष्टचित्तमुत्पादयितुं शक्नोते । अनल्पकल्प-
संख्ययाभ्यासेन सर्वसत्त्वेषु नैवचित्तस्य सात्त्विकभावात् । तत्र 15
काये शस्त्रं क्रमतीति नैवचित्तस्यानुग्रहसकथनात् । न च
कर्मश्रुतिरिह⁶ वस्तुतो दर्शिता । कर्मावरणस्य बुद्धानां प्रक्षीण-
त्वात् । तस्मादेनेयजनाभिसंधिना तदुपदर्शितं । न परमार्थतः ॥

बोधिसत्त्वापकारे तु बुद्धत्वमेव समूहोपघातमुपहतं भवेत् ।

¹ Pāṇ. 1, 4, 48.—This clause doest in Tib. ² Ms. kṣaṇah / tat°.

³ Cf. Qikṣās., 85, 18.

⁴ Qikṣās. omits : "tena"; but see Tib.

⁵ Ms. has : °tavyam tathā ; old reading and Tib. : °tavyam mayā.

⁶ Tib. : las-kyi rnam-par smin-pa (=°āvarana)—Cf. Karmaploti, in Div. Av.

तथा च सदेवकस्य लोकस्यार्थं उपहतो भवेत्^१ । यथागम-
 मिदमुक्तं । परमार्थमिह भगवानेव जानाति^२ । इदमुक्तं च
अद्वावसाधानावतारमुद्गासूत्रे^३ । यः कश्चिन्नञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा
 कुलदुहिता वा गङ्गानदीवालुकासमान्^४ स्वरूपान् [वि]निपात-
 ५ येद्देहा^५ । यस्यान्यः कुलपुत्रो वा कुलदुहि[15^b]ता वा महा-
 यानाधिमुक्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य व्यापादखिसक्रोधचित्त-
 मुत्पाद्याक्रोशयेत्^६ परिभाषयेत् । अथं ततोऽसंख्येयतरं पापं
 प्रविशति । तत्कस्माद्धेतोः । बोधिसत्त्वनिर्जाता^७ हि बुद्धा
 भगवन्तो । बुद्धनिर्जाताश्च स्वरूपाः सर्वसुखोपधानानि च सर्वदेव-
 १० निकायाश्च । बोधिसत्त्वमसत्कृत्य सर्वबुद्धा असत्कृता भवन्ति ।
 बोधिसत्त्वं सत्कृत्य सर्वबुद्धाः सत्कृता भवन्तीत्यादि ॥

यस्य पुनस्तत्र प्रसन्नं चित्तमुत्पद्यते । तस्य कियत्पुण्यफल-
 मुपजायते । इत्याह ।

अथ यस्य मनः प्रसादमेति
 १५ प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलं ।
 महता हि वसेन पापकर्म
 जिनपुत्रेषु शुभं त्वयत्नतः^८ ॥ ३५

^१ Cf. *infra* IV, 5.

^२ Cf. *infra* ad I, 86, and V, 6.

The theory seems not very consistent—Cf. VI, 106.

^३ Cf. *Qikṣā* : 86, १-११.

^४ *Qikṣā* has : °vālikā°.

^५ *Ibidem* : daheta vā.

^६ *Ibidem* : utpādyā k°.

^७ *Ibidem* : niryātā.—Tib. has : hkhruṅs-pa, and *infra* : hbyunba.

^८ Minaev has wrongly : “cubhatvaṁ yatnataḥ.—All Mss. except L, have
 ...balena pāpakam (unmetrical).

यस्य पुनः पुण्यात्मनो मनः प्रसादमुपजाति बोधिसत्त्वे ।
प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलं । तस्य प्रसन्नचित्तस्य प्रसवेदुपजायेत ।
ततोऽधिकं (फलं)^१ तस्मात्पूर्वकपापफलादुत्तरं पुण्यकर्मफलं
विपाकविशेषात्^२ । प्रसवेदुत्पद्येत ॥ यदि वा । तत्समधिकं-
विपाकफलाभायकं कर्मैव फलमुच्यते । अधिकतरफलजनकं ५
कर्मापजायत इति यावत् ।

उक्तं च नियतानियतावतारमुद्रासूत्रे^३ । सचेन्मञ्जुमीर्देशसु
दिशु सर्वलोकधातुषु सर्वसत्त्वा उत्पाटिताश्च भवेयुः परिकल्प-
मुपादाय । अथ कसिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तेषां
सर्वसत्त्वानां मैत्रचित्तस्तान्यशीषि जनयेत् परिकल्पमुपादाय । 10
योऽन्यो वा^४ मञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा महाया-
नाधिमुक्तं बोधिसत्त्वं प्रसन्नचित्तः पश्येत् । अथ ततो ऽसंख्येयतरं
पुण्यं प्रसवतीति ॥ तस्मादस्मिन्निति पुण्येष्वेव शुभचित्तमेव
करणीयमात्मज्ञैः^५ ।

अपि च । इतोऽपि शुभचित्तमेव कर्तुमुचितं । 15
य^[16] स्मात्प्रवृत्ता बलेन परमहृष्टेण पापकं । पापमेव पापकं ।
कुत्सितत्वादा । दुःकृतं कर्म । बोधिसत्त्वेषु क्रियते । तेषां
सकलकायवाङ्मनःप्रचारस्य^६ प्रसादजनकत्वात् । बोधिविज्ञानप्रभा-
वाच्च न बोधिसत्त्वेषु कस्य चिदपकारचित्तमुत्पद्यते ।

१ Deest in Tib.

२ New reading: viçosañh.—Tib.: puny-
avipākaphalaviçesa.

३ Cf. Çikṣā. 87, 14, 19. (7, 1). ४ Çikṣā. : yo vānyo...

५ Ātmajñā, Cf. Kern (Jacobi) I, 522.—Tib.: mkhas-pa. ६ Ms.: pracārasyūpli.

एतदुक्तमार्थमञ्जुश्रीविमोचे । तद्यथा कुक्षपुत्र चिन्तामणि-
रत्नराजसुकुट[व]बद्धानां महानागराद्यां नास्ति परोपक्रमभयं ।
एवमेव बोधिचित्तमहाकरुणाचिन्तामणिरत्नराजसुकुटावबद्धानां
बोधिसत्त्वानां नास्ति दुर्गत्यपायपरोपक्रमभयमिति^१ ॥

५ अतः किमर्थमनर्थोपार्जनं कटुकफलं तेषु प्रयत्नतः प्रार-
भ्यते ॥ अत एव शुभं त्वयत्नतः । संपद्भवस्त्वादिभिः सर्वसत्त्व-
हितसुखकर्मकारित्वात् परिशुद्धकर्मकारितया । कश्चिदपि
स्वसिताभावाच्च । अप्रयत्नत एव प्रीतिप्रसादप्रामोद्यमुपजायते
तेषु । अतः कुशलं पुनरयत्नत एव प्रसूयते ॥

१० सांप्रतमुत्पादितबोधिचित्तेष्वतिशयवतात्मना^२ मनःप्रसाद-
माविष्कुर्वन् शास्त्रकारस्तावमस्यवाह ।

तेषां शरीराणि नमस्करोमि
यद्योदितं तद्वरचित्तरत्नं ।
यथापकारोऽपि सुखानुबन्धी
१५ सुखाकरास्तां शरणं प्रयामि ॥ ३६

तेषां पुरुषकुञ्जराणां शरीराणि आत्मभावान् नमस्करोमि
प्रणिपत्य वन्दे । यत्र येषु^३ संतानेषु उदितमुत्पन्नं तदुक्तानुग्रहं
वरचित्तरत्नं । चित्तमेव रत्नं चिन्तामणिसदृशं । वरं श्रेष्ठं सर्व-
दारिद्र्यदुःखापहारित्वात् । तच्च तद्वरचित्तरत्नं चेति विग्रहः ।
२० तदिति भिन्नं वा । इयं चाधिकगुणाधारस्य^४ सत्कृतिः ॥

^१ Hitherto not found in the Qikṣās. ^२ Tib. : bdag-nyid-gyis ṣin-tu yañ

^३ Ex conj. : yesām.—Tib. : de-rname-Kyi. ^४ Ex conj.—Ms. : iyañ cādhiyagupa^५.

अपरमपि तद्विशेषणमाह । यचापकारोऽपीति । येषु परम-
कल्याणहृदयेषु बोधिसत्त्वेषु । अपकारोऽपि पराभवोऽपि^[16^b]
कृतः । तत्कर्तुः सुखानुबन्धौ परंपरया सुखमावहतीति ॥
अयमभिप्रायः । तचापकारः^१ कर्तुमशक्यः । संभवे वा कथं
चित्तदपकारमेव निमित्तं कृत्वा प्रवृत्ताणां दुष्टाभिप्रायाणां ५
पुनः केन चित्तिमित्तेन तत्प्रसादसमुत्पादनात् । तचापकारो
निर्वाणे^२ सुखमनुवभ्राति । तद्यथा मैत्रीवल्लजातके^३ पद्मका
नधिकृत्योक्तं । बोधिसत्त्वप्रणिधानादा अपकारोऽपि सुखानु-
बन्धौत्युच्यते । यद्वक्ष्यति ।

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः । 10

तत्प्रकाशकास्तथान्ये वा सर्वे सुर्वोधिभागिनः ॥ इति^४ ।

अथ वा । यचापकारोऽपि येषामपकारोऽपि महाकरुणा-
ध्यायान्प्रियपुत्रेण कृत इव दुःखहेतुरपि सुखमेव जनयति ।
यथा चान्तिपरिच्छेदे कथयिष्यामः^५ ॥ एवं सर्वथा सर्वसुख-
हेतुत्वात् सुखार्थिनां रत्नाकर इव रत्नार्थिनामाश्रयणीया 15
बोधिसत्त्वा इत्युपदर्शयति । सुखाकरांस्तां शरणं प्रयामि ।
सुखस्याकराः । सर्वसुखैकप्रभवत्वात् । तानुक्तक्रमेणापकारेऽपि
सुखहेतून् । शरणं प्रयामि । ते मम चाणं भवन्त्विति भावः ॥

॥ प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां बोधि-
चित्तानुशंसाविवरणं प्रथमः परिच्छेदः^६ ॥

१ Ms. : tatrāpakāraṇ....

२ According to Tib. : nirvāṇa°.

३ Cf. Jātakamālā, 51, 19.

४ Infra III, 16.

५ Cf. VI, 106, 107.

६ Tipp. has : bodhioittānuśaṃsaparicchede amṛtib.

प्रज्ञाकरमतिकृता बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

सांप्रतमेवं चणसंपत्समागमं दुर्लभमधिगम्य विदितबोधि-
चित्तानुग्रहः । बोधिचित्तपदार्थं बुद्धबोधिसत्त्वानामुखीकृत्य
वन्दनपूजनशरणगमनपापदेशनापुष्ट्यानुमोदनबुद्धाध्यवर्णयाम-^[178]
नाबोधिपरिणामना¹ च कुर्वन्नाह ।

5 तच्चित्तरत्नग्रहणाय सम्यक्
पूजां करोम्येष तथागतानां ।
सद्धर्मरत्नस्य च निर्मलस्य
बुद्धात्मजानां च गुणोदधीनां ॥ १

तस्य समनन्तरप्रतिपादितानुग्रहस्य चित्तरत्नस्य ग्रहणाय
10 स्वीकाराय । तदुत्पादयितुमित्यर्थः । तथागतानां बुद्धानां भग-
वतां पूजां करोमि । एषोऽहमिति बोधिचित्तपादकोऽयमा-
त्मानं निदर्शयति । अयं बुद्धरत्नस्य निर्देशः ॥ सद्धर्मरत्नस्य
चेति । आगमाधिगमवर्णयाम । निर्मलस्येति । चिकक्षाणतया

¹ Cf. *Ūikṣā*. 13, 12, where occur the same readings: °anumodana, °adhye-
ṣaṇa; but yācana, °paripāmana—The text is of course incorrect; on these
topics, of a capital importance in the Bodhisattva-ship, see, ED. CHAVANNES,
Revue des Religions, XXXVI, 1, (from Chinese sources), *Dharmasaṅgraha*,
XIV (The Bodhis. is quoted by the Comm.), and my "*Études et Matériaux*,"
pp. 106, 226.

चिकोटिशुद्धस्य प्रकृतिप्रभाकरस्य च । सर्वदा सर्वमन्त्राणाम-
 स्थानत्वात् । क्षेत्राणामागन्तुकत्वात् । समस्तमन्त्रापहरणपटुत्वाच्च ।
 अयं च धर्मरत्नस्य निर्देशः ॥ तदात्मजानां च । बुद्धसुतानां ।
 गुणोद्धीनां गुणरत्नसमुद्राणां । आर्यावसोक्तितेश्वरमन्त्रुषोष-
 प्रभृतौनां । अयं तु संघरत्नस्य निर्देशः ॥ इत्यादौ रत्नचयपूजा- 5
 विधिः । पूजां करोमीति सर्वत्र संबन्धनीयं ॥ सम्यगिति ।
 पूजाया एव विशेषणं । सम्यगविपरीतं यथा भवति । तीव्र-
 चित्तप्रसादेन वा । गृहणस्य वा विशेषणं । सम्यग्गृहणाय ।
 अतिशयप्रसन्नचित्तेन न परानुरोधादिना । यथा गृहीतं न
 पुनर्भक्ष्यति । इति ॥ पूजामेव कथयन्नाह ।

10

यावन्ति पुष्पाणि फलानि चैव
 भैषज्यजातानि च यानि सन्ति ।
 रत्नानि यावन्ति च सन्ति लोके
 जलानि च स्वच्छमनोरमाणि ॥ २

यत्परिमाणमेवामिति । यावन्ति निरवशेषानि पुष्पाणि 15
 फलानि चैव । आकाशधातुप्रसरावधीनि सर्वाण्यपीमान्यपरि-
 ग्रहाणि । आदाय बुद्ध्या सुनिपुणवैभो निर्घातयाम्येव सपुचकेभ्य
 इति सर्वत्र पूर्वेषु योजनीयं¹ । भैषज्यजातानि औष^[17b]धप्र-
 काराः । स्वच्छमनोरमाणीति रत्नाणामपि विशेषणं ।

महोदधरा रत्नमयास्तथान्ये
 वनप्रदेशाश्च विवेकरम्याः ।
 लताः सुपुष्पाभरणोज्ज्वलाश्च
 द्रुमाश्च ये सत्फलनम्रशाखाः ॥ ३

४

देवादिलोकेषु च गन्धधूपाः
 कल्पद्रुमा रत्नमयाश्च वृक्षाः ।
 सरांसि चाम्भोरुहभूषणानि
 हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि ॥ ४

- महोदधराः पर्वताः । रत्नमया रत्नस्वभावाः । विवेकरम्या
 10 इति विवेकोपरम्या मनोहरा विवेकानुकूला इति यावत् ।
 सुपुष्पाभरणोज्ज्वलाश्चेति शोभनपुष्पाण्येवाभरणानि^१ मण्डनानि ।
 तेजोज्ज्वला अतिभ्राजिष्णवः । सत्फलनम्रशाखा इति । सन्ति च
 शोभनानि वर्णगन्धरससंपन्नानि । तानि फलानि चेति । तैर्नम्रा
 अवनता भूमिलग्रा इव शाखा येषां ते कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः ।
 15 चाम्भोरुहभूषणानि । चाम्भोरुहाणि पद्मान्येव भूषणानि येषां
 तानि तथा । हंसस्वनात्यन्तमनोहराणि । हंसानां स्वनै इतैर-
 त्यन्तमनोहराणि रमणीयानि । तानि तथा ।

अक्षुष्टजातानि च शस्यजाता-
 न्यन्यानि वा पूज्यविभूषणानि ।

आकाशधातुप्रसरावधीनि सर्वाण्यपौमान्यपरिग्रहाणि ॥ ५

अक्षष्टान्येव हसविलेखनमन्तरेणैव जातानि प्रादुर्भूतानि ।
ग्रस्यजातानि त्रीदिविशेषाः । अन्यानि वा पूज्यविभूषणानि ।
पूज्यानामाराध्यानां विभूषणानि शोभाकराणि । अन्यान्यपराणि । 5
आकाशधातुप्रसरावधीनि । आकाशधातोः प्रसरोऽवकाशः ।
विस्तारो वा । तावदवधीनि तत्पर्यन्तानि । सर्वाण्यपौमानि ।
उक्तान्युक्तसदृशानि । अपरिग्रहाणि । अममानि । न केन
चित्स्वीकृतानीत्यर्थः ।

आदाय बुद्ध्या मुनिपुंगवेभ्यो
निर्यातयाम्येष सपुत्रकेभ्यः ।
मृच्छन्तु तन्मे वरदक्षिणीया
महाकृपा मामनुकम्पमानाः ॥ ६

10

आदाय बुद्ध्या मृच्छीत्वा मनोविज्ञानेन¹ । मुनिपुंगवेभ्यो
मुनिवृषभेभ्यो निर्यातयामि प्रयच्छामि । सपुत्रकेभ्यः सबोधि- 15
सत्त्वगणेभ्यः । मृच्छन्तु तन्मे स्वीकुर्वन्तु तदेतत्सर्वं मम पूजोपहार-
वस्तु । वरदक्षिणीया अनुत्तरदक्षिणापात्राणि बुद्धबोधिसत्त्वाः ।
महाकृपाः सर्वस^[18a]त्तद्विहितसुखविधानैकमनसः । मां दीन-
दुःखितसत्त्वमनुकम्पमानाः कृपायमानाः । ममानुग्रहायेति

भावत् ॥ आदितत् । किं पुनरेवं मनोमयपूजामात्रं विधीयते ।
 यावता तत्तदस्तु मनोहरं साक्षादेव कस्मान्नोपनीयत
 इत्याशङ्क्याह ।

अपुण्यवानस्मि महादरिद्रः
 5 पूजार्थमन्यन्मम नास्ति किं चित् ।
 अतो ममार्थाय परार्थचिन्ता
 मृच्छन्तु नाथा इदमात्मशक्त्या ॥ ७

अज्ञतपुण्योऽस्मि । अत एव महादरिद्रः । पुण्ये सर्वोपकर-
 णसंपत्तिर्भवति । तदभावात् पूजार्थमन्यदुपकरणं मम नास्ति
 10 किं चित् । अतो ममार्थाय मम पुण्यकामतया भगवन्तस्य
 परार्थचिन्ताः परहितसुखाभिखाविणो महाकारुणिकत्वात् ।
 अतो मृच्छन्तु नाथा इदमुक्तं पूजोपकरणं मया निर्यातितं ।
 आत्मशक्तेति श्रवामर्थेन ।

अयं पुनरात्मभावो ममाद्यतोऽस्ति । तं निर्यातयामीत्याह ।

15 ददामि चात्मानमहं जिनेभ्यः
 सर्वेषु सर्वं च तदात्मजेभ्यः ।
 परिग्रहं मे कुरुताग्रसत्त्वाः
 युष्मासु दासत्वमुपैमि भक्त्या ॥ ८

आत्मानं च प्रवक्ष्यामि जिनेभ्यः । सर्वेषु सर्वं च सर्वप्रका-
 20 रेण । आत्मस्वीकारं परित्यज्य । तदात्मजेभ्योऽपि ॥ मां प्रति-

मृद्वीत नरवृषभाः । युष्मासु दासत्वं दासभावं लोकोमि । न
जीविकादिस्त्रोभात् । अपि तु भत्ता परमगौरवेण । मङ्गा-
विज्ञेन चेतसेत्यर्थः ।

ननु कः पुनरपि गुणोऽस्तीत्याह ।

परिग्रहेणास्मि भवत्कृतेन
निर्भीर्भवे सत्त्वहितं करोमि ।
पूर्वं च पापं समतिक्रमामि
नान्यच्च पापं प्रकरोमि भूयः ॥ ६

४

भवत्कृतेन युष्मादीयेन महदाश्रयेण विगतभयः संसारे
लोकानां हितमर्थं संपादयामि । महदाश्रयेऽपि नाकुशल- 10
कर्मावृत्तस्य स्त्रुहितकरणेऽपि सामर्थ्यमस्तीत्याह । पूर्वं चेत्यादि ।
पूर्वमपरिज्ञानात्कृतमकुशलकर्म समतिक्रमामि । विदूषणास-
सुदाचारादिभिर्निर्हरामि^१ । समतिक्रामतौत्युक्ते समतिक्रमा-
मीत्युक्तं 'शाब्दव्यवहारेष्वनादरात् । अर्थप्रतिषरणता^[18°]
धा[तु]प्रधानत्वाच्च^२ । अपरं च पापं न पुनः करोमि । आद्यत्यां 15
पुनरकरणसंवरं विदधे ।

इति सर्वमात्मनिर्घातनाप्रभृतिपूजोपहारं निर्यात्य पुन-
र्विशेषेण पूजां^३ विधातुमाह ।

^१ Cf. Çikṣā, 160, 3 and foll.

^२ Çābda = çābdika = lexicographer, grammarian.

^३ After "dhā" an illegible syllable written in margin. Deest gramm, expl. in Tib. The expression arthapratisaranatā occurs in Lalit. Vist. p. 86, 7. cf. KERN, (JACOBI) I, 528.

^४ Cf. Svayambhūp., Bibl. Ind., pp. 74 and foll.

रत्नोज्ज्वलस्तम्भमनोरमेषु
मुक्तामयोद्भासिवितानकेषु ।
स्वच्छोज्ज्वलस्फाटिककुट्टिमेषु
सुगन्धिषु स्नानगृहेषु तेषु ॥ १०

- रत्नैरिन्द्रनीलादिभिर्ज्ज्वलाः प्रभास्वरा ये स्तम्भाः तैर्मनो-
5 हराः कमनीयाः । तेषु स्नानगृहेषु स्नानं करोमीति योज्यं ।
पुनः किंभूतेषु । मुक्तामया^१ मौक्तिकरचनाखचिता उद्भासिन
उद्भास्वरा विताना एव वितानकाः येषु । ते तथा । तेषु ।
स्वच्छाः सुनिर्मलाः । उज्ज्वला दौर्गन्धिमन्तः । स्फाटिकस्थेमे
स्फाटिकाः । कुट्टिमाः भूमिरचनाविशेषा येषु तेषु सुगन्धिषु ।
10 कृष्णागुरुचन्दनादिधूपितवासितेषु । स्नानाय गृहाः । तेषु ।

मनोज्ञगन्धोदकपुष्पपूर्णैः
कुम्भैर्महारत्नमयैरनेकैः ।
स्नानं करोम्येष तथागतानां
तदात्मजानां च सगीतवाद्यं ॥ ११

- 15 उदकं च पुष्पाणि च मनोज्ञगन्धानि च तानि । तैः पूर्णाः
कुम्भा घटास्तैः । महारत्नमयैः । महान्ति वेदूर्याणि च रत्नानि
च तानि तत्स्वभावैः । अनेकैः शतसहस्रकोटिभिः । सगीतवाद्यं
सह मनोहरगीतनूत्तमुरजादिवाद्यैः ।

प्रधूपितैर्धौतमलैरतुल्यै-
र्वस्त्रैश्च तेषां तनुमुन्मृषामि^२ ।

^१ MS. muktāmaniyā.

^२ M. alone has the correct reading : unmrjāmi.—unmrṣāmi ?

ततः सुरक्तानि सुधूपितानि
ददामि तेभ्यो वरचीवराणि ॥ १२

प्रधूपितैरगुरुप्रभृतिधूपैः । धौतमलैः प्रक्षालितकलशै-
र्निर्मलैरित्यर्थः । अतुल्यैरप्रतिसमैः । वस्तैर्दुक्कलैः । तेषां तथा-
गतानां तदात्मजानां च । तनुं शरीरं । उन्मूषामि संमार्ज- 5
यामि ॥ ततस्तस्मादुन्मर्षणान्तरं । सुरक्तानि शोभनरागैः
सुष्ठु वा रक्तानि । शोभनधूपेन धूपितानि । ददामि तेभ्यो
जिनेभ्यः । वरचीवराणि । अनुत्तराष्टाच्छादनानि^१ ।

दिव्यैर्मृदुस्पर्शविचित्रशोभै-
र्वस्त्रैरलंकारवरैश्च तैस्तैः ।

10

समन्तभद्राजितमञ्जुघोष-
लोकेश्वरादीनपि मण्डयामि ॥ १३

दिव्यैर्दिविभवैर्देवार्हैः । मृदूनि च सुकुमारस्पर्शानि
च^[19*]क्षणानि च सूक्ष्माणि । विचित्रा नानावर्णकता शोभा
येषां तैर्वस्त्रैः । अलंकारवरैश्च । विभूषणप्रधानैः । तैस्तैरिति । 15
सुकुटकटककेयूरहारनूपुरादिभिः । समन्तभद्राजितमञ्जुघोषलो-
केश्वरादीनपि बोधिसत्त्वान् मण्डयामि । अलंकारोमि ।

सर्वचिसाहस्रविसारिगन्धै-
र्गन्धोत्तमैस्ताननुलेपयामि ।

सूक्तसूक्तमृष्टसुधौतहेम-

प्रभोज्ज्वलान् सर्वमुनीन्द्रकायान् ॥ १४

सहस्रं चतुर्दीपिकानां तथा चन्द्रसूर्यमेरुणां प्रत्येकं काम-
 देवनां ब्रह्मलोकानां च साहस्रसूक्तिको मतः^१ । स एव
 ५ सहस्रगुणिते द्विसाहस्रः^२ । तत्सहस्रं त्रिसाहस्रः^३ । शतकोटिः
 चतुर्दीपिकानामित्यर्थः । एवं सर्वासु दिक्षु लोकधातुरनन्तो-
 ऽपर्यन्तस्य । सर्वत्रिसाहस्राणि विसर्तुं शीलं येषां ते तथा ।
 तथाविधा गन्धाः परिमला येषां ते तथा । तैर्गन्धोत्तमैर्यक्ष-
 कर्दमहरिचन्द्रनादिभिः । तान्मुनीन्द्रकायान्मुलेपयामि । समा-
 १० लभे । किंभूतान् । सूक्तं पुटपाकादिना परिशोधितान्तर्मलं
 सूक्तं रोषाणादिमणिसंमार्जितं^४ । सुधौतं चारान्नखवणादि-
 प्रक्षालितवद्भिर्मलं । तथाभूतं च तद्धेमं चेति । तस्य प्रभा द्युति-
 रित्यर्थः । तद्वदुज्ज्वलान् द्युतिमतः । एतच्च यथाशोकप्रसिद्धितः
 कथितं । न तु तथागतकायशोभायां लौकिकं किं चिदुप-
 १५ मानमस्ति ।

सांप्रतं माख्यपूजामुपचिपति ।

मान्दारवेन्द्रीवरमल्लिकायैः

सर्वैः सुगन्धैः कुसुमैर्मनोज्ञैः ।

^१ A regular pāda—Ms. has : sāhasraçōutikāmataḥ.—Tib. : ston spyi-phud-du-
 hdod-la. The reading oūḍika (ḍ=ch=t), is confirmed by oūḍa=klein, gering
 (W.K.F.), in *M. Vyut* and *Div.* (opposed to mahāsāhasra...)—Tib. phud=
 oūḍa—See CHILDERS, s. voc. culla, oūḷa.

^२ Tib. adds : bar-ma of. m. Vyut. 158, 2.

^३ Ms. : tatsahasram tri^०—Of. SENART, *Mhv.* , 488; S. LERMANN, *Lalita-
 vistara*, p. 208; CHILDERS, s. voc. Sahasā. ^४ =roṣaṇa^०.

अभ्यर्चयाम्यर्च्यतमान्मुनीन्द्रान्

स्रग्मिश्च संस्थानमनोरमाभिः ॥ १५

मानन्दारवं देवेषु पुष्पविशेषः । इन्दीवरसुत्पलं । मल्लिका-
वार्षिकी । एतत्प्रमुखैः सर्वैः शोभनगन्धैः पुष्पैर्मनोहारिभिः
पूज्यतमान् मुनीन्द्रान् पूजयामि । स्रग्मिश्च मालाभिश्च यन्त्र- ५
रचनाविशेषकमनीयाभिः ॥

धूपपूजामाह ।

स्फूतस्फुरद्गन्धमनोरमैश्च

तान् धूपमेघैरुपधूपयामि ।

स्फूता मांसलाः । स्फुरन्त्य दिगन्तव्या^[19b]पिनः । 10.
वज्रसगन्धोद्गारिणो वा । तादृशा गन्धा येषां धूपमेघानां ते
तथा तैः । धूपा मेघा इवाम्बरतलावलम्बिविम्बाः । उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति समासः¹ । धूपानां वा मेघास्तैर्मेघवदुद्गच्छ-
द्भिरित्यर्थः । तानिति मुनीन्द्रानुपधूपयामि ॥ नैवेद्यपूजामाह ।

भोज्यैश्च खाद्यैर्विविधैश्च पेयै-

15

स्तेभ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥ १६

भोज्यं यन्मुखमापूर्य भुज्यते । खाद्यं यत् कण्ड[शः]² द्वेष्ट
घृतपूरादि । पेयं यत्पीयत एव पानकादि । एभिर्विविधैर्नामा-
प्रकारोपसंस्कृतैः । तेभ्यो मुनीन्द्रेभ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥

1 Pāp. 2, 1, 56.

2 Doubtful : Ms. kavabhaçchedya.—Tib. : kham-du bead-nas.

दीपपूजामाह ।

रत्नप्रदीपांश्च निवेदयामि
सुवर्णपद्मेषु निविष्टपङ्क्तीन् ।
गन्धोपलिप्तेषु च कुट्टिमेषु
५ किरामि पुष्पप्रकरान्^१ मनोज्ञान् ॥ १७

रत्नमयाः प्रदीपाः । तान् । निविष्टा पङ्क्तिर्मांसा येषां ते
तथा । केति सुवर्णपद्मेषु । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः^२ ।
गन्धोपलिप्तेषु । चन्दनकुङ्कुमादिगन्धैश्चर्चितेषु ।

प्रलम्बमुक्तामणिहारशोभान्
१० आभास्वरान्दिग्मुखमण्डनांस्तान् ।
विमानमेघान् स्तुतिगीतरम्यान्
मैत्रीमयेभ्योऽपि निवेदयामि ॥ १८

प्रलम्बैर्मुक्तामणिहारैः शोभा येषां तान् विमानमेघान्
विमानसमूहानालोककारिणः सर्वदिक्शोभाकरान् ।

१५ सुवर्णदण्डैः कमनीयरूपैः
संसक्तमुक्तानि समुच्छितानि ।
प्रधारयाम्येष महामुनीनां
रत्नातपचाण्यतिशोभनानि ॥ १९

१ Sic L³, M ; Min. has : °prakā°.

२ Deest in Tib.

कनकमयदण्डैः कान्तिमत्संस्थानैः । मुक्ताखचितानि रत्न-
मयानि च्छन्नाणि । समुच्छ्रितानीति उद्दण्डितानि ।

इदानीं पूजोपहारमुपसंहरन्नाह ।

अतः परं प्रतिष्ठन्तां पूजामेघा मनोरमाः ।

तूर्यसंगीतिमेघाश्च सर्वसत्त्वप्रहर्षणाः ॥ २० 5

इतः प्रभृति । एते पूजामेघा^१ मया निर्यातिताः । अन्ये वा
देवादिभिरुपनीताः कल्पं वा कल्पावशेषं वा प्रतिष्ठन्तां ।
प्रकर्षवृत्तिस्थिता भवन्तु । तूर्यसंगीतिमेघाश्च । तूर्याणि सुरजा-
दिवाद्यानि । संगीतयः समेत्य गीतयः समुदायगीतानीत्यर्थः ।
अथ वा संगीतकानि नृत्तगीतवादितानि समुदितान्युच्यन्ते । 10
तेषां मेघाः । अनेकसमुदायाः । ते च सर्वसत्त्व^[20^a]प्रहर्षणाः ।
सर्वसत्त्वानां प्रमोदकारिणः । न पुनरशक्यश्रवणाः । प्रतिष्ठन्ता-
मिति संबन्धः ॥

सामान्येनाभिसंक्षिप्य सङ्खर्मादिषु पूजामाह ।

सर्वसङ्खर्मरत्नेषु चैत्येषु प्रतिमासु च ।

15

पुष्परत्नादिवर्षाश्च प्रवर्तन्तां निरन्तरं ॥ २१

द्वादशाङ्गप्रवचनात्मकेषु सर्वसङ्खर्मरत्नेषु । रत्नमिव रत्नं वस्तु-
तत्त्वालोककारित्वात् । परमनिवृत्तिहेतुत्वाच्च । स्तूपेषु भगवच्चै-
त्येषु । प्रतिमासु चेति । बुद्धबोधिसत्त्वविग्रहप्रतिष्ठातिषु । पुष्प-
वृष्टयो रत्नवृष्टयश्च । आदिशब्दाच्चन्दनचूर्णवस्त्रादिवर्षाः । निर- 20
न्तरमिति । आसंसारमनवच्छिन्नं ।

¹ अनुत्तरपूजामतिदिशमाह ।

मञ्जुघोषप्रभृतयः पूजयन्ति यथा जिमान् ।

तथा तथागतान्नाथान् सपुत्रान्पूजयाम्यहं ॥ २२

मञ्जुघोषसमन्तभद्राजितशोकनाथप्रमुखा^१ दशभूमौशरा बो-
५ धिसत्त्वाः । यथा येनाध्याशयेन^२ तथागतान् पूजयन्ति । तथा
तेनाधिमोक्षेणाहमपि तथागतान् सह पुत्रैर्बोधिसत्त्वगणैः
पूजयामि ॥

स्तुतिपूजामाह ।

स्वराज्जसागरैः स्तोत्रैः स्तौमि चाहं गुणोदधीन् ।

10 स्तुतिसंगीतिमेघाश्च संभवन्त्वेधनन्यथा ॥ २३

स्वराः सप्त गान्धारादयः । तेषामङ्गानि प्रभेदाः कामोदा-
दयः । तेषां सागरवदतिबाहुल्यात् सागराः । तैः स्तोत्रैः ।
स्तुतय एव संगीतयः । स्तुतीनां वा संगीतयः समुदायाः ।
तासां मेघाः संभवन्तु । उपतिष्ठन्तां । एषु बुद्धबोधिसत्त्वेषु ।

15 अविपरीता यथा मयोपकल्पितास्तथैवेत्यर्थः ॥

बुद्धधर्मसंघरत्नेषु प्रणामपूजामाह ।

सर्वश्लेषाणुसंस्थैश्च प्रणामैः प्रणमाम्यहं^३ ।

सर्वत्र्यध्वगतान् बुद्धान् सहधर्मगणोत्तमान् ॥ २४

1 Cf. Dharmasaṃgraha, XIV.

2 Cf. *supra*, p. 51, 12; lokeçvara—See Dh. S., XII.

3 adhyāçaya; Cf. SENART, Mhv. I, 436.

4 Here begins the classical formula of vandana, cf. Dh. S., XIV (sapta vidhānuttarapūjā).

थावन्ति दशसु दिक्षु बुद्धचेनाणि^१ । तेषु थावन्तोऽणवः ।
तत्संख्यैः प्रणामैः । सर्वत्रध्वगतानिति । अतीतप्रत्युत्पन्नानागतान्
तथागतान् । किंभूतान् । सहधर्मगणोत्तमान् । गणानामुत्तमो
ऽयभूतो बोधिसत्त्वगणः । धर्मस्य गणोत्तम[20^b]स्य ताभ्यां सह ॥

तथागतस्वरूपेषु प्रणाममाह ।

५

सर्वचैत्यानि वन्देऽहं बोधिसत्त्वाश्रयांस्तथा ।

नमःकरोम्युपाध्यायानभिवन्द्यान्यतींस्तथा ॥ २५

ऊर्ध्वतिर्यग्धस्तासु^२ दिशासु विदिशासु च । सगरौरा-
शरौरेषु स्वरूपेषु प्रणामान्यहमित्यर्थः । बोधिसत्त्वाश्रयानपीति^३ ।
जातकावदानजन्मादिस्थानानि ॥ अभिवन्द्यानिति वृद्धान् वन्द- 10
नार्हान् ॥ तदनेन पूजावन्दनाविधिरुक्तः ।

अयं च पूजाविधिस्त्रिसमयराजे^४ कथितः । यथोक्तं । स्थलजा
रत्नपर्वताः । जलजा रत्नपर्वताः । स्थलजजलजानि रत्नानि
दशदिगवस्थितानि । अममान्यपरियहाणि देयानीत्युक्तं । अनया
च दिशा सर्वभैषज्यानि सर्वरसायनानि सर्वसलिलानि । अम- 15
वद्यानि अम्बुण्डानि^५ । सर्वकाञ्चनमण्डलानि । विवृत्तेषु वा
लोकधातुषु परमरसस्पर्शसंपन्ना भूपर्यटका अमृतलता । अह-
ष्टोप्ताः शाखयः । सर्वोत्तरकुसुदीपेषु च परिशुद्धेषु च लोक-

१ The MS. L has the gloss : yatra tathāgataḥ sthitaḥ.

२ More correctly : adhaṣṭana.

३ Api (Tib. : dan) varia lectio.

४ = Çikṣās. 290, 18.—Prof. BANDALL says : probably the same as the Trisamayavyūha (A.M.G. 309).

५ MS. Īmaṇḍala.

धातुषु ये रमणीयतराः परिभोगाः ॥ यथार्चरत्नमेवे^१ चाह ।
 स यानीमानि सूचान्तेषूदाराणि पूजोपस्थानानि शृणोति
 तान्याग्रयतस्तौत्रेणाध्याग्नयेन बुद्धबोधिसत्त्वेभ्यः परिणामयति ।
 ५ तथा स विविधानि पूजोपस्था[ना]न्यनुविचिन्तयति । इति ॥
 सांप्रतं रत्नचयशरणगमनपूर्वकं पापदेशनामाह^२ ।
 बुद्धं गच्छामि शरणं यावदा बोधिमण्डतः ।
 धर्मं गच्छामि शरणं बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ २६
 चाणार्थं शरणार्थं । गमनं तदाज्ञापरिपालनं । यो हि यं
 १० शरणं गच्छति स तदाज्ञां नातिक्रामतीति भावः । बोधि-
 मण्डत इति । मण्डशब्दोऽयं सारवचनं दृढमण्ड इति यथा^३ ।
 तथा च सति बोधिप्रधानं यावत् । यावत्सम्यक्संबोधिं नाधि-
 गच्छामि । इत्यर्थः ।

विज्ञापयामि संबुद्धान् सर्वदिक्षु व्यवस्थितान् ।
 १५ महाकावणिकांश्चापि बोधिसत्त्वान् कृताञ्जलिः^४ ॥ २७
 विज्ञापयामीत्यनेन बुद्धबोधिसत्त्वानामपगतमात्मानं ध्या-
 [२१*]त्वा । अध्याग्नयेनैतद्वक्तव्यं इत्युपदर्शितं । कृताञ्जलिरिति
 कायविज्ञप्तिरुक्ता । अञ्जलिः । करद्वयेन संयुटं कृतेत्यर्थः ।

^१ See *Ḫikṣāṣ.*, *ibidem*.

^२ The whole of this paragraph (down to II, 31) has been curiously adapted in *Svayambhūpurāṇa* (Bibl. Ind.), pp. 116, 3-117, 9. where we have: ābodan ṇaraṇaṃ yāmi svayambhūm jagadīṇvaram. *Of.* p. 59, n. 8.

^३ *Of.* SENART, *Légende du Buddha*, p. 200, and reference to Lal. Vist. 452, 3. (bodhivara); KERN, *Lotus*, pp. XVII, XLI, 155; *Études et Mat.* 207, n. 3. The Tib. "(byañ-chub) sñiñ-po" is the exact equivalent of sara.

^४ *Svayambhūp.*: mahākāraṇikāṃścāpi pañca tathāgatān api.

अनादिमति संसारे जन्मन्यत्रैव वा पुनः ।
 यन्मया पशुना पापं कृतं कारितमेव वा ॥ २८
 यच्चानुमोदितं किं चिदात्मघाताय मोदतः ।
 तदत्ययं देशयामि पश्चात्तापेन तापितः ॥ २९

अनादिमतीति । पूर्वजन्मपरंपरासु । जन्मन्यत्रैवेति । 5
 अस्मिन्नपि जन्मनि । न केवलं पूर्वज । पशुनेति । मोदवञ्छ-
 तामात्मनो दर्शयति । चिविधं कर्म । कायवाङ्मनोभिस्तत्र कृतं ।
 चिभिरपि कारितमिति ॥ वाङ्मनोभ्यामनुमोदितमित्यपि ।
 आत्मघातायेति । तत्पापकर्मफलस्य ममात्मन्येव विपाकात् ।
 तदत्ययमिति । तदापत्तिं देशयामि प्रकाशयामि उत्तानी- 10
 करोमि । न प्रच्छादयामि । पश्चात्तापेनेति । अकुशलकर्मणो
 नरकादौ दुःखविपाकश्रवणात् ।

अधुना यथाप्रधानमत्ययदेशनामाह ।

रत्नत्रयेऽपकारो यो मातापितृषु वा मया ।
 गुरुष्वन्येषु वा^१ क्षेपात्कायवाग्बुद्धिभिः कृतः ॥ ३० 15

रत्नत्रय इति । अनुत्तरगुणत्रये । मातेत्यादिना । उप-
 कारित्रये^२ । तत्रापकारस्य विप्ररतीन्द्रदुःखविपाकत्वात् ।

अनेकदोषदुष्टेन मया पापेन नायंकाः ।
 यत्कृतं दारुणं पापं तत्सर्वं देशयाम्यहं ॥ ३१

^१ kṣepāt = tib. ñon-moñs-sgo-nas = kleśāt.

^२ Cf. V, 81.

^३ Compare the method of confession, or more exactly the Vidūṣaṇa-
 nūḍācāra, illustrated in the Gīkṣās. from the *Suvarṇaprabhāṣottamaśāstra*,
 p. 160-162). Many stanzas are identical with ours.

अनेकदोषदुष्टेनेति । रागादिक्लेशदूषितेन । न स्वतन्त्रेणे-
त्यर्थः ॥ पापकर्मणि संवेगमाह ।

कथं च निःसंराग्यस्मात्परिचायत सत्वरं ।

केन प्रकारेण । अस्मादशुभात् । सत्वरं शीघ्रं ॥ केयं त्वरा
५ भवत इत्याह ।

मा ममाक्षीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्यति ॥ ३३^१

यावत्पापक्षयं न करोमि । तावन्मम मृत्युर्भविष्यति न^२ ।
अन्यथा दुर्गतिगमनभयात् । ननु चाक्षतपापपरिक्षयस्य भवतो
मृत्योः कोऽवकाश इत्याह ।

10 कृताकृतापरीक्षोऽयं मृत्युर्विश्रम्भघातकः ।

स्वस्थास्वस्थैरविश्वास्य आकस्मिकमहाशनिः ॥ ३४

इदं कृतमिदमकृतं तावत्तावदिति न परीक्षते मृत्युः ।
विश्रम्भो विश्वासः । तेन घातकः । नापि नीरोगोऽहं युवा
वक्षवत्कायो वेति विश्वसनीयं । कुतः । आकस्मिकमहाशनि-
15 रिति । अचिन्तितवज्रपातसदृशः ॥ यद्येवं पापाद्भयं किमर्थं
तर्हि तत्कृतमित्याह [22^b]

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।

सर्वमुत्सृज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमीदृशं ॥ ३५

¹ It is fairly probable that the stanza 32 of the Text-MSS. (omitted only in M of Minaev-edition, but wanting also in Tib. translation) has been interpolated ; it runs as follows :

katham ca niṣsarāmy asmān nityodvigno'smi nāyakāḥ ।
mā bhūn me mṛtyur acirād akṣiṇe pāpasamāçaye ॥

² The Tib. has : de-srid-du bdag hohi-bar ma gyur-cig ces-pa-ste । gzan-
du-na . . . na bhaved iti । anyathā (bhavet) durgati . . . bhayam.

प्रिय आत्मा आत्मीयस्य । अप्रियस्तदपकारौ । प्रियस्य
हितसुखमप्रियस्य च तद्विपरीतमिच्छता हतं पापमनेकधा ।
प्राणातिपातादन्नादानादिभेदेनानेकप्रकारं । ननु सर्वमेतन्न
चिरेण परित्यज्य गन्तव्यं । तत्किमिति निरर्थकं पापकमुप-
चीयत इत्याह । सर्वमित्यादि । सर्वं प्रियमप्रियं वा उत्सृज्य 5
विहाय गन्तव्यं । एतत्तु न मया सुगधेन परिभावितं ॥ किमि-
दानीं परिशिष्टमवस्थितमित्याह^१ ।

तत्तत्स्मरणात्तां याति यद्यदस्त्वनुभूयते ।

स्वप्नानुभूतवत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते ॥ ३७

यद्यदस्त्विति सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वाऽनुभूयते संवेद्यते । कथं 10
पुनरेवमित्याह । स्वप्नानुभूतवदिति यथा स्वप्नावस्थायामुपलब्धं
विनष्टं न पुनरीक्ष्यते । तन्न स्मरणमात्रमेवावशिष्यते । तथा-
न्यदपि सर्वं^२ प्रियादिसंगतमस्थिरमस्मिन्नेव जन्मनीत्युपदर्शय-
न्नाह ।

इहैव तिष्ठतस्तावद्गता नैके प्रियाप्रियाः ।

15

तन्निमित्तं तु यत्पापं तत्स्थितं घोरमग्रतः ॥ ३८

तिष्ठत आसौनस्यैव मम पश्यतः । गता अनित्यतया
यसिताः ॥ यद्येवं तर्हि तदर्थं हतं पापमपि तैः सह यास्यती-

^१ The stanza 36 of the Text-MSS. omitted by the Vṛttikāra, but not by the Tib. translator, runs as follows:

apriyā na bhaviṣyanti priyo me na bhaviṣyati ।

ahaṁ ca na bhaviṣyāmi sarvaṁ ca na bhaviṣyati ॥

^२ Tib. : mdza-ba-la-sogs-pa dan hgrog-s-pa.

त्याह । तन्निमित्तमित्यादि । तेषां प्रियादीनां निमित्तं तदर्थं
यत्कृतं पापं तत्पुनरप्यत एव स्थितं मे । तन्मया सह वाच्यतो-
त्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्यन्नपि कथं 'मूर्च्छितोऽसीत्याह ।

एवमागन्तुकोऽस्मीति न मया प्रत्यवेक्षितं ।

5 मोहानुनयविद्वेषैः कृतं पापमनेकधा ॥ ३९

नाहं कस्य चित्परितः^१ । न मे कश्चित् । इत्येवं [न] मया
प्रत्यवेक्षितं विचारितं । तेन कारणेन । अनुनय आसक्तः ।
आत्मन्यात्मौघे च । विद्वेषः प्रतिघः । तत्प्रतिकूलमाचरति ॥
चिरतरमतिदीर्घायुषो भवतः का मरणाग्रहा । तत्किमेवं
10 विभेषि इत्याह ।

रात्रिंदिवमविश्राममायुषो वर्धते व्ययः ।

आयस्य चागमो नास्ति न मरिष्यामि किं ग्वहं ॥ ४०

अहर्निशं । आयुषो वर्धते व्ययः । आयुःसंस्काराः क्षीयन्ते ।
अविश्राममिति । क्षणमपि न व्ययविच्छित्तिरस्ति । आयमन-
15 मागमः । अनुप्रवेशः । स च आयस्य उपचयस्य क्षेत्रतोऽपि न
संविद्यते । तदहमेवं किं तु न मरिष्यामि । अपि तु चिरमपि
स्थित्वा जीवितं मरणपर्यवसानमिति^३ ॥ स्यादेतत् । यन्निमित्तं

^१ Ex conj.—The MS. has : mṛkhito, but Tib. : balus.

^२ Na...paritah = auf keine Weise.

^३ See Dhammapada, 148, Udānavarga, I, 35, and references apud Max Müller, transl. p. 42.

कृतं पापं तेऽपि ते[न]^१ नरकादिषु त[२२५] स्थितदुःखानुभव-
काले संविभागिनो भविष्यन्ति । तत्किमिति कातरभावमव-
लम्ब्य इत्यत्राह । आस्तां तावत्परलोके ।

इह शय्यागतेनापि बन्धुमध्येऽपि तिष्ठता ।

मयैवैकेन सोढव्या मर्मच्छेदादिवेदना ॥ ४१

४

इह अस्मिन्नेव भवे मरणान्तिकादिदुःखबाधायां स्वजन-
परिजनमध्यगतेनापि । मर्मच्छेदादिवेदनेति । पिपासागात्र-
संतापादिदुःखं मयैवैकेन सोढव्यं । न तच्चाप्नोष्यामपि भागो-
ऽन्यस्य संभवति ॥ किं पुनर्नरकादावित्याह ।

यमदूतैर्गृहीतस्य कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् ।

10

पुण्यमेकं तदा चाणं मया तच्च न सेवितं ॥ ४२

काशदूतैर्गृहीतस्याधिष्ठितस्य । गच्छपात्रेण बद्धस्य । सुहृ-
राकोच्यमानस्य^२ । अटवीकान्तारगहनकण्टकविषमशिलाग्रकले-
र्वितुद्यमानचरणस्य । अवहायस्य । कर्मानुभवभूमिं नीचमा-
नस्य । कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् । इति तच्च न के चित्सहाया- 15
स्त्राणं संभवन्ति । पुण्यमेकैकं तदा चाणं स्यात् । मया तच्च न
सेवितं । तच्च पुण्यं चाणभूतं मया नोपार्जितं ॥ पुनरपि
पापासंवेगमाह ।

^१ According to the Tib. : de yah...de dan lhan-cig-tu skal-ba len-par-
gyur-te.

^२ M. Vynt. 281, 57.

अनित्यजीवितासङ्गादिदं भयमजानता ।

प्रमत्तेन मया नाथा बहु पापमुपार्जितं^१ ॥ ४३

अस्थायिनि जीविते । आसङ्गादायहात् । इदमागामि
नरकादिदुःखभयमजानता । अपश्यता । प्रमत्तेनेति । धौवन-
5 रूपधनाधिपत्यादिमदमत्तेन ॥ किं पुनरेवं संवेगवज्जलो
भवानित्याह ।

अङ्गच्छेदार्थमप्यद्य नैयमानो विशुष्यति ।

पिपासितो दीनदृष्टिरन्यदेवेक्षते जगत् ॥ ४४

अत्यल्पमिदं करचरणादिच्छेदजं दुःखं नरकदुःखात् ।
10 तथापि तच्चेयमवस्था भवति । विशुष्यति । सर्वात्मना शोषमु-
पयाति । पिपासितस्तृष्णार्तः । दीनदृष्टिरिति कृपणदृष्टिः ।
अन्यदेवेति विपरीतं^२ ॥ नरकदुःखस्यातिशयमाह ।

किं पुनर्भैरवाकारैर्यमदूतैरधिष्ठितः ।

महाबासज्वरग्रस्तः पुरीषोत्सर्गवेष्टितः ॥ ४५

15 कातरैर्दृष्टिपातैश्च चाणान्वेषी चतुर्दिशं ।

भैरवाकारैरिति भयंकररूपैः । अधिष्ठित आत्मसात्कृतः ।

म[22^b]हाबासज्वरसेन ग्रस्तो गृहीतः । पुरीषमुच्चारः ।

¹ The MS. M of the Min. edition and Dev. 85 have : bahu duḥkham.—
But Tib. sdig-pa.

² Tib. : gzan-du-ni bzlog-par-ro. Cf. Viparītam idaṁ sarvaṁ pratibhā-
ti sma, Mbh. 6. 3333, 3. 1736, 2126: (P.W. s. voc : sma).

तस्योत्सर्गो विनिर्गमः । तेन वेष्टितो विशिष्टः ॥ कालरैरिति
दीनैः । चतुर्दिशं चाणवेषी । कथमित्याह ।

को मे महाभयादस्मात्साधुस्त्राणं भविष्यति^१ ॥ ४६

साधुरकारणवत्सलः । चाणं परिचाता ।

चाणशून्या दिशो दृष्ट्वा पुनः संमोहमागतः । 5

तदाहं किं करिष्यामि तस्मिन् स्थाने महाभये ॥ ४७

एवमपि यदा कुचं चिदपि चाणं न पश्यति । तदा
चाणाभावात् पुनः संमोहमागतः । तदा तस्मिन् काले किं
करिष्यामि । सर्वक्रियास्वसमर्थः सन् तस्मिन् स्थाने प्रतापना-
दिनरकभूमौ^२ ॥ तस्मादिदानीमेव प्रतीकारानुष्ठानं युक्तमि 10
त्याह ।

अद्यैव शरणं यामि जगन्नाथान् महाबलान् ।

जगद्रक्षार्थमुद्युक्तान् सर्वचासहरान् जिनान् ॥ ४८

जगतां नाथान् सर्वाश्वासनिर्वृतिस्थानभूतान् नायकान् ।
महाबलानिति सर्वचाप्रतिहतसामर्थ्यान् । जगद्रक्षार्थमुद्युक्तानिति 15
सर्वसत्त्वपरिचाण[ार्थ]मुद्युक्तान् ॥ एवमपि^३ चाणानाश्रित्य भयो-
पशमो न स्यात् । तदा किं शरणगमनेनेत्यचाह । सर्वचास-
हरानिति । सर्वव्यसनापहर्तृन् ॥ धर्मसंघशरणगमनमाह ।

^१ Minaev has: kariṣyati, but the MSS. M and L² of his edition: bhavi-
syati.

^२ Cf. Mhv. I 9, 9 15, 7, 12.

^३ Sic. Ms. secunda manu, with nā in margin.—Tib.: de-la brten-nas
yañ = tam (tān) ācṛityāpi....Fairly probable.

तैश्चाप्यधिगतं धर्मं संसारभयनाशनं ।

शरणं यामि भावेन बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ ४९

तैर्बुद्धैर्भगवद्भिः । अधिगतं^१ साक्षात्कृतं । धर्मं निर्वाण-
मित्यर्थः^२ । संसारभयनाशनं सर्वक्लेशप्रतिपक्षत्वात् । भावेनेति
५ परमप्रसादेन न मायाशाब्देन^३ विचिकित्सया वा । बोधिसत्त्व-
गणमिति संबन्धः^४ । तथेति भावेन ॥ ददामीं यथाप्रधानं बोधि-
सत्त्वेभ्य आत्मानिर्यातनं^५ कुर्वन्नाह ।

समन्तभद्रायात्मानं ददामि भयविह्वलः ।

पुनश्च मञ्जुघोषाय ददाम्यात्मानमात्मना ॥ ५०

10 समन्तभद्राय बोधिसत्त्वाय । आत्मानं ददामि निर्यात-
यामि । भयविह्वलो नरकादिभयव्याकुलः । पुनश्च मञ्जुघोषाय
मञ्जुनाथाय । आत्मनेति न परप्रेरणया । स्वयमेव प्रसन्नचित्त
इत्यर्थः ।

तं [23^a] चावलोकितं नाथं कृपाव्याकुलचारिणं ।

15 विरौम्यार्तरवं भीतः स मां रक्षतु पापिनं ॥ ५१

आर्यावलोकितेश्वरं । कृपया व्याकुलं चरितं ग्रीलमस्येति
कृपाव्याकुलचारिणं इति तस्यैव विशेषणं । विरौमि । आरवं
करोमि । आर्तरवमिति क्रियाविशेषणं । दुःखदीनकातरस्वरं ।
भीतः चक्षुः पापकर्मफलात् । स भगवानवलोकितः । मां

20 रक्षतु पापिनं कृतपापं मां आयतां ।

१ MS. adhikṛtam ; Min. and Text-MSS. : adhigatam.

२ A well-known identification.

३ MS. gādhyena.

४ Cf. Mhv. II. 293.

५ Alias °niryātanā.

आर्यमाकाशगर्भं च क्षितिगर्भं च भावतः ।

सर्वान् महाकृपांश्चापि चाणान्वेषी विरौम्यहं ॥ ५२

आर्यमाकाशगर्भं च बोधिसत्त्वं । क्षितिगर्भं च बोधिसत्त्वं
विरौमीति परेण संबन्धः । सर्वान् महाकृपांश्चापि । येऽपि न
नामघट्टणेनोदाहृतास्तानपि परमकारुणिकान् परदुःखदुःखिनः । ५

यं दृष्ट्वैव^१ च संचस्ताः पलायन्ते चतुर्दिशं ।

यमदूतादयो दुष्टास्तं नमस्यामि वज्रिणं ॥ ५३

यस्य दर्शनमात्रेण यमदूतादयः । आदिशब्दादन्येऽपि
यचराचसादयो दुष्टा भीताः सन्तः पलायन्ते दूरमपगच्छन्ति ।
तं नमस्यामि नमस्करोमि । वज्रिणमिति । वज्रमस्यासीति 10
वज्रपाणिं बोधिसत्त्वं^२ ॥ तदनेन शरणगमनादिना पापचचार्य-
माश्रयबलमुपदर्शितं^३ ॥ यदुक्तं चतुर्धर्मकसूत्रे^४ । तत्राश्रयबलं
बुद्धधर्मसंघशरणगमनमनुसृष्टबोधिचित्तता च । स बलवत्संनि-
अयेण^५ न शक्यते पापेनाभिभवितुं । इति ॥

पुनरन्यथात्वशङ्कां^६ निराकर्तुमाह ।

15

अतीत्य युष्मद्वचनं सांप्रतं भयदर्शनात् ।

शरणं यामि वो भीतो भयं नाशयत द्रुतं ॥ ५४

^१ Min. has : dr̥ṣṭvaivam.

^२ Cf. *infra* Chap. X, 11.

^३ The Ācraṃyabala is the fourth dharma by which the bodhisattva can overcome the accumulated sins. (cf. *Qikṣās.*, 160, 5).

^४ — *Qikṣās*, p. 160, 9; see *infra* V, 98.

^५ *Qikṣās.* has : subalavat°. but Tib. : de stobs dan ldan-pa-la brten-nas.

^६ Tib. : yañ gzan du dogs-pa.

अतिक्रम्य युष्मदाज्ञां । सांप्रतमिदानीं । भयदर्शनात् ।
 तदतिक्रमे^१ यस्मादनिष्टफलसंभवदर्शनात् । वो युष्मान् शरणं
 यामि भीतः । अनिष्टफलादुत्तस्तः । तस्मात्पुनरन्यथात्वशङ्का न
 कर्तव्या । अतो भयं नाश्रयत । पूर्वकृतपापाङ्गयमपनयत । कृतं
 ५ शीघ्रं । ममेत्यध्याहार्यं ॥ नन्वे^[23^b] वमपि कः प्रत्येक्ष्यति तद-
 चनादित्याशङ्क्य पुनरचार्यं दृढतामाह ।

इत्वरव्याधिभीतोऽपि वैद्यवाक्यं न लङ्घयेत् ।

किमु व्याधिशतैर्ग्रस्तश्चतुर्भिश्चतुरुत्तरैः ॥ ५५

इत्वारो गत्वारो नश्चरोऽचिरस्थायीत्यर्थः । लघुर्वा । स चासौ
 10 व्याधिश्चेति । तस्माद्भयेन । वैद्यवाक्यं न लङ्घयेत् । वैद्योपदेशं
 नातिक्रमेत् । मायं व्याधिर्मम वृद्धिमुपगच्छेत् ॥ किमु किं
 पुनः । व्याधिशतैर्ग्रस्तो लङ्घयेत् । चतुर्भिश्चतुरुत्तरैरिति ।
 चतुरधिकैश्चतुर्भिः शतैरित्यर्थः^२ । शतमकालमृत्युनां । एकं
 कालमरणमित्येकोत्तरं शतं मृत्युनां । ते च प्रत्येकं वातपित्त-
 15 श्लेष्मकृतास्तत्संनिपातकृताश्चेति चतुरुत्तराणि चत्वारि शतानि
 भवन्ति । इति कारणभेदात्कार्यभेदः । कार्यभेदाच्च कारणभेद-
 व्यवस्था ॥ ननु तथापि किमत्र भयकारणं यस्मासीत्याह^३

एकेनापि यतः सर्वे जम्बुद्वीपगता नराः ।

20 नश्यन्ति येषां भैषज्यं सर्वदिक्षु न लभ्यते ॥ ५६

^१ Old reading : kramya.

^२ Cf. JÄSCHKE, Tib. Dict., p. 802, s. voc. nad.

^३ Tib. : de-lta-na yan gan zig med pa de-la cii-phyir hjigs-par byed
 ce-na | de cig-gis kyan zes-bya-ba—Ms. has : yan nāsti pratītyāha.

इवेनापि व्याधिना कुपितेन । 'यस्मात्सर्वे जम्बुद्वीपगता नराः ।
 प्राणिनो नश्यन्ति म्रियन्ते ॥ अन्यच्च । येषां व्याधीनां भैषज्य-
 मौषधं चिकित्सार्थं क्व चिदपि न प्राप्यते ॥ अत्र काशिराज-
 पद्मजातकमुपनेयं^१ । तद्यथानुश्रूयते । बोधिचर्या चरन्त्यनेनैव
 भगवानतीतेऽध्वनि पद्मो नाम काशिराजो बभूव । तस्मिन् 5
 समये सर्वे जम्बुद्वीपका मनुष्या महता रोगेण विकलीभूता
 म्रियन्ते च । तैरिदमाशोचितं । अथनेवास्माकं स्वामी राजा
 परमकारुणिकः प्रतीकारं विधास्यतीत्यस्यैवात्मदुःखं निवेद-
 यामः ॥ ते चैवमवधार्य मिलित्वा । भो महाराज भवति
 स्वामिनि परमहितैषिणि संविद्यमानेऽपीयमवस्थास्माकमिति 10
 तस्मिन् राजनि दुःखमाविष्कृतवन्तः । स च राजा करुणाप-
 रवशश्चक्षुस्ते[24*]षां दुःखमसहमानः शीघ्रममौषां रोगपी-
 डामपनयतेति वैद्यानाञ्चापयामास । तेऽपि तथेति प्रतिश्रुत्य
 चिकित्साशास्त्राणि व्यवलोक्य 'सद्योरोहितमत्यमांसादन्यद्द्वेष-
 व्यमलभमानास्तथैव राज्ञः प्रत्युक्तवन्त इति विस्तरः ॥ इदमेव 15
 जातकं भवोपलक्षणं दर्शितं ॥

तत्र सर्वज्ञवैद्यस्य सर्वशल्यापहारिणः ।

वाक्यमुल्लङ्घयामीति धिग्मामत्यन्तमोदितं ॥ ५७

¹ Tipp. has : yata iti yeṣu vyādhiṣu | yeṣāṃ ca vyādhīnām.

² Quotation, for once, not borrowed from the Ūikṣās., but of. the Avadāna
 ṣataka, Nr. 31. where the king is called "Padmaka."—See Prof. SPYER
 ' Akad. van Wetenschappen at Amsterdam, Versl. en Meded. Afd. Lett. IV.
 B. III, 370 foll.

³ Cyprinus rohitā. Tib. has : ro-hi-ta.—sadyomāṃsa : bphral-gyi ṣa.—
 Feer, p. 116, 2: "ils se mirent à découper les chairs (de ce poisson)
 encore vivant."

कायिकमानसिकानेकशब्दोद्धारिणः । आत्मानं जुगुप्सते ।
धिग्मामत्यन्तमोहितमिति । एवं जानन्नपि यदि तथागताज्ञाया
वैमुख्यमासेवे । तदा मम मोहस्य पर्यन्तो नास्ति । कुत्सनीयो-
ऽस्मीत्यर्थः ॥ किं पुनरेवमित्याह ।

5 अत्यप्रमत्तस्तिष्ठामि प्रपातेष्वितरेष्वपि ।
किमु योजनसहस्रे प्रपाते दीर्घकालिके ॥ ५८

पर्वतादिप्रपातेषु । अस्पातरेषु । यथास्त्रिभङ्गमात्रं मरण-
मात्रं वा दुःखं स्यात् । किमु योजनसहस्र इति । योजन-
सहस्रपरिमाणमस्येत्यण्^१ । अनेकयोजनसहस्रपरिमाणे । अवी-
10 ष्यादिकप्रपात इत्यर्थः । दीर्घकालिक इति यचान्तरकल्पा-
दिभिरायुषः क्षयः ॥

सद्यो मरणमदृष्ट्वैव किमकाण्डे कातरतया सुखासिकां
जहासीत्याशङ्कामपनुदन्नाह ।

अद्यैव मरणं नैति न युक्ता मे सुखासिका ।
15 अवश्यमेति सा वेला न भविष्याम्यहं यदा ॥ ५९

अवश्यमिति निश्चितमेतत् ॥ तथापि भयमयुक्तमित्याह ।

अभयं केन मे दत्तं निःसरिष्यामि वा कथं ।
अवश्यं न भविष्यामि कस्मान्मे सुस्थितं मनः ॥ ६०

अभयं मा भैरिति केन सत्पुरुषेण मम दत्तं येन
निर्भयो विहरिष्यामीति भावः ॥ यदि वा निःसरणोपायोऽपि^१
यदि भवेत् तथापि भयमयुक्तं । तदपि नास्ति । निःसरिष्यामि
वा कथं ततो दुःखात् ॥ अवश्यं न भविष्यामीति । सर्वजी-
वितं मरणपर्यवसानमित्युक्तं भगवता^२ ॥

5

इत्यमपि न युक्ता मे सुखाधिका इत्याह । [24^b]

पूर्वानुभूतनष्टेभ्यः किं मे सारमवस्थितं ।
येषु मेऽभिनिविष्टेन गुरुणां लङ्घितं वचः ॥ ६१

अभिनिविष्टेनेति आसक्तेन । गुरुणामिति बुद्धबोधिसत्त्व-
कल्याणमिच्छाणां ॥ तस्मादिदमहर्निशं मम मनसि कर्तुमुचि- 10
तमित्याह ।

जीवलोकमिमं त्यक्त्वा बन्धून् परिचितांस्तथा ।
एकाकी कापि यास्यामि किं मे सर्वैः प्रियाप्रियैः ॥ ६२

जीवलोकं सत्त्वलोकं । इमं मनुष्यादिसभागतालक्षणं^३ ।
एकाकीत्यसहायः । कापीत्यनिश्चितस्थानं ॥

15

इयमेव तु मे चिन्ता युक्ता रात्रिर्दिवं सदा ।
अशुभान्नियतं दुःखं निःसरेयं ततः कथं ॥ ६३

^१ Api, not translated in Tib.

^२ Cf. p. 62, n. 3.

^३ Sabhāgatā, cf. SENART, *Mhv.* I, 595.—Tib.: mi-la-soga-pa rigs mthun-
pai mthsan-fid yin-te.—mi-rigs-menschengeschlecht.

अशुभादिति अकुशलात्कर्मणः । तत इत्यशुभात् ॥ चाग्रतं
कृतकर्मफलसंबन्धनिश्चयो^१ महताभिनिवेशेन पुनरत्ययदेष्टना-
मारभत इत्याह ।

‘मया बालेन मूढेन यत्किं चित्पापमाचितं ।
५ प्रकृत्या यच्च सावद्यं प्रज्ञप्त्यावद्यमेव च ॥ ६४
तत्सर्वं देशयाम्येष नाथानामग्रतः स्थितः’^२ ।
कृताञ्जलिर्दुःखभीतः प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ ६५
अत्ययमत्ययत्वेन प्रतिगृह्णन्तु नायकाः ।

बालेनेति अजानता । मूढेनेति मोहान्धेन । यत्किं चिदिति
१० कायेन वाचा मनसा वा । प्रकृतिषावद्यं प्राणातिपातादिदशा-
कुशलसूत्रभावं । प्रज्ञप्तिषावद्यं यद्गवता गृहीतसंवराणामेव
प्रज्ञप्तमकाशभोजनादिरूपं ॥ देशयामीति वाम्बिज्ञप्तिमुत्थाप-
यति । कृताञ्जलिरिति कायविज्ञप्तिः । प्रणिपत्य [पुनः]
पुनरिति अतिशयवच्चित्तसंवेगमुपदर्शयति ॥ ‘अति यतत्यनेन
१५ नरकादिष्वित्यत्ययः । अशुभं कर्म । तमत्ययत्वेन दोषत्वेन प्रति-
गृह्णन्तु जानन्तु पश्यन्तु विदन्तु व्यक्तीकृतं मया’^३ । अनावरण-

१ “Having got a firm persuasion of the dependence of the fruit on the Karman formerly done”; Cf. 22, 1.

२ Comp. *Svayambhūp.* 117, 7 and *Qikṣās.* pp. 161 and foll.

३ *Svayambhūp.*: *Svayambhuvo 'grataḥ sthitaḥ [çambhuva a°]*.

४ *Yatati khede, Dhātup.* Tib. *qin-tu ltun-bar-byed-pas ltun bao.*—
(ati patati).

५ Cf. *Qikṣās.* 162, 16 (*Atyayam pratigrhṇantu...*) 163, 12 (*na cchādayāmi tat pāpam...*).

चित्तेन । न ^१प्रच्छादनाच्च ममास्तीति भावः ॥ पुनःस्वच्छि-
तशङ्कामपाकर्तुं पुनरकरणसंवरं कुर्वन्नाह । न भद्रकमित्यादि ।

^२न भद्रकमिदं नाथा न कर्तव्यं पुनर्मया ॥ ईई

यदार्थकान्तं विज्ञप्रग्रस्तं न भवति तदभद्रकं गर्हितं
अनार्थं कर्मेत्युच्यते । तदद्यप्रभृति जानता पश्यता बुद्धिपूर्वकं 5
संचिन्त्य पुनर्मया न कर्तव्यं । आयत्यां पुनरकरणसंवरमापत्स्य
इत्यर्थः । एतच्च चिस्कन्धप्रवर्तनप्रस्तावे व्यक्तीकरिष्यते^३ ॥

॥ इति प्रज्ञाकर[25^a]मतिविरचितायां बोधिचर्यावतार-
पञ्चिकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

^१ Commonly : pracohādanam.

^२ Min. has : abhadrakam ; but MSS. L³ M. and Tipp. : na bhadrakam.
—*Svayambhūp.* : na bhadrakam idam nātha na....

^३ See *infra* V, 98, 99.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
बोधिचित्तपरिग्रहः तृतीयः परिच्छेदः ।

अधुना पापदेशनान्तरं ¹ पुण्यानुमोदनमाह ।

अपायदुःखविश्रामं सर्वसत्त्वैः कृतं शुभं ।

अनुमोदे प्रमोदेन² सुखं तिष्ठन्तु दुःखिताः ॥ १

नरकादिगतौ दुःखमनुभवन्तो हि परिग्रान्ताः सुकृतवि-
5 पाकमधिगम्य प्रतिशब्धसुखा विश्राम्यन्ति कियत्काशं । अनुमोदे
प्रसादेनेति । संप्रहर्षयामि प्रसन्नचित्तः ॥ अनुमोदनापि त्रिविधा
मनसा कायेन वाचा च । तत्र प्रसन्नचित्तः संप्रहर्षयति मनसा ।
कायेन रोमहर्षाश्रुपातगात्रकम्पादिकमनुभवन् । अनुमोदते
वाचा च संप्रहृष्टचेतनस्तथाविधामेव वाचमुच्चारयन् । साधुकृतं

¹ The third anuttarapūjā, according to Dh. saṅgraha XIV. See pp. 44, n. 1. 56, 1. The stanzas 1-3, 4, 5, are quoted in *Svayambhūp.* pp. 117, 19-118, 5; 118, 10; 118, 12. With variants: ad 4: caturdikṣu sthitān buddhān... dharmapradīpān,...ad 5: jināu ṣṛīcambhunāthaṁ ca yācayāmi... Follows the exact specification of each "formule" (punyānumodanā,...) as in the Bodhic. Mss.—All these canonical verses (cf. *Bouddh. Et. et Mat.* p 106 and foll.) are parts of the method of repentance (or confession) as attested by Chinese authorities; see CHAVANNES, quoted in loco and the Tib.: Sdig-pa-thams-cad bṣags-par gter-chos (SCHLAGINTWEIT, *Buddh. in Tib.*; the clauses translated p. 127, 2-5=our st. 1 and 4; the last one has been misunderstood).

² So all the MSS. of the text. According to the Commentary: "prasādenā," a reading probably influenced by the gloss "prasannacittaḥ" (cf. *infra* 79, 17).

सुष्ठुज्ञानं मद्रकज्ञानमिति ॥ सुखं तिष्ठन्तु दुःखिता इति ।

बद्धं तैस्तत्कर्म कृतं तदपि तेषां समुत्थत्वमिति भावः ।

लौकिकं कर्मानुमोद्य लोकोत्तरमनुमोदमानः प्राञ्च ।

संसारदुःखनिर्मोक्षमनुमोदे शरीरिणां ।

बोधिसत्त्ववृद्धत्वमनुमोदे च तायिनां^१ ॥ २

दुःखनिर्मोक्षमिति । आवकबोधिः प्रत्येक[बुद्ध]बोधिर्वा^२ ।

चित्तं वा तदर्थमुत्पादितं तथोच्यते^३ । 'तदा बोधिचयगतमपि

तद्वाचः । शरीरिणामिति । प्राणिनां ॥ बोधिसत्त्ववृद्धत्व-

मिति । बोधिसत्त्वत्वं भगवतां हेत्ववस्थां । बुद्धत्वं फलवस्था-

मिति । तायिनामिति^४ । स्वाधिगतमार्गदेशकानां । यदुक्तं 10

तायः स्वदृष्टमार्गाङ्गिरिति^५ । तद्विद्यते येषामिति । अथ वा ।

तायः संतानार्थः^६ । आसंसारमप्रतिष्ठितनिर्वाणतथावस्थायिनां ॥

[बोधिसत्त्वानां] पुण्यानुमोदनां कुर्वन्नाह ।

चित्तोत्पादसमुद्रांश्च सर्वसत्त्वसुखावहान् ।

सर्वसत्त्वहिताधानाननुमोदे च शासिनां^७ ॥ ३

^१ Tib. : skyob-pa-rnams-kyi byañ-chub dañ rgyal-sras-sa-la.

^२ Tib. : rañ-saṅs-rgyas-kyi.

^३ Tib. : de-la de skad cesbyao.

^४ From a second hand; old reading: "tathā."—Tib. : dei-thse.—The *ṭipp.* has: *nirmoṣṣo bodhidvaye* ... (then a lacune)—cf. *infra* IV 6 *Madgrāha*. Tib. :—gnas-pa de añ bzuh-no.

^५ On "tāyin," see *Lotus*, in fol. 16^a; *Nāmasaṅgīti*, 144, 20, *CHILDERS*, s. voc. tādi; *KERN*, *Saddh. puṇḍ.*, 25; *SENART*, *Mhv.* II, 543.

^६ I do not know from what source this gloss is quoted.—"Sva" deest in Tib. :—cf. p. 3, 5.

^७ See the classical definition: *sarvātānapālanayoḥ*.

^८ Tib. omits "pāśinām."

चित्तोत्पादाः प्रतिक्षणभाविनोऽपर्यन्तागाधतया ससुद्रा इव
 ससुद्राः । तान् किंभूतान् सर्वसत्त्वसुखावहान् । सर्वसत्त्वानां
 सुखमावहन्तीति । तद्रसैकनिष्प[25^b]स्यभावानित्यर्थः । सर्व-
 सत्त्वहिताधानामिति हितविधायकान् । शासिनामिति ।
 5 शासनं शासः बुद्धोपायाभ्यासस्तदर्थत्वादुपचारात्¹ । तद्विद्यते
 येषामिति शासिनो बोधिसत्त्वाः । तदुक्तं ।

उपायाभ्यास एवायं तदर्थ्याच्छासनं मतमिति² ।

अथ वा । शासितुं शीघ्रं येषामिति शासिनः । बोधि-
 सत्त्वा हि दानादिभिः संपद्भवस्तुभिः सत्त्वान् संगृह्य सन्मार्गे-
 10 ऽवतारयन्ति ।

एतावतानुमोदना³ कथिता ॥ अध्येषणा⁴ कथयन्नाह ।

सर्वासु दिक्षु संबुद्धान् प्रार्थयामि कृताञ्जलिः ।

धर्मप्रदीपं कुर्वन्तु मोहादुःखप्रपातिनां ॥ ४

धर्मप्रदीपं कुर्वन्त्विति । अज्ञानतमोदृताणां सत्त्वानां मार्गा-
 15 मार्गविशेषपरिज्ञानविकलानां धर्मदेशनात्मकमाशोकं कुर्वन्तु ।

एतावता चाध्येषणा कथिता ॥ 'याचनामुपदर्शयन्नाह ।

निर्वातुकामांश्च जिमान् याचयामि कृताञ्जलिः ।

'कल्पाननमन्तांस्तिष्ठन्तु मा भूदन्धमिदं जगत् ॥ ५

कृतकृत्यतया परिनिर्वाणं गन्तुमनसः । अपर्यन्तकल्पान्

¹ From unknown sources.—of. *Madh vṛtti* initio. ² Tib. : rjes-su yi-rah-ba.

³ Tib. : bskul-ba.

⁴ Tib. : gsol-ba.

⁵ L³ M. : kalpān analpāṃs...; Tib. : grahs-med, —of. *supra* I, 7.

क्षितये चाचयामि । मा भूदन्धमिति । पूर्ववन्मार्गाज्ञाननिषे-
तनं मा भूत् । अनेनापि चाचना प्रोक्ता ॥ चाचनानन्तरमिदानीं
परिणामनामाह ।

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादितं शुभं ।

तेन स्यां सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥ ६ 5

एवमुक्तक्रमेण सर्वमिदं पूजापापदेशनापुण्यानुमोदनादि
कृत्वा विधाय यन्मयासादितं प्राप्तं शुभं सुकृतं । तेन शुभेन
स्यां भवेयं सर्वसत्त्वानां समस्तप्राणभृतां सर्वदुःखप्रशान्तिकृदिति
निःशेषव्यसनप्रशमनसमर्थो भवेयं ॥ इति सामान्येन परिणमस्य
पुनर्विशेषेणाह ।

10

ज्ञानानामस्मि भैषज्यं भवेयं वैद्य एव च ।

तदुपस्थायकश्चैव यावद्रोगापुनर्भवः ॥ ७

तेनेति सर्वत्र यथायोगं संबन्धनीयं । ज्ञानानामिति
आधिपौडितानां । भैषज्यमित्यौषधं । वैद्यश्चिकित्सकः । तदु-
पस्थापकः^३ तस्य ज्ञान[स्य] परिचारकः^४ । [26*] रोगापुनर्भव 15
इति यावद्वाधिविनिवृत्तिः स्यात्^५ ।

1 Tib. : yōṅs-su bśho-ba.

2 Sic Min. ; M. has : rogaḥ punarbhavaḥ ; L^a rogo punarbhavaḥ.—Tib. : nad-
sos gyur-gyi bar-du ni.

3 Tib. : nad-gyog.

4 There is no trace of a lacuna in the MS.—Tib. nad-pa dei rim-gro byed-
pa.—See Jäschke, s. voc.

5 Corrected in margin : nivṛttir na syāt. A preferable reading suggesting
the conjecture : yāvad rogapunarbhavaḥ (Of. *infra* 85, 8);—but not con-
firmed here by Tib.

दुत्पिपासाव्यथा हन्यामन्नपानप्रवर्षणैः ।

दुर्भिक्षान्तरकल्पेषु भवेयं पानभोजनं ॥ ८

पुद्गुधुषा । पिपासा दृष्ट्या । तयोर्थथा । ताभ्यां वा
व्यथा । तां हन्यां निवर्तेयं । अन्नपानप्रवर्षणैः प्रवन्धाहारपान-
5 संपादनैः । दुर्भिक्षान्तरकल्पेऽपि ।

कल्पस्य शस्त्ररोगाभ्यां दुर्भिक्षेण च निर्गमः ।

[इति] । तत्र दशवर्षायुषि प्रजायामन्तरकल्पपर्यन्ते दुर्भिक्षेण¹
संवर्तः प्रादुर्भवति वर्षान् सप्त मासान् सप्त दिवसानपि
सप्तैव । यदुक्तं ।

कल्पस्य शस्त्ररोगाभ्यां दुर्भिक्षेण विनिर्गमः² ।

10 दिवसान् सप्त मासांश्च वर्षां³ चैव³ यथाक्रमं ॥ इति ।

तत्रान्नपानाभावादन्योन्यमांसास्त्रिभक्षणमेवाहारः । तदपि
केचिद्वृत्तमाना आहारवैकल्याच्च विचिन्ते । तत्र भवेयं पान-
भोजनं ।

दरिद्राणां च सत्त्वानां निधिः स्यामहमक्षयः ।

15 ज्ञानोपकरणाकारैरपतिष्ठेयमग्रतः ॥ ९

¹ MS. durbhikṣaḥ ca. There are three saṁvartas (tejo°, apo°, vāyo°); "previous to the destruction by water, cruelty prevails ... men are cut off by ... weapons; to that by fire, licentiousness; men are cut off by disease; and previous to that by wind, ignorance; men are cut off by famine" (SP. HARDY, *Manual*, 23, and *M. Vynt.* 258, 64-70).

² Thus Tipp.—Tib : mu-ge dag-gis thear phyin-byed.

³ Tipp. has : varṣāni ca.—Better reading, op. *M. Vynt.* 258, 60.

इदानीमात्मभावादिपरित्यागं कुर्वन्नाह ।

आत्मभावांस्तथा भोगान् सर्वत्र्यध्वगतं शुभं ।

निरपेक्षस्त्यजाम्येष सर्वसत्त्वार्थसिद्धये^१ ॥ १०

आत्मभावानिति सर्वगतिच्युत्युपपत्तिषु सर्वकायान्^२ ।

५ निरपेक्षः सर्वप्रकारेण निरासङ्ग इत्यर्थः ।^३ त्यजामि उत्सृजामि

इदानीत्यर्थः । भोगानिति उपभोग्यवस्तुनि ।^४ इयमजरथ-

प्रासादाद्याश्रयस्तत्त्वचन्दनवस्त्राभरणकन्यादीनि । सर्वत्र्यध्वगतं

शुभमिति सर्वत्रैधातुकसंगृहीतं पुण्यानेज्यस्त्रभावं^५ । यदि वा

दानश्रौक्षादिप्रसूतं भावनामयं च । त्र्यध्वगतमतीतानागतप्रत्यु-

१० त्यक्तं । स्यादेतत् । अनागतस्यासत्त्वभावस्य कोऽयमुत्सर्गो नाम ।

सत्यं । किं तु तत्संभवकाले तच्चामङ्गनिवारणार्थमेवमुच्यते ।

^१ Bhogapunyotsarga, cf. Çikṣā. 17, 3, and *infra ad* IV, 49.

^२ Ātmabhāva-lus; cf. p. 42, 16. The word "âme" has in French the same meaning (body, life) Bossuet, *Sermons* III p. 449, 7 (Garnier). "Ne voyez vous pas qu'ils jettent leurs biens et qu'ils sont prêts de donner leurs âmes?"—A different meaning *Bodhic.* IX, 18 (261, 6) see *ibid.* p. 108, n 4; M. MÜLLER *ad Vadjacchedikā*, 18.

^३ *prāsādādyāṣṭraya°; confirmed by Tib.: Khañ-bzañs-la sogs-pai gnas dah.—Op. Çikṣā. 27, 12.

^४ The "āneñjya" is curiously enough looked upon as analogous to the "qubha." On this word, whose spelling considerably differs in various MSS., see SENART, *Mhv* I, 399; CHILDERS s. voc. ānejja, ānañja (Addenda, sañkhāro); BENDALL, Çikṣā. 223, n. 1, 237, 1, who refers to H. WARREN, *Buddhism*, 179-180. M. KEHN writes to me the following lines: "Je ne veux pas cacher mon opinion que l'étymologie de ce mot en sanscrit bouddhique est tout-à-fait autre que celle des scholiastes palis; ānejja et āniñja n'ont rien de commun, sauf le son, avec iñj-iñg. Ce sont des taddhitas formés du vieux mot védique (et par là méconnu) anedya, sanscrit: anindya. Il est clair que āniñjehi vihārehi immédiatement après divyehi v° (*Mhv* I, 34, 11) donnerait un contre sens si le mot était dérivé de iñj. Vous avez bien vu qu'il est à peu près synonyme de qubha."

इदानीमेव तत्परित्यागम् । आश्रयस्तु निरुद्धिर्धर्माच्च ।

एतदेवाहः । निरपेक्ष इति । तदिपाकस्तु साधेऽपेक्षः ॥

किमर्थवमेवमुच्यते इत्याह । सर्ववत्तार्थसिद्धय इति । सर्व-

वत्त्वानां वैधातुकवर्तिनामभ्युदयनिःश्रेयससत्त्वार्थनिष्पत्तये ॥

अतीतानागतशुभोत्सर्गस्वार्थाचयमतिसूत्रेऽभिहितः^१ । यदुक्तं ।

कुशलानां च चित्तचेतविकानामनुवृत्तिः । अनुवृत्त्य [27^a] च

बोधिपरिणामना । इदमतीतकौशल्यं । या अनागतानां कुशल-

मूलानां निध्यप्तिबोधिरामुखीकर्मसमन्वाहारः^२ । ये मे उत्पत्त्यन्ते

कुशलाचित्तोत्पादास्ताननुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणाम-

यिष्यामि । इदमनागतकौशल्यमिति विस्तरः ॥ ॥ सर्वत्यागाधि- 10

मुक्तिं परिपूर्णे^३ परित्यागचित्तवेगात्तेन^४ कायप्रयोगेणोत्सृष्टसर्व-

परिग्रहः । [सर्व]परिग्रहमूलाद्भवदुःखादिमुक्तो मुक्त इत्युच्यते

इति विस्तरः ॥

ननु चात्मार्यमपि किं चिद्वर्चितुमुचितमिति मात्सर्यं
निराकुर्वन्नाह ।

15

सर्वत्यागश्च निर्वाणं निर्वाणार्थि च मे मनः ।

त्यक्तव्यं चेन्मया सर्वं वरं सत्त्वेषु दीयतां ॥ ११

^१ This passage is quoted in *Qikṣās.* 33, 13-34, 2, and again 282.

^२ "Karaṇa", from a second hand;—The *Qikṣās.* has: *yo 'nāgatāṇāṃ nidhyaptibodher.* See notes of BENDALL on *nidhyapti* and *āmukhī-kr.* pp. 19, 20, 33, 15 190, 13; *Samādhirāja*, 13, 21 and *infra ad V*, 21 "nidhyaptacitta." Tib.: *gaṅ ma-oṅs-pai dge-bai-rtsa-ba nes-par-sems-qiṅ byaṅ-ohub-la mñon-du phyogs-pai las sems-pa ste.*

^३ *Paripūrye* is written in margin; read with *Qikṣās.*: *paripūrye tyāga°.*

^४ *Qikṣās.* has: *vegāpannena*, but Tib.: *...ṇugs-kyis lus-kyi spyod-pa des...*

सर्वेषां सामवात्मभावादौर्गा निर्वाणं मोक्षः । तदर्चि च मे
मनः । तदर्चि च मम चित्तं । त्यक्तव्यं चेदिति । निर्वाणसमये
यदि सर्वमात्मभावादि अवश्यं परित्यज्य चातव्यं मया तदा वरं
सत्त्वेषु दीयतां । किमनेन मात्सर्यहेतुना विधृतेनेति^१ भावः ॥

५ 'तस्मादिदमिहानुरूपमित्याह ।

'यथासुखीकृतश्चात्मा मयायं सर्वदेहिनां ।

यथाकामंगमकारितायां नियुक्तो मयायमात्मा कायः ।
सर्वदेहिनां सर्वसत्त्वानां कृते ॥ एतदेव दर्शयन्नाह ।

घ्नन्तु निन्दन्तु वा नित्यमाकिरन्तु च पांसुभिः ॥ १२

१० क्रीडन्तु मम कायेन ब्रूमन्तु त्रिष्वसन्तु ॥^२

दत्तस्तम्भेभ्यो मया कायश्चिन्तया किं ममानया ॥ १३

कारयन्तु च कर्माणि यानि तेषां सुखावहं ।

दष्टादिभिस्ताडयन्तु वा । अवर्णवादैर्जुगुप्सन्तु । आकिरन्तु
च पांसुभिः धूषिभिरवकिरन्तु ॥ दत्तस्तम्भेभ्यो मया काय इति
१५ सर्वः सर्वेषां मया तेषां परित्यक्तः^३ । किं मम समविषम-
चिन्तया ॥ कारयन्तु कर्माणीति । अनवद्यानि । एतदेवाह ।

अनर्थः कस्य चिन्मा भूम्भामालम्ब्य कदा चन ॥ १४

अनिष्टं कस्य चित्प्राणिनो मा भूत् । मामाश्रित्य कदा
चन । इह परच वा ।

१ Tib.: rgyn hdis 'bzun-la oi-sig.

२ Tib.: de-lta-bas na hdi-dag-la hdi hthsam-pa yin-no.

३ Minaev has: yathā sukha^४,

४ Ms. has: sarvam ... parityaktam.

येषां क्रुद्धाप्रसन्ना^१ वा मामाशङ्क्य मतिर्भवेत् ।

तेषां स एव हेतुः स्यान्नित्यं सर्वार्थसिद्धये^२ ॥ १५

येषां क्रुद्धा येषामप्रसन्ना वा मतिश्चित्तं भवेत् । तेषां क्रुद्धाप्रसन्नमतौर्णा । स एव हेतुः स्यात् । क्रुद्धाऽप्रसन्ना मतिरेव । पुंस्त्वं तु तच्छब्दस्य हेतुसमानाधि[27°]करणतया । ५ सर्वार्थसिद्धय इति । आत्मपराभ्युदयनिःश्रेयसनिष्पत्तये ।

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।

उत्प्रासकास्तथान्येऽपि^३ सर्वे स्युर्बोधिभागिनः ॥ १६

अभ्याख्यास्यन्तीति मिथ्यारोपितदोषेण दूषयिष्यन्ति । अन्ये ऽपि ये कायिकं मानसिकं वाऽपकारं करिष्यन्ति । उत्प्रासका 10 इति उपप्रासकाः विडम्बकारिणो वा । तथान्येऽपीति । उदासीनाः प्रसन्नाश्च । सर्वे भवेयुर्बुद्धत्वसाभिः ।

अनायानामहं नाथः सार्थवाहश्च यायिनां ।

पारेषूनां च नौभूतः सेतुः संक्रम एव च ॥ १७

अनायानामिति शानाथान्वेषिणां । सार्थवाहश्च यायिना- 15

1 Minaev has: yeṣāṁ kruddhā pra°.—On this important topic of the doctrine, see Chap. VI, 47 and foll.

2 Minaev has: sa eva teṣāṁ hetuḥ ... sarveṣṭasiddhaye;—but L³: teṣāṁ sa eva ...; M. L³: sarvārtha°.

3 Minaev and Text-Mss.: anye vā. This śloka is quoted *supra* ad I, 35, with the same reading: anye vā; but the tip. has: tathānye'pi udāsina-prasannāḥ.

मिति स्वार्थसुखो मार्गप्रपञ्चार्थः । पारिषूनामिति कण्ठदीनां पारिमकुषं गन्तुकामानां ।

दीपार्थिनामहं दीपः शय्या शय्यार्थिनामहं ।
दासार्थिनामहं दासो भवेयं सर्वदेहिनां ॥ १८

5 दीपार्थिनामिति अन्धकारावच्छिन्नानां । शय्यार्थिनामिति शयनाभिज्ञाधिष्ठां । दासार्थिनामिति उपस्थानार्थं ये भृत्य-
कर्मकरादीनिच्छन्ति ।

चिन्तामणिर्भद्रघटः सिद्धविद्या महीषधिः ।
भवेयं कल्पवृक्षश्च कामधेनुश्च देहिनां ॥ १९

10 चिन्तामणिरिति चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । भद्रघट
इति यद्यदस्वभिषचितमभिसंधायास्मिन् द्रव्यं प्रचिपेत् तत्सर्वं
संपद्यते । सिद्धविद्येति सिद्धमग्नः । यद्यत्कर्म तथा क्रियते
तत्सर्वं सिध्यति । महीषधिरिति यदेकैव सर्वोपद्रवपीडाप्रशमन-
हेतुः । कल्पवृक्षेति कल्पितार्थसंपादनो वृक्षविशेषः । काम-
15 धेनुश्चेति या वाञ्छितदोहं दृश्यते ।

पृथिव्यादीनि भूतानि निःशेषाकाशवासिनां ।
सत्त्वानामप्रमेयाणां यथा भोगान्धमेकधा ॥ २०

1 Not P.W.; but CHILDERS: pārīmo, and *Mhv.* I. 574.

2 Same ideas *Qikāśa*. 23, 7. 85, 7.

3 *Op. Qikāśa*. 155, and n. 3.

4 M. KERN prefers a reading: bhogya; bhoga being rather doubtful as an adjective.

एवमाकाशनिष्ठस्य सत्त्वधातोरनेकधा ।

भवेयमुपजीव्योऽहं^१ यावत्सर्वे न निर्वृताः ॥ २१

पृथिव्यादीतीति । पृथिवी वसुंधरा । आदिशब्दादापसेवो
वायुरिति चत्वारि महाभूतानि । तानि यथा ग्रथनाग्रनक्ष-
त्रमूलाद्याधारतया । तथा यागावगाहनादिहेतुतया^२ । एव- 5
मन्यथापि धोष्यं । अगन्तव्यकाशधातुव्यापिनामसंख्यानां सत्त्वानां
परिभोगमुपयान्ति । एवमेवाहमपि सर्वसत्त्वानामने[28^३]कप्रका-
रेणोपभोग्यो भवेयं । यावत्सर्वे न निर्वृता इति यावत्सर्वे न
संसारदुःखविनिर्मुक्ताः ॥

तस्मादेषामात्मभावादीनामुत्सर्गः कार्यः बोधयिना ॥ एतच्च 10
ज्ञानमतिविस्तरेण शिक्षासमुच्चये प्रदर्शितं^४ । तद्यथा । तत्रैव
बोधिसत्त्वप्राप्तिमोचे कथितं । पुनरपरं शारिपुत्र बोधिसत्त्वः
सर्वधर्मेषु परकीयसंज्ञासुत्पादयति । न कं चिद्भावमुपादत्ते ।
तत्कस्य हेतोः । उपादानं हि भयमिति ॥ ॥ इदमुक्त्वा तत्रैव
पुनरिदमुक्तं । तथा चित्तशूराः खलु पुनः शारिपुत्र बोधिसत्त्व 15
भवन्ति । यावत्सर्वस्य परित्यागी भवति । पादपरित्यागी नासा-
परित्यागी शीर्षपरित्यागी अङ्गप्रत्यङ्गपरित्यागी । यावत्सर्वस्य-
परित्यागीति ॥

एवं नारायणपरिपृच्छायामप्यभिहितं^५ । न तदस्यपादातयं

^१ Cp. *Gaganagañjasūtra* quoted *Çikṣā*. p. 270, 18.

^२ Tipp. has : tathā dhāraṇayānāvagāhaṇītatāpāpanodādi prakāreṇa.

^३ See *Çikṣā*. 18, 17, 20, 18.

^४ See *Çikṣā*. 21, 14, 17 and *supra* I, 33.

According to Prof. BENDALL, "ativ" refers to that fearfully long passage beginning at *Çikṣā*. 22, 5-33, 10.—tadyathā = *exempli gratia*."

- यस्मिन् वस्तुनि नास्ति त्यागचित्तमुत्पद्येत । न त्यागबुद्धिः
 क्रमेतेति चावत् । अपि तु खलु पुनः कुलपुन बोधिसत्त्वेन
 [महासत्त्वेनैवं] चित्तमुत्पादयितव्यं । अयं ममात्मभावः^१ सर्व-
 सत्त्वेभ्य उत्सृष्टः परित्यक्तः । प्रागेव बाह्यानि वस्तूनीति विस्तरः ।
 5 तथाऽर्याचर्यमतिरूपेऽपि देयितं^२ । अयं मया कायः
 सर्वसत्त्वानां किंकरणीयेषु चपयितव्यः । तद्यथेमानि चत्वारि
 महाभूतानि पृथिवीधातुरन्धातुस्तेजोधातुर्वायुधातुश्च नामासुखैः
 नामापर्यायैः नामारम्भैः नामोपकरणैः नामापरिभोगैः सत्त्वाना-
 मुपभोगं गच्छन्ति । एवमेवाहमिमं चतुर्महाभूतसमुच्छ्रयं कायं
 10 नामासुखैः नामापर्यायैः नामारम्भैः नामोपकरणैः [28^b] नामा-
 परिभोगैर्विस्तरेण सर्वसत्त्वानामुपजीव्यं करिष्यामीति विस्तरः ॥
 तच्चित्तरत्नेत्याद्यारम्भं^३ सर्वमिदं पूर्वकं बोधिचित्तसंवर-
 प्रवृत्त्याय प्रयोगो वेदितव्यः । तदेवं पूजादि विधायात्म-
 भावादिदानमुत्सृज्य प्रतिपन्नबोधिचित्तानुग्रहः क्षणसंपदं परम-
 15 दुर्लभमवेत्य^४ अद्भुतमूलं दृढमुपस्थाप्य सत्त्वाननाणामपराधेषां
 कष्टाद्यमानः क्षणमुत्तिरपेक्षः परदुःखदुःखी तत्समुद्भूतपाप-
 चाभिप्रायो बुद्धत्वमेव तदुपायं समुत्पश्यंस्तत्र बद्धसंग्रहः ।

^१ Ms. has : mayātmabhāvaḥ.

^२ Çikṣās. 21, 12. with readings : ayam eva mayā...tadyathāpi nāmemāni
 bāhyāni catvāri...satvānāṃ nānopabhogam gacchanti, evam evāham imam
 kāyam...sarvasatvānām upabhogyaṃ kariṣyāmi.

^३ supra II, 1.

^४ See Çikṣās. 5, 12. Tipp. has : kṣaṇasamṣpado durlabhatām bodhicittot-
 pādasya mahānuçamṣatām avagamya tao oittetyādinaṃ pūjām ātmabhāvādidē-
 nam ca vidhāya prayogasaṃpanno yathā grhītam ityādinaṃ bodhicittam ut-
 pādayati.

यदात्मनः परेषां च भयं दुःखं च न मिथं ।

तदात्मनः को विशेषो यत्नं रक्षामि नेतरं ॥ इति^१ ।

तेनात्मनः सत्त्वधातोश्च

दुःखान्तं कर्तुकामेन सुखान्तं गन्तुमिच्छतां ।

अङ्गामूलं दृढीकृत्य बोधौ कार्या मतिर्दृढा ॥ इति^२ । ५

सम्यक्संबोधिचित्तमुत्पादयितुमुपक्रमते ।

यथा गृहीतं सुगतैर्बोधिचित्तं पुरातनैः ।

ते बोधिसत्त्वशिक्षायामानुपूर्व्या^३ यथा स्थिताः ॥ २२

येनाश्रयेन सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रक्षारणार्थं । यदि वा यथा
गृहीतं तदेव^४ भगवन्तो जानन्ति ॥ बोधिचित्तमिति बोधि- 10
बुद्धत्वं सर्वावरणप्रक्षणात्^५ सर्वधर्मनिःस्रभावताधिगमः । एतच्च
सप्रचयं^६ प्रज्ञापरिच्छेदे वक्ष्यामः । तच्च चित्तमध्याश्रयेन
तत्प्राप्तये मनसिकारः । बुद्धो भवेयं सर्वसत्त्वहितसुखसंपाद-
नायेत्यर्थः^७ ॥

^१ This stanza occurs *infra* VIII, 96; read: yadā mama ..., with the printed text and Qikṣās. 2, 10.

^२ This passage (since 87, 1) occurs in Qikṣās. 2, 10-14. Cf. *ibidem* 5, 12.

^३ Minaev has: anupūrvyā.

^४ Ms. has: grhītamita eva...; and in margine, after mi, the syllable ti." Tib.: yañ na ji-ltar bzun-ba de ſiḍ boom-ldan-hdas-kyis mkhyen-pao.

^५ "By the abandoning of the two āvaraṇas (kleṣa°, jñeya°)."

^६ Tib: spros-pa dañ boas-par = saprapañcam = vīstareṇa.

^७ The tipp. has: bodhicittam parārthēya samyaksaṃbodhikāmatā.

इति पूर्वार्धेन बोधिचित्तोत्पादं प्रतिपाद्य शिष्यासंवरपद्वयं
 प्रतिपादयन्नाह । ते बोधिसत्त्वेत्यदि । बोधिसत्त्वमिमां यदुत्पा-
 दितबोधिसत्त्वेन बोधिसत्त्वेन सदा करणीयं । तत्रेत्यर्थः ।
 आनुपूर्व्येति । अनु^[29^a] + + + + + + + + + +

¹ Here a lacune of ten leaves in our Ms. See in the Appendice the Tibetan translation of the missing fragment (III. 22°—IV. 46).

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां बोधिचित्ताप्रमादश्चतुर्थः परिच्छेदः ।

[40^a] नाय । न तु क्लेशग्रन्थोः । न तस्येतरग्रन्थवत्समाचारो¹
दृश्यते । कुतः पुनरेवमिच्छया लभ्यत इत्याह ।

कासौ यायान्मन्मनःस्थो निरस्तः

स्थित्वा यस्मिन्मदधार्थं यतेत ।

नोद्योगो मे केवलं मन्दबुद्धेः

5

क्लेशाः प्रज्ञादृष्टिसाध्या वराकाः ॥ ४६²

मम चित्तान्निर्वासितः । असौ क्लेशरिपुः कुच गत्वावस्थानं
कुर्यात् । यथावस्थितिं कृत्वा मम वधाय यत्नमारभेत । नैव
तत्स्थानमुत्पश्यामि । निर्मूलितस्य पुनरुत्थानाद्योगादिति भावः ।
अहमेव तु केवलमनुत्साही । अपटुबुद्धिप्रचारत्वात् । क्लेशाः 10
पुनरिमे निर्मूलत्वात्परमार्थतत्त्वदर्शनमात्रप्रहेयास्तपस्विनः³ ।
एतदेव प्रसाधयन्नाह ।

न क्लेशा विषयेषु नेन्द्रियगणे नाप्यन्तराले स्थिताः

मातोऽन्यत्र कुह स्थिताः पुनरिमे 'मयून्ति कृत्स्नं जगत् ।

¹ Ms. : samādhāro ; Tib. spyod-pa.

² Metre Qālinī.

³ =tib. lion-moṅs = kleṣa, vyaśana, etc. ; *infra* (p. 90, 15) varāka = brāṣun-
pa = alika.

⁴ Minaev has : punar ime, but M. : ami ; Cp. *infra* 90, 13.

मनोव्यादिविषयदर्शनेऽपि केषां चित्संवृतेन्द्रियाणां क्लेश-
 तुत्पत्तेः परमायुष्मे विचारेऽपि तदादर्शनात् । न विषयेषु ।
 नापि चक्षुरादौन्द्रियगणे पूर्ववत् । धर्मविज्ञानस्यवस्थायामिन्द्रिय-
 सङ्गावेऽप्यनुपपत्त्यर्थः । नापि विषयेन्द्रिययोरन्तराले मध्ये तिष्ठन्ति ।
 5 इदृशानामनुपपत्त्यर्थेव¹ । न चैतेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने कचिदवस्थिता
 निश्चिताः² । अतो निर्मूलतया तत्त्वशून्या आगन्तुका एव ।
³ अभूतपरिकल्पमात्रप्रसूतत्वात् ॥ तथाभूता अपि जगदशेषं
 मय्यन्ति ॥ तथा च किमत्र समुचितमस्याह ।

मायैवेयमतो विमुञ्च हृदय चासं भजस्वोद्यमं
 10 प्रज्ञार्थं किमकारणं एव नरकेष्वात्मानमाबाधसे⁴ ॥ ४७

यथा हि माया इत्याकारतया तदाकारशून्यापि मन्त्रौ-
 षधप्रभावादिदंप्रत्ययतया⁵ मन्त्रेण⁶ तत्त्वरहितापि प्रतिभासते ।
 तथाऽमौ अपि क्लेशा विपर्यासनिमित्ता अयोनिशो मनधिकार-
 समुद्भूता इदंप्रतीत्यतामाचतो⁷ निस्तत्त्वा एव प्रकाशन्ते । अतो
 15 विमर्शोहि हृदय चासं क्लेशेभ्यः । के नामामी वराकाः⁸
 परमार्थतो विचार्यमाणाः⁹ । अतो भजस्वोद्यमं । उत्साहं कुरुस्व ।

¹ Cp. *Nyāyabindu* 104, 10.

² Tib. : nes-pa med do.

³ But Tib. : yañ-dag-pa yin-pai.

⁴ Metre Qārdūlavikrīḍita.

⁵ *Idappratyayatā*, this word occurs frequently, for instance in the *Mādhyama-kāvṛtti* (p. 3, 13, 50, 7 of the *Buddhist Text S.* edition), and in Chap. IX of this book. Cf. *Études et Matériaux*, p. 395.; CHILDERS, s. voc. *idappaccayā*.

⁶ Not translated in Tib. and improbable. Ex conj. : ° *pratyayatāmātreṇa* (de rkyen hdi tsam gyis). (Cp. *Sarvadarśanas.* 21, 1, *Bhāmatī*, (1891) 354, 7).

⁷ Tib. : rkyen-hdi-dag-tsam-gyis.

⁸ = brdzun-pa = alika.

⁹ The "paramārthato vicārāsahatvam" of every thing is one of the essen-
 tial tenets of the Mādhyamika philosophy. Cp. Chap. IX., *Bhāmatī* 383, 17,
 etc.

प्रज्ञार्थं तत्त्वप्रविचयाधिगमाय । किमकाण्ड एव निष्प्रयोज[40^b]
नमेव नरकेषु संघातादिषु क्षेत्रवशगतथात्मानमावाधये^१ ।
पीडयन्ति ॥

इदानीं प्राक्तनमर्थमशेषमुपसंहरन्नाह ।

एवं विनिश्चित्य करोमि यत्नं
यथोक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः ।
वैद्योपदेशाच्चलतः कुतोऽस्ति
भैषज्यसाध्यस्य निरामयत्वं ॥ ४८

5

एवं समनन्तरसकलपरिच्छेदप्रतिपादितमर्थं विनिश्चित्य
दृढीकृत्य । अनन्तरमायास्रभावतां^२ वा । करोमि यत्नं । 10
किमर्थं । यथोक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः । यथोक्तशिक्षा बोधिसत्त्वस्य
तेषु तेषु सूचान्तेषु याः करणौचतया प्रतिपादिताः । इहैव
वा शास्त्रे संक्षेपेण तत्र तचोपदर्शितास्तासां शिक्षणार्थं ।

‘उक्तानि च भगवता सूचान्तेषु बोधिसत्त्वशिक्षापदानि ।
यथोक्तमार्थरत्नमेवे । कथं च कुलपुत्र बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्व- 15
शिक्षासंवरसंवृतो भवति । इह बोधिसत्त्व एवं विचारयति । न
प्राप्तिमोक्षसंवरमाचकेण^३ मया शक्यमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि-

1 Abstract in °tā (vaṇaga°) is new.

2 Op. II, 55, V, 109.

3 Tib.: anāntarapratipāditāni māya

4 91, 14—93, 2 = Qikās., 17, 1-19.

5 M. Kern has given the true etymology and meaning of the important and difficult word prātimokṣa, Manual, p. 74, n. 5.

संबोद्धुं । किं तर्हि यानीमानि तथागतेन तेषु तेषु सूत्रान्तेषु
बोधिसत्त्वसमुदाचारा बोधिसत्त्वशिक्षापदानि प्रज्ञप्तानि तेषु^१
मया शिचित्तव्यमिति विस्तरः ॥ तस्मादस्मादिधेन मन्दबुद्धिना
दुर्विज्ञेयो विस्तरोक्तत्वाद् बोधिसत्त्वस्य संवरः । ततः किं युक्तं ।

५ मर्मस्थानान्यतो विद्याद्येनानापत्तिको भवेत् ।

कतमानि च तानि मर्मस्थानानि^२ । यदुत ।

आत्मभावस्य भोगानां अध्वदत्तेः शुभस्य च ।

उत्सर्गः सर्वसत्त्वेभ्यस्तद्रक्षाशुद्धिवर्धनं ॥ इत्युक्तं^३ ।

एष बोधिसत्त्वसंवरसंग्रहो यच्च बोधिसत्त्वानामभ्यासविग्रामेऽप्या-
१० पत्तयो व्यवस्थाप्यन्ते ॥

यथोक्तं बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षसूत्रे^४ । यो बोधिसत्त्वेन मार्गः
परिमृष्टः सर्वसत्त्वानां कृते^५ दुःखक्षयगामौ । स चेद्बोधिसत्त्वस्य
तं मार्गं परिमृष्ट्वावस्थितस्य [४१^a] अपि कल्पकोटेरत्ययेन एकं^६
^७सुखचित्तमुत्पद्येत । अन्तश्चो निषद्याचित्तमपि^७ । तच्च बोधि-

१ *teṣu*, twice in *Qikṣās*.

२ The *Qikṣās*. adds: *yāni hi sūtrānteṣu mahāyānābhiratānām arthāyoktāni*.

३ "Itiyuktam" is wanting in the *Qikṣās*.—On these metrical quotations (Cp. *infra* ed V, 1, 54, 80), which seems collectively to form the skeleton, the *mūlasūtra*, of the *Qikṣāsamuccaya*, see Prof. BENDALL's Introduction.—See V, 106.

४ ^०*sūtra* wanting in *Qikṣās*.

५ *Qikṣās*. : *kṛtena*.—*Qikṣās*.-Ms. has *duḥkhakṣa...gāmī* (O.B.). Tib., in both works: *zad-par-hgyur-bai lam*.

६ Tib.: *hdug-pa tsam-gyi bde-ba hdod-pai sems cig*.

७ Ms. has: *niṣadyā*^०; the Ms. of the *Qikṣās*. : *niṣadyā*.—*Niṣadyā* is given from Lexx. only in P.W.; but see *Apṛm* and *M. Vyut.* 261, 31, *Mhv.* II, 398, 20, 409, 31 (O.B.).—Tib. (see n. 6) = *niṣadyā-mātrasukhecohācittam ekam*.

सत्त्वेन एवं चित्तसुत्पादयितव्यं । सर्वसत्त्वानामात्यधिकं परिमृश्य
एतदपि मे बद्ध^१ यन्निषौदामीति ।

अत एवाह । वैद्योपदेशादिति । यथा वैद्योपदेशम-
कुर्वाणस्य । भेषज्यं साध्यं करणीयं यस्य भेषज्येन वा साध्यस्य
रोगिणः कुतोऽस्ति निरामयत्वं नीरोगता । तथा सर्वज्ञमहा- 5
वैद्योपदिष्टशिक्षाप्रतिपत्तिमकुर्वतः कुतो निरामयत्वं । कर्म-
क्षेत्रोपजनितजात्यादिदुःखमहाभयादिसुक्तिः ।

^२ तदेवं समान्तसंवरस्य सामान्यमापत्तिस्वरूपमुच्यते । येनापत्ति-
स्वरूपेण युक्तं वस्तु स्वयमप्युत्प्रेक्ष्य परिहरेत् । न चापत्तिप्रति-
रूपकेष्वनापत्ति[प्रति]रूपकेषु च संसृजेत् । बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानां 10
वर्तमानानागतसर्वदुःखदौर्मनस्योपशमाय वर्तमानानागतसर्वसुख-
सौमनस्योत्पादाय च निःश्रायतः कायवाक्मनःपराक्रमैः प्रयत्नं
न करोति^३ । तत्प्रत्ययसामर्थी नान्वेषते । तदन्तरायप्रतीकाराय
न घटते । अल्पदुःखदौर्मनस्यं बद्धदुःखदौर्मनस्यप्रतीकारभूतं
नोत्पादयति । महार्थसिद्ध्यर्थं वा ऽव्यहानिं [न] करोति^४ । 15
स्वयमप्युपेक्षते । सापत्तिको भवति । संक्षेपतोऽनापत्तिः स्वयत्त्व-

^१ *Qikās.* (printed text) me varjayan niśidāmi; but Mr. BENDALL informs me that the Ms. which is broken here probably had the same reading as ours; also that his Tib. Version reads: bdag ḥdi ltar ḥdug-pa ni sems-can thams cad-la gnod skynur-ro, thus giving no equivalent for bahu—See *infra* the Additions—Tib.: ḥdug-pa gañ yin pa de yañ m[ah po] yin-no.

^२ From *Qikās.* 15, 1-15—Ms.: samādātum saṁvarasya.

^३ Confirmed by Tib.—*Qikās.* has: prayatnañ karoti / yadi tu [ta]tpratya-ya°.

^४ *Op. Dhp.* v. 166.

विषयेषु कार्येषु । तत्र निष्कृततया शिखाप्रज्ञाप्यभावात्^१ ।
 प्रकृतिभावस्य तथा^२ वान्यदुच्यत एव । यत्र तु^३ स्वशक्त्यगोचरेऽपि^४
 'योगसामर्थ्यादापत्तिः स्यात्तत्र चिन्त्यं । सामान्यपापदेशनान्तर्भा-
 वाप्ततो मुक्तिः ॥^५ एतत्समासतो बोधिसत्त्वशिखाशरीरं । विस्तर-
 ५ तस्त्वग्रमेव^[४१^b] कस्य^[१] पर्यवसाननिर्देशं^६ ।

अथ वा संक्षेपतो द्वे बोधिसत्त्वस्यापत्तौ । यथाशक्त्वा^६ युक्ता-
 युक्तमसमीक्ष्यारभते । न निवर्तते । उपेक्षते वा । सापत्तिको
 भवति । निरूप्य यथार्हमतिक्रामत्यन्तशस्रष्टाक्षदासेनापि चोदितः
 सापत्तिको भवति^७ ।^८ यः पुनरेतदभ्यासार्थं व्युत्पादमिच्छति^९
 १० तेन^९ शिखासमुच्चये तावच्चर्यासुखमात्रशिखणार्थमभियोगः^{१०} कौर-
 णीयः ।^{१०} शिखणारम्भस्यैव महाफलात्वात् ॥ यथोपवर्णितं प्रज्ञा-
 विनिसृजप्रतिहार्यसूत्रे ॥

इति बोधिसत्त्वशिखा समासतो यथोपदेशतः कथितेति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां

चतुर्थः परिच्छेदः^{११} ॥

^१ *Qikṣās.*: qikṣyā°.

^२ *Ibid.*: tvanyad.

^३ *Ibid.*: Yatra ova°.

^४ *Ibid.*: tyāga°. Tib. brtson-pa-ni 'cūgs-kyis.

^५ Up. 'infra' V, १७.

^६ *Qikṣās.*: Yathāçakti.

^७ Ends the quotation, *Qikṣās.* १५, १९.

^८ From *Qikṣās.* १६, १-२, where the correction: vyūtpāditam, suggested by the non-occurrence of the form *vyūtpādā*. (Tib. bye-brag-tū rtogs-pa).

^९ *Ibid.*: tenātra.

^{१०} *Ibid.*: Qikṣās°.

^{११} Sic. Tib.—Mss. of the Text: bodhicittāpramādo nāma caturthaḥ...-Tipp.: caturtho smṛtib.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां संप्रजन्यरक्षणं पञ्चमः परिच्छेदः ।

—

एवमात्मभावादीनामुत्सर्ग^१ रक्षां च प्रतिपाद्य पुनर्विस्तरेण
रक्षाशोधनवर्धनानि प्रतिपादयितुमुपक्रमते । उत्पादितबोधि-
चित्तेन हि बोधिसत्त्वेनोत्सृष्टस्यापि चात्मभावस्य रक्षाशोधन-
वर्धनानि कार्याणि^२ । यस्मात् ।

^३परिभोगाय सत्त्वानामात्मभावादि दौष्यते ।

5

अरचिते कुतो भोगः किं दत्तं यन्न भुज्यते ॥

तस्मात् सत्त्वोपभोगार्थमात्मभावादि पाक्षयेत्^४ ।

कल्याणमिचानुत्सर्गात्^५ सूत्राणां च सदेक्षणात्^६ ॥

तच्चात्मभावादिपरिपाक्षनादि शिष्टारक्षणादेव स्यात् । अन्यथा
^७नरकादिविनिपातगमनात् तन्न स्यात् । अत इदमभिधीयते । 10

शिक्षां रक्षितुकामेन चित्तं रक्ष्यं प्रयत्नतः ।

न शिक्षा रक्षितुं शक्या चरुं चित्तमरक्षता ॥ १

शिक्ष्यते उपादीयते गृहीतसंवरेणेति । विहितेषु करणीयता ।

प्रतिबिद्धेयकरणं शिक्षा ॥ तां रक्षितुं परिपाक्षयितुं । कामेन ।

^१ Ātmabhāva = Tib : lus-po.

^२ Cp. *supra* ad IV, 48 (Qikṣās. 17, 18, and Chap. VI (Ātmabhāvarakṣā) VII (Bhogapūnyarakṣā).—pūnyavṛddhi, *infra* V, 101, 102.

^३ = Qikṣās. 34, 11.

^४ *Ibidem*, 34, 18 ; Cp. V, 108.

^५ *Ibidem*, 41, 10. Cp. *Supra*, p. 92, n. 3,

^६ Tib : sems-can-dm̄s-pal-ba,

इच्छता बोधिसत्त्वेन । आत्मचित्तं रक्षितव्यं [42^a] । प्रयत्नत
इति कथयिष्यमाणात् ॥ अथ शिष्टारक्षणाधिकारे किमिति
चित्तं रक्ष्यत इत्याह । न शिष्टेति । अन्यथा शिष्टैव रक्षितु-
मशक्या चक्षमनाथत्वं चित्तमरक्षता । चित्तस्य चक्षतायां
5 शिष्टायाः स्वर्यायोगात् ॥

इतोऽपि चित्तमेव रक्षणीयमित्याह ।

अदान्ता मत्तमातङ्गा न कुर्वन्तीह तां व्यथां ।
करोति यामवीच्यादौ मुक्तश्चित्तमतङ्गजः¹ ॥ २

अपरिकर्मिता मत्तवरवारणा न जनयन्ति तां पीडामिह-
10 लोके । परलोके ऽवीच्यादौ यां करोति स्वच्छन्दचारितयावस्थितं ।
चित्तमेव मतङ्गज एव² । तथागताश्चाकुशेन कथं चिद्
वशीक्रियमाणत्वात् ॥

तस्माद्यत्नीकरणे गुणमाह ।

बद्धश्चेत्तमातङ्गः स्मृतिरज्ज्वा समन्ततः ।
15 भयमस्तंगतं सर्वं हृत्स्नं कल्याणमागतं ॥ ३

अदि बद्धः कथं चिद्भवेत् । स्मृतिर्विच्छिन्ना³ । सैव
रज्जुर्वन्धनोपायत्वात् । समन्ततः सर्वथासत्पक्षे प्रचारनिरोधात्
तदा भयमस्तंगतं प्रत्यस्तमितं सर्वमशेषं । सर्वं कल्याणं

¹ See *Qikpa*. 118, 12, and *infra* V, 40.

² Ms. *matanga-jameva*.

³ Cp. *infra* ad V, 23 ; *Qikpa*, Chap. VI.

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-8 and Index; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each
Ma'asir-i-'Ālamgīrī, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each
Mukhabbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1
Nigāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each
Riyāzu-s-Salātīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each
Ditto Index
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barnī (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) Fasc. 1

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3 0
 - A sketch of the Turki language & spoken in Eastern Turkistan, by B. Shaw (extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
 - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
 - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
 - Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharrāḥīn ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 8 8
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
9. Jawāmi-l-'ilm ir-riyāṣī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
10. Khizānatu-l-'ilm ... 4 0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
13. Sharaya-ool-Ilām ... 4 0
14. Tibetan Dictionary, by Osoma-de Körös ... 10 0
15. Ditto Grammar ... 8 0
16. Kaqmirāqabḍīmṭa, Parts I & II @ 1/8/ ... 8 0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O. B. Wilson ... 1 0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāśmir by M. A. Stein Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Trustees of the Asiatic Society," only.

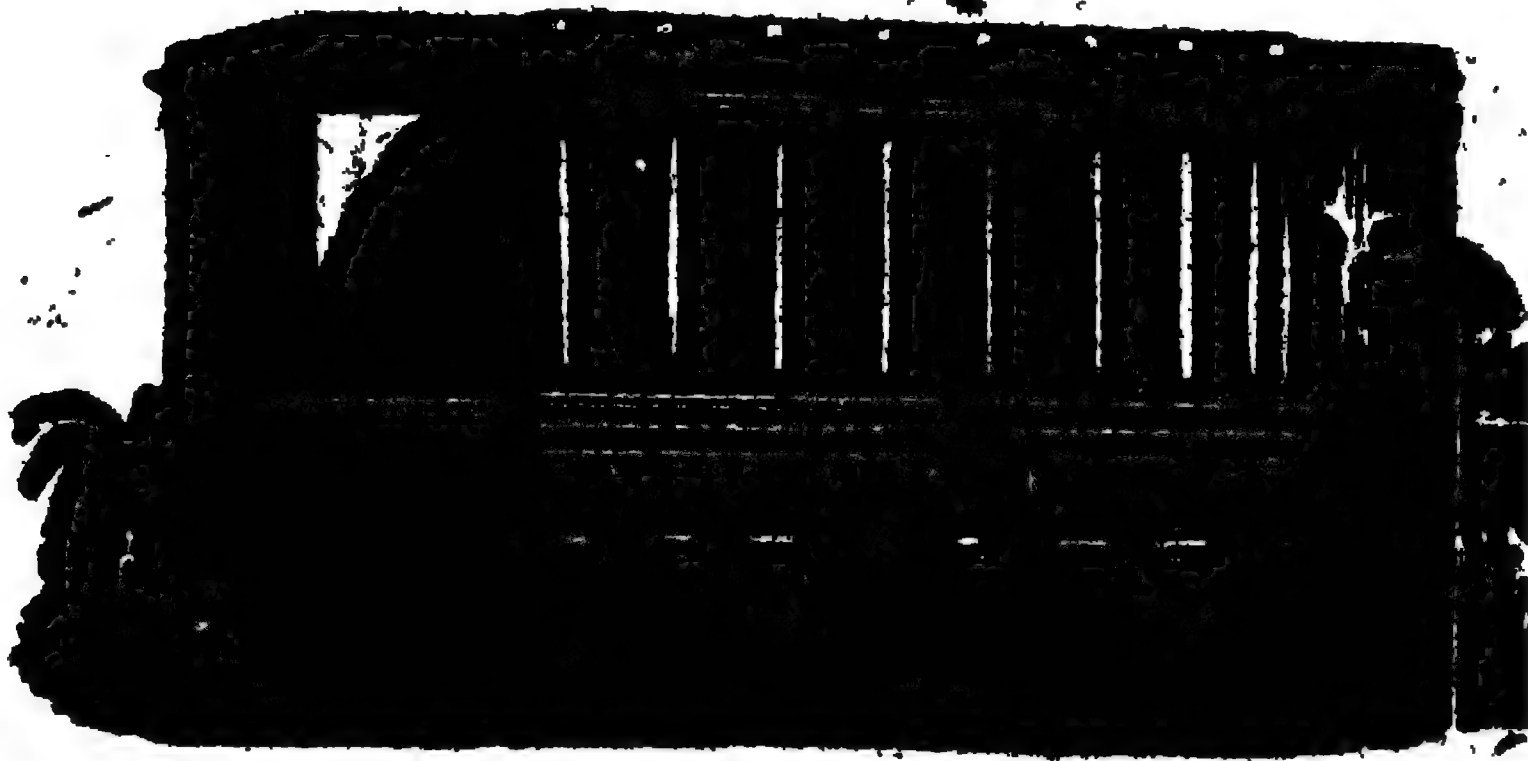
Books are supplied by V. R. P.

20-6-1901.

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1031.

बोधिसर्यावतारपञ्जिका ।

PRAJÑĀKARAMATĪ'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF CĀNTIDEVA.

EDITED WITH INDICES

BY

LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULE II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 10, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	...	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Aṇvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-3	...	1	2
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Bodhicaryavatara of Cāntidevi, Fasc. 1-2	...	0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	...	6	0
Ātapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-6	...	2	4
Catasahasrika Projnaparamita, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
Catasahasrika-prajna-pāramita Part I Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Ālokavartika, (English) Fasc. 1-3	...	2	4
*Grānta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	5	4
Ditto Cāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	5	10
Ōṛi Bhāṣhyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	1
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1	...	0	
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I. Fasc. 1-4	...	1	
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	...	1	
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	4	
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	6	
Manṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	
*Mīmāṃsā Darṣana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	4	1
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	...	1	1
*Nirākta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	
Nityacarapaddhati Fasc. 1-6 (Text) @ /6/	...	2	
Nyāyabinduṭīkā, (Text)	...	0	10
Nyāya Kūṣṇamāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6
Padumawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	8	0

अभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं । आगतं संप्राप्तं । देवश्चेद् वृष्टो
निष्पन्नाः शालय इति यथा^१ ॥

ननु बहवश्च मृगव्यालादयोऽप्युपद्रवकारिणः सन्ति । तेभ्यः
कथं चित्तस्य वशौकरणाद्भयं न भविष्यतीत्याह ।

व्याघ्राः सिंहा गजा ऋक्षाः सर्पाः सर्वे च शत्रवः । ५

सर्वे नरकपालाश्च डाकिन्यो राक्षसास्तथा ॥ ४

सर्वे बद्धा भवन्त्येते चित्तस्यैकस्य बन्धनात् ।

चित्तस्यैकस्य दमनात् सर्वे दान्ता भवन्ति च ॥ ५

सुबोधं ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

यस्माद्भयानि सर्वाणि दुःखान्यप्रमितानि च । १०

चित्तादेव भवन्तीति कथितं तत्त्ववादिना ॥ ६

सर्वे [हे] [ते] कर्माक्षेपवशादनिष्टदायका भवन्ति । कर्म च
चित्तमेव चेतना कर्मेति वचनात्^२ । वाक्कायकर्मणोरपि चित्त-
मेव समुत्थापकं । तदन्तरेण तयोरनुत्पत्तेः । चेतयित्वा कर्मेति
वचनात्^३ । तस्मात्सर्वमिह कर्मनिर्मितमेव । तच्च चित्तान्नान्यत्^३ । १५
तदाह ।

^१ Quoted *ad* III, 22.

^२ Quoted *infra ad* IX, 73, p. 305, 18 of the printed text ; *Madh. vṛtti* XVII, 2 : *cetanā cetayitvā ca karmoktaṁ paramarṣiṇā*. See the first words of the *Bodhicittavivaraṇa*—GOGERLY quoted by CHILDERS s. voc. *citta*. (*Dh. sm* §§ 4, 5).

^३ *Sic* : but Tib : *do yañ sems las gzan na med-pai phyin-ro.* = *tac ca cittād panyatvāt*.

कर्मजं लोकवैचित्र्यं चेतना तत्कृतं च तत्^१ ।

चेतना मानसं कर्म तज्जे वा^[42^b] क्लायकर्मणी ॥ इति ।

न चानपकारचित्तस्य के चिदपकारिणो नाम^२ । यस्मात् ।

निवृत्तपापचित्तस्य नास्ति लोके भयं द्विषः ।

५ सुखहानिर्न तस्यास्ति यस्य चित्तं वशे स्थितं ॥

अत इदमुक्तं ।

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहं । इति^३ ॥

तत्त्ववादी भगवान् वस्तुतत्त्वकथनशीलत्वात् । तेनेदं तत्त्वं
कथितं प्रकाशितं । सर्वं चित्तप्रसूतमिति । अतः सर्वत्र चित्तमेव

10 प्रधानं ॥

इत्यमेवैतन्नान्यथा । इति प्रसाधयन्नाह ।

शस्त्राणि केन नरके घटितानि प्रयत्नतः ।

तप्तायःकुट्टिमं केन कुतो जाताश्च ताः स्त्रियः ॥ ७

नरकपालानां कुन्तासिमुसलादीनि । असिपत्तवनसमुद्भूतानि
15 वा । केन कृतानि । न तत्र कश्चित्कर्तास्ति ईश्वरादिः ।

तत्कर्तृत्वस्यान्यत्र निषिद्धत्वात् । इहापि निषेत्स्यमानत्वात्^४ ॥

तप्तलोहमयी च भूमिः केन घटिता । ताश्च स्त्रियः कुतः

कारणसामयौतो जाता याः पारदारिकैः शास्त्रलीवृक्षस्याधस्ता-

1 Tib : de ni sems-pa dan des byas.—This Stanza is quoted IX, 73 (p. 305, 18).

2 Cp. *supra* ad 1, 34, 36.

3 Quoted Chap. IX, (312, 8) and notes in loco (cp. *Dhammapada*, 25).

4 Cp. Chap. IX, 119-126.

दुपरि च दृश्यन्ते । स च शाल्मलिर्वा । अतो नान्यत्कारणमत्र
चित्तादुपकल्पनीयं । यदुक्तं ।

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं

चित्तमेव रचयत्यतिचित्रं ।

कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं

5

कर्म चित्तमवधूय च नास्ति ॥ ¹ इति ॥

तस्माच्चित्तमेवात्र कारणं नान्यदित्यत्र आह ।

पापचित्तसमुद्भूतं तत्तत्सर्वं जगौ मुनिः ।

तस्मान्न कश्चित्तैल्लोके चित्तादन्यो भयानकः ॥ ८

पापकर्मापस्तृतं चित्तमेव तेषां कारणं भगवान् कथितवान् । 10

नापरं किं चित् ॥ यत एवं तस्मान्न त्रिजगति पापचित्तादपरः

कश्चिद्भयहेतुरस्ति । तस्माच्चित्तमेव वशीकर्तव्यं ॥ यदुक्त-

मार्यरत्नमेवे² । चित्तपूर्वगमाः सर्वधर्माः । चित्ते परिज्ञाते

सर्वधर्माः परिज्ञाता भवन्ति ॥ अपि च

चित्तेन नीयते³ लोकः [43^a] चित्तं चित्तं न पश्यति⁴ । 15

चित्तेन चीयते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ॥

चित्तं भ्रमतेऽलातवत् । चित्तं विभ्रमते तरङ्गवत्⁵ । चित्तं

दहते द्वाग्निवत् । चित्तं रोहयते⁶ महाम्बुवदिति च । एवं

¹ Quoted *ad* IX. 73 (p. 305, 20) and *Pañcakramaṭ*, 40, 1. 39.

² Quoted *Qikṣās.* 121, 12. Cp. *Dhammapada* 1.

³ Ms: citta vaciāte; but Tib. confirms the reading of the *Qikṣās.*—Cp. *Lañkāv.* 52, 15: cittaena cīyate karma manasā ca vidhīyate.

⁴ Cp. IX, 17.

⁵ Mss. turāṅga; but Tib: rlabṣ.

⁶ *Qikṣās.*: harate (Tib: bskyed). ❀

व्युपपरीक्षमाणचित्ते सूपस्थितस्मृतिर्विहरति । न च चित्तस्य
वशं गच्छति । अपि तु चित्तमेवास्य वशं गच्छति । चित्तेनास्य
वशीभूतेन सर्वे धर्मा वशीभवन्तीति ॥

स्यादेतत् । दानपारमितादिषु कथमिव चित्तं प्रधानं^१ । सा
5 हि सर्वसत्त्वानां दारिद्र्यापनयनलक्षणेत्याह ।

अदरिद्रं जगत्कृत्वा दानपारमिता यदि ।
जगदरिद्रमद्यापि सा कथं पूर्वतायिनां ॥ ६

दारिद्र्यं हि नाम सास्रवसुखभोगबुभुक्षया चित्तकार्पण्यं
उपकरणवैकल्यं वा । तदपनीय जगतो यदि दानपारमिता-
10 परिपूरिर्भवतीत्युच्यते^२ । तदा सा कथं । न कथं चिदपि ।
पूर्वतायिनां पूर्वमभिसंबुद्धानां भगवतां युज्यते । कुतः ।
जगदरिद्रमद्यापि । नाद्यापि यावज्जगदरिद्रमुपशाम्यति ॥
यद्येवं नेष्यते । कथं तर्हि सा भवतीत्याह ।

फलेन सह सर्वस्वत्यागचित्ताज्जनेऽखिले^३ ।
15 दानपारमिता प्रोक्ता तस्मात्सा चित्तमेव तु ॥ १०
सर्वस्वं बाह्याध्यात्मिकं सर्वं वस्तु दानं^४ दानफलं च सर्व-

^१ Cp. *supra* 98, 10.

^२ Paripūri, Cf. *M. Vyut.* 244, ११; SENART, *Mhv.* I. 373.

^३ So. L². M. and Tib. : sams-kyis; Dev. 85, B. 90 : °svatyāgacittam.; Min. : sarvasvam.—It is worth remark that the “punya” produced by the “punya-dāna” is only to be desired, for the welfare of beings. (*Ūikṣās.* 147, 17). the doctrine of Manu IV, 32.

^४ So Tib. and Ms.

सत्त्वेभ्यः परित्यजतोऽभ्यासेन प्रकर्षगमनाद्^१ यदापगतमात्सर्य-
मलं निरासङ्गतया चित्तमुत्पद्यते । तदा दानपारमिता
निष्पन्नेत्युच्यते । तस्मात् सा चित्तमेव नान्या दानपारमिता ॥
शीलपारमिता तु सुतरां चित्तमेवेत्यत आह ।

मत्स्यादयः क्व नीयन्तां मारयेयं यतो न तान् । 5
लब्धे विरतिचित्ते तु शीलपारमिता मता ॥ ११

प्राणातिपातादिसर्वावद्यविरतिचित्तमेव हि शीलं । न पुन-
स्तदाश्रयभूतबाह्यविषयनिवृत्तिस्त्रभावं । यदि पुनर्वधादि-
विषयवस्त्वभावेन तदधाद्यभावाच्छीलं स्यात् । तदा ते मत्स्या-
दयः^२ [43^b] क्व नीयन्तां यत्र तेषां दर्शनं न स्यात् । अन्यथा 10
तदधाद्युपक्रमे शीलं न स्यात् । न चैवं । तस्मात्तेषु विद्यमाने-
ष्वपि लब्धे विरतिचित्ते निवृत्तिमनसिकारे^३ शीलपारमिता
मता संमता तत्त्वभावविदां । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ चान्ति-
पारमितापि न चित्ताद्विज्ञेत्याह ।

क्रियतो मारयिष्यामि दुर्जनान् गगनोपमान् । 15
मारिते क्रोधचित्ते तु मारिताः सर्वशचवः ॥ १२

परापकारादिसंभवेऽपि चित्तस्याकोपनता चान्तिः । अन्यथा

^१ On this expression and the connected one : prakarṣaparyanta°, see Nyāyabinduṭīkā, 14, 22 ; and Chap. ix of this book.

^२ Tib. adds : gzan-gyi bdog-pa dan bud-med dan chan-la-sogs-pa : parasvam
ca striyaṣ ca madyādi ca.

^३ Tib. : sems ldog-par yid-la byed-pa.

यदि सर्वशूणां तदिनिपातनेन^१ वैरनिर्घातनं कृतवतः केन-
चिद्वैराभावादुपशान्तवैरस्य न कश्चिदपकारौ स्यात् । इति
मर्षणं शान्तिः ।^२ तदैतदशक्यानुष्ठानं । शूणवो हि गगनसम-
त्वादपर्यन्ताः^३ । तेषां मारणमशक्यं । तस्मात् क्रोधादिनिवृत्ति-
५ चित्तमेव तेषामुपायेन मारणमिव । तत्कृतापकारस्यागणमात्^४ ।
जन्मान्तरवैरासंभवाच्च^५ । मारितप्रायासे ॥ अत्राशक्यताया-
मप्युपायेन प्रवृत्तौ दृष्टान्तोपदर्शनेन शक्यतामाह ।

भूमिं छादयितुं सर्वां कुतश्चर्म भविष्यति ।

उपानश्चर्ममात्रेण छादना भवति मेदिनी ॥ १३

१० कण्टकाद्युपघातरक्षणार्थं पृथ्वीं छादयितुमुचिता । न चैत-
च्छक्यं । तावत्तश्चर्मणोऽभावात् । भावेऽपि छादनस्याशक्यत्वात् ।
उपायेन पुनः शक्यं । उपानश्चर्मणा केवलेन सर्वा भूमि-
च्छादिता भवति ॥ दृष्टान्तोक्तमर्थं प्रकृते योजयन्माह ।

वाच्या भावा मया तद्वच्छक्या वारयितुं न हि ।

१५ स्वचित्तं वारयिष्यामि किं ममान्यैर्निवारितैः ॥ १४

शूणप्रभृतयो भावा मया वारयितुमशक्याः । तदत्
मेदिनीचर्मच्छादनवत् । अपकारक्रियायाः । अतः स्वचित्तमेव
शक्यं वारयिष्यामि । अन्यवारणस्यापार्थक्यत्वात् । स्वचित्त-

१ Hitherto only : " das zur Fehlgeburt bringen." (W.K.F.).

२ Ms. tad-etaḥ; Tib.: dei these de...

३ See supra I, 83.

४ Aganana is new; cp. W.K.F. s. voc. gaganā, aganayant.

५ There an application of the principle, supra p. 98 n. 2.

वारणादेव तत्सिद्धेः । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ वीर्यपारमिता तु
कुशललोत्साहसभावाऽतिविस्पष्टं चित्तमेवेत्याह^[44*] ।

सहापि वाक्छरौराभ्यां मन्दवृत्तेर्न तत्फलं ।

यत्पटोरेककस्यापि चित्तस्य ब्रह्मतादिकं ॥ १५

वचनकायसहितस्यापि चित्तस्य कुशलपक्षे मन्दप्रचारस्य न ५
तादृशं फलमुपजायते । यादृशं ध्यानादिविषये पटुप्रवृत्तेरेका-
किमोऽपि चित्तस्य फलं ब्रह्मभूयादिकं । तस्मात् सा चित्तमेव ॥
ध्यानं तु चित्तैकाग्रतालक्षणं चित्तादन्यथा वक्तुमशक्यमित्याह ।

जपास्तपांसि सर्वाणि दीर्घकालकृतान्यपि ।

अन्यचित्तेन मन्देन वृथैवेत्याह सर्ववित् ॥ १६ 10

मन्त्राद्यावर्तनलक्षणा वचनव्यापारा जपाः । तपांसि चेन्द्रिय-
दमनलक्षणाः कायिकाः । तान्यतिबहुकालमभ्यस्तान्यपि । अन्यच्च
सक्तचित्तेन मिद्धाद्युपहतचित्तेन^१ वा ।^२ समानपाटवविकलेने-
त्यर्थः । वृथैव निष्फलमेव । अत्यर्थकृशफलत्वात् । अभिमतार्थ-
ऽनुपयोगाद्वा । पुत्रोऽप्यपुत्र एव पुत्रकार्याकरणाद्यथा । इत्याह 15
भगवान् सर्वज्ञः । तस्माद् ध्यानपारमितापि चित्तमेव ॥ प्रज्ञा
तु निर्विवादा चित्तमेवेत्याह ।

¹ See J.R.A.S., 1895, p. 435 and *Ādikarmapradīpa*, in (*Études et Mat.*, p. 203) :

tathā oaktam *Vidyāddharapīṭake* । japās tapāṁsi । anyaoittena mandena sarvaṁ bhavati niṣphalam. (Of. *Qikṣās*. 142, 12).

^२ As observed by KERN (*Saddh. puṇḍ.* p. 319) "middha is a would-be Sanskrit form, it ought to be mṛddha from Vedic mṛdhyati."

^३ So Ms.; But Tib. : bsam-gtan-la gsal : = dhyānapāṭava^० ; or samādhi^०.

दुःखं हन्तुं सुखं प्राप्तुं ते भ्रमन्ति सुधाम्बरे^१ ।
यैरेतद्धर्मसर्वस्वं चित्तं गुह्यं^२ न भावितं ॥ १७

पञ्चगतिसंसारजात्यादिदुःखं प्रहातुं तत्प्रहाणे निर्वाणसुख-
मधिगन्तुं ते सत्त्वा सुधा निरर्थका एव भ्रमन्ति अम्बरे काशी-
५ पुष्पमिव^३ निष्फलं संसारे । यदनुष्ठितं क चिदपि न लग्नमिति
तदेवमभिधीयते पञ्चाग्निसेवाग्निरोलुञ्चनादिप्रतं । के पुनरेवं
भ्रमन्ति । यैः संसारभयभीतभिः सुखार्थिभिश्च धर्मसर्वस्वं
सर्वलौकिकलोकोत्तरधर्मनिदानभूतं चित्तं बालानामगोचर-
स्वभावतया गुह्यं न भावितं तत्त्वचित्ततया^४ पुनः पुनः
१० स्थिरीकृतं ॥

तस्मादियमतितरां चित्तमेव । यथोपवर्णितमार्थगण्डव्यूहे^५ ।
स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वबोधिसत्त्वचर्या । स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वसत्त्व-
[परि]पाकविनयः^६ ॥ पेयालं ॥ तस्य मम कुलपुत्र एवं भवति
स्वचित्तमेवो^{४४^b} पस्तम्भयितव्यं [सर्व]कुशलमूलैः । स्वचित्तमेव
१५ परिस्थन्दयितव्यं^७ धर्ममेघैः । स्वचित्तमेव परिशोधयितव्य-
मावरणीयधर्मैर्भ्यः^८ । स्वचित्तमेव दृढीकर्तव्यं वीर्येणेत्यादि^९ ॥
इति चित्तस्वभावतां सर्वत्र प्रतिपाद्योपसंहरन्नाह ।

^१ Sic Dev., Burn.; Minaev has : °ti adhāmbare.

^२ Minaev has : citta-guhyam.

^३ *Kāsa : Moringa pterygosperma (W.K.F.); Tib. : me-tog ka-ṣibzin-du.

^४ tatvacittatatva [ta] yā : the italicised syllables marked in Ms. as suspect ; the syllable [ta], supplied in margin. Tib. : de-kho-na-nyid-kyi sems-kyis = tattva-tva-cittena.

^५ ५ = Qikṣās. 122, 10-14.

^६ Cf. Lal. Vist. 217, ५.

^७ Qikṣās. has : evābhiṣyandayitavyam ; Tib. : yons-su.

^८ ibid. āvaraṇīya dh°. See supra, p. 16 n. 1.

तस्मात्स्वधिष्ठितं चित्तं मया कार्यं सुरक्षितं ।

चित्तरक्षाव्रतं मुक्त्वा बहुभिः किं मम व्रतैः ॥ १८^१

एवमुत्पादितबोधिचित्तेन शिक्षारक्षणे यत्नवता मनसि कर्तव्यं । स्वधिष्ठितं सत्यं सुरक्षितं संप्रजन्येन वक्ष्यमाणरीत्या मया स्वचित्तं कर्तव्यं तदेकाग्रमानसेन । अत्रैव सर्वेषामन्तर्भावात् । अतश्चित्तरक्षणमेव प्रधानं व्रतं । तद्विहाय किमन्यैर्व्रतैर्वैजृभिरपि मम प्रयोजनं । न किञ्चित्सद्रक्षितस्य निष्फलत्वात् ।

^२ एतावती चेयं बोधिसत्त्वशिक्षा यदुत चित्तपरिकर्म^३ एतन्मूलत्वात्सर्वसत्त्वार्थानां^४ ।

तद्यथा धर्मसंगीतिसूत्रे कीर्तितं^५ । मतिविक्रमबोधिसत्त्व 10
आह । योऽयं धर्मो धर्म इत्युच्यते । नायं धर्मो देशस्थो न^६
प्रदेशस्थोऽन्यत्र स्वचित्ताधीनो धर्मः । तस्मान्मया स्वचित्तं
स्वाराधितं स्वधिष्ठितं सुपरिजितं^६ सुसमारब्धं सुनिगृहीतं
कर्तव्यं । तत्कस्य हेतोः । यत्र चित्तं तत्र गुणदोषाः^७ । तद्बोधि-
सत्त्वो दोषेभ्यश्चित्तं निवार्य गुणेषु प्रवर्तयति । तदुच्यते । 15
चित्ताधीनो धर्मो धर्माधीना बोधिरिति^८ ॥

^१ Quoted *infra ad V*, 58.

^{२-३} from *Qikṣās*. 121, 10-11. See *infra V*, 58.

^३ Tib: sems yons su-sbyan-ba.

^{४-५} See *Qikṣās*. 112, 4-8.

^६ Tib. deṇa = yul ; pradeṇa = phyogs.

^७ This word is wanting in *Qikṣās*.

^८ Tib. adds : yatra na cittam tatra na guṇadoṣāḥ.

^९ *Qikṣās*. has : tatra.

एवं चित्तायत्ततां सर्वत्र निश्चित्य चित्तदृढतायामुदा-
हरणमाह ।

यथा चपलमध्यस्थो रक्षति व्रणमादरात् ।

एवं दुर्जनमध्यस्थो रक्षेच्चित्तव्रणं सदा ॥ १९

- 5 असमाहितजनमध्ये पुनरुपघातभयात्तद्गतमनसा यथा व्रणं
रक्षति कश्चिदप्रमत्तः । एवं तथा शिचारक्षणकामः । अका-
रणवैरिबालजनमध्ये संवसन् तत्परश्चित्तं व्रणमिव रचेत्^[45^a]
सर्वकालं ॥ यथाप्रसिद्धित इदमुदाहरणं । न तु पुनर्मनागपि
सादृश्यमस्तीत्याह ।

- 10 व्रणदुःखलवाङ्गीतो रक्षामि व्रणमादरात् ।
संघातपर्वताघाताङ्गीतश्चित्तव्रणं न किं ॥ २०

- ईषन्मात्रं दुःखं दुःखलवो व्रणकृतः । तस्माङ्गीतो रक्षामि
व्रणं । प्रकृतानुरोधे रक्षतीति पाठो युक्तः¹ । आदरात्
तात्पर्येण । संघातनरकप्रभवाद्नेकवर्षसहस्रानुभूयमानदुःखात्²
15 पर्वताघातात्सर्वतो व्याप्तिप्रचारात् । भीतः । चित्तव्रणं न किं
रचेदिति प्रकृतेन संबन्धः । यदि वा । अहं तु किं न
रक्षामीति परिणामेन योजनीयं । अथ वा । एवमुत्पादित-
बोधिचित्तेन मनसा चिन्तयितव्यमित्यवतार्यते । तदा रक्षा-
मीति³ ॥ कः पुनरेवं सति गुणः स्यादित्याह ।

¹ Ms.: °rodham...yuktam.; This clause is wanting in Tib.

² Op. Mhv.—(See hdon-pa) I, 13, 11.

³ Tib.: dei-thse bsrul-bar-bya o zes gdon cin sbyar-bar-bya o =iti
pāṭho yojanīyaḥ.

अनेन हि विहारेण विहरन् दुर्जनेष्वपि ।

प्रमदाजनमध्येऽपि यतिधीरो न खण्ड्यते ॥ २१

यस्मादेवं^[१] मनसिकारेण विचरन् वनिताजनमध्येऽपि प्रासादपृष्ठे अयमनिवार्योऽतिशयेन कामरागेषु । तेनेदमुक्तं यतिधीर इति । अस्मिन्मनसिकारे निध्यप्रचित्तः^१ । न ५ खण्ड्यते । शिचारक्षणमनसिकारान्न खलति । पुनरेवं करणीयमित्यत्रार्थे दृढमभिनिवेशं दर्शयन्नाह ।

लाभा नश्यन्तु मे कामं सत्कारः कायजीवितं ।

नश्यत्वन्यच्च कुशलं मा तु चित्तं^२ कदाचन ॥ २२

चौवरपिण्डपातादयो नश्यन्तु विलयं यान्तु मम कामं १० यथेष्टं । सत्कारो गौरवेणासनदानपादवन्दनादिपूजा । कायो जीवितं च । सर्वमेतन्नश्यतु । अन्यदपि यत्किञ्चित्सुखसौमनस्य-निमित्तं । तदपि नश्यतु । कुशलं पुनर्मम चित्तं मा कस्मिंश्चिदपि काले नङ्गौदिति ॥ अत्र पुनरादरमुत्पाद^३क^४ शास्त्रकार आह ।

15

चित्तं रक्षितुकामानां मयैष क्रियतेऽञ्जलिः ।

स्मृतिं च संप्रजन्यं च सर्वयत्नेन^४ रक्षत ॥ २३

अञ्जलिं कृत्वा प्रार्थयामि^५ । किमर्थं । स्मृतिं च संप्रजन्यं

१ This word is new ; cf. *supra ad* III, 10 ; *Qikṣās.* 19, 27. ; 153, 2.—Tib. *rid-la byed-pa hdi-la nes-par sems-pao.*—(nes-pa = niçcita.)

२ Sic L³. M.; Minaev has : *mā tao cittam*—Tib. : *sems ni nams-kyah*..... :

३ Minaev has : *sarvaṁ yatnena.*—*samprajanya* = Tib. *ces-bzin*.

४ This pregnant meaning of the word *añjali* is to be noted, cf. *supra* III, 4.

च । न केवलां स्मृतिं । नापि केवलं^[45^b] संप्रजन्यमिति
 परस्परापेक्षया चकारदयं ।¹ तच्च स्मृतिरार्यरत्नचूडसूत्रेऽभि-
 हिता । यथा स्मृत्या सर्वक्लेशानां प्रादुर्भावो न भवति । यथा
 स्मृत्या सर्वमारकर्मणामवतारं न ददाति । यथा स्मृत्या उत्पत्ते
 5 कुमार्गे वा न पतति² । यथा स्मृत्या दौवारिकभूतया³ सर्वे-
 षामकुशलानां चित्तचैतनिकानां धर्माणामवकाशं न ददाति ।
 इयमुच्यते सम्यक्स्मृतिरिति⁴ ॥

संक्षेपतः पुनरियं स्मृतिरुच्यते । विहितप्रतिषिद्धयोर्यथा-
 योगं स्मरणं स्मृतिः⁵ । यच्चाह । स्मृतिराज्ञम्बनासंप्रमोष इति⁶ ॥

10 संप्रजन्यं तु प्रज्ञापारमितायामुक्तं । चरंस्वरामीति प्रजा-
 नाति । स्थितः स्थितोऽस्मीति प्रजानाति ।⁷ निषण्णो निषण्णो-
 ऽस्मीति प्रजानाति । शयानः शयितोऽस्मीति प्रजानाति ।
 यथा यथाऽस्य⁸ कायः स्थितो भवति तथा तथैवं⁹ प्रजानाति ॥
 चेथासं ॥ सोऽतिक्रामन् वा [प्रतिक्रामन् वा] संप्रजानचारी¹⁰

1.1 = Çikṣās. 120, 7-10.

² Sic Ms.; from a second-hand na nayati.

³ Cp. *infra* V, 88 (BENDALL).

⁴ I have not found this quasi-metrical definition (See *infra ad* V. 54, *in fine*) of the Smṛti in the Çikṣās.—from which Prajñākaramati derived all his materials.

⁵ Cp. for the meaning, Çikṣās. 128, 15; and *infra* V, 29.—Yao cāha—Tib.: gañ-gi phyir..... zes bstan-pa yin-no = (yasmātiti deçitam).

⁶ See *ibid.*, 120, 11-18. ⁷ Here the Çikṣās. has : çayānaḥ çayita iti prajānāti.

⁸ *ibid.* :...yathā cāsyā.

⁹ *ibid.* : tathaiva.—*enam* (or *eva*) is wanting in Tib.

¹⁰ So Ms.; the Çikṣās. has °jānacārī, °jānanaçārī; Prof. BENDALL reads : jānanaç carī, and writes to me : °jānacārī is out of the question; °jānanaçārī might do; I prefer my reading which allows for the utter ignorance of *avidhā* on the part of scribes.

भवति । आलोकिते विलोकिते संमिश्रिते^१ प्रसारिते
संघाटीपटपाञ्चवीरधारणे अश्रिते पीते खादिते निद्राकृतम-
[प्रति]विनोदने आगते गते स्थिते निषण्णे सुप्ते जागरिते
भाषिते तूष्णीभावे प्रतिसंलयने संप्रजानचारौ भवतीति^२ ॥

इदमेव वक्ष्यति ।

5

एतदेव समासेन संप्रजन्मस्य लक्षणं ।

यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेष्टा मुञ्जमुञ्जः ॥ इति^३ ॥

कः पुनरनयोर्थ्यतिरेके दोषः । येनैते यत्नेन रक्षणीये
कथिते इत्याह ।

व्याध्याकुलो नरो^४ यद्वन्न क्षमः सर्वकर्मसु ।

10

तथाभ्यां व्याकुलं^५ चित्तं न क्षमं सर्वकर्मसु ॥ २४

रोगोपहतसामर्थ्या यथा पुरुषः सर्वकर्मसु गमनभोजना-
दिष्वकर्मण्यो^[46^a] भवति । तथा स्मृतिसंप्रजन्माभ्यां विकलं
चित्तं सर्वकर्मसु ध्यानाध्ययनादिलक्षणेषु ॥ अनयोः समुदाया-
भावे दोषमुक्त्वा प्रत्येकमभावे कथयितुमाह ।

15

असंप्रजन्मचित्तस्य श्रुतचिन्तितभावितं ।

सच्छिद्रकुम्भजलवन्न स्मृताववतिष्ठते ॥ २५

^१ See SENART, *Mhv.*, I, 418, and *Divyāv.* 473, 8 (BENDALL).

^२ Ends the quotation from *Qikṣās*.

^३ See *infra* V, 108, and *Qikṣās*. 118. 13—BURNOUR, *Lotus*, 342.

^४ Tib : °ākulā narāḥ (mi-dag).

^५ Tib. : nad-kyis dkrugs-pai... | be-bsin rmoḥs-pas sems [dkru]gs-pa t..... ॥

न विद्यते संप्रजन्यं यस्मिंस्तदसंप्रजन्यं । तच्चित्तं यस्य तस्य ।
 श्रुतचिन्ताभावंनामयप्रज्ञापरिनिष्ठितं^१ वस्तु न स्मरणमधिवसति ।
 तन्मूलं च सर्वं कल्याणं । किमिव । यथा सच्छिद्रकुम्भे मुख-
 प्रक्षिप्तमुदकमधस्ताद्गच्छति नावतिष्ठते ॥ इदमपरं तद्वृत्तिरेके
 ५ दूषणमाह ।

अनेके श्रुतवन्तोऽपि श्राद्धा यत्नपरा अपि ।
 असंप्रजन्यदोषेण भवन्त्यापत्तिकशमलाः ॥ २६

बहवोऽपि बहुश्रुताः । तथा श्रद्धावन्तो यत्नपराः शिखाया-
 मादरकारिणः । असंप्रजन्यदोषेणापत्तिकलुषिता भवन्ति । काय-
 १० चित्तप्रचारप्रत्यवेक्षणात् ॥ अपरमपि तदभावे दूषणमाह ।

असंप्रजन्यचौरेण स्मृतिमोषानुसारिणा^२ ।

उपचित्यापि पुण्यानि मुषिता यान्ति दुर्गतिं ॥ २७

असंप्रजन्यमेव संप्रजन्याभावः क्लेशस्वभावस्यैव कुशल-
 धनापहरणात् । तेन स्मृतिमोषानुसारिणा । रक्षपालभूताया
 १५ स्मृतेः प्रमोषमभावमनुसृत्य । मुषिता विलुप्तकुशलधनाः सन्तः ।
 उपचित्यापि पुण्यानि कुशलधनानां संचयं कृत्वापि । दुर्गति-
 परायणा भवन्ति ॥ कुतः पुनरेवमित्युक्तमेवार्थं स्पष्टयन्माह ।

क्लेशतस्करसंघोऽयमवतारगवेषकः ।

प्राप्यावतारं मुष्णाति हन्ति सन्नतिजीवितं ॥ २८

^१ See *supra*, p. 5, n. 1.

^२ Cp. *M. Vyut.* 9, ३, ७.

तस्करासौराः । तेषां संघातः । अवतारगवेषकः पिशाच-
वदवतारमार्गप्रेक्षी छिद्रान्वेषणतत्पर इत्यर्थः । प्राप्यावतारं
प्रवेशमार्गमासाद्य मुष्णाति । ततो हन्ति शोभनगतये
जीवितप्रतिलम्भं । कुशलपाथेयाभावात् ॥

सृतिमधिकृत्याधु^[46^b]ना प्राह ।

5

तस्मात्सृतिर्मनोद्वारान्नापनेया कदाचन ।

गतापि प्रत्युपस्थाप्या संस्मृत्यापायिकीं व्यथां ॥ २६

यतः सृतेरभावे दूषणमेवं स्यात् तस्मादिदमत्र दोषं
पश्यता । सृतिरालम्भनासंप्रमोषलक्षणा¹ । मनोद्वारान्मनोऽगृह-
प्रवेशमार्गात्² । नापनेया नापसार्या सदावस्थापयितव्येत्यर्थः । 10
अथ कदाचित्प्रमादतस्ततोऽपगच्छेत् । तदा गतापि पुन-
र्निवर्त्योपस्थाप्या । तत्रैवारोपयितव्या । कथं । संस्मृत्य मनसि
निधाय आपायिकीं नरकादिदुर्गतिव्यथां ॥

तत्र दादश्रेमाः सृतयो निष्फलस्यन्दवर्जनाय³ तथागता-
ज्ञा[न]तिक्रमानुपालनविपाकगौरवसृतिप्रभृतयः शिचासमुच्चये⁴ 15
प्रदर्शिताः । तत एव विवेकेनावधार्याः ।

सापि सृतिस्तीव्रादादरात्समुत्पद्यते । आदरोऽपि शमय-

¹ Cp. *supra*, 108, 9.

² Manogṛha = cittanagara, *Qikṣās.* 123 ; *infra* V, 33.

³ Ms.: niṣphalāsy^o ; See *infra* V, 38, 54 ; *Qikṣās.* 44, 19, 116, 12, n. 4, and *M.* *Vṛtti.* xvii, 4.

⁴ p. 118, 4.

माहात्म्यमवगम्य[१]तापेन^१ जायते । एतच्च यथावसरं वक्ष्यामः^२ ॥

केषां चित्पुनरन्यथापि स्मृतिरुत्पद्यते । तदुपदर्शयन्नाह ।

उपाध्यायानुशासिन्या भीत्याप्यादरकारिणां ।

धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते स्मृतिः ॥ ३०

- 5 आचार्योपाध्यायसंनिधौ । तदन्यतमाराध्यसम्प्रदायचारिसंनिधौ
वा संवसतां । तदनुशासिन्या । भीत्या तद्भयेनापि ।^३ आदरः
कार्येषु सर्वभावेनाभिसुख्यमवज्ञाप्रतिपक्षो धर्मः^४ । तत्कारिणां
यज्ञवतां सुस्मृतिनां तदनुशासनी^५ हिताहितविधिप्रतिषेध-
नियमनमनुगृह्यतामकृच्छ्रेणैव स्मृतिरुत्पद्यते ॥ इत्यमपि विहरन्
10 स्मृतिमनसिकारबहुलविहारो भवतीति कारिकाद्वयेन दर्श-
यन्नाह ।

बुद्धाश्च बोधिसत्त्वाश्च सर्वचाव्याहतेक्षणाः ।

सर्वमेवाग्रतस्तेषां तेषामस्मि पुरः स्थितः ॥ ३१

इति ध्यात्वा तथा तिष्ठेत्तपादरभयान्वितः ।

- 15 बुद्धानुस्मृतिरप्येवं भवेत्तस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३२

1 Cp. *Qikṣās.* 119, 1-3. Tib. : *khon-du chud-nas ltun-blaṅs-ba-las skye...* Notwithstanding the readings of the *Qikṣās.* and of our text (*infra* stanzas ad V, 54), our reading is confirmed by *Qikṣās.* 119, 15, and foll. (and Tib. *in loco*) "idam çamathamāhātmyam.....avagamya tadabhiṣeṇātāpo bhāvayitavyaḥ tena tīvra ādaro bhavati çikṣāsu ।." (Cf. *infra* 42, 1-2).

2 See *infra* ad V, 54.

3.3 = *Qikṣās.* 119, 2.

4 Cp. *Qikṣās.* 122, 15 ; 2, 6 ; 36, 2, 5 ; *M. Vyut.* 16, 3 ; *infra* V, 74, 103, where occurs the form *anuçāsinī*.

सर्वदा बुद्धबोधिसत्त्वानां समस्तवस्तुविषयाप्रतिष्ठितज्ञान^[47^a]—
चक्षुषां सर्वमेव वस्तुजातं पुरतोऽवस्थितमेव । अहमपि तेषां
पुरोऽवस्थित एव । सर्ववस्तुवत् । इति मनसि निधाय तथैव
संयतात्मा तिष्ठेत् । चपादरभयान्वितः । अप्रतिरूपे कर्मणि
चपा लज्जा । शिञ्जायामादरः । तदतिक्रमे भयं । बुद्धबोधि- 5
सत्त्वेष्वेव वा चपादयः ॥ एवं सत्यपरोऽपि विशेषः स्यादित्याह ।
बुद्धेत्यादि । तदेवं विहरतस्तस्य प्रतिक्षणमकामत एव बुद्धानु-
स्मृतिरपि स्यात्¹ ॥

संप्रजन्यस्योत्पत्तिस्थैर्ययोः स्मृतिरेव कारणमिति कथयन्नाह ।

संप्रजन्यं तदायाति न च यात्यागतं पुनः । 10

स्मृतियैदा मनोद्वारे रक्षार्थमवतिष्ठते ॥ ३३

यदा स्मृतिर्मनोमूढद्वारि क्लेशतस्करसंघातानुप्रवेशनिवा-
रिणी दौवारिकवदवस्थिता भवति । तदा संप्रजन्यमयत्नत एवो-
त्पद्यते । उत्पन्नं च सत्स्थिरौभवति ॥ एवं तावदनयोरन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां गुणदोषावभिधाय अनर्थविवर्जनार्थं निष्फलस्यन्द- 15
वर्जनमाह² ।

पूर्वं तावदिदं चित्तं सदोपस्थाप्यमीदृशं ।³

निरिन्द्रियेणैव मया स्थातव्यं काष्ठवत्सदा ॥ ३४

¹ Cf. *Dharmusamgraha*, LIV.

² See *supra* p. 111. n. 3.

³ But Tib.: re-sig dan-por hdi-hdrai sems i de ni skyon-bcas ces byas-
nas i (skyon-bcas = jñātvā sadosam idṛṣam).

प्रथमं तावत् इदं चित्तमित्यध्यात्मनि चित्तयति । सर्व-
 काशमौदृग्यसुक्तक्रमयुक्तमुपस्थापयितव्यं । ततः परं निष्कलस्यन्द-
 वर्जमार्थमपगतकरणंयामेणेव निष्कलरूपादिविषयपदणसर्वविक-
 लोपसंहारात् । मया स्थातव्यं । किमिव । काष्ठवत् । चक्षु-
 ५ रादिध्यापारशून्यत्वात् ॥ इदमेव व्यनक्ति ।

निष्कला नेचविश्लेषा न कर्तव्याः कदा चन ।^१

'निधायन्तीव सततं कार्या दृष्टिरधोगता ॥ ३५

इषमुल्लिखितपञ्चयुगला नासायविनिवेशिता युगमाचव्यव-
 लोकिनी^२ वा कार्या दृष्टिः ॥ प्रथमारम्भिणः संतताभ्यासेन
 10/ क्लेशस्य परिहारार्थमाह ।

दृष्टिविश्रामहेतोस्तु दिशः पश्येत्कदा चन ।

'आभासमात्रं दृष्ट्वा च स्वागतार्थं विलोकयेत् ॥ ३६

दृष्टिचित्तपरिखेदपरित्यागाय [47^b] । कदा चित्कर्हि
 चित् । दिशो व्यवलोकयेत् । अथ कदाचित्कचित्तत्समीपमा-
 15 गच्छेत् तदा तस्य प्रतिच्छायामात्रं^३ विदित्वा स्वागतवादेन

1 Op. Manu, IV. 177 : na netracapalo...

2 So. M, Dev., BURN.; L². °ttiva; Minaev has³: °yativa. Tib.: nes-par
 sems-pas rtag-tu ni | mig ni ... = sthiracittena satatam....

3 See CHILDER S, s. voc. Yuga; M. Vyut. 163, 15.

4 Ābhāsa, cp. Qikpās. 129, 3.—Tib.: hga-sig mig-lam snañgyur na | bltas-
 nas oñs-pa legs ses brjod = Kadā cit cākṣurmārge ābhāse°bhūte drṣṭvā svāgat-
 am iti vadet.

5 Tib.: dei oñs-pai sar tsam...(?)—dei oñs-pai = tasya āgacchataḥ ; sar =
 bodha.

संतोषणार्थं विलोकयेत्^१ । अन्यथा तत्र तस्यावधानेनाकुशलं
प्रसवेत् ॥ मार्गेऽपि^२ तथादृष्टेर्गच्छत उपघातपरिहारार्थमाह ।

मार्गादौ भयबोधार्थं मुहुः पश्येच्चतुर्दिशं ।

दिशो विश्रम्य^३ वीक्षेत परावृत्यैव पृष्ठतः ॥ ३७

भयहेतुचौरादिप्रतिपत्त्यर्थं । चतुर्दिशमिति क्रमेण । अन्य- 5
थात्मभावस्य रक्षा कृता न स्यात् । सर्वदिग्व्यवलोकनं तु क्रिय-
माणमौद्धत्योपघातपरिहारार्थं स्थित्वा कर्तव्यं^४ । पृष्ठतो व्यवलोकनं
परावृत्य पश्चान्मुखीभूय ॥ असमाधानस्य च रक्षणायाह ।

सरेदपसरेद्वापि पुरः पश्चान्निरूप्य च ।

एवं सर्वास्ववस्थासु कार्यं बुद्ध्वा समाचरेत् ॥ ३८ 10

सरेत्पुरः । अपसरेत्पश्चात् । प्रपाताद्युपघातं निरीक्ष्य च ।
एवमित्युक्तक्रमदिशा^५ स्वपरहितप्रयोजनमवगम्य^६ प्रतिपत्तिसारो
भवेत् ॥

इदानीं संप्रजन्यकारितां शिचयितुमाह ।

कायेनैवमवस्थेयमित्याक्षिप्य क्रियां पुनः ।

15

कथं कायः स्थित इति द्रष्टव्यं पुनरन्तरा ॥ ३९

^१ Op. *infra* V, 80: rju paçyet sadā sattvān.

^२ Tib.: de-ltar lta-ba-na = tathā dṛṣṭvā = tathā-dṛṣṭer.

^३ Minaev: diço'paçramya; L^३: viçramya; B. viçrāmya; M viçrābhya.—
Tib.: ñal-sos.—SCHIEFNER: ñal gso-ba = nach Ermüdung ausruhen.

^४ See *Gikids*. 106, 15, 118, 9, 198, 10.

^५ So BURN.; Minaev: saœed... Tib.: hgro am yañ...

^६ Tib.: ...rim-pai zuñ-gyis.

^७ Prayojana = dgos-pa = kārya.

चतुर्णामौर्थापयानामन्यतमस्मिन्नौर्थापये । कायेनैवमिति
स्थितेन निषेधेन वाऽवस्येयमिति । तदनन्तरं स्वाध्यायादिक्रिया-
मारभ्य पुनरन्तराक्षे व्यवलोकयितव्यं कथं कायः स्थित इति
तस्मिन्नेवेर्थापये । उत भिन्न ईर्थापये । भिन्ने पुनः पूर्ववद्व-
5 स्थाप्यः ॥ कायप्रत्यवेचामभिधाय चित्तप्रत्यवेक्षणमाह ।

निरूप्यः^१ सर्वयत्नेन चित्तमत्तद्विपस्तथा ।

धर्मचिन्तामहास्तम्भे यथा बद्धो न मुच्यते ॥ ४०

धर्मस्य स्वपरहितलक्षणस्य चिन्तैव महास्तम्भो बन्धनायत्तौ-
करणहेतुत्वात् । तस्मिन् बद्धोऽपि पुनः पुनर्निरूपणीय इत्याह ।

10 कुच मे वर्तत इति प्रत्यवेक्ष्यं तथा मनः ।

समाधानधुरं नैव क्षणमप्युत्सृजेद्यथा ॥ ४१

क पुनरिदं मनो [48^a] मम वर्तते । पूर्वस्मिन्नास्तम्बने
अन्यत्र वा गतं । गतमवगम्य ततो निवर्त्य तत्रैव योजयितव्यं ।
स्वरसवाहितायामुपेक्षणीयं । इति श्रमथधुरमेकमपि क्षणं यथा
15 न परित्यजति तथा धारयितव्यं ।

एतावता शीलं हि समाधिसंवर्तनीयमित्युक्तं भवति ॥

यथोक्तं चन्द्रपदीपसूत्रे

¹ See *Qikṣās.* 51, 8, 53, 13.

² Minaev has: nirūpya—cp. *Qikṣās.* 118, 12: oittamattadvipasaya camatha-
stambhe nityabaddhasmṛtiḥ.

³ See. *Qikṣās.* 121, 1-5.

क्षिप्रं समाधिं लभते निरङ्गणं^१

विशुद्धशैलस्य मि आनुशंसा इति^२ ।

* अतोऽवगम्यते । ये के चित्समाधिहेतवः प्रयोगास्ते शैले अनुगता^३ इति ॥ तस्मात्समाधिर्यिना स्रुतिसंप्रजन्यशैलेन भवितव्यं । तथा शैलार्यिनापि समाधौ यत्नः कार्य इति ॥^४ 5

समाधानपरित्यागावकाशमाह ।

भयोत्सवादिसंबन्धे यद्यशक्तो यथासुखं ।

दानकाले तु शैलस्य यस्मादुक्तमुपेक्षणं ॥ ४२

अग्निदाहादिभयं । तथा रत्नचयपूजादिद्वत उत्सवः^५ । समधिकतरः सत्त्वार्थादिर्वा^६ । तत्संभवे यदि स्यातुमशक्तः । तदा 10 कामचार इत्यनुज्ञातं । सापत्तिको न भवतीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरयमनियमो लभ्यत इत्याह । दानेत्यादि । शैलं यद्यपि दानात्प्रकृष्टं । तथाप्यवरशिखायां शिष्यमाणस्य तदनन्तरमेवोत्तरशिखावस्थितस्याभ्यासपाटवाभावात् कथं चित्तावत्काशं ततो

^१ Ms. lābhāta.—Niraṅgaṇa, op. BURNOUR, *Lotus* 865, RHYE DAVIES, *J.R.A.S.*, 1898, p. 191 (BENDALL).

^२ Ms. has: ānu°; *Qikṣās.*: °smina ānu° ṣaṁsa; Prof. BENDALL reads: °ṣile'sminnānuṣaṁsa. See KERN, *Lotus*, p. 336. ānuṣaṁsa = guṇa. (= pālī-ānisam̐sa); "not limited to Buddhist writings as we see from the inscription at Bassac in Camboja, st. 18."

^३ *Qikṣās.*: ṣilāntargatā iti—but Tib. rjes-su-son-pa.

^४ Ends quotation from *Qikṣās.*

^५ Ms. : kṛtanutsavaḥ.

^६ So Ms. : possibly corrupt.—See *Qikṣās.* 167, १.—(Tib. has here de-bas... : tato ...).

निवर्तमानस्यापि नापत्तिः ॥ दानकाशौ काशौ न शीघ्रस्य ॥
अत एवोक्तं । यद्यग्रक्त इति । एतावन्मात्रेणोदमुदाहरणं ।
यथोक्तं^१ । तत्रैकस्यां शिक्षायां निष्पाद्यमानायामग्रक्तस्येतरशिक्षा-
नभवासादनापत्तिः ।

5 आर्यावज्रमतिस्त्रुचेऽप्येवमवोचत्^२ । दानकाशे शौकोपसंहार-
स्योपेक्षे[48^b]ति विस्तरः । न चातः शिथिलेन भवितव्यं ॥^३

यत्र कुशलपक्षसंचारेऽपि क्वचित्समाधानविघातः स्यात्त-
न्नोपादेयमित्याह ।

यदुद्धा कर्तुमारब्धं ततोऽन्यन्न विचिन्तयेत् ।
10 तदेव तावन्निष्पाद्यं तद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४३^४

स्वयमेव तु युक्तागमाभ्यां कल्याणमिषवचनादा यथावक्त-
मवधार्य यत्किं चित्कर्म कर्तुमारब्धं ध्यानाध्ययनादिकं । प्रथम-
तस्तदेव तावन्निष्पत्तिं नेयं तन्निष्पन्नं मनसा । न पुनस्तदनि-
ष्पन्नमेव परित्यज्य परमारम्भणीयं ॥ किं पुनरेवं स्याद्यदि न
15 स्यादित्याह^५ ।

एवं हि सुकृतं सर्वमन्यथा नोभयं^६ भवेत् ।
असंप्रजन्यलेशोऽपि दृष्टिं चैवं गमिष्यति ॥ ४४^७

1 *Qikṣḍo.* 11, 7, where occurs instead of *niṣpādyamānāyām* : *çikṣapāyām*.—
See *ibid.* 167, 1-2; and *infra* V. 84.

2 Ms. : *sūtre hy...*; but Tib. has : *kyah*, (= *api*) and *Qikṣḍo.* : *api*.

Qikṣḍo. has : *na cātra...*

3 Op. *infra*, VII. 47, 48.

4 So Ms.; but Tib. : *yady evaṃ na syāt ke doṣaḥ*.

5 *Minaev* has : ...no bhayaṃ bhavet.

यस्यादेवमनुतिष्ठतः सर्वं सुखिष्ठं कृतं स्यात् । तदिपर्यये
पुनर्दुःखिष्ठमुभयं पूर्वं चात्तं पश्चात्स्वीकृतं च स्यात् । यद्यप्रवृत्ते-
रसंभवान्यं स्यात् । प्रवेशे वृद्धिः स्यात् ॥

इत्यमपि निष्फलं वर्जयेदित्याह ।

नानाविधप्रलापेषु^१ वर्तमानेष्वनेकधा ।

5

कौतूहलेषु सर्वेषु इत्यादौ सुखमागतं ॥ ४५

अनेकप्रकारेऽसंबद्धाभिधानेऽपरोपाधिके^२ प्रवर्तमाने । आश्चर्य-
वस्तुषु च समक्षेषु स्वयमपि तत्क्रियायां दर्शनश्रवणाय वा[क्]चि-
त्तस्य^३ तारतम्यं निवारयेत् ॥

अपरमपि निष्फलवर्जनाय प्रातिमोक्षोद्दिष्टमाचरेत् । 10

इत्याह ।

मृन्मर्दनतृणच्छेदरेखाद्यफलमागतं ।

स्मृत्वा तायागतीं शिक्षां भीतस्तत्क्षणमुत्सृजेत् ॥ ४६^४

भूमिफलकादिषु नखदण्डादिना रेखाकर्षणलेखनादि ।

निष्प्रयोजनमागतमापतितं विवर्जयेत् । भगवताच निवृत्ति- 15

¹ Tib. : snar khas-blañs-pa dan phyis dam-bcas-pa.

² On the sambhinnapralāpa, see *Qikṣās.* 73, 15.

³ Tib. : gzan-dag-gis byas-pa-la hjug-pa : para-kṛta-pravartamāna.

⁴ Tib. : rañ-gis kyañ bya-ba de-la blta-ba dan mñan-pai phyir ñag-dan
sems sugs-pa-las bzlog-par-byao ।.—ñag = vākya, etc.

⁵ Minaev has : tatkṣaṇād bhīta utsrjet ;—but op. *infra* 120, 1.—Op. *Manu*, IV.
50, 55, 70 ; *Pātimokkha*, ed. Min., p. 12.

राज्ञप्तेति संसृत्य । तदतिक्रमविपाकफलभयात् । तत्क्षणमिति
न तत्र काणपरिणमं कुर्यात् ॥

संक्षेपसमुदाचारे संप्रजन्यकारितां यदेत्यादिभिः सप्तभिः
श्लोकैः प्रिचयितुमाह ।

5 यदा चलितुकामः स्याद्वक्तुकामोऽपि वा भवेत् ।
स्वचित्तं प्रत्यवेक्ष्यादौ कुर्याद्वैर्येण युक्तिमत्¹ ॥ ४७

प्रथमत एव स्वचित्तं निरूप्य । उक्तं । असंक्षिष्टावस्थायां
कर[49^a]णीयमुक्तं । एतदेव दर्शयति ।

अनुनीतं प्रतिहतं यदा पश्येत्स्वकं मनः ।
10 न कर्तव्यं न वक्तव्यं स्यातव्यं काष्ठवत्तदा ॥ ४८

रक्तं द्विष्टं वा स्वचित्तं यदा पश्येत् । तदा हस्तपदादि-
चक्षणमाचकमपि न कर्तव्यं । नापि वचनोदीरणं । अन्यथा
तदुत्थापिते कायवाग्विश्रप्नौ² अपि संक्षिष्टे³ स्यातां । अतो
बहिरिन्द्रियव्यापारविकल्पावुपसंहृत्य⁴ स्यातव्यं काष्ठवत्तदा ।

15 सर्वव्यापारविरहान्निर्व्यापाराः सर्वधर्मा इति मनसि निधाय ॥
अपरमाह ।

उद्धतं सोपहासं वा यदा मानमदान्वितं ।
सोत्प्रासातिशयं वक्रं वञ्चकं च मनो भवेत् ॥ ४९

1 So : Min. ; M. : yuktimān.—Tib. rigs-pa ldan-par bya.

2 On "vijñapti" and "avijñapti," see *Madhyamakavṛtti*, XVII, 4.

3 Ms. : saṃkṛṣṭe : Tib. : non-moṃs-ldan.

4 Tib. has no dual form (vikalpam).

उद्धृतमिति । सद्धर्मादिप्रवणप्रमादान् । अपि । उद्धृतं
विशेषवद्भवमित्यर्थः । सोपहासं । वाग्विचेठनारम्भकं । तथा
युक्तं वा । मानश्चित्तस्योन्नतिः । मदः स्वधर्म^१ चित्तस्याभिनिवेशः ।
ताभ्यामन्वितं तत्संप्रयुक्तं । उत्प्रासः कायिकी विचेठना^२ । तेन
सहोत्कटं । वक्रं कुटिलं शठं वा । वक्षकं प्रतारकं मायावि वा । 5
यदि मनो भवेत् । स्थातव्यं काष्ठवत्तदेति संबन्धः ।

यदात्मोत्कर्षणाभासं^३ परपंसनमेव च ।

साधिष्ठेपं ससंरम्भं स्थातव्यं काष्ठवत्तदा ॥ ५० ॥

* आत्मोत्कर्षणं । स्वगुणातिशयप्रकाशनं । तदाभासं तत्प्रति-
भासं तद्विकल्पनात् । परपंसनं^४ परविषयः दोषाविष्करणं वा । 10
तद्युक्तं । अधिष्ठेपः परस्य वचनतिरस्कारः । संरम्भः सदाकलि-
विवादनिमित्तचित्तप्रदोषः । उभयत्र सह तेन वर्तत इति
विषयः । एवं यदा पश्येत्स्वकं मनः स्थातव्यं काष्ठवत्तदेति
सामान्योक्तमभिसंबध्यते ।

लाभसत्कारकीर्त्यर्थि परिवारार्थि वा पुनः ।

15

उपस्थानार्थि मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५१ ॥

^१ Svadharma, should the reading be right, is not the svadharma of Manu, but synonymous to svapakṣe-ātmany.

^२ Hitherto: viheṭhanam.

^३ Tib. : bstod lhur-len-pa = ātmasatutiparāyaṇaḥ.

^४ = der sraṇ-ba ni.

^५ Cf. *Qikṣās.* 10, n. 4; and *M. Vyut.* 127, 4: parapaṃsana.—*Ibid.*, ātmoṭ-
karṣa, kuṭila-citta, etc.

कीर्तिर्घ्नः । परिवारः । दासीदासकर्मकरादिः । उपस्थानं
पादधावनमर्दनादि । एभिर[ि]र्थं तदभिषाषं मम चित्तं
तस्मान्निष्ठामि काष्ठवत् ।

परार्थरूक्षं^१ स्वार्थार्थि परिषत्काममेव वा ।

५ वक्तुमिच्छति मे चित्तं तस्मान्निष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५२

परार्थरूक्षं परार्थविमुखं । स्वार्थार्थि स्त्रा[49^b]र्थाभि-
निविष्टं । परिषत् । शिष्यान्तेवासिप्रभृतिजनसमाजः । तदभि-
षाषि । तत्परिवारार्थि ।

असहिष्णुबलसं भीतं^३ प्रगल्भं मुखरं तथा ।

१० स्वपक्षाभिनिविष्टं च तस्मान्निष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५३

असहिष्णु असहनशीलं । अलसं क्रियास्वकर्मण्यं कुषीद-
मित्यर्थः । भीतं कायजीवितभीरु^४ । भयहेतुभ्यो वा । प्रगल्भं
धृष्टं । मुखरं दुर्वचस्कं । युक्तायुक्तमनपेक्ष्याभिधायकं वा । स्वपक्षे
शिष्यान्तेवासिज्ञातिषाजोहितादौ अभिनिविष्टं पक्षपाताति-

१५ शयवत् ॥

सांप्रतं प्रतीकारनिर्देशमाह ।

एवं संक्षिप्तमालोक्य निष्फलारम्भि वा मनः ।

निरुह्णीयाद् दृढं शूरः प्रतिपक्षेण तत्सदा ॥ ५४

१ Minaev has: °rūkṣyam.—Tib. uses periphrases: gzan-don yal-bar hdod-pa
dan ; ran-don gñer-bar hdod-pa-dag ... and does not translate the second pāda

२ So M^s and Tib.; Minaev: vartum; L^s: kartum.

३ Minaev: asahiṣṇulasambhītam.

४ Tib.: lus dan htso...

उपदर्शितक्रमेण संक्षिप्तं संक्षेपसंप्रयुक्तं निष्कलन्यापारं वा
 ज्ञात्वा स्वचित्तं सर्वप्रवृत्तिनिरोधेन प्रभावमन्दतां विधाय
 निमृशीयादभिभवेत् । इदं यथा पुनरपि समुदाचारधर्मकं न
 भवति^१ । क्लेशादिसंयामे विजयाय कृतपरिकरः शूरो बोधि-
 सत्त्वः । प्रतिपक्षेण यो यस्मिन् प्रतिपक्ष उक्तः । यथा रागादा- 5
 वशभादि । तेन तद्विपरीतविधानेनेत्यर्थः । सदा सर्वकाशं ।
 यदा यदा संक्षिप्तं प्रतीयते ।

^२उप[परि]पृच्छायां गृहिणं बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तं । तेन
 सुरामैरेयमद्यप्रमादस्यामात् प्रतिविरतेन भवितव्यं । अमत्तेना-
 नुमत्तेन । अच[प]लेनाचक्षुलेनाभ्रान्तेनामुखरेणानुमत्तेन^३ । अनु- 10
 दूतेन । उपस्थितस्मृतिना^४ । ससंप्रजन्येनेति ॥ अत्रैव च प्रवर्जितं
 बोधिसत्त्वमधिकृत्योक्तं । स्मृतिसंप्रजन्यस्याविशेष इति ॥^५

तथार्थतथागतगुणसूत्रे दर्शितं^६ । न खलु पुनः कुसपुत्र
 बोधिसत्त्वस्य वायक्ता वा [कुष्टा वा मूढा वा]^६ क्षिष्टा [५०^७]

^१ "So that it shall not be again an object for the samudācara." There are two "samudācāra," the vidūṣanā° (chap. II,) and the pratipakṣa° (Cikṣās. 171, ६—176, ३, 209, ५—*infra* V, 84), methods to the "purification from sin" (pāpaṣodhana).

^२ = Cikṣās. 120, ३-६.

^३ See *M. Vyut.* 127, 10, 11. The lectio difficilior "unnada" adopted by Prof. BENDALL is confirmed by the Pali "unnala" (cf. 120, n. 2)—The Tib. (mi-rgod), so far as I know, is not decisive (= anuddhata) Prof. BENDALL kindly gives me references to Cikṣās. 105, ३, 108, 12 (unnāma) and MORRIS, J.P.T.S., 1887, p. 120, 121.

^४ Cikṣās. has: upasthitasmṛtisampra°.

^५ = Cikṣās. 126 ५-७.

^६ mūḍhā, from Cikṣās. ; sdañ-ba = dviṣṭā.

वा वषट्कारणी^१ वा स्वपञ्चोत्कर्षवचना वा परपञ्चनियम-
वचना वा आत्मवर्णानुमयवचना वा परवर्णप्रतिघातवचना^२
प्रतिज्ञोत्तारवचना^३ वा आभिमानिकव्याकरणवचना वेति^४ ॥

एवं निष्कलस्यन्दवर्जनेनानर्थादात्मभावस्य रक्षा प्रतिपा-
५ दिता भवति । तस्मान्मया श्रौतसुस्थितेनाप्रकल्पेनाग्रिथिलेन
भवितव्यमिति^५ । एतच्च समाहितचित्तस्य सिध्यति । अत इदं
ग्रन्थमाहात्म्यमवगम्य तात्पर्येण भावयितव्यं^६ । अनेन तीव्र
आदरी भवति श्रिष्टासु । तेनापि स्मृतिरुपतिष्ठते । उप-
[स्थित]स्मृतिर्निष्कलं वर्जयति । तस्यानर्था न संभवन्ति । तस्या-

1.1 Ms. has: kṣapa° and so Tib. : skad-oig (= kṣapa) gsal-bar byas pa am. Prof. BENDALL reads: kṣappa, according to the Ms. of the Qikṣās. for apparently kṣūpa; and Tib. in loc : thogs-pa (= pratihata).—Qikṣās. : °vyākaraṇā more correctly (cp. WHITNEY, 1150, f.)

On this word, M. KERN writes the following observation: "Je pense que la forme prākṛite primitive était akkhapa, qui dans le composé pāli akkhaṇave-dhin est expliquée par aviraddhavedhin (Jātaka, III 322, IV 494, V 129; Aṅg. Nik., I 284, II 171. On en a fait en sanscrit bouddhique akṣunavedhin [°dha°, Divyāv. Index, O. BENDALL]. Le Pāli comme le sanskrit bouddhique ont correctement interprété le sens du mot " (touchant infailliblement la marque de tir" mais en ont ignoré l'étymologie (= sansk. ākhana-vedhin)—Il n'est pas impossible qu'on ait déduit, par abstraction, de akkhapa, un mot Kṣapa : le contraire de akkhapa."—MORRIS, T.P.I.S., 1885.

The reading of our Ms. Kṣapa, being confirmed by the Tib., is possibly good, being a sanskritised form of this Kṣapa.

१ Qikṣās. pratigha°, confirmed by VI, 62 pratighacitta, etc.

२ Ms. pratijñānut°.

Tib. : kha og-tu lus-la brus-par mi byed-pai tshig-gam = pratijñā-uttāraṇa ātmabhāva-aparīkṣā-vacanānvā.

३-४ From the Dharmasaṃgīti, cf. Qikṣās. 119, 14.

५ With some omissions and variants = Qikṣās. 119, 15—120, 2.—See supra ed. V, 29.

६ Qikṣās. : ātāpo bhāṣayitavyaḥ.—Tib. : de ltun blaṅs-te = ātāpa.

दात्मभावं रचितुकामेन स्मृतिमूखमपि नित्यमुपस्थितस्मृतिना
भवितव्यं^१ ॥ एतदेवाह ।

तथात्मभावे का रक्षा यदनर्थविवर्जनं^२ ।

केन तज्जम्बते सर्वं निष्कलस्यन्दवर्जनात्^३ ॥

एतस्मिन्नेषां स्मृत्य[१]^४ स्मृतिसौम्यादराद्भवेत्^५ । ५

आदरः श्रममाहात्म्यं ज्ञात्वा तात्पर्येण जायते^६ ॥ इति

श्रमयमाहात्म्यं तु यथावसरमिहैव कथयिष्यते^७ ॥ अयमपि

पिण्डार्थोऽनर्थविवर्जनार्थमवधारयितव्यं^८ इति वृत्तचित्तयेनोप-
दर्शयन्नाह ।

सुनिश्चितं सुप्रसन्नं धीरं सादरगौरवं ।

10

सलज्जं सभयं शान्तं पराराधनतत्परं ॥ ५५

परस्परविरुद्धाभिर्बालिष्याभिरखेदितं ।

क्लेशोत्पादादिदं ह्येतदेषामिति दयान्वितं ॥ ५६

1 = *Çikṣās.* 119, 55—120, 2.

2 *Çikṣās.* 44, 19—*ātmarakṣā*, cp. *Dhammapada*, 157.

3 *Ibid.* 116, 12; cf. *supra*, p. 113, 15.

4 *Ibid.* 118, 8.

5 *Ibid.* 119, 1, and *supra*, p. 112, 1.

6 *Ibid.* 119, 2, with the reading: *çamatha*^o (cf. *ibid.* 1. 3: *kaṣ tēvad ayaṁ çamo nāma*, and 123, 18). The fourth pāda is unmetrical.—Tib. has: *brtan*, for which the *Lal. Vist.*, according to FOUCAUX, has: *ātāpa*^o in.—*En conj.* *jñātvātāpena jāyate*.—cf. IV, 48, V; 1.

These four lines are the 7th and the 8th Kārikās of the *Çikṣāsamuccaya-kārikās*. See Prof. BENDALL's Introduction to the *Çikṣās*.

7 See *ibid.* 119, 9 and foll. and chap. IX, 1 of this book, (p. 237).

8 Op. *Çikṣās.* 127, 3: ... *aya tu grānthavīstarasyāyaṁ pīṇārtho bodhi-satvena manasā nityaṁ dhārayitavyaḥ* !—Then occur the stanzas *Bodhic.* V, 55, 57, with the reading *sunīçalam* (BENDALL, 127, n. 1).

आत्मसत्त्ववशं नित्यमनवद्येषु वस्तुषु ।

निर्माणमिव निर्माणं^१ धारयाम्येष मानसं ॥ ५७

सुनिश्चितं संदेहविपर्यासरहितं । सुप्रसन्नं सदा प्रीतिसौ-
मनस्यवज्जलं । धीरमचञ्चलं । आदरः कथित एव । गौरवं
५ आराध्येषु चित्तस्य नम्रता । ताभ्यां सह वर्तते । सलज्जं पूर्ववत् ।
समयं स्खलित - - - लोके भीतं^२ । शान्तं संयतेन्द्रियं ।
सत्त्वाराधनयत्न[50^b]वत् ।

यदेकस्य रुचिजनकं तदन्यस्य विपरीतं । अन्योऽन्यविरु-
द्धाभिः पृथग्जनेच्छाभिरखेदितमविप्रतिसारि । कथं दयान्वितं ।
10 हेतुपदमेतत् । कुतः । यस्मात्क्षेत्रोत्पादाच्च स्वातन्त्र्यादिदमेतत्
परस्परविरुद्धचरितं एषां बाह्यानामिति मत्वा^३ ।

आत्मसत्त्ववशं स्वपरायत्नं सर्वकालं । किं सर्वत्र । न । अन-
वद्येषु वस्तुषु । 'उभयसावद्यशून्येषु । किंवत् निर्माणमिव^४ ।
निर्मितवत् । विगतमानं^५ मानसं धारयामि । एषोऽहमिति
15 बोधिसत्त्वो^६ मनसि निवेशयेत् ।

अस्मादपि संवेगमनसिकाराचित्तस्यानर्थविवर्जनेन रक्षा
विधातव्येत्याह ।

1 Minaev : *nirmāṇam*; Tib : *sprul-pa bsin-du na med-par* = *nirmitavat*...

2 Ms. : *skhalite tyaralokya bhītam*; Tib. : *hkhrul-pa hbyun-bas hjig-rten-*
la hjigs-pa.—Ch. *supra* 113, 5.

3 Cp. *infra* VI, 25.

4 *Prakṛtyā, prajñāptyā avadyam*.

5 See the note to *Qikṣās*. 127, 13.

6 Cp. *Qikṣās*. 153, 19 : *Sattveṣu nirmānatā*.

7 *Ex conj.* Ms. has : *°tvena manasi*.

चिरात्प्राप्तं क्षणवरं स्मृत्वा स्मृत्वा मुहुर्मुहुः ।

धारयामीदृशं चित्तमप्रकम्प्यं सुमेखवत् ॥ ५८

अतिचिरतरेण कालेन सम्भुक्तं क्षणवरं । स्मरणेन चेतसि
कृत्वा पुनः पुनरन्तरं स्थिरीकरोमीदृशमुक्तस्रभावं । अप्रकम्प्यं
कम्पयितुमशक्यं कामादिवितर्कपवनैः पर्वतराजवत् ॥ 5

¹ एवमेताभ्यां च शीलसमाधिभ्यामन्योन्यसंवर्धकाभ्यां चित्त-
कर्मपरिनिष्पत्तिः ।² तस्मादवस्थितमेतत् चित्तपरिकर्मैव बोधि-
सत्त्वमिति³ । तेन यदुक्तं ।

चित्तरचाव्रतं मुक्ता वज्रभिः किं मम व्रतैः । इति⁴ ।
तत्परिनिष्ठितं ॥ 10

पुनस्तदेकान्तमवधारयितुं कायप्रत्यवेक्षामाह ।

गृध्रैरामिषसंगृह्यैः कृष्यमाण इतस्ततः ।

न करोत्यन्यथा कायः कस्मादप्यप्रतिक्रियां ॥ ५९

कायस्य सर्वथा कश्चिदपि व्यापारो नास्ति । स्वात्मन्यपि
सामर्थ्याभावात् । अन्यथा चित्तरहितो मृतस्य कायः । गृध्रा- 15
दिभिर्विप्रलुज्यमान¹ इतस्ततः प्रतिकारमात्मरक्षणार्थं किमिति
न करो[ती]ति पृच्छति [51*] । सर्वसामर्थ्यविकक्षात्वात् ॥

¹ *Qikṣās.* 121, 10.

² *Ibid.* 123, 13 (tasmād vyavasthitam evam). parikarma = yoṁs-su sbyan-
ba. — Cp. KERN, *Lotus*, p. 295.

³ *Supra* V, 18.

⁴ Cp. *Mhv.*, II 356, 9; 412, 14, etc.

अत एव चित्तपरिकर्मैव वाच्यं । तस्मिन् परिक्वर्मिते^१ काय-
स्यायत्नत एव परिकर्मसिद्धेः । तात्परतन्त्रत्वात्तत्वेत्युक्तं भवति ॥

एवं सर्वथानुपयोगिनि काये सापेक्षतां निरस्यमाह ।

रक्षसीमं मनः कस्मादात्मीकृत्य समुच्छ्रयं ।

५ त्वत्तत्त्वेत्युच्यतेवायं तेनाद्य तव को व्ययः ॥ ६०

हे मनः । अनात्मकमेवात्मत्वेन स्वीकृत्य मांसास्त्रिपुञ्च
कायसंज्ञकं कस्मात्कारणात्त्वं रक्षसि । किमेवमिति चेत् । भवतो
यदि भिन्न एवायं कायः । तेन अस्यापचये तव किमपचीयते ॥
पूर्वमेव चिरं स्वीकृत इति चेदाह ।

१० न स्वीकरोषि हे मूढ काष्ठपुत्तलकं^२ शुचिं ।

अमेध्यघटितं यन्त्रं कस्माद्रक्षसि पूतिकं ॥ ६१

हे मूढ मोहविजृम्भितमेतद्भवतः^३ । शुचिं पवित्रं । अथ
आशुचिः । इदमेवाह । अमेध्येति । पूतिकं प्रतनधर्मकं^४ ॥
आदेतत् । किमन्यक्किञ्चनपि दोष उच्यत इत्यत्राह ।

१ New and curious.

२ Minaev has: 'likam; L³, M., Dev., BURN.: 'lakam.

३ Vijrmbhita (hgyin-ba; Jäschke, s. voc. sgyin = to yawn, gape..... almost exclusively used in describing the attitude of a dying lion, and so also the dying attitude of Buddha) op. *Mhv.* I, 495, FOUCAUX, Musée Guimet, XIX, p. 36.

४ Qatana according to COWELL and NIEL = cutting (*Divyāv.* 183, 23; 281, 20: ... sarvasamākāragatīḥ qatanapatanavikiranavidhvamsanadharmatayā parāhatya...;)—But = caduc, according to Prof. KERN; "A peu près synonyme de patana. Qat = çad = latin cado. En sanskrit il n'y a que le causatif qātayati, considéré comme le causatif de çad (= qātaue)."

इमं चर्मपुटं तावत्तुल्येन पृथक् कुरु ।

अस्थिपञ्चरत्नो मांसं प्रज्ञात्मानेन मोचय ॥ ६३

अस्तीन्यपि पृथक् कृत्वा पश्य मज्जानमन्ततः^१ ।

किमत्र सारमस्तीति स्वयमेव विचारय ॥ ६४

चर्ममयं पुटं । समतिविशेषेण । पृथक् कुरु । सकारणार्थ- 5
सारय । अस्थिपटितपञ्चराद्यन्तात् प्रज्ञात्मानेन प्रज्ञेय मांस-
कर्तनेन । तदनन्तरमस्तीन्यपि वच्छेदः पृथग्विधानि कृत्वा
मज्जानं पश्य । अवलोकय यद्यन्तरं^२ कायः । चतुर्महाभूतिकः^३ ।
मातापित्रशुचिकलसंभूतः । दुःखमयः । कृतप्रसेति विस्तरेण
प्रतिपादयिष्यतीति^४ । किमत्र सारमस्ति विज्ञप्रशस्तं न्याय्यं वा । 10
इत्यात्मनेव विचारय ।

एवमन्विष्य यत्नेन न दृष्टं सारमत्र ते ।

अधुना वद कस्मात्त्वं कायमद्यापि रक्षसि ॥ ६४

एवं कथितमनेन । साधूकमिति चेत् । अधुना वद कस्मा-
त्तमद्यापि सर्वगुणविकसमपि कायं रक्षसि । एवं विद्वानपि ॥ 15
तथाप्यस्ति किं चिद्वचोपादिषमिति चेदाह [51^b] ।

^१ =down to, see *Divyāvadāna*, s. voo. antaṣas.—So Tib.: rkañ-gi bar-da lā-
bya-sih.

^२ So Ms.; but Tib.: las-kyi nañ gañ yin-pa = yat kāyasyāntar anti.

^३ The regular vṛddhi omitted.

^४ See chap. IX, 58-60, 79-88; *Qikāṣa*. 209 and foll.

न खादितव्यमशुचिं त्वया पेयं न शोणितं ।
नान्वायि चूषितव्यानि किं कायेन करिष्यसि ॥ ६५

यदस्ति न तदुपयुक्तमिति संक्षेपार्थः । अतः किमनुप-
योगिना कायेन करिष्यसि । अचासक्तौ न युक्त इत्यर्थः ।

5 अन्यप्रयोजनाभावादिदमेवोचितमुत्पश्यामः । इत्याह ।

युक्तं यद्वृद्धशृङ्गालादेराहारार्थं तु रक्षितुं¹ ।
‘कर्मोपकरणं त्वेतन्मनुष्याणां शरीरकं ॥ ६६

यस्मात्कर्मणि केन चित्सहकारिभावेनोपयुज्यत इति
रक्ष्यते² । तथापि नाचाभिनिवेशः कार्य इत्याह ।

10 एवं ते रक्षतश्चापि मृत्युरादिद्य निर्देयः ।

कायं दास्यति मृध्रेभ्यस्तदा त्वं किं करिष्यसि ॥ ६७

आदिद्येति वसाङ्गवतो³ मृद्वीत्वा निष्कृपो मृत्युस्तव कायं
मृध्रेभ्यो दास्यति । तदापि न कश्चित्प्रतिकारो भविष्यति ।

इत्यभिप्रायः ॥ खादितव्यमप्येवं तथापि भक्ताच्छादनादिमात्रे-

15 षापि परिपालनीय इत्यचाह ।

1 So Dev., Burn. ;—Minaev has : açucim.

2 So M. L³; Minaev has : rakṣitam.—There is no commentary on this line.

3 I prefer the reading of L³, M. ; but Minaev has : “^o karapatvañ tan.....”
and Tib. : bkol-bar bya-ba nyid-du zad. = karmopakaraṇatve eva.—See P. W.
sub voc. K^o.

4 Tib. has :...sbyar-bar-bya yin-pas na mkho-bas ni chags-par-byao se-na /
de-lta mod kyi / hdi-la... = ...yujyate, upayuktatvād eva āsaṅgaḥ kāryaḥ /
naivam / nātra abhiniveṣaḥ.....

5 Bhavato (?), not translated in Tib.

न स्थास्यतीति भृत्याय न वस्त्रादि प्रदीयते ।

कायो यास्यति खादित्वा कस्मात्त्वं कुरुषे व्ययं ॥ ६८

यदि नाम भृत्यकर्मकरणं^१ । तथापि तस्मान्नवस्त्रादिसम्भावे
विचक्षणो ज्ञात्वैव प्रवर्तते । एवं प्रकृतेऽपि तद्गुर्मिणि केनाभि-
प्रायेण चे मनस्वं कुरुषे . व्ययमुपकरणोपचयं । तत्किं सर्वथैव ५
निरवकाशोऽयं कर्तव्यो । नेत्याह ।

दत्त्वास्मै वेतनं तस्मात्स्वार्थं कुरु मनोऽधुना ।

न हि वैतनिकोपात्तं सर्वं तस्मै प्रदीयते ॥ ६९

वेतनं कर्ममूल्यां । तावन्मात्रं दत्त्वास्मै गत्वरश्नरीराय कर्मोप-
करणत्वात् । स्वप्रयोजनमनुविधेयं चे मनः । अनेनैवोपार्जितं 10
कस्मादस्मै न दीयत इति चेत् । न हि यस्माद्यत्किं चित्कर्म-
करेणोपात्तं तस्मै कर्मकराय प्रदीयत इति न्यायोऽस्ति ।
तस्मादेवमुपस्तम्भमात्रं दत्त्वा ।

काये नौबुद्धिमाधाय गत्यागमनमिच्छयात्^२ ।

यथाकामंगमं कायं कुरु सत्त्वार्थसिद्धये ॥ ७०

15

काये नौबुद्धिं कृत्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतोः । इच्छायत्तं कायं

^१ Tib. : bhr̥tyādi°.

^२ Op. Pāli : nissāya, nissayo.—Tib. rten-tsam-du.—The simile of the ship is a classic one, see *Qikṣāḥ*. 55, 8.

सुखं सत्तापीरुडामाद्य निष्पत्तये वा हे मम इति प्रकृतमभि-
संबध्यते ॥

इति काचप्रत्य[52*]विषया तत्त्वभावसुपयोगं च विचार्य
परिनिश्चितकायप्रयोजन उपसंहरमाह ।

5 एवं यशीकृतस्वात्मा' नित्यं क्षितिसुखो भवेत् ।
त्यजेद्भुकुटिसंकोचं' पूर्वाभाषी जगत्सुखत् ॥ ७१

उक्तमीत्या । आद्यशीकृतः । आत्मा क्षितिकायसङ्घः ।
सर्वदा प्रसन्नवदनो भवेत् । भूषणाटसंकोचं च प्रसादशान्तिकरं
त्यजेत् । पूर्वमेवासंचोदित एव परेण सागतादिवादैः संतोष्य-
10 ग्रीहो भवेत् । सर्वसत्त्वानामकारणवान्भवत् ॥ इत्यपि शिष्या-
नर्थविवर्जनाय कार्यमाह ।

सशब्दपातं सहसा न पीठादीन् विनिश्चिपेत् ।
नास्कासयेत्कपाटं च स्यान्निः शब्दरुचिः सदा ॥ ७२

सहसा तरितमेव निष्प्रयोजनं । हस्तदण्डादिना कपाटं च
15 नाकोटयेत् । संक्षेपतः सततं निःशब्दाभिरतिर्भवेत् ॥ क एवं
यति गुणः सादित्याह ।

वक्त्रो विहासश्चौरश्च निःशब्दो निभृतश्चरन् ।
प्राप्नोत्यभिमतं कार्यमेवं नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ७३

1. L. M., Dev. Bunn. : 'kytaṣ cātma.

2. M. Pyat. 120, 22 : 'apagatābhraṇakūṭika. Op. Visuddhimagga (B.T.S.) 17, 11.

3. Op. Manu IV, 64.

सर्व एते निःशब्दाः अनुकूलाश्च विवरणो विवक्षितमर्थं
लभन्ते । अतिनापि तथैव समाधानकथकपरिहारेण विव-
र्तयं ॥ इत्यपि त्रिचित्तव्यमित्याह ।

‘परचोदनदक्षाणामनधीष्टोपकारिणां ।

प्रतीच्छेच्छिरसा वाक्यं सर्वश्रेष्ठः सदा भवेत् ॥ ७४ 5

कौस्तुभविनोदनाववादासुग्रासिनीसमर्थानां¹ विनयादिको-
विदा[नां] । अप्रार्थितहितैषिणां हितविधायकं वचनं मूर्ध्ना
मृक्षीयात् । न तेषु कश्चित्तं दूषयितव्यं । नाप्यवमन्यनां²
कार्येति भावः । सर्वसत्त्वेषु गुरुगौरवधिया समाचरितव्यमिति
सर्वं सर्वेभ्यः शिष्येत् ॥ ईर्ष्यामलप्रचायनामाह³ ।

10

सुभाषितेषु⁴ सर्वेषु साधुकारमुदीरयेत् ।

पुण्यकारिणमासीक्य स्तुतिभिः संप्रहर्षयेत् ॥ ७५

परकीयगुणवर्धनवचनेषु तत्परितोषणाच्च साधु साधु भद्र-
कमिदमिति शब्दमध्याश्रयेणोच्चारयेत् । कुशलकर्मकारिणमपि
बुद्ध्वा । साधुकृतं धन्यो [52^b] भवान् सुकृतकर्मकारीत्यादिभिः 15
स्तुतिवचनैः प्रोत्साहयेत् ॥ ‘सपनाग्रहं निरस्यमाह ।

¹ BURN. : parāṇ°.—This stanza is quoted with variants *Qikṣā*. p. 364, 11.

² On *anūṣṭup*, see *supra* ad V 30, and *Samādhirāja*, 6. 4.

³ See *Qikṣā*. 9, 7.

⁴ *Prakṣālanā*. The form in ā is new.

⁵ New, as a synonym to *varṇanā*, praise.

⁶ *M. Vyat.* 127, 33—W. K. F. = *Geklatech* = *commérages* = gossip ; but *Kha-
gag* = *Schmeichelei*, flatter, adulation : better meaning so far as I see. **Op.
Qikṣā*. 268, note 4, with reference to *Bāstrapāla*.

परोक्षं च गुणान्^१ ब्रूयादनुब्रूयाच्च तोषतः ।
स्ववर्णे भाष्यमाणे च भावयेत्तद्गुणघृतां ॥ ७६

परगुणान् सङ्गृह्णानपि परोक्षं ब्रूयाच्च समक्षं । अन्यथा
क्षपणां कश्चिन्नन्येत । परेण तु तत्समक्षमन्यस्य गुणे भाष्यमाणे
५ तदनुवादकतया^२ समक्षमपि ब्रूयात् । अन्यथा नास्य इचिरचेति
मत्वा स्वचित्तं प्रदूषयेत्परः । स्वगुणे पुनः केन चिद्गुणपक्ष-
पातिना प्रसङ्गेन समक्षं परोक्षं च कौर्त्यमाने । चित्तस्योन्नतिं
निवारयंस्तस्यैव गुणाभिधायकस्य गुणानुरागितां मनसि कुर्यात् ॥
परगुणामर्षणं वारयन्माह ।

१० सर्वारम्भा हि तुष्ट्यर्थाः^३ सा वित्तैरपि दुर्लभा ।
भोक्ष्ये^४ तुष्टिसुखं तस्मात्परश्रमद्वैतैर्गुणैः ॥ ७७

सर्वेषां हीनमथोत्कृष्टानां सत्त्वानां । सर्वे वा । उपक्रमाः ।
दुःखपरिहारेण तुष्ट्यर्थाः । सर्वारम्भपरिश्रमेण तुष्टिरेवोत्पाद-
यितव्येत्यर्थः । सा च तुष्टिर्धनविसर्गैरपि दुर्लभा । स्यादा न
१५ वेति । इह पुनरयत्नसिद्धोपस्थिता कस्मात्परिहीयत इति मत्वा
भोक्ष्ये अनुभविव्यामि संतोषसुखं । अन्ययत्ननिष्पादितैर्गुणैरुप-
नामितं । न हि प्रियपुत्रगुणैरक्षमा युक्ता । इति भावनया
परगुणश्रवणाच्चित्तकार्कश्यमपकुर्यात् ॥ अथैवोपचयमाह ।

१ So M., L³, BURN., Dev.; Minaev: guṇam; Tib. has no plural-sign.

२ The abstract in °tā is new ..The meaning given in P. W. is too narrow.
See APTE: anuvāḍaka = conformable to, in harmony with.

३ Minaev: tuṣṭyarthā, L¹, M.: °rthāḥ.

४ So M., L³, BURN.; Minaev: bhokṣya°.

न चाप मे व्ययः कश्चित्परच च महत्सुखं ।

अप्रतीतिदुःखं देषेस्तु महदुखं परच च ॥ ७८

नेवास्मिन्नर्थे प्रवृत्तिमतो मम । इदंलोके वा । उपचय-
लेशोऽपि संभवति । उपचयः पुनर्विद्यत एवेति दर्शयति ।
परच च महत्सुखं परगुणाभिनन्दनात् ॥ एवमक्रियमाणे पुन- 5
रपचयो दृश्यते । उभयलोकेऽपि दुःखं परगुणासहनात् ॥
तस्मात्सर्वकल्याणप[53^a]रित्यागेनेयमुचिता कर्मकारिता शिच-
णौचेत्याह ।

विश्वस्तविन्यस्तपदं विस्पष्टार्थं मनोरमं ।

श्रुतिसौख्यं कृपामूलं मृदुमन्दस्वरं वदेत् ॥ ७९ 10

सर्वावयविनिर्मुक्तत्वादिश्वस्तं¹ । आनुपूर्व्या व्यवस्थितपदं ।
असंदिग्धार्थं । मनःप्रज्ञादनकरं । श्रवणाधायकं² । करुणारस-
निबन्धभूतं³ न रागादिनिदानं । मृदुस्वरमकर्कशवचनं । 'मन्द-
स्वरं । यावता ध्वनिना प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिः स्यात् । न ततो
न्यूनं नातिरिक्तं उदीरयन् । 15

कृजु पश्येत्सदा सत्त्वांश्चक्षुषा संपिबन्निव ।

एतानेव समाश्रित्य बुद्धत्वं मे भविष्यति ॥ ८०^b

¹ Viçvasta = yid-phebs. — phebs-par smra-ba = "höflich und verbindlich sprechen." (Schmidt).

² Īpyāyaka, not in P. W., but Kādambarī : ghrāṇāpyāyaka (KERN).

³ Niṣyanda (pāli : nissanda), cp. SENART, *Mhv.* II, 546, *Çikṣās.* 138, II, 181, 10.—Tib. has : ... roi rgyu-mthun-pa-las byuñ-ba.

⁴ *M. Vyut.* 126, 19 : mandabhāṣyo bhavati.

⁵ Cp. *infra*, VI, 48, 112 and foll.

अवक्रमस्तुतिषु परमप्रीतिरसभरायनमैव चतुष्पादिति एव
 प्रीतस्तुतिषु परमाद्वादकरं संप्रियमिति सत्त्वम् अवक्रमस्तुतिम् ।
 न रज्जेन न दुष्टेन न सुगन्धेन । परमोपकारका चेते । सुतः
 यस्मादेतान् सत्त्वान् समासाद्य दुर्जन्मस्य भवं बुद्धम् मे भविष्यति ।
 5 उत्पत्स्यते । एवं च विहरन् । 'अद्यत्वेऽपि सत्त्वार्थसमर्थो भव-
 त्येव । यदुक्तं ।

सर्वत्राप्यसौ मन्दमितस्त्रिगुणाभिभाषणात् ।

आवर्जयेज्जनं भव्यमादेयस्यापि जायते ॥ इति^१ ।

एतदेव च बोधिसत्त्वस्य कृत्यं यदुत सत्त्वावर्जनं नाम^२ । यथा
 10 धर्मसंगीतिसूत्रे आर्यप्रियदर्शनेन बोधिसत्त्वेन परिदीपितं ।
 तथा तथा भगवन् बोधिसत्त्वेन प्रतिपत्तव्यं यत्सुहृदर्शनेन सत्त्वाः
 प्रसीदेयुः । तत्कस्माद्धेतोः । न भगवन् बोधिसत्त्वस्यान्यत्करणीय-
 मस्त्वन्यत्र [सत्त्वावर्जनात्]^३ । सत्त्वपरिपाक एव इयं भगवन्
 बोधिसत्त्वस्य धर्मसंगीतिरिति ।

15 एवमक्रियमाणे को दोष इति चेत्^४ ।

अनादिचं^५ तु तं लोकः परिभ्रष्ट जिनाङ्कुरं^६ ।

भस्मच्छन्नं यथा वज्रं पश्येत नरकादिषु^७ ॥ इति^८ ।

1. From *Qikṣāḥ*. 124, 8-11, with some variants : sattvārthakṣamo bhavaty eva, prasādakaratvāt / katham / sarvatra... The *Mā* of the *Qikṣāḥ*. has in margin the following glosses : vinā smṛtisamprajanyatām, and idānīm.

2 The two stanzas are the 10th and 11th of the *Qikṣāsamuccayakārikāḥ*, see BENDALL's Introduction and *supra* note ad IV, 48.

3 nāma is wanting in *Qikṣāḥ*.

4 *Qikṣāḥ* : evam punar...doṣa ity āha.

5 ādeya (gruṇ-ṣ), anādeya ; the present use of this word seems new. See SENART, *Mā*. I, 580, on "ādeyavacana."

6 — buddhāṅkura (*Qikṣāḥ*. 159, 21) = bodhisattva.

तस्मात्सत्काराधन[४३^b]मेव बोधिसत्त्वस्य कर्म । उपकारि-
चेचमसाधारणं पुण्यप्रसूतिहेतुरिति ॥ तन्मसङ्गेनान्यदपि दर्शय-
न्नाह ।

सातत्याभिनिवेशोत्थं प्रतिपक्षोत्थमेव^१ च ।

गुणोपकारिक्षेचे च दुःखिते च^२ महच्छुभं ॥ ८१ 5

समादानेन^३ क्रियमाणं । अभिनिवेशोत्थं तीव्रप्रसादजनितं ।
प्रतिपक्षोत्थं । क्लेशप्रतिपक्षशून्यतादिभावनाप्रसूतं । गुणक्षेपं बुद्ध-
बोधिसत्त्वादि । उपकारिक्षेचं मातापितादि । दुःखिता स्वाना-
दयः । एतेषु स्वल्पमपि कृतमप्रमेयशुभहेतुरूपजायते ॥

इदमपि बोधिसत्त्वेनाभ्यसनीयं । इत्याह । 10

दक्ष उत्थानसंपन्नः स्वयंकारी सदा भवेत् ।

नावकाशः प्रदातव्यः कस्य चित्सर्वकर्मसु ॥ ८२^४

^१ Minaev and Text Mss. : pratipakṣārtham. Our Ms. has : pratipakṣartham with r erased. The gloss : °prasūtam and Tib. "bslañ" are decisive.—The technical meaning of "pratipakṣa" (See V, 54; *Qikṣās.*, 209, 5) was unknown to the copyists; and the "adversaries" are wrongly assimilated to the benefactors, etc.—Min. has : eva vā.—Tib. has : "rtag-par," as an equivalent to : sātātya° (op. *Qikṣās.* 51, 9).

^२ So Minaev; L³ has : duḥkhiteṣu; but no plural-sign in Tib.—See Comm.

^३ See *Mhv.*, s. voc. : samādāna, samādāya; and *supra*, p. 36, n 1.—Tib. has, "yid-dam-du byas-pa," as an epithet to tīvrprasāda.—As there is in Nep. Ms. a mark above the line, I should conjecture that the correct reading is : abhiniveṣoṭtham / samādānena kriyamāṇa°.

^४ Op. *infra*, VI, 112 and foll.

^५ Op. Chap. VII, and *M. Vynt.* 126, 47-48.

इहः सर्वत्र पटुप्रचारः । उत्थानसंपन्नः कौशेयापनयना-
दीर्यसमन्वागतः । अत एव सद्यमेव सर्वं करणीयं । न परा-
पेक्षा क चिदपि कर्मणि कार्या । इदमेव नावकाग्र इत्यादिना
दर्शयति ॥

5 पारमिताभ्यासेऽनर्थविवर्जनायानुपूर्वकारितामाह ।

उत्तरोत्तरतः श्रेष्ठा दानपारमितादयः ।

नेतरार्थं त्यजेच्छ्रेष्ठामन्यत्राचारसेतुतः ॥ ८३^१

उपर्युपरितः । दानाच्छीलं श्रेष्ठं । शीलान्तिरित्यादयः ।
अतोऽवरपारमिताहेतोरुत्तरं न त्यजेत् । तद्विरोधेन न सेवेतेति
10 भावः ॥ किं सर्वथा नेत्याह । अन्यचेति । बोधिसत्त्वानां य
आचारः शिष्टासंवरलक्षणः स एव सुशसनसरक्षणाय सेतुबन्धो
विहितः । तस्मादन्यत्र तं विहाय । स यथा न भिद्यत
इत्यर्थः ।

तस्मात्संभारमुपादित्तुमा कदणापरतन्त्रेण सर्वं करणीय-
15 मुक्तमित्याह ।

एवं बुद्धा परार्थेषु भवेत्सततमुत्थितः ।

निषिद्धमप्यमुष्मातं क्षपालोरर्थदर्शिनः ॥ ८४

एवमुत्तरं ज्ञात्वा सत्त्वानां हितसुखविधानाय नित्य-
मारब्धवीर्या भवेत् । प्रतिषिद्धार्थं प्रवृत्तौ [54^१] कथं न साप-

निक इति चेत् । न । न विविचिद्रमपि सत्पार्थविशेषं
प्रज्ञाचक्षुषा पश्यतः करणीयमथाऽनुज्ञातं भगवता । सनिःसरं^१
च भगवतः शासनं । तथापि न सर्वस्य । अपि तु कृपाकोः
कृपाप्रकर्षप्रवृत्तितया तत्परतन्मस्य परार्थेकरसस्य । सप्रयोजन-
विमुखस्य । इति प्रज्ञाकृपाभ्यामुद्भूतपरार्थवृत्तेरुपायकुशलस्य^२ । 5
प्रवर्तमानस्य नापत्तिः ।

अत्र चोपाधिपरिपृच्छायामापत्त्यनापत्तिविभागो वेदि-
तयः^३ । तथोपायकौशल्यसूत्रे ज्योतिष्कमाणवकाधिकारे^४ ॥

एषा रक्षात्मभावस्य भैषज्यवसनादिभिः ।^५

इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

10

विनिपातगतानाथव्रतस्थान् संविभज्य च ।

भुञ्जीत मध्यमां माषां चिषीवरवदित्यजेत् ॥ ८५^६

भैषज्यवसनादिभिरात्मभावो हि परिपालनीयः परार्थो-
पयोगित्वात् । यथोक्तं प्राक्^७ । तत्र द्विविधं भैषज्यं सततभैषज्यं

^१ Wanting in Tib.

^२ See *Mhv.* I, 433 ; *infra*, ad IX, 106 (389, 8). Tib. has : nes-par hbyun-ba = nihsarapa.

^३ See the important definition (Ke punar upāyakuṣalāḥ), *Qikṣds.* 165, 2-4, where the mutual connexion of Prajñā with Kṛpā is clearly elucidated.

^४ See *infra* ad V, 98. On this book, see the notes of BENDALL, 164 (3) and Add. Note on 178, 9. The fragments referred to are quoted 164, 8. 168, 15.

^५ Op. *Qikṣds.* 167, 3 : jyotirmāṇavakam...adhikṛtya. ;—Tib. illegible : bram-zei khyen.....

^६ *Ibid.* 127, 8. 138, 14. 143, 1.—The 13th Kārikā, first part.—Op. *supra* note ad IV, 48, V, 1. V. 24.

^७ Op. *M Vyut.* 126, 23-25.

^८ *Supra* V, 69.

ज्ञान[प्रत्यय]भैषज्यं च^१ । तच्च सततभैषज्यमोदनादि । तदर्थं
 पिण्डाद्य गोचरे चरता ग्रामप्रवेशे यथोक्तशिक्षायां सति-
 माधाय चरितव्यं । ततो लब्धात्पिण्डपातात् । चतुर्थभाग-
 विभक्तात् । विनिपातगतानाद्यग्रतस्त्वान् संविभागिनः कुर्यात्^२ ।
 ५ एकं प्रत्यङ्गं विनिपातितां । द्वितीयमनाथानां । तृतीयं समस्त-
 चारिणां दत्त्वा चतुर्थमात्मना परिभुञ्जीत । स परिभुञ्जानो
 न रक्तः परिभुङ्क्ते । असक्तो । अमृद्भू । अनध्यवसितः । अन्यत्र
 यावदेवास्य कायस्य स्थितये यापनायै ॥ मध्यमां माचां ।
 तथा च परिभुङ्क्ते यथा नातिसंलिखितो^३ भवति । नातिगुह-
 १० कायः । तत्कस्य हेतोः । अतिसंलिखितो हि [५४^b] कुशलप-
 चपराङ्मुखो भवति । अतिगुहकायो मिद्धावष्टब्धो भवति ।
 तेन तं पिण्डपातं परिभुज्य कुशलपचाभिमुखेन भवितव्यं ।
 इत्यार्यरत्ननेत्रे ऽभिहितं^४ ।

आर्यरत्नराशावपि^५ । परिभुञ्जता चैवं मनसिकार उत्पादयि-
 १५ तव्यः । सन्त्यस्मिन् काये ऽग्रीतिष्ठमिकुलसहस्राणि । तान्य-
 नेनेवौजसा सुखं विहरन्तु^६ । इदानीं चैषामामिषेण संपन्नं

1 *Qikāśa*. 127, 14-15; 131, 13, 135, 8.—“pratyaya” is wanting in our Ms. See *infra* (141, 18) Tib. : na-bai gsol sman-no.

2 From *Qikāśa*. 127, 15—128, 2; with some variants at the beginning: pratyamaṇṣa (bgo-skal), ekaṁ sabrahmacāriṇām, dvitīyaṁ dāḥkhitānām, tṛtīyaṁ vinīpatitānām.

3 See the note of BENDALL, 127, 2. (= kr̥ca, cp. CHILDERS s.v. sallekhiyam).

4 *Qikāśa*. 129, 7-9.

5 *Ibid.* : sukhaṁ phāsurā viharantu. See note of BENDALL.

करिष्यामि । बोधिप्राप्तस्य पुनर्धर्मेण संपन्नं करिष्यामीति
विहारः ।

पुनर्यथैवोक्तं^१ । इयोरहं काश्यप अद्वादेयमनुजानामि ।
कतमयोर्दयोः । युक्तस्य मुक्तस्य चेति^२ । 'अनया दिशा सर्वपरि-
भोगाः सत्त्वार्थमधिष्ठातव्याः । अन्यथा ।

5

आत्मदृष्ट्योपभोगास्तु क्षिष्टापत्तिः प्रजायते^३ । इति
यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे ।

ते भोजनं खादुरसं प्रणीतं

सन्धा च भुञ्जन्ति अयुक्तयोगाः ।

तेषां स आहारवधाय भोतौ

10

यथ हस्तिपोतान विषा अधौतकाः^४ ॥ इति^५

विस्तरेण चैतच्छिष्यासमुच्चये द्रष्टव्यं ।

ज्ञानभैषज्यं तु यामिकं साम्राज्यं यावज्जीविकमिति
त्रिविधं । एतच्च भिक्षुविनये प्रतिपादितं । तच्चैवावधार्यं^६ ।

वसनादिभिरात्मरक्षामाह । चिचीवरवहिस्यजेत् इति ॥ 15

1.1 *Qikṣās.* 138, 2—Yukta = ldan-pa.

2.2 *Qikṣās.* 137, 9-10

3 Ms. upabhogāt / takli° Cp. *Qikṣās.* 143, 3—See note ad IV, 48.—The 13th Kārikā, second part.

4 The Ms. of the *Qikṣās* has: viṣā adhantakā.—The Tib pad-rtsa (padma—kanda) = bisā.—M. *Vyut.* 241.1—vadhāya = dng tu = viṣaya.

Candrapradīpa = Samādhirāja. See Ch. IX., ad fin. = R. As. S. Hodgson 4, fol. 37b2. This Ms. also reads: bisā adhantakā. The Calcutta edit. (32. 6) prints here mere gibberish. (O. BENDALL).

5 See *Qikṣās.* p. 135 9, (*Qrāvakavinaya*)—and the *Bhikṣuprakīrṇaka* quoted p. 154, 17.

सचेदागत्य कश्चिद्बोधिसत्त्वं प्राप्तचौवरं याचेत । तेनातिव्याप्तो^१
 न कर्तव्यः । किं तु यत्तदनुज्ञातं भगवता । चिचौवरं अमल-
 कव्यः^२ । ततो ऽतिरिक्तं च यद्भवेत्तत्तत्तमर्थिने । इत्यथा ।
 ३ उक्तं च बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षे । सचेत्पुनः कश्चिदागत्य प्राप्तं वा
 ४ चौवरं वा याचेत [५५*] सचेत्तस्यातिरिक्तं भवेद्दुद्धानुज्ञाताच्चि-
 चौवरात् । यथा परित्यक्तं दातव्यं । सचेत्पुनस्तस्य क्लृप्तं^३ चिचौ-
 वरं भवेत् । यन्निमित्तं ब्रह्मचर्यावासः^४ । तन्न परित्यक्तव्यं ।
 तत्कस्य हेतोः । अविचर्जनौयं हि चिचौवरमुक्तं तथागतेन ।
 सचेच्छारिपुत्र बोधिसत्त्वसिचौवरं परित्यज्य याचनकगुरुको^५
 १० भवेत् । ७ न तेनापेक्षता आसेविता भवेत्^६ । इति ॥ अति-
 त्यागं निषेधयन् पुनरात्मरक्षामुपदर्शयन्नाह ।

सद्धर्मसेवकं कायमितरार्थं^७ न पीडयेत् ।

एवमेव हि सत्त्वानामाशामाशु प्रपूरयेत् ॥ ८६

सतां सत्पुरुषाणां बोधिसत्त्वानां धर्मः । लौकिकलोकोत्तर-
 १५ परहितसुखविधानं । तत्सेवकं कायं । अस्यार्थनिमित्तं न

१ *Atxāga*, new word.

२ Cp. *Minax*, *Recherches*, 178, n. 8.

३.३ *Çikṣā*. 144, 17—145, 8—The following *infra* ad V, 87.

४ *Ibid.* : *civaram*.

५ *Ibid.* : *caryavāsaḥ*.

६ *guruko bhavet* = *gtso-bor byed* - na.

७ Negation wanting in Tib.

८ For the actual meaning of *itara*, see Comm. and Tib. : *phran-thsogs ched du gnod mi bya* = *kinoidartham*, *kṣudrakārtham* (according to *Bilingual Voc.* Some compound of *mita* (*mitārthārtham*) seems probable.

पीडयेत् । अन्यथा महतोऽर्थराशेर्हानिः स्यात् । अत एव पूर्व-
क्षिन् चेतुपदमेतत् । कुतः पुनरेवं । यस्मादनेनैव सुकुमारो-
पक्रमेण संवर्धमानः शीघ्रमेव सत्त्वानां हितसुखसंपादनसमर्थो
भवति ॥ अत एव । तस्मात् ।

त्यजेन्न जीवितं तस्मादशुद्धे करुणाशये ।

5

तुल्याशये तु तत्त्याज्यमित्यं न परिहीयते ॥ ८७

स्वप्नरौरगिरोदनादि न कर्तव्यमिति निषिद्धं । कदा ।
अशुद्धे मित्रामित्रेतरसर्वव्यसनिजनसाधारणप्रवृत्ते^१ कृपा-
चित्ते^२ । अत्यारब्धे^३ हि वीर्येण स्वपरहितार्थस्य बाधा स्यात् ।
समप्रवृत्ते पुनराशये स्वपरात्मनोऽतिरिक्ते वा न निषिध्यते । 10

यदुक्तं^४ । तथा स्वपरबोधिपक्षश्रुताद्यन्तरायकरौ त्यागात्यागौ
न कार्यौ । अधिकसत्त्वार्थशक्तेस्तु स्वशक्तेर्वा बोधिसत्त्वस्याधिकतु-
ल्यकुशलान्तरायकरौ त्यागात्यागौ न कार्याविति सिद्धं
भवति ।

इदमेव च संधाय बोधिसत्त्वप्राप्तिमोक्षे ऽभिहितं । यस्तु बलु 15
पुनः शारिपुषोभिनिष्क्रान्त[५५^b]मृदावासो बोधिसत्त्वो बोध्य-
ज्ञैरभियुक्तस्तेन कथं दानं दातव्यं । कतरं दानं दातव्यं । किं-

¹ Ms. °janāsādhāraṇa. ; the ā being erased.—vyasanin = phoṇs-pā = poor, needy.

² Ms. has : krpācintā ; but no sign of interpunction.

³ See the definition of the sāmātyavīrya, Qikṣās. 51, 9.

⁴ Qikṣās. 144. 6-17.—The following *supra* (V, 84) 142, 3.

- द्रूपं दानं दातव्यं ॥ पेयालं ॥ धर्मदायकेन भवितव्यं^१ । यस्य
 शारिपुचं गृही बोधिसत्त्वो गङ्गानदीवाहिकासमानि बुद्ध-
 चेवाणि सप्तरत्नपरिपूर्णानि^२ तथागतेश्चो ऽर्हस्यः सम्यक्संबुद्धेश्चो
 • दानं दद्यात् । यस्य शारिपुचं प्रवज्यापर्यापन्नो बोधिसत्त्व एका
 ५ चतुष्पदिकां गाथां प्रकाशयेत् । अथमेव ततो बडुतरं पुच्छं
 प्रसवति । न शारिपुचं तथागतेन प्रव्रजितस्यामिषदानमनु-
 ज्ञातं ॥ पेयालं ॥ यस्य^३ पुनः शारिपुचं पाचागतः पाचपर्या-
 पन्नो साधो भवेद्भारमिको धर्मलब्धः । तेन साधारणभाजिना
 भवितव्यं सार्धं सत्रह्यचारिभिरिति^४ ।
- 10 तच्चैवाह ।^५ यस्तु खलु पुनः शारिपुचानभिनिष्कान्तगृहा-
 वासो बोधिसत्त्वः । तेन धर्मं आसेवितव्यः । तच्च तेनाभिबुद्धेन
 भवितव्यमिति ॥ अन्यथा स्त्रोकसत्त्वार्थसंग्रहार्थं महतः सत्त्व-
 राशेस्तस्य च सत्त्वस्य बोधिसत्त्वाग्रयपरिकर्मान्तरायाश्चहतो ऽर्हस्य
 हानिः कृता स्यादिति^६ ॥
- 15 अनेनोपायकौशलेन विहरन् बोधिमार्गात्परिभ्रम्यते ।
 अयमभिप्रायः^७ । दत्तः पूर्वमेवानेनात्मभावः सर्वसत्त्वेभ्यः । केवल-

1 *Qikṣās.* and Tib. add: dharmadānapatinā.

2 *Ibid.* : * pratipūrṇāni kṛtvā.

3 Ms.: yac ca punaḥ... *Qikṣās.* : yasya khalu punaḥ...

4 Ends the quotation *Qikṣās.* 144, 17.

5.5 *Ibid.* 145, 3-5.—Follows the quotation ad V, 35.

6 Cp. *Qikṣās.* 51, 11.—The whole of this theory (atityāga) is summarized in the following line: sukrātārambhinā bhavyaṁ mātṛajñena ca sarvataḥ (148, 19 See 51, 7 and foll.) Kārikā 14 of the Qi°—Contrast the doctrine of the Dhammapada (166, 224) which is rather self-centred.

अकारपरिभोगात्परिचयः । न मासुर्व्यावृत्ताः ।

नापि प्रतिज्ञातार्थानिरिति । यदुक्तं ।

भेदवद्वयस्य सुदर्शनस्य

मूलादिभोग्यस्य यथैव बोधः ।

इत्यापि संरक्ष्यमकाशभोगात्

संबुद्धभेदव्यतरोक्त्यैव ॥ इति^१ ॥ [56^१]

5

सत्ताग्रथरचनादप्यात्मा रचितव्य इत्याह ।

धर्मं निर्गौरवे स्वस्थे न शिरोवेष्टिते वदेत् ।

सच्छब्ददण्डशस्त्रे च नावगुण्ठितमस्तके ॥ ८८^२

देवमनुष्यपूजितो हि भगवतो धर्मः । ततो ज्वध्यावन्ति 10

देवतादयो गौरवमकुर्वतो धर्मप्रकाशनात् । निषिद्धं चैतद्भग-

वता । इति । तदाज्ञातिक्रमे सापत्तिको भवेत् ॥ न वस्त्रादि-

वद्वग्निरसि । सहस्रवदेन चिन्त्यपि संबन्धः । तथोत्तरेषादिना

पिहितशीर्षे । प्रत्येकं सप्त इति संबन्धनीयं । स्थाने पुनरना-

पत्तिः ॥ अथवाच्यं चैतत् । न क्षिप्तेन सुप्ताय निषणाय वा । 15

न निषक्तेन सुप्ताय^३ । न च[ान]सनेन निषणाय^४ । नोत्पद्य-

^१ Quoted *ibid.* 51, ff.

^२ See *Prātimokṣasāstra* (ed. MIN) p. 23 and *M. Vyut.* 263, 91. 98. 97. 99; *avagun-*
hita^०, 263, 17. 33—(*ogunṭhitasissassa agilānassa*).

^३ To the "Supta" (*śal-ba*) of our text, answers the "nipanna" of the
M. Vyut. 263, 7.

^४ *Ma. na āsanaṅga hi*^० (*pa* erased; *ṇ*, *secunda mānu*); Tib. : *stan-mān-pa-*
yañ...—*stan* = mat, carpet, cushion = *āsana*. Therefore : *nirāsanena*, or rather
anāsanena, but these forms are not supported, so far as I know, by *Text.*
or literature.—Rather : *anāsanena*.

याचिना मार्गयाचिने । नायगामिने पृष्ठगामिना । नायक-
कारयुक्तायेत्यादयो ऽपि द्रष्टव्या इति^१ ।

इदमप्यनर्थविवर्जनाय^२ मूलापत्तिकारणमकरणीयमित्याह ।

गम्भीरोदारमक्षेपेषु न स्त्रीषु पुरुषं विना ।

- 5 गम्भीरो दुर्मेधसामगाधत्वात् । उदारस्य प्रकर्षपर्यन्तत्वात् ।
तादृशं च धर्ममक्षेपेषु असंस्कृतबुद्धिषु हीनाधिमुक्तिषु वा न
वदेदिति प्रकृतेन संबन्धः ॥ न मादृशमस्यैकाकी रहोगतो
धर्मं वदेत् । वदन् सापत्तिको भवति । न दोषः पुरुषो यदि
स्यात् ।

- 10 हीनोत्कृष्टेषु धर्मेषु समं गौरवमाचरेत् ॥ ८६

आवकयानभाषितेषु वा महायानभाषितेषु वा धर्मेषु तुल्यं
चित्तप्रसादादिकं कुर्यात् । अन्यथा सद्धर्मप्रतिषेधः स्यात्^३ ।

नोदारधर्मपात्रं च हीने धर्मे नियोजयेत् ।

न चाचारं परित्यज्य सूचमन्त्रैः प्रलोभयेत्^४ ॥ ८७

- 15 गम्भीरोदारधर्मभाजनं च सत्त्वं निमित्तैर्ज्ञात्वा न आव-
कयानादिधर्मैर्व्यवतारयेत् । न चाचारं शिष्टासंवरकरणीयतां

1 See M. Vyut. 263, 73, 79, 80, 82, 81—some variants occur.

2 Ms. : yisarjanāya.

3 Cp. MINAEV, *Recherches*, pp. 22, 23.

4 Tib. hdrid = to deceive, to cheat.

मुक्ता सूत्राणादिपाठेनैव तव शुद्धिर्भवति । इति धर्मकामं प्रभावयेत् ॥

आह चात्र^१ । पुनरपरो ऽगर्थो रत्नकूटे दृष्टः । [५६^b] अ-
रिपाचितेषु सत्त्वेषु विद्यासो बोधिसत्त्वस्य सितं^२ । अभाजनी-
भूतेषु सत्त्वेषूदारबुद्धधर्मप्रकाशना^३ बोधिसत्त्वस्य सितं । उदा- ५
राधिसुक्तिकेषु सत्त्वेषु हौनयानप्रकाशना^४ बोधिसत्त्वस्य सित-
मिति ॥

आर्यसर्वधर्मवैपुल्यमयं सूत्रं ऽप्यनये उक्तः । सूत्रं हि
मञ्जुश्रीः सद्धर्मप्रतिषेपकर्मावरणं । यो हि कश्चिन्मञ्जुश्रीस्तथा-
गतभाषिते धर्मे कस्मिंश्चित् शोभनसंज्ञां करोति । कश्चिद्- 10
शोभनसंज्ञां । स सद्धर्मं प्रतिषिपति । तेन सद्धर्मप्रतिषेधो^५
तथागतो ऽभ्याख्यातो भवति । संघो ऽपवदितो भवति । य एवं
वदति । इदं पुनरिदमपुनरिति विस्तारः ॥

आर्याकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तिप्रस्तावे चोक्तं । पुनरपर-
मादिकर्मिको बोधिसत्त्वः^६ केषांचिदेवं वक्ष्यति । किं भोः 15

^१ The author, Qāntideva, in his *Qikṣās*. 54, 11.

^२ *Qikṣās*. has here and infra : 'tvasya skh'.

^३ *Qikṣās*. has : 'saṃprakāṣanāt, 'nā—The form in 'nā is new.—Tib. has no ablative-sign.

^४ So our Ms. ; Tib. has : 'saṃgrāhe'pi sūksmo..., *Qikṣās*. 95 11-14, with the easier reading : saṃgrāhasūtre 'py anartha...

^५ *Qikṣās*. : 'dharmaṃ pratikṣipatā.

^६ *Ibid*. 61, 10—14; MINARV, *Recherches*, p. 22.—Op. infra ad V 109—but see *Qikṣās*. 172, 10 and foll....

^७ *Qikṣās*. : kasya oid (better).

प्रातिमोक्षविनयेन शौचेन सुरक्षितेन । शौचं तन्मनुजराशौ
 सम्यक्संबोधौ चित्तमुत्पादयत्यस्य । महायानं पठ । कस्मै किं
 चित्कायवाङ्मनोभिः क्षेपप्रत्ययादकुशलं कर्म सुदुदानेतं तेन
 ते शृङ्गिर्भविष्यत्यविपाकं^१ । यावद्यथा पूर्वोक्तं । इयमादिकर्म्मि-
 5 कस्य बोधिसत्त्वस्य तृतीया मूलापत्तिरिति ॥

अत इदमपि प्रातिमोक्षनिषिद्धं नाचरणीयमित्याह ।

दन्तकाष्ठस्य खेटस्य विसर्जनमपाहतं ।

मेढं जले स्थले भोग्ये मूत्रादेष्ट्यापि गर्हितं ॥ ६१^२

खेटस्य क्षेपणो विसर्जनमपाहतं न कुर्यात् । जले स्थले
 10 भोग्यं^३ उपभोग्ये मूत्रपुरीषादेरपि कुक्षितं । अत्रापि देवता-
 यवधानादपुष्पं प्रसवेत् ।

मुखपूरं न भुञ्जीत सशब्दं प्रसृताननं ।

प्रलम्बपादं नासीत न बाह्व मर्दयेत्समं ॥ ६२^४

सुखं पूरितं कृत्वा महत्कवचपट्टात् [५७^५] । सुशब्दं सुक-

^१ Corrected by a second hand : bhaviṣyatītyapi pāṭhaḥ.

^२ Cp. *Qiṅśā*, 125, 5, and the note referring to BEAL, *Catena*, p. 286.—M. Vynt. 268, 103 and foll.; *Prātimokṣa* (ed. MIN.) p. 23, 13-14; *Manu*, IV, 45.

^३ According to Tib. bhogya, epithet of jala-sthala; sthala = than;—Cp. the “saharita pradeca” of M. Vynt. 268, 103.

^४ This compound is new; Cp. ndarapūram, etc.—BENDALL, 125, n. 5.

^५ Quoted in *Qiṅśā*, 125, 11: “This precept (pralambapādān nāṣita) which has no parallel in the Prātimokṣas...illustrates a familiar posture for...laymen found in Buddhist art.. (FERGUSON, *Tree and Serpent Worship*, p. 193).” (C.B.) One may add reference to I-tsing, p. 122, last line: “On sitting down, one’s feet touch the ground.”—Foucher, *Iconographie*, 67, n. 5.

सुविज्ञादिशब्देन^१ । दूरं विदारितसुखं । प्रसन्नपादं भुज्याद्यस्य-
पादं बद्धाधारोदणे सति नासीत् । दावपि बाह्व समनेकस्मिन्
काशे न मर्दयेत्^२ । क्रममर्दने न दोषः । सति प्रत्यये^३ ॥

नैकयान्यस्त्रिया कुर्याद्यानं शयनमासनं^४ ।

एकया अद्वितीयया अन्यस्त्रिया । गृहिप्रव्रजितयोरिद- 5
मिह साधारणमित्यन्यपक्षं । न कुर्याद्यानादि ॥ संक्षेपेण
संकल्य दर्शयन्नाह ।

लोकाप्रसादकं सर्वं दृष्ट्वा पृष्ट्वा च वर्जयेत् ॥ ८३^५

लोकानां यत्प्रसादजनकं न भवति तत्सर्वं दृष्ट्वा शास्त्रे व्यव-
हारे वा । पृष्ट्वा विज्ञानं^६ । वर्जयेत् । अनेनैतद्दर्शितं भवति । 10
दृष्टेऽपि 'यद्वा[धा]करमेवंविधं तद्वर्जयेत् । आपत्तिर्भवतीति ।
यदुक्तं ।

^७ रत्नमेवे जिनेनोक्तमेव संक्षेपसंवरः ।

येनाप्रसादः सत्त्वानां तत्त्वमेव परित्यजेत्^८ ॥ इति

^१ Tib: ong-oag-la-sogs...

^२ See a cognate precept, Mann, IV, 32—mardana—gñe-ba, mñe-na.

^३ Accord. to Tib. the clause: "anti pratyaye" refers to the Com. of the following stanza.

^४ Tib.: byon-pa mal stan gnas dag ta.—Op. *Dhammapada*, 185: pñtanañ sayanāsanam: secretus cubandi locus; and ref. in loc.

^५ Op. *Çikpā*. 125, 13.

^६ *Vajracched.* 28. 13 (P. W.)

^७ Tib, gan gnod-pa byed-pai rnam-pa de-lta-bu.

^८ *Çikpā*. 124, 13.—The 12th Kārikā.

^९ *Çikpā* has: vivarjayet.

यथाह । कतमे च [ते] बोधिसत्त्वसमुदाचाराः । यावदिह
 बोधिसत्त्वो नाध[ः]स्त्वाने^१ विहरति । नाकाखे । नाकाखे भाषी
 भवति । नाकाखज्ञो भवति । नादिग्रज्ञो भवति । यतोनिदा-
 नमस्याग्निके सत्त्वा अप्रसादं प्र[ति]वेदयेयुः^२ । स सर्वसत्त्वानु-
 5 रक्षया आत्मनश्च बोधिसंभारपरिपूरणार्थं सम्यगीर्यापिथो^३
 भवति । मृदुभाषी । मन्दभाषी । असंसर्गवज्रसः । प्रविवेकाभि-
 मुखः । सुप्रसन्नमुख इति ॥^४

न बोधिसत्त्वेनावमन्यना^५ कश्चिदपि कर्तव्येत्याह ।

नाङ्गुल्या कारयेत्किं चिदक्षिणेन तु सादरं ।
 10 समस्तेनैव हस्तेन मार्गमध्येवमादिशेत् ॥ ६४

एकया अङ्गुल्या तर्जन्यादिकया न किं चिदुपदर्शयेत् ।
 अपि तु समस्तेन समयेणैव हस्तेन । दक्षिणेन । न वामेन ।
 मार्गमपि कथयेत् । आस्तां तावत् 'सगौरवमन्य[६७^b]'इत्यु ॥

लोकप्रसादनिवारणायाह ।

15 न बाह्वक्षेपकं कं चिच्छब्दयेदल्पसंक्रमे ।
 अश्लेषादि तु कर्तव्यमन्यथा स्यादसंहतः ॥ ६५

1.1 *Qikṣās.* 124, 15-19.

१ *Ibid.* nāsthāne; Tib. : gnas-dma-ba-na.

२ Ms : pravidaseyuh (da erased). Tib. : smra-ba.

३ *Qikṣās* has : sampanneryāpatho..., probably correct as the g of samyag is written by a second hand in our Ms.

४ Cp. *Qikṣās.* 9. 7, 92. 6.

५ Tib. : aganravam, fairly probable.

न सुजसुत्विष्य कं चिदाङ्गयेत् । अक्षप्रयोजनतारतम्ये ।
महति पुनरदोषः ॥ अक्षटादिशब्दं तु कुर्यात् । तदकरणे
ऽसमाहितचारितायामसंवृतः स्यात् । एतावता औद्धत्यपरि-
हारो ऽपि दर्शितो भवति ॥ ^१ स हि श्रम्यां परिकल्पयन्नेवं परि-
कल्पयेदित्युपदर्शयन्नाह ।

5

नाथनिर्वाणशय्यावच्छयीतेप्सितया दिशा ।

संप्रजानँल्लघूत्यानः प्रागवश्यं नियोगतः ॥ ८६

भगवतो महानिर्वाणशय्यामिव श्रम्यां परिकल्पयेत् । अभि-
मतया दिशा शिरो विधाय दक्षिणेन पार्श्वेन । पादस्थोपरि
पादमाधाय । दक्षिणं बाहुमुपधानं^२ कृत्वा वामं च प्रसार्य । 10
जङ्घोपरि निवेश्य । शीवरैः सुसंवृतकायः^३ । स्मृतः । संप्रजा-
नानः । उत्थानसंज्ञी । आलोकसंज्ञी । शयितः । 'नाचिन्तक-
मिद्धावष्टम्भः । न च निद्रासुखमास्वादयेत् । न च पार्श्वसुखं^४
अन्यथा चावदे[वै]षां महाभूतानां स्थितये चापनाये । इति ॥
लघूत्यानः शीघ्रमेवोत्तिष्ठेत् । न तु जुम्भिकां गात्रमोटनं

^१ On this §, see the *Ratnamegha* quoted in *Qikṣāḥ*, 137, c.

^२ Upadhāna = śāśa = cushion.—Op. *Ādikarmapradīpa*, *Études et Mat.* pp. 203, 230, (dakṣiṇabāhu-parijapana).

^३ So Tib.—*Qikṣāḥ* has : oīvaraiḥ asaṁvṛtakāyāḥ.

^४ So Ms.; Tib.: na middhacitta.

^५ Supra pārṣvā = glo-ba, here = śāśa-pa.

कुर्वन्मासासोपहतचिरेण । एतेभ्यः^१ एव सर्वेभ्यः पूर्वमेव ॥
इदमपरमभिसंक्षिप्तं कथयन्माह ।

आचारो बोधिसत्त्वानामप्रमेय उदाहृतः ।

चित्तशोधनमाचारं नियतं तावदाचरेत् ॥ ६७^२

- 5 आचारः शिष्यणीयं । अप्रमेयो ऽसंख्येयः । बोधिसत्त्वप्राति-
मोक्षादिषु प्रदर्शितः । तत्संग्रहरूपं प्रथमतः चित्तशोधनमेवा-
चारमाचरेत् । नियतं अवश्यंतया^३ ॥

सामान्यापत्तिशोधनायाह ।

राशिं दिवं च चिस्कन्धं चिष्कालं च प्रवर्तयेत् ।

- 10 श्रेषापत्तिशमस्तेन बोधिचित्तजिनाश्रयात् ॥ ६८

- चिष्कूलो रात्रेः । चिष्कूलो दिवसस्य । चिस्कन्धः^४ । चयाणां
स्कन्धानां पापदेशनापुण्यानुमोदनावोधिपरिणामानां समा-
हारः । चिस्कन्धं प्रवर्तयेत् । श्रेषा मूलाद्या अन्याः । अ[५८]व
वा संचित्य कृता याः प्रतिकृताः । ताभ्यो ऽन्याः कृतिसंप्रमोषेण
15 असंप्रमोषता वा कृताः । तासां प्रथमः प्रतिकरणं तेन चिस्कन्ध-
परिवर्तनेन^५ बोधिचित्तस्य जिनानां च भगवतां समाश्रयणाच्च ॥

एतेन विदूषणासमुदाचारादयो दर्शिता भवन्ति ।

^१ Ms. eta eva.—Tib. : de dag thams cad kyan...

^२ See *supra*, V, 17.

^३ The abstract (if correct) is new and irregular.

^४ See the note of BENDALL (*Qikāts*. 171, 3), and *Études et Mat.* 214.

^५ Hdon-pa = hersagen, vorlesen.

[illegible]

विशेष[त]स्तु बोधिसत्त्वापत्तीनां सुवीणां सङ्घीनां च देश-
नार्योपाधिपरिपुष्पायास्तुक्ता । ताः शिखासमुच्चये द्रुह्यन्ताः । 15

सर्वापन्नसो बोधिसत्त्वेन पञ्चविंशतां बुद्धानां भगवता-

¹ See *Gibbs*, 160, 4-11. and Additional Notes (reference to A. M. Guimet V. 197).

³ *Glosses:* *atijñānam karmādhyācarati tatraiva ca vipratīśārabahulo bhavati* / *tatra prapāṭtasamudācārah kṛtvāpy* In our MS. *glosses* are mixed up with the text.

8 Ma: stan matrova...

4.6 General Notes:

5 Q. Was there some variation in the...
thany... ..

मन्त्रिके रात्रिं दिवमेकाकिना 'द्विश्रयितव्याः' । तत्रैवं द्विश्रया ।
अहमेवंनामा बुद्धं शरणं गच्छामीत्यारभ्य यावत्संयं शरणं
गच्छामि । नमः श्राव्यसुगन्धे तथागताचार्यते सम्यक्संबुद्धाय ।
नमो वज्रप्रमर्दिने^१ । इत्यारभ्य यावत् ।

५ उपैमि सर्वान् शरणं कृताञ्जलिः^२ ॥

इति विस्तरसुक्ताच्च । 'इति हि [६४^b] शारिपुत्र बोधि-
सत्त्वेनेमान् पञ्चचिंशतो बुद्धान् प्रसुखान् कृत्वा सर्वं तथागता-
नुगतैर्मनसिकारैः पापविशुद्धिः कार्या । तस्यैवं पापविशुद्धय
त एव^३ बुद्धा भगवन्तो सुखान्युपदर्शयन्ति^४ । पेयालं । न तत्^५
१० श्रव्यं सर्वभावकप्रत्येकबुद्धनिकायैरापन्निकौस्तुत्यस्त्वानं^६ विशोध-
यितुं बहुबोधिसत्त्वशेषां बुद्धानां भगवतां नामधेयधारणपरि-
कीर्तनेन रात्रिं दिवं चिस्त्वन्धकधर्मपर्यायप्रवर्तनेन आपन्निकौ-
स्तुत्याभिःसरति समाधिं च प्रतिष्ठभते^७ ॥

एतत्साकक्षेण श्रिषासमुच्चये वेदितव्यं ।

१५ उक्तो विदूषणासमुदाचारः । प्रतिपन्नसमुदाचारप्रत्यापत्ति-
वशे अपि विस्तरेण श्रिषासमुच्चयादेव द्रष्टव्ये ।

१ Here *Qikṣās.* has : *gurvyo.*

२ Ends quotation from *Qikṣās.* 196, 7.

३ *Ibid.* 170, 19.

४, ५ *Ibid.* 171 1-2.

६ I prefer this reading to the : "tatra ca" of the *Qikṣās.*

७ Abridged from the *Qikṣās.*

१ "Tat" wants in the *Qikṣās.*

१. On *kakṛtya*, Prof. BENDALL refers to *Qikṣās.* p. 148; *Pāli kakucosa*; *Mhv* 111, 175, 9.

चार्थमेषविमोचे तु बोधित्वेन पापविहङ्गिराणां ।
तद्योगमेव प्राक् ।

जिनाग्रयात् पापविहङ्गौ सुकरिकावदानमुदाहार्यं^१ ।

ये बुद्धं ग्रहणं यान्ति न ते गच्छन्ति दुर्गतिं ।

प्रहाय मातृषान् कायान् दिव्यान् कायान् लभन्ति ते^२ ॥ ६

एवं धर्मे संघं चाधिष्ठत्य पाठः^३ । अनेन चाश्रयवशमुक्तं ॥

पुनरनियमेन दर्शयन्नाह ।

या अवस्थाः प्रपद्येत स्वयं परवशोऽपि वा ।

तास्ववस्थासु याः शिक्षाः शिक्षेता एव यत्नतः ॥ ६६

स्वमात्मना परायणो वा सत्तार्थक्रियायां प्रवृत्तः ॥ किं ।

पुनरेवमनियमेनाभिधीयत इत्याह ।

न हि तद्विद्यते किं चिद्यन्न शिक्ष्यं जिनात्मजैः ।

न तदस्ति न यत्पुण्यमेवं विहरतः सतः ॥ १००

यस्मात् सर्वाकारं सर्ववस्तुतत्त्वमधिगम्य सर्वेषां हितसुख-

विधानार्थं उद्यच्छद्भिर्बुद्धसुतैः न तदस्ति किं चिद्यन्न शिक्षि- १६

^१ *Qikāḍa*. 177, 14.

^२ *Supra*, ad I, 10, 14.

^३ *Qikāḍa*. 177, 10-14.

^४ See *Ādikarmapradīpa*, p. 187 and *Divyavadāna*, p. 195-26 (with the reading: kāyān upāsate.)—*Op. Samyutta N. I.*, p. 27, *Samāṅgalavil. I.*, p. 233, *Jātaka*, I. 9, p. 97.

^५ The *Qikāḍa* has: *ṛkṛtya pāpakṣayaḥ*. But our reading is confirmed by Tib. and *Divydv.*

तस्यैव सत्यत्वात् सर्वकारः सर्वसत्त्वानामर्थः सादृश्येन । पुनः

सं[५८]भारो ऽप्येवं विचरतो ऽप्येता एव सन्तः ।

इत्यपि^१ भिक्षापदसुखावधारणित्वेन ।

पारंपर्येण साक्षाद्वा सत्त्वार्थं नान्यदाचरेत् ।

५ सत्त्वानामेव चार्थाय सर्वे बोधाय नामयेत् ॥ १०१

अतः सत्त्वमाहारादिक्रियया परप्रेरक्या स्मरपरदूत-

प्रेरक्या^२ वा । साक्षात् सत्त्वमेवामिषदानादिना वा । चतु-

त्त्वानां हितसुखहेतुर्न भवति । तत्र कुर्यात् कारयेद्वा ॥ न

चैतदेव केवलं । किं चित् । सत्त्वानामेव संसारदुःखपतितानां

१० ततो निःसरणाय । सर्वे कुप्रसमूखमनुत्तराणां सम्यक्बोधौ

परिणामयेत् ॥

एतावता शोकद्वयेन पुण्यदृष्टिपदमिता भवति ॥

चतुर्लोकं । कस्याहमिषादुत्सर्गादिति^३ । तदाह ।

तदा कस्याहमिषं च जीवितार्थे ऽपि न त्यजेत् ।

१५ बोधिसत्त्वव्रतधरं महायानार्थकोविदं ॥ १०२

कस्याहमिषं च जीवितार्थे ऽपि न त्यजेत् ।

वन्धः । तत्कायजीवितविग्रहाग्रभयभोतो ऽपि न त्यजेत् ॥

^१ Tib. balab-pai gñi rgya hdi yab.

^२ Tib. : brgyad-nas pho-ha...

^३ The third pāda of the 6th Kārikā of the Cikas. — Op. Uṣṇa, 24, 11 (Santearjanit), and 41, 14 (Sūtrāpāda on sadakṣaṇa) — supra ad V, 1, 11, 12, 13, 14, 15.

कक्षाचमिचसुममाह । मयापदं नितासनामिचसुममाह ।
सदाप्रदितपरिवर्तनेदितयाः । चतुर्थेनमदुने ऽपुनः । कक्षाच-
मिचं मिचो बोधिवत्नेन महावत्नेन चावन्वीवं न विनायमपि
जीवितहेतोरिति ॥

अपरित्याज्यस्य कक्षाचमिचस्य सप्तममाह । बोधिवत्-
त्रिषुसंखरे व्यवहितं । महाचानार्थपक्षितं । एतादृशं सुदुर्लभं ।
कक्षाचमिचस्य पर्युपासनपरिज्ञानार्थमाह ।

श्रीसंभवविमोक्षाच्च शिष्टेद्यमुद्वर्तनं ।

श्रीसंभवविमोक्षात् । आर्यगण्डव्युहपरिवर्तात् कक्षाचमिच-
पर्युपासनं त्रिषेत् जानीयात् । 'यथोक्तमार्थगण्डवुदे आर्य- 10
श्रीसंभवेन । क[59^b]क्षाचमिचसंभारिताः [सुखपुत्र] बोधिवत्ता
न पतन्ति दुर्नेतिषु । 'यावत् । संशोदकाः' कक्षाचमिचा
अकरबोधानां । संनिवारकाः प्रमादक्षानात् । निष्कायचितारः
संसारपुरात् । तस्मात्तर्हि सुखपुत्र एवंमविचारान्निमग्नये

¹ See *supra*, p. 22, note 3.

² *Qibde*. 87, 19, where the parivarta is not named in the text. (*Gh.* XXX, pp. 495, 497).

³ *Qibde*. 41, 75.

⁴ *Qibde*. 84, 15-22, 4. See the notes of the Editor on *sampravedhana*, *lokadāsa*, *rajabarapa*.

⁵ Three lines are omitted in our text.

⁶ So the *Qibde*. Ms.—The Hodgson-Ms., *sambodhanini*—Tib. *Kh.* *ohud-pa-savabodh*.

⁷ 'Mandakāra', same reading in the *Qibde*. Ms.—The Editor reads *mandakāra* with the Hodgson-Ms.—But Tib. has: *bya-ba-byas-ma-shad-pa*.

कल्याणमिवाप्युपसंक्रमितव्यानि । इधिवीर्यमचित्तेन सर्वभारी-
 दहनापरितसनतया^१ । वक्रसमचित्तेन अमेधाग्रयेतया । वक्र-
 वाहसमचित्तेन सर्वदुष्खासंप्रवेधनतया । लोकांदाससमचित्तेन
 सर्वकर्मसमादानाविजुगुप्सनतया । रजोहरणसमचित्तेन माना-
 5 भिमानविवर्जनतया । धानसमचित्तेन गुरुभारनिर्वाहनतया ।
 अश्वसमचित्तेन [अक्रुध्यनतया । नौमसमचित्तेन] गमनागमना-
 परितसनतया^२ । सुपुत्रसदृगेन कल्याणमित्रसुखवीचयतया ।
 आत्मानि च ते कुलपुत्रादुरसंज्ञोत्पादयितव्या । कल्याणमित्रेषु^३
 च वैद्यसंज्ञा । अनुशासिनौषु^४ भैषज्यसंज्ञा । प्रतिपत्तिषु व्याधि-
 10 निर्घातनसंज्ञा । आत्मानि च ते कुलपुत्र भौरसंज्ञोत्पादयि-
 तव्या । कल्याणमित्रेषु शूरसंज्ञा । अनुशासिनौषु^५ प्रहरणसंज्ञा ।
 प्रतिपत्तिषु अश्वनिर्घातनसंज्ञा ॥^६
 अदुर्गं । सूत्राणां च सदेवणादिति^७ । तदुपदर्शयितुमाह ।

एतच्चान्यथ बुद्धोक्तं श्रेयं सूत्रान्तवाचनात् ॥ १०३

15 एतदिह शास्त्रे प्रतिपादितं । अन्यथदिह गीतं । बुद्धेन

1.1 *Qikṣās.* : sarvabhāravahana^o : but our Ms. is corrected by a second hand. —tas (utkṣepe) *Dhātup.* 26, 108. (P. W. s. voc. ; cp. tams) *Qikṣās.* Ms. has ^otasyanatayā, more probable : See notes of BENDALL, in loco and ad 25, 7 (CHILDERS paritassanā).

^१ So Ms. ; but Tib. (Khyi) agrees with *Qikṣās.* Read : *Qvasamaittena.*

^२ *Qikṣās.* *Qṣanīṣu*, cf. V. 80, 74.

^३ So Ms.

^४ Ends quotation from *Qikṣās.* 86, 4.

^५ Cp. *supra* V, 1 and p. 156, n. 8.

भगवता बोधिसत्त्वानां करणीयताया निर्दिष्टं । तस्मात्सूच्य-
नार्थपरिचयाद् वेदितव्यं । एतदेव दर्शयति

शिक्षाः सूत्रेषु दृश्यन्ते तस्मात्सूत्राणि वाचयेत् ।

शिक्षा बोधिसत्त्वानां हेतोर्पद्वयसंज्ञाः । सूत्रेषु महायान-
सूत्रान्तोषु रत्नमेधादिषु^१ । य[६०]^२त एवं तस्मात् ॥ इदं तु ४
विशेषनिर्देशमाह ।

आकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तौ निरूपयेत् ॥ १०४

आर्याकाशगर्भसूत्रे चचियस्य मूर्द्धाभिषिक्तस्य पद्म मूला-
पत्तयो निर्दिष्टाः । तथा सामान्येन एका मूलापत्तिः । तथा
आदिकर्मिकस्य बोधिसत्त्वस्याष्टौ मूलापत्तय इति^३ । तथा च
तत्रोक्तं ।^४ पद्म कुशपुत्र चचियस्य मूर्द्धाभिषिक्तस्य मूलापत्तयः ।
याभिर्मूलापत्तिभिः चचियो मूर्द्धाभिषिक्तः सर्वाणि पूर्वाय-
रोपितानि कुशसमूहानि स्नायति^५ । वस्तुपतितः पराजितः^६
सर्वदेवमनुष्यसुखेभ्यः^७ अपायगामी भवति । कतमाः पद्म ।

^१ *Qikāśa*. 7, 12, 17, 8, etc.; *supra* IV, 48.

^२ *Op. infra* 160, 12, *Qikāśa*. 10, 14.

^३ *Qikāśa* 59, 10-15. The text has : pañca imāḥ.

^४ On this word, see the note of the Editor.—Our Ms. has the easier reading : gamayati; but Tib. agrees with *Qikāśa*.

^५ So our Ms.; and the *Qikāśa*-Ms. *infra*; here pārājika (see. *Prātimokṣa*, p. 8).

^६ *Qikāśa*. has : "°mukhebhyaḥ," but *op.*, p. 60, 12, 61, 8 and Tib.; pda-ba.

[च:] कुक्षपुत्र उच्यते मूर्द्धाभिहितः दीपिकं वक्ष्ये चरति
साचिकं वा चातुर्दिश[चये] निर्वातितं वा । [चये वा] चप-
हरति चारयति वा । इत्थं प्रथमा मूलापत्तिः^१ ॥

एवं चिदागभापितधर्मप्रतिषेधात् । द्वितीया ।

५ प्रप्रजितस्य प्रीत्यवतो दुःखीकृत्य वा काषायापहरणात् ।
मृदस्वकरणात्^२ । काचप्रहारात् । चारके प्रयेयात् । जीवित-
विद्योभनादा । तृतीया ।

पद्यागमार्थव्यव्यतमकरणात् । चतुर्थी ।

मिथ्यादृष्टेः । दद्यात्कुप्रसक्तकर्मपपयमादानात् । परचमा-

१० दा[प]नादा । पञ्चमीति ॥

तथा ग्रामभेदादिकरणात् सर्वेषां साधारणी चेका^३ ॥

तथैवोक्तं । आदिकर्मिकायां महापाण्यसंग्रहितायां कुक्ष-
पुत्रायां कुक्षदुहितृणां चाष्टौ मूलापत्तयः । आभिर्मुखापत्तिभिः
सङ्गृहिता आदिकर्मिका महापाण्यसंग्रहिताः सर्वाणि पूर्वो-
१५ प्तितानीत्यादि पूर्वम् ॥ कतमा [६०^४] चाष्टौ । ये सत्ताः पूर्व-
दुस्तरितचेतुना अस्मिन् लिखे पद्यकथाये लोके 'उत्पत्त्याय

१ *Qikṣā*, : kulaputro mūrdhābhīkṣta.

२ *Op. Qikṣā*, p. 68 18.

३ *Ms. cāturdīcam*; I follow the Tib. (...dgs hḍan-la phul-ba hphrog-rnam)—
Sāṃghika = cāturdīcam^५, according MINAYEFF, *Recherches*, p. 121.

४ Ends the quotation *Qikṣā*, 59, 14.

५ The following freely abridged from *Qikṣā*, 59, 14 60, 9.

६ *Op. infra* p. 162, l. 11 : *apaprasāṅga*.

७ *Ex. conj.* : *skt.*—This distinction is not clearly marked in the *Qikṣā*.

८ *Qikṣā*, 60, 9, 64, 14.

९ *Ibid.* : *apaprasāṅga* (better reading).

इत्युक्तं चकारः । आत्मा देवादिभिः परम् । नान्येनैव ।
प्रतिबन्धनं सुखानं । आवृत्तिरुदेयात्तः । आवृत्तिः ।
ते सञ्जयन्तः । आवृत्तिरुदेयात्तः । आवृत्तिः ।
यन्मनुजरायाः । सन्मनुजरायाः । सन्मनुजरायाः ।
इति । एषा आदिकर्मिण्यस्य नोभिरुदेयात्तः । प्रथमा । ४
यथा सुखापत्त्या इत्यादि पूर्ववत् । तथा नोभिरुदेयात्तः परवत्तः ।
परमुद्देशानां चाग्रचारुग्रहं प्रथमं ज्ञात्वा यथाग्रचारुग्रहं यथाग्र-
मनुपूर्वेषु धर्मदेशनाः कर्तव्येति ।

सोपायायाः सन्मनुजरायाः । सन्मनुजरायाः ।
इत्यादयतो द्वितीया ।

प्रातिमोक्षप्रियायंवरं विहाय महात्माने चित्तोत्पादमात्रेण
त्यज्येन चास्य शुद्धिप्रकाशनात् । तृतीया ।

आवकादियानस्य तत्कालस्य गोपनीयप्रकाशनात् । महा-
त्माने सर्वशुद्धिप्रकाशनात् । परेषां तद्वत्तुकरणात् । चतुर्थी ।

कौर्तिज्ञाभादिप्रेतोः । महात्मानपठनादिना । तथा तत्काल- 15
त्यरेषां शुद्धिप्रियादिभाषणात् । आत्मोत्कर्षणात् । चतु-
र्थी ।

पाठमात्रेण नमोऽर्थमाधिगमप्रकाशनात् । परेषां तथैव
मादापनात् । चतुर्थी ।

अपिच पुरोहितायावपदायैः । वे । विष्णवे । इति ।
यदर्थेन वापिच । वापिच । वापिच । वापिच ।

इत्येते[61*]भ्य एकीपनामवन्ति । ते च वचिषा उभये ऽपि
मूलापत्तिमापद्यन्ते । इत्थं वृत्तमी ।

धर्माधर्मविवादनापूर्व^१ शिष्याप्रवचयान् तन्मूलाचारविप-
क्षानां सत्कारात् 'प्रज्ञाधिकानासुपभोगपरिमोगाश्चम्यप परि-
४ क्षामनात् । उभये ऽपि मूलापत्तिमापद्यन्ते । इत्थमवृत्तमी ।

आद्यां च मूलापत्तीनां सुखपरिहृतां प्राज्ञकारोपदर्शिताः
संप्रवृत्तकारिका उच्यन्ते^२ ।

रत्नचयस्वरसाद् आपत्पाराजिका मता ।

सद्धर्मस्य प्रतिषेधाद् द्वितीया मुनिनोदिता ॥

10

दुःश्रीसस्यापि वा भिक्षोः काषायसौम्यतादनात् ।

चारके वा विनिषेधाद् अपप्रव्राजनेन च ॥

पञ्चानन्तर्यकरणान् मिथ्यादृष्टिपक्षेण च ।

यामादिभेदनाद्यापि मूलापत्तिर्निगोदिता ॥

इत्युक्त्याद्य कथनात् सन्निवृत्तबुद्धिषु^३ ।

15 पित्ताने बुद्धत्वप्रसिद्धानां तु संनोदोर्विनिवर्तनात् ॥

इत्युक्त्याद्य प्राप्तिमोक्षं परित्य[1]ज्य महायाने निबोधनात् ।

शिक्षयामं^४ न रागादिप्रज्ञायावेति वा यदाह ॥

1 Earlier hand : vivāṣṇāṇā^०; Tib. : ba-log-nas. — *Qikāds.* (60, 20) has : vihoṣṭhanā.

2 Tib. : fams-par byed-pa rnam-s-kyi.

3 *Qikāds.* 66, 15—67, 13.

4 Tib. : blo-abyas-ma-byas-a-quādhikṛtabuddhiṣu.

5 *Qikāds.* : vā.

6 This expression, if not new, seems to be rare;—It is, of course, the Grāvaka-yāna opposed to the "bodhisattva^०" or "mahāyāna"—See Chap. IX. 41, 45, where the theory of Qāntideva is, by no means, different.

परेशां यदुक्ताऽपि पुनः सादृश्यात् ।

परमं यतो नाभवत्कारणोक्तहेतुना ॥

¹ गभीरान्तिकोऽस्तीति मित्रैव कथनात् पुनः ।

दृष्टापदेदा ममत्वात् दृष्टादा श्रवणत्वात् ॥

गृहीतादीयमानं वा ग्रमयत्याजनात्पुनः² ।

5

प्रतिसंखीनभोगं च साध्यापि निवेदनात्³ ॥

मृत्ता आपन्नयो होता महानरकहेतवः ।

आर्यसाकाशगर्भस्य सप्ते देव्याः पुरः स्तितैः ॥

बोधिचित्तपरित्यागाद् वाचकायाप्रदानतः ।

तीव्रमात्सर्यसोभाभ्यां क्रोधादा स[61^b]त्पताडनात् ॥

10

⁴ प्रसाद्यमानो यत्नेन यत्नेषु न तितिष्ठते ।

क्षेत्रात्परासुहृत्त्वा वा बहुमांभाववर्धनात् ॥ इति ॥

तस्मिन्निव ह्ये बहुदूरस्थमावासासुतां ॥

त्रिषासमुच्चये ऽपि बोधियत्नां करणीयसुपदिष्टमिति

तदपि निरूपणीयमित्याह ।

15

शिक्षासमुच्चयो ऽवश्यं द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।

¹ On the technical meaning of *kṣānti*, Cp. WASSILIEFF, p. 104.

² = *ratnatrayasyāt*.

³ *Qikṣṣ.* : *gamathe t°*.

⁴ So *Qikṣṣ.*; Tib. : *yah-dag hjog-pai lohs-spyod-rnams/ kha-ton byed.la sbyin-pa-rnams*.

⁵ So *Qikṣṣ.*—Our Ms., being illegible, has been corrected by a second hand : *prasādyamānasya punah sattvasya...*

⁶ *Qikṣṣ.* 54, 11.

⁷ *Minacov* ! *drastavyas tu*.

विस्तरेण समुच्चारा यत्नात्तत्र प्रदर्शितः ॥ १०५

शिक्षासमुच्चारोऽपि क्षणमेभिरेव कृतः । अथर्व निचनेन ।

द्रष्टव्यः पुनः पुनरुक्तत् । अभ्यवनीय इति भावः । सुतः

यस्यात् । सता बोधिसत्त्वानां । आचरणमाचार इति कर्त-

६ यता । तत्र शिक्षासमुच्चारे । विस्तरेण प्रयत्नेन । प्रदर्शितः

विस्तृष्टव्य प्रकाशितः । तस्यात् ॥

यदि तस्याभावेऽशक्तिः । तदा

संक्षेपेणाथ वा तावत्पश्येत्सूचसमुच्चयं ।

नामासूत्रैकदेशानां वा समुच्चयमेभिरेव कृतं संक्षेपेण
10 पश्येत् । व्यवसोकथेत् । 'गन्धतो ऽर्थतो वा । अथापि पूर्वकमेव
प्रयोजनं ॥ यदि वा

आर्यनागार्जुनाय च द्वितीयं च प्रयत्नतः ॥ १०६

आर्यनागार्जुनपादेर्निबद्धं द्वितीयं शिक्षासमुच्चयं सूचसमुच्चयं
च पश्येत्प्रयत्नतः आदरतः । यदि न दृश्यते तत्तत्र दृश्यत

15 इति भावः ॥

निचनेन शिक्षाद्वयेऽपि साकक्षेण सर्वेषां सुपयोगमाह ।

1 Tib.: mdo-rnams-kun-las-bodn-ba. See TARANATHA, 165, WASSILJEFF, p. 208. mdo-kun-bdus (Tandj. Vol. XXV).

2 Tib. bdag-bid-kyls;—Samskṛepsa, according to Tib., refers to kṛtam.

3 Tib.: gsnh (As. Res. XX, 479; Byāyab, 17, n).

4 Nothing as yet is known from Tib. sources about a *Qikids* by Nāgārjuna. —See BENDALL's Introduction to his edition of the work—*diviṇya* refers to *Sūtras*, according to Tib. and to the Text.—See the *Sūtras* by Nāgārjuna, Tandj. Mdo XXX, 165-244.

यतो निवार्यते, न च यदेव च नियुज्यते ।

ततोऽपि न रक्षार्थं शिष्यां दृष्ट्वा समाचरेत् ॥ १०७

यतो चेकादकरवीचाभिचार्यते । न करवीचनेतदिति
प्रतिषिध्यते । यच्च शिष्यासुच्यते सूत्रसुच्यते वा । यदेव कार्यं
कर्तव्यतया नियुज्यते विधीयते । तत्रादिहं विहितं वा ।
लोकानां चित्तमाश्रयः । तस्य रक्षार्थं । तस्य वा विकोपितं न
स्यात् । शिष्यां दृष्ट्वा शिष्यासुच्यथादिषु । प्रतिपादं समाचरेत् ।
यच्च यद्यथा युज्यते तच्च [तथा व्यव]हरेत् । [62*] 'अन्यथार्थ-
संमूढव्यवहारस्यापत्तिकयाज्ञता स्यात् ।

एतावता चात्मभावस्य शुद्धिराख्याता^१ । यदाह ।

10

'आत्मभावस्य का शुद्धिः पापक्षेत्रविशोधनं ।

संबुद्धोत्तरुसारेण^२ यत्नाभावे तपायगः । इति ॥

बहुक्तं । यदा कृतिसंप्रजन्यधारिणा भवितव्यमिति । ततः
कृतेः क्षणाच्चैव स्वरूपं प्रतीतं^३ । संप्रजन्यस्य तु न ज्ञायते
कीदृशमिति । तत्स्वरूपप्रतिपत्तये प्राह ।

15

एतदेव समासेन संप्रजन्यस्य लक्ष्यं ।

यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेक्षा सुदुर्मुहुः ॥ १०८

¹ L³, M. : nirvāryate. (Tib. : bkag, balog) : Min. nirbhāryate.
² New; but known from Q¹ (Tib. : hkhung-pa).
³ Ms. quite illegible; but Tib. : tha-mān-kyi don-la smos-pa-ni ltan...
⁴ See IV, 1 where occurs "codhana" instead of coddhi (op. Q¹, 155, 156).
⁵ The 10th Kārikā. See Q¹, 100, 101, and supra note to IV, 15. This
line is quoted from the Q¹ by Dīpaṭhaka (Atiśa) in his Bodhicaryāvatāra-
pañjikā (Tanj. M. XXXI, 200a—C. 1. "Buddha...").
⁶ Q¹, but : mādhabaddhoktyartheṣṭhena. Tib. : mādhabaddhoktyartheṣṭhena.
⁷ Tipp. : smārta-kāramānāsamprajanyāyāḥ pāṇḍitāḥ.

यत्कायमस्मादादिनायवसायाश्च सर्वथापिनेषु प्रत्यनेना निरु-
पक्षं सर्वद्वारं यथा प्रतिपादितं प्राक् । सर्वमेतदुक्तत्रिणा-
कौश्र्यं कर्मणा निष्पादयितव्यं न वचनमात्रेणेति^१ निश्चयमधि-
तुमाह ।

५ कायेनैव पठिष्यामि^२ वाक्पाठेन तु^३ किं भवेत् ।
चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं भविष्यति ॥ १०६

मनःपूर्वगमत्वात्कायव्यापारस्य । सोऽप्यनेनैव प्रतिपादितः ।
प्रतिपत्त्या सर्वं संपादयिष्यामि^४ । न तु शब्दमात्रघोषणया
निष्कलत्वादिति बोधिसत्त्वेन यतितव्यं । कथमिव । वैद्यक-
१० ग्राह्याध्ययनमात्रेण तत्क्रियामनुवर्तो व्याधिप्रसक्तं किं फलं
निष्पत्स्यते । तावन्मात्रेण रोगस्य तस्याविनिवृत्तेः । न किं
चिदिति भावः । तस्मात्सर्वमेतत्क्रियानुष्ठानेन निष्पादयितव्य-
मिति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिसत्त्वावतारपञ्चिकायां

पञ्चमः परिच्छेदः^५ ॥

^१ Tipp. : sarvam etat karmapā samphādayitavyam . nādhyaayanasaṅga-
bhavitavyam iti.—Op. : estote factous verbi...

^२ Op. *Dhammapada* 269 : dhammañ kāyena passati—he observes the law
in his acts, but op. M. MULLER, in loc. and SENART, J. As., Sept. 1898, p. 216
(Ms. Dutreuil de Rhins :...dhamm kaena phasai)—Tib. has : lus.kyi [s] hdi-
dag spyad-par-byā i thaig tsam brjod-pas...

^३ See. *Mānava* ; M. : ca.

^४ Op. ad I, 17 : pratipattivikala, ^५ sāra, caryāvikala.

^५ So Tib.—The Mss. and Tib. translation of the Text have : samprajanya-
raṁsapaṁ pañcamah... ; but M. has : cūlapāramitā.

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां शान्तिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ।

तदेवं वज्रधा श्रीशुद्धिं प्रतिपाद्य । आत्मभावादौर्गा
रणां शुद्धिं च प्रतिपाद्य । शुभविशुद्धिं प्रतिपादयितुं । कथोक्तं
चमेत श्रुतमेवेत संशयेत वनं ततः ।

समाधानाय युज्येत भावयेदशुभादि[62^१]कं ॥

इत्येतन्नाभिधातुमुपक्रमते सर्वमित्यादिना ।

5

सर्वमेतत्सुचरितं दानं सुगतपूजनं ।

कृतं^२ कल्पसहस्रैर्यत्प्रतिघः प्रतिहन्ति तत् ॥ १

सर्वमेतदिति श्रीसंवरसमादानप्रसूतं । सुचरितं सुप्रसूतं
कर्म । दानं त्रिविधं^३ । सामान्येन । सुगतपूजनमपि त्रिविधं^४ ।
कृतं उपार्जितमनेकैः कल्पसहस्रैर्यत् । तत्सर्वं प्रतिघः सप्तविधैः 10
प्रतिहन्ति निर्देहति वज्रिहव इव ह्यमंघातं ।

¹ This stanza is the 20th Kārikā of the *Qikṣāsamuccayakārikā* (see Prof. BENDALL's Introduction to his edition of the *Qikṣā*.) and occurs *Qikṣā*. 179, 5-10, where each part of the sentence (called "kleṣaṣuddher uddeśapadāni") is followed by a short commentary.

Op the stanza, *supra* 82 7. (4th Kārikā).

² *Winternitz* has : karma°, but L², M. Dev. : kalpa°, and Tib. : baḥal.

³ *Dharmasamgraha* QV—*Qikṣā*. Chap. XIX.

⁴ So far as I know, there is no exact reference to this classification. Pūja is said to be saptavidhā (*Dharmas*. XIV).

कार्यमशुभो विधीदितद्वये वाचः । प्रतिषः प्रतिषः इति
मशुभोः' वाच्यप्रतीतिपितं कुग्रहं प्रतिदन्ति । तेनीयति प्रतिषः
इति ।

‘चार्यसर्वादिवादिना पश्यते’ । पश्यन् भिक्षव एतं भिक्षुं
 वेग्नमस्यस्ये सर्वाङ्गेन प्रक्षिपत्य चित्तमभिप्रसादयन्तं । एवं
 भक्ष्ता । अनेन भिक्षवो भिक्षुया यावती भूमिराक्रान्ता ।
 अथसत्तुरग्रीतिथीजनसदृशाणि यावत् काश्चनवपुमस्यस्यान्तरे
 यावन्तो वासिकाः । तावन्त्यनेन भिक्षुया वक्रवर्तिराज्यसद-
 र्वाणि परिभोक्तव्यानि । यावदयायुस्मासुपाक्षिर्येन भगवान्
 तेनाश्वासिं प्रपत्य भगवन्तमेतदवोचत् । यदुक्तं भगवता । अथ
 भिक्षोरेवं महान्ति कुशलमूत्राणि । कुचेमानि भगवन् कुश-
 लाणि तनुत्वं परिचयं पञ्चादानं गच्छन्ति । नाहसुपासे एवं
 क्षतिकुपहतिं च समनुपश्यामि यथा [अथवाचारी] यमहा-
 चारिषोऽन्तिवे दुष्टचित्तसुत्पादयति । तपोपासे रमाणि
 महान्ति कुशलमूत्राणि तनुत्वं परिचयं पञ्चादानं गच्छन्ति ।

1-1-01-01-100-1

² ~~mañjuṣrī~~ is wanting in Qikḥu., but confirmed by our Tib. version.

3. - Qilpts. 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 9

* So Ma.—Giles—Ma. has: "vādinām ca pāthyate. Prof. BENDALL, from Tib.: "Read "vādinām (P)"—According to his Tib. version, I should read: "vādinām api pāthāt." But our Tib. gives the correct equivalent of pāthyate: gams-te; the plural sign (rnam) is wanting.

6 Qiksis. : pagyadlham.

⁶ Cp. the reading of *Qikpa*.—Tib. *gyer-las gyab-pa* is *thug-pa* *kyab-pa* (read: *thug-pa* (= *māpa*, according to Foucaux).

Wanting in Ms., but our Tib. confirms the Chinese.

तस्मात्तर्जुपाद्ये इति त्रिष्विधं : कश्चिदप्युपायान्तरं त्रिष्विधं न
प्रदीयन्निष्ठातः । प्रागेव वृत्ति[७७-]ज्ञानके काव्य इति ।
यत्न एव चाह ।

न च द्वेषसमं पापं न च क्षान्तिसमं तपः ।

तस्मात् क्षान्तिं प्रयत्नेन भावयेद्विविधैर्नयैः ॥ २ ॥ ५

न च द्वेषस्य समं पापमशुभं । पुण्याभिभवहेतुरस्ति । न च
क्षान्त्या त्रिष्विधया समं तुल्यं तपः । सुमहापरिश्रमसाध्यता-
तुल्यं । यत्न एव तस्मात् । क्षान्तिं यमां सर्वतात्पर्येण भावये-
दभ्यसेत् । विविधैर्नागाप्रकारैरुपायैर्विचक्ष्यमाद्यैः ।

दृष्टधर्म एव द्वेषस्य दोषान् दृष्टपथेष्वपदर्शयन्नाह ।

10

मनः शमं^१ न गृह्णाति न प्रीतिसुखमश्नुते ।

न निद्रां न धृतिं याति द्वेषशल्ये हृदि स्थिते ॥ ३

पूजयत्यर्थमानैर्यान् येषपि चैनं समाश्रिताः ।

तेऽप्येनं हन्तुमिच्छन्ति स्वामिनं द्वेषदुर्भगं^२ ॥ ४

सुहृदोऽप्युद्विजन्तेऽस्माद् ददाति न च सेव्यते ।

15

संक्षेपाभास्ति तत्किं चित्क्रोधनी येन सुस्थितः ॥ ५

^१ Op. *infra* ad VI, 51; Div. Av. 197-25; Prajñāp. 418.

^२ Op. *Dhammapada* 184.

^३ Mincov: samam; Tib.: si-ba = Dev. sama.

^४ Op. *Gilgāda* 265-15.

^५ Op. *Anguttara*, IV, p. 96: Sātimittā subhāṣa on parivajjanti bodhiṃsa.

असं प्रग्रमं न गृह्णाति नाश्रयते । अतुपग्राम एव सदा
 देवानसुप्रव्यसितत्वात् । न प्रीतिसुखं सौमनससुखमभ्युते ।
 आप्नोति । तेनेवाकान्तत्वात् । न मित्रां न धृतिं चित्तसुखं
 लभते । कायचित्तसंतापकारिणि द्वेषग्रन्थे हृदयनिवासिनि ।

5 पूजयति सत्करोति कामसत्कारैर्यान् । येऽपि चारु-
 जीविनः । एवं द्वेषिणं क्षामिणमपकर्तुमिच्छन्ति । किमिति
 द्वेषदुर्भगं अप्रियमिति हेतुपदमेतत् ।

सुहृदो मित्रास्तपि । उद्विजन्ते उद्वस्यन्ति । अस्माद्द्वेषिणः ।
 दानोन्मुखोऽपि भृत्यवर्गेन सेव्यते गोपगम्यते । किं वज्रना ।
 10 इदमिह संक्षेपेणावधार्यतां । नास्ति तदुपग्रमकारणं किं चित्तेन
 कोपनः सुखं लभेत ।

चित्तस्य कर्कशावस्था द्वेषः । तस्योद्भूतवृत्तिस्तु क्रोधः ।
 यदग्राह्यं दियद्व्यप्यं क्रियते । इत्यनयोर्भेदेऽपि द्वयोरपि परि-
 वर्तय्यतया ऽभेदेनैव निर्देशः ॥

15 एवमिह दुष्टधर्मेऽपि द्वेषदोषानवगम्य तत्परित्यागाच्च यत्न-
 वता भवितव्यमित्याह ।

एवमादीनि दुःखानि करोतीत्यरिसंज्ञया¹ ।

यः क्रोधं हन्ति निर्वन्धात् स सुखीह परच च ॥ ई

एवं यथोक्तप्रकारेण दुःखानि जनयति [63^b] यस्मात्

¹ Tib. : Kho-bai dgra-yis de-la-sogs sdug-banal-dag ni byed-pi
 gyur = Krodhāripā evamādīni duḥkhāni kriyante.

तस्मात् यः सुखतात्मा । निर्वन्धात् गाढाभिनिवेशात् आरम्भ-
वीर्य इत्यर्थः । स सुखी इहलोके परलोके च ।

इदानीं द्वेषोपघाताय तत्कारणमुपहन्तुं व्यवस्थां कुर्वन्नाह ।

अनिष्टकरणाज्जातमिष्टस्य च विघातनात् ।

दौर्मनस्याशनं प्राप्य द्वेषो हतो^१ निहन्ति मां ॥ ७ ॥ ८

तस्माद्विघातयिष्यामि तस्याशनमहं रिपोः ।

आत्मात्मौघप्रसूते इष्टमिष्टे । आत्मात्मौघयोः सुख-
साधनमिष्टं । तदिपरीतममिष्टं । इति कल्पनाद्वैतमेवेतत् ।
न तु परमार्थतः किं चिदिष्टममिष्टं वा संभवति । तस्मान्
मिथ्याभिनिवेशवासनावशात् । अनिष्टस्य कारणाद् इष्टस्य
उपहगनाद् दौर्मनस्य मानसं दुःखमुपजा[य]ते । तस्मात्
तत्कारिणि तदिरोधिनि वा द्वेष उत्पद्यते । इति दौर्म-
नस्यमेव बलवद्भोजनं सन्धा सन्धसामर्थ्यः यन् द्वेषो निहन्ति
मां इति निश्चित्य तत्पुष्टिकारणं च हनिष्यामि प्रथमतः ।
तस्मिन् हते सुखमेव तस्य हगनात् । समूहघातं हतस्य पुनर- 15
त्यागाद्योगाच्च ।

ननु कोऽयमत्यर्थमभिनिवेशो भवत इत्याह ।

यस्मान्न मदधादन्यत्कृत्यमस्यास्ति वैरिणः ॥ ८ ॥

^१ So Dev.—Minarv and his Mss. : drsto—But Tib. : rtas-te : überflüssig, fett (SCHMIDT); brta-ba=dick werden; brta-byed-pa=nähren; brta-pa=sphita (FOUCAUX).—nus-pa rtas-nas=sambhṛtaśakti (supra ad IV, 45).

जज्ञात् मम कथं विहाय राशिदिवमपरं न किं विज्ञेयम्
वेरिषः करणीयमस्ति ॥

एवं देवदोषान्निभास्य सर्वोपायेन तद्विपक्षभूतां शान्ति-
मुत्पादयेत् । तच्च शान्तिकविधा धर्मसंगीतिरूपेऽभिहितम् ।
5 तस्यैव दुःखाधिवासनाशान्तिः । धर्मनिष्ठाशान्तिः । परा-
कारमर्पणशान्तिश्च ॥ तच्च तावदुःखाधिवासनाशान्तिसधि-
स्तथाह ।

अत्यनिष्टागमेनापि न क्षोभ्या मुदिता मया ।
दौर्मनस्येऽपि नास्तीदं कुशलं त्ववधीयते ॥ ६ ॥

10 'दुःखाधिवासनाशान्तिविषयोऽभि[64]ष्टागमप्राप्तदुःखनी-
यता । इष्टविधातप्राप्तश्च सुखाभिख्यप्नोति । ताभ्यां दौर्मनसं ।
ततो देवो जीनचित्ता वा ।

'अत एवाह चन्द्रप्रदीपसूत्रे । सुखेऽनभिख्यप्नोति । दुःखे-
ज्वेदुःखमिति ।

15 सुखनिषेधसूत्रेऽप्युक्तं । य इमे आद्यात्मिकाः शोकपरिदेव-
दुःखदौर्मनसोपायायाः । तान् चमते अधिवासयतीति ॥

1.1—Gibbs, 179, 11; cp. *Dharmasamgraha* OVII.—On the first Kānti, VI, 9-34; on the third, 35-54, on the second, 52. We have: *adhiṣṭāna*, *infra* ad VI, 29.

2—Tib.: *chos-la hes-par sems-pai bzod-pa*.

3 So H. Dev.; L3: 'syāpi; Minaev: 'syena nāsti.; See Commentary.

4.4—Gibbs, 179, 11-12.

5 Gibbs, has: *īdāṁ ca*.

6.6—Gibbs, 179, 11-12.

अतो यदि नाम मन गिरः स्थिते । तथापि न बोधा
न विकोपचितया सुदिता मया । सुदिता हि दौर्मनस्य-
प्रतिपक्षः । दुःखागमेऽपि प्रसुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात् ।
इति दौर्मनस्यनिराधाय सुदिता यत्नेन रक्षितव्या ॥ सुतः ।
दौर्मनस्येऽपि हते दृष्टविधाते सति नास्तीष्टं । नाभिधर्मितं ५
वेत्स्यति । अयं तु विशेषः स्यात् । कुग्रहं पुनरुपहन्यते ।

^१ सुदिता चार्थाद्यमति सूत्रे वर्णिता । तत्र कतमा सुदिता ।
या [बुद्ध]धर्माणामनुसरणात् प्रीतिः प्रसादः प्रामोद्यं चित्त-
स्यानवलीनता अनवमृद्यता अपरितर्षणता । सर्वकामरतीना-
मपकर्षणात् सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानं । चित्तस्य प्रामोद्यं ।
कायसौख्यं । बुद्धेः संप्रहर्षणं । मनस उत्प्लवः । तथागत-
कायाभिनन्दनरतिरिति विस्तारः^१ ।

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यसुत्पद्यत इत्याह ।

यद्यस्येव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं ।

अथ नास्ति प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं ॥ १० ॥ १५

यदि चेद्विधातनिवर्तनाय अनिष्टोपनिपातप्रतिषेधाय च
प्रतीकार उपायान्तरमस्ति । तदा दौर्मनस्येन तत्र किं ।

1.1 = Qikāts. 188, 4-7.

^१ Qikāts. has : yāvad dharmānu^१; Tib. : gañ sahs-rgyan

^२ This line occurs in Qikāts. 180, 2; the next one, written in margin, is necessary and is confirmed by Tib. of Qi.

तदेवानुष्ठौयतां । अथ नास्ति । तदापि दौर्मनसेन तत्र किं ।
न किं चित्तयोजनं । उपायाभावात्सर्वथा [७४^b] गतमेतत् । इति
विचार्य दौर्मनस्य निवर्तनमेव वरं ॥

अभावाद् दुःखमबाधकं भवतीति प्रसाधयितुमुपक्रमते ।

5 दुःखं^१ न्यक्कारपादुष्यमयश्चेत्यनीप्सितं ।

प्रियाणामात्मनो वापि शचोश्चेतद्विपर्ययात् ॥ ११ ॥

दुःखं कायिकं मानसिकं च । इति द्विविधं । तत्र कायिकं
दण्डादिघातजं । मानसिकं न्यक्कारादिनिमित्तं । तत्र न्यक्कारो
धिक्कारः^२ । पादुष्यं मर्मघट्टनावचनं^३ । अयश्चाकीर्तिः वैगुण्य-
10 प्रकाशनं । इत्येतत्सर्वमनभिज्ञपितं । यदि परेषां शिवं मनु ।
तदर्थमाह । प्रियाणां । आत्मीयत्वेन ये स्त्रीकृताः प्रेमस्थानं ।
तेषामात्मनस्य । दुःखादिकारकस्य पुनः शचोरेतद्विपर्ययात् ।
तस्य दुःखादिकमभीष्टमेव ।

तत्र दुःखासहिष्णुतां तावन्निराकर्तुमाह ।

15 कथं चित्तमभ्यते सौख्यं दुःखं स्थितमयत्नतः ।

दुःखेनैव च निःसारः^४ चेत्तस्माद् दृढीभव ॥ १२ ॥

1 Nyakkārapāruṣyam for metrical reasons.—Tib. : bzñas dañ tsaig-rtsub
dañ. The Khānti pāramī (Jātaka, I. 22, 24) : sammānana-avamānana-kṣama.

2 Tib. : han-pa byed-pa.

3 The compound is new.—ghaṭṭanā, from Lexx. only.

4 Tib. has ; sdug-bśnal med-par des hbyun-med—aduḥkhena tēna (duḥ-
khena) apunarbhavaḥ = Without difficulty by suffering is gained the not being
reborn.—According to the Commentary : niḥsāra = das 'Herauskommen'
= It is by duḥkha alone that one can escape from duḥkha.

महता प्रयत्नेन कुशलपद्ममुपसेव्य कदा चित्कर्हि चित्तु-
दुर्लभं संसारे साग्रवं^१ सुखं सम्भवे । दुखं तु सर्वदा सुलभं ।
अयमसिद्धत्वात् । इति तदभ्यासो न दुष्करः । सर्वदा परि-
चितत्वात् । किं च संसारनिःसरणोपायोऽपि दुःखमेव ।
तथापि पाथेयरूपतया तत्परिग्रहो युक्त एव । यत एवं
तस्मात् । हे चित्त दुःखानुभवनाय दृढीभव । मा कातरता-
माश्रयस्व ॥

अपि चेदं दुःखं महार्थसाधकत्वात् सोढुमुचितं । इति
मनसि कर्तव्यं । इत्याह ।

दुर्गापुचककर्णाटा^२ दाहच्छेदादिवेदनां ।

‘वृथा सहन्ते मुक्त्यर्थमहं कस्मात्तु कातरः ॥ १३ ॥

दुर्गापुचकाः चण्डीसुताः । महानवमौसमयादिषु^३ चिराच-
मेकाहं वा उपोष्य गात्रदाहच्छेदनभेदनं कुर्वन्तो दुःखां वेदनां
निष्कलमेवानुभवन्ति । तथा कर्णाटदेशादिसमुद्भूता[65*]
दाक्षिणात्या^४ उपरि^५ नामलिखनमात्राभिमानतः परस्परं 15

1 Cp. *Śikṣāśāstra*.

2 Dev.: Kārṇātā.

3 So M.—Minaev: mūḍhā; Tib. has: don-med.

4 Cp. *Āṣṭvinaṣṭkulanavamyām devivratam*, Aufrecht, *Oxf. Cat.* 285*.

5 Cp. Aufrecht, *op. cit.*, dākṣiṇātya, °ācārya, °tantra, kārṇātadeśa (258*); Weber, *Vajrasūci*, p. 258; Roussel, *Cosmologie hindoue* p. 318, from *Bhāgavata-purāṇa*: Bhakti narrates her life to Nārada: “I was born in Dravida, I have grown up in Kārṇātaka...”

6 Tib.: gon-mai miñ = uttaranāma°; upari = gon-du.

सर्वमाणा अनेकानिः कारकाभिर्दुःखमनुभवतो जीवित-
मप्यनुजनि । अहं तु अपरात्मनीः परमदुर्लभमुद्भवाभवाच्च
कृतोत्साहः । दुःखैः कक्षात्कारणात् कातरौभवामि ॥

आदितत् । अत्यल्पदुःखं कथं चित्तोदुं प्रकथते । अर-
5 अरणात्रिरन्धेदनादिदुःखं गरकादिदुःखं वा सुखार्थं कथं तु
सोढव्यमित्यत्राह ।

न किं चिदस्ति तदस्तु यदभ्यासस्य दुष्करं^१ ।

तस्मान्मृदुव्यथाभ्यासात् सोढव्यापि महाव्यथा ॥ १४ ॥

आद्याभ्यासकक्षादि कौशलादि मृदुमध्यातिमात्रदुःखानु-
10 भवनादि वा । वस्तु न तद्विद्यते किं चिदभ्यासगोचरो न
भवति । सर्वसेवाभ्यासादात्मसात्कारं प्रकथत इति भावः ।
यस्मात्तस्मात् । अत्यल्पतरादिव्यथाभ्यासात्गरकादिमहाव्यथापि
सोढुं ।

यथोक्तं^२ । तथाप्यदुःखाभ्यासपूर्वकं कष्टकष्टतराभ्यासः सिध्यति ।
15 यथा आभ्यासवशात्सत्त्वानां दुःखसुखसंज्ञा । तथा सर्वदुःखो-
त्थादिषु सुखसंज्ञाप्रत्युपपन्नानाभ्यासात् सुखसंज्ञैव प्रत्युपनिवृत्ते ।
एवं^३ निव्यन्दकसं^४ च सर्वधर्मसुखाक्रान्तं नाम समाधिं प्रति-
समते^५ ।

1 Op. Qikāda, 180-13, 265-8 and note.

2 S = Qikāda, 181, 7-11.

3 The reading of Qikāda is possibly better : etanni^६; but Tib. : de-lar-na.

4 Tib. : rgyu-mthun-pai hbras-bu yah ..., According to Foucaux, same translation in Lalita, 58.-(rgyu-ba-arotas, praśāra; mthun-pa-samsa etc).—See Mahāvastu II, 546.

उद्दंशदंशमशकक्षुत्पिपासादिवेदनां ।

महत्कण्डूादिदुःखं च किमनर्थं न पश्यसि^१ ॥ १५ ॥

उद्दंशादिकृतदुःखमनर्थं किं न पश्यसि । तदयत्नचिद्धं
मृदुव्याभ्यासनिमित्तमस्येव इति भावः ॥ पुनरन्यथा स्वचित्तं
५ दृढयितुमाह ।

शीतोष्णदृष्टिवाताध्वव्याधिबन्धनताडयैः ।

सौकुमार्यं न कर्तव्यमन्यथा वर्धते व्यथा ॥ १६ ॥

सुकुमारतरचित्तस्य हि दुःखमत्तितरां बाधकं भवति ।
दुःखेऽपि दृढचित्तस्य विपर्ययः ॥ ननु दृढीकरणेऽपि चित्तस्य
दुःखमसङ्गमेवेति । अत्राह ।

के चित्स्वशोणितं दृष्ट्वा विक्रमन्ते विशेषतः ।

परशोणितमप्येके दृष्ट्वा मूर्च्छां व्रजन्ति यत् ॥ १७ ॥

तच्चित्तस्य दृढत्वेन कातरत्वेन चागतं ।

दुःखदुर्योधनस्तस्माद्भवेदभिभवेद् व्यथां^२ ॥ १८ ॥

१५ न खलु दृढचित्तस्य किं चिदशक्यं नाम । तथा हि के
चिदीरपुङ्खाः संग्रामभूमौ स्वशोणितमपि पश्यन्तोऽधिकतरं
शौर्यमाभजन्ते । के चित्पुनः कातरचित्तसंततयः परदधिर-
दर्शनादपि मरणान्तिकं दुःखमनुभवन्ति ।

^१ Tib. : don-med sdug-bshal cis ma mthob : anartham duḥkhaṁ kasmān na dṛṣṭam.

^२ Tib. : de-bas gnod-pa khyad-bsad-ciñ : sdug-bshal-rnams-kyis mi haugs-byos = tasmād vyathām abhībhavan duḥkhair adharāpiyo bhavet.

एतदुभयमपि चित्तस्येतरेतराभ्यासविपर्ययात् । इति मत्वा
दुःखदुर्योधनो नाधिगम्यो भवेत् । दुःखैरप्यकम्प्यत्वात् ।
ततोऽभिभवेद्वाचा । न पुनस्तथाभिभूयते ॥

इत्यमप्यभिभवेद्वाचामित्याह ।

दुःखेऽपि नैव चित्तस्य प्रसादं क्षोभयेद् बुधः । 5
संग्रामो^१ हि सह क्षेशैः^२ युद्धे च सुलभा व्यथा ॥ १९ ॥

प्रसादं पूर्वोक्तं नावसादयेद्विचक्षणः । कुतः यस्मात् । क्षेश-
ग्रन्थुभिः सह संग्रामोऽयमारब्धः । संग्रामे च व्यथा नाम न
भवेदिति दुर्लभं । व्यथा सुखमेव ॥

न[66^३] नु तथापि दुष्करमिदमतीव दृश्यत इति । अत्राह । 1

उरसारातिघातान्ये प्रतीच्छन्तो जयन्त्यरीन्^४ ।
ते ते विजयिनः शूराः शेषास्तु मृतमारकाः ॥ २० ॥

अभिमुखमभिभवन्तः^५ शत्रुं । तत्प्रहारान् वचःस्थलेन प्रती-
च्छन्तो ये जयन्ति समरे रिपून् । ते ते शूरपुरुषाः^६ पर-
रिपुविजयादिह सम्भविजयौ प्रशस्यन्ते । ये पुनरन्ये हस्त- 15

^१ So Ms. (second hand) = ..°dhano' nadhi°.

^२ So L^२, M.—Minaev has : saṅgrāme hi..., and so Tib : gyul-hgyed-la; but see Commentary.—With saṅgrāma cp. *Qikāśa* 364^{१३}.

^३ The Tib. version is the following : sdug-bśhal thams-cad khyad-bsad-nas se-sdañ-la-sogs dgra hjom-s-pa : sarvaduḥkhāny abhibhūya dveṣādyarim jayanti.

^४ Orig. scribe : °bhavanti; second scribe : °bhavantā.

^५ Tib. : mchog-tu dgra; mchog-ma = para, uttama, parama, etc.

प्रज्ञादिभिरभिभवन्ति प्रभुं । ते चाकिंचित्करतया नृत्तमा-
रकाः^१ जुगुप्सुनीया एव शूरेः ॥

इतोऽपि गुणदर्शनाद्दुःखमधिवासयितव्यमित्याह ।

गुणोऽपरश्च दुःखस्य यत्संवेगान्मदच्युतिः ।

८ संसारिषु च कारुण्यं पापान्नीतिर्जिने स्पृहा ॥ २१ ॥

अथमपरः शुभहेतुर्गुणो दुःखस्यास्य संबोधिमार्गानुकूलः ।
यद्दुःखस्य समावेशे मनसि संवेग उपजायते । तस्माच्च यौवन-
धनादिकृतस्य मदस्य च्युतिर्भङ्गो जायते । संसारिषु च संसार-
दुःखपौडितेषु कदशाचित्तं । पापस्य फलमिदमिति मत्वा
१० पापाद्भयमकरणचित्तं च । बुद्धे च भगवति स्पृहा भक्तिः
श्रद्धा चित्तप्रसादश्च । भगवानेव हि दुःखचयगामिनं मार्ग-
मुपदिष्टवानिति ॥

परप्रत्ययोत्पन्नदुःखाधिवासनाय परानुग्रहाह ।

पित्तादिषु न मे कोपी महादुःखकरेद्यपि^२ ।

१५ सचेतनेषु किं कोपः तेऽपि प्रत्ययकोपिताः^३ ॥ २२ ॥

पित्तादिदोषचयात्मकमेव शरीरं । ते च तथाविधाहार-
विहारवैगुण्याद् विषमावस्थां प्राप्ता व्याधीन् जनयन्तः सर्वदुःख-

१. The compound is new.

२. Minarov has: °dubkhākareṣv; but Comm. : °janayanti.

३. Kopita translated by bakal-ba = urged on, influenced. (and, pre-ter).
The pitta-days are said "kopita" when troubled (krobhita).

चेतसो भवन्ति । तथापि न तेषु मम क्रोधः । अचेतनत्वात् ।
न ते संचिन्त्य दुःखदायकाः । किं तर्हि । स्वकारणसामयी-
बलेन प्रकोपमुपगताः । यद्येवं सचेतनेषु किं क्रोधः । किं न
स्यादिति चेत् । तेषुपि पूर्वकर्मापराधात् स्वकारणसामयीप्रको-
पिता दुःखदायका भवन्ति । इति पिप्सादिवत्तेष्वपि न पुज्यते ६
मम क्रोधः ॥ [66^b] उभयत्रापि समानं कारणाधीनत्वं ।

इत्युपदर्शयन्नाह ।

अनिष्यमाणमप्येतच्छूलमुत्पद्यते यथा ।

अनिष्यमाणोऽपि बलात्क्रोध उत्पद्यते तथा ॥ २३ ॥

सप्रत्ययोपजनितसामर्थ्येभ्यः पिप्सादिभ्योऽनभिप्रेतमपि शूल- 10
मवश्यमुत्पद्यते यथा । तथा स्वहेतुपरिणामाधिगतशक्तिभ्यो
दौर्मनसादिभ्यः क्रोध उत्पद्यते । इति साधारणमनयोर्हेतु-
प्रत्ययाधीनत्वं ॥

अथ स्यात् । उक्तमथ सचेतनाः संचिन्त्य तथाविधानिष्ट-
कारिणः । न तु पुनरितरे तथेत्याह ।

15

कुप्यामीति न संचिन्त्य कुप्यति स्वेच्छया जमः¹ ।

उत्पत्स्य इत्यभिप्रेत्य क्रोध उत्पद्यते न च ॥ २४ ॥

तत्प्रत्ययसामयीमन्तरेण कुप्यामीत्येवं बुद्धिपूर्वकं संचिन्त्य
न जमः स्वीरं प्रकुप्यति । क्रोधोऽपि उत्पत्स्य इत्यभिसंधाय
स्यातन्मते नैवोत्पद्यते ॥

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणसिद्धमित्याह ।

ये के चिदपराधास्तु^१ पापानि विविधानि च ।

सर्वे तत्प्रत्ययबलात् स्वतन्त्रं तु न विद्यते ॥ २५ ॥

२ इदमप्रत्ययतामात्रमुपस्थितस्वभावं सर्वमिदं । न तु स्वा-
५ तन्त्र्यप्रवृत्तं किं चिदपि विद्यते ।

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेतना ।

न चापि जनितस्यास्ति^३ जनितोऽस्मीति चेतना ॥ २६ ॥

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति ।
या हि स्वहेतुपरिणामोपनिधिधर्मतया तथाविधं कार्यं
जनयति । न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्यापि
जनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेतना मनसिकारोऽस्ति^४ ।
तस्माच्चिर्यापारतया सर्वधर्माणां ।^५ अस्मिन् सति इदं भवति ।
अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । इतीदमप्रत्ययतामात्रमिदं जगत्^६ ।
नात्र कश्चित्स्वतन्त्रः संभवति । हेतुप्रत्ययाधीनत्वात्सर्वधर्माणां ॥

१५ स्यादेतत् । अस्यैव स्वतन्त्रं । यथा सांख्यानां प्रधानं । आत्मा

१ So Minaev; M. has: ° aparādhaḥ ca.

२ Cp. *Bodhic. f.* note ad 249,12 (p. 395); *Sarvadarśanas.* 20,21 and *Comm. to Qaṃkara* II. 2, 19.

३ I³ janitasyāpi.

४. Cp. *Qālistambasūtra* on *Pratītyasamutpāda* : ... *bījasya naivam bhavati* : "aham, aṅkuram nirvartayāmi" iti; *aṅkurasya naivam bhavati* : *aham bījena nirvartita* " iti. " *Qikṣās., Madhyamakavṛtti, Bodhic. IX, Abhidharmakośav.. Bhāmatī*, p. 354.

५-६. = *Madh. vṛtti*, 14,22, 50,11; *Muhāraṣṭu*, II, 285.7; *Majjhimanikāya* III. 68.28 *Bodhic f.* 307, 9. *Abhidharmakośa*, (Soc. As.) fol. 284-5.

च नैयायिकादीनामाकाशादयः । तत्किमुच्यते न किं चित्स-
तन्मिह विद्यते । [67*] इत्याशङ्क्याह ।

यत्प्रधानं किलाभीष्टं यत्तदात्मेति कल्पितं ।

तदेव हि भवामीति^१ न संचिन्त्योपजायते ॥ २६ ॥

यत्तद्भवतां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधान- 5
मित्यभिमतं । किलेति प्रमाणासंगतमेतदित्यरुचिं प्रकाशयति ।
यदपि तदस्तु किं चिदात्मेति कल्पितमध्यवसितं प्रमाणा-
संगतमेव । आह । यस्मात्तदेव स्वयमेव तदपरकारणाभावाद्
भवामि समुत्पद्य इति नाभिसंधाय^२ जायते ॥ कुतः । यस्मात्

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा । 10

तत् प्रधानादि प्रागसदेव । असतश्च बन्ध्यासुतादेरिव का
भवितुमुत्पत्तुमिच्छा भवेत् । अथ नासदुत्पद्यते किं चित् ।
केवलमव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थायां परिणाममात्रं । यद्येवं परि-
णामोऽपि कथमसमुत्पद्यते व्यक्तावस्था वा । परिणामस्य
व्यक्तावस्थायाश्च तत्त्वभावत्वे तस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । व्यतिरेके 15
संबन्धाभावः । संबन्धकल्पनायां चानवस्था । परतो विस्तरेण
प्रधानं निराकरिष्यते^३ ॥

स्यादेतत् । आत्मन्ययमदोष एव । न हि तस्य वयमुत्पाद-

1 Dev.: bhavānīti.

2 In margin: abhiprāyikṛtya; wanting in Tib.

3 IX, 127-138. For the present argumentation, see 136: vyaktasyānta
utpattir akāmasyāoi te sthitā.—Op. Madh. vṛtti. 6-7.

निष्कामः । सर्वथा नित्यसमावृत्तकारुण्यक इत्यर्थः । अथतु
नामैवं । तथापि सर्वथा स्वरविषयकस्य एवाकारुण्यादाभावात् ।
ततो नानापि निवर्तते

अनुत्पन्नं हि तज्जातिं क इच्छेद्भवितुं तदा । इति ।

- 5 भावेऽपि वा नास्य स्वात्मन्यपि प्रभुत्वमस्ति । प्रकृत्युपनामित-
मेव हि विषयमपि स भुङ्क्ते । तदा च विषयोपभोगात्प्राक्
तद्भोक्तृत्वमस्य नासीत् । पश्चादनुत्पन्नं च तत्स्वभावमेव¹ । अन्यथा
तस्य भोक्तृत्वायोगात् । तदुत्पादे च तस्याप्युत्पाद इति कथं
नात्मन उत्पाद इव्यत इति । तदेवं^[2] [67^b] पुनः

अनुत्पन्नं हि तज्जातिं क इच्छेद्भवितुं तदा ।

इत्याद्यातं ॥

अपरमपि दूषणमत्राह ।

विषयव्यापृतत्वाच्च³ निरोद्धुमपि नेहते ॥ २७ ॥

यद्यप्यसौ प्रधानोपहितविषयोपभोगाय प्रवर्तत इतीक्षते ।

- 15 तदा प्रागप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवृत्तिर्न युज्यते । अथ कथं चित्रव-
र्तते । तदापि विषये व्यापृतस्य निवृत्तिर्न स्यात् । एतदेवाह ।
निरोद्धुमपि नेहते । विषयोपभोगाच्चिवर्तितुमपि नोत्सृजते ।
तदा तस्य तत्स्वभावात् । तस्य च नित्यतया निवृत्तेः । निवृत्तौ
चानित्यत्वप्रसङ्गात् । नैयायिकादीनामात्मनो व्यपदेशो नित्यत्वात् ।

20 विशेषमपि तस्याह ।

1 So Ms.

2 Miller and text Ms.: विरोद्धुमपि नेहते. — Tib.: yul-la rtag-ta gyos-
par-bas hgag-par.

नित्यो अचेतनश्चात्मा व्योमवत् स्फुटमक्रियः ।

अचेतनं साक्षादिह विशेषः । अन्यत्र समानता । तत्र
नित्यः पूर्वापरकालयोरेकस्यभावः । अचेतनस्य अचित्स्यभावो
ब्रह्म इत्यर्थः । अन्यचेतन्ययोगाच्चेतयते । व्योमवत् व्यापी । अतः
एव स्फुटं व्यक्तमक्रियः । यदाह ।

5

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयं ।

स्वतो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥

तथा चाकिंचित्कर एवासौ कश्चिदपि कार्ये ऽनुपयोगात् ॥ 10
अथापरसहकारिप्रत्ययसंनिधौ निष्क्रियस्यापि तस्य क्रियाप-
गम्यते । यदुक्तं

ज्ञानयत्नादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते । इति ।

अथाह ।

प्रत्ययान्तरसङ्गेऽपि निर्विकारस्य का क्रिया ॥ २६ 15

ज्ञानयत्नादिप्रत्ययान्तरसंपर्के ऽपि नित्यत्वाच्चिर्विकारस्य पूर्व-
स्य[68]भावादप्रच्युतस्यात्मनः का क्रिया ॥ नैव क्रिया युज्यते ।

1 Quoted ad ix. 58 (p. 295, 20): naiyāyikavad vñiṣṣikā api.

2 Quoted ad ix. 72 (p. 304, 26). Our MS. has: labhyate; but Tib.: bod. —
The second line is the following: Sukhaduḥkḥādisamvittisamavāyinaḥ ka
bhoktṛtā. — These buddhistio quotations may perhaps be found in the
Tarhājñāla by Bhāravivaka?

यः पूर्ववत्क्रियाकाले क्रियायास्तेन किं कृतं ।
तस्य क्रियेति संबन्धे कतरत्तन्निबन्धनं^१ ॥ ३०

यथा पूर्वमक्रियाकाले तथा क्रियाकाले ऽपि यः । तेन
कारकसम्भावविकलेन क्रियायाः किं कृतं । येन प्रत्ययान्तरसङ्गे
५ तस्य क्रिया व्यवस्थाप्येत ॥ अपि च । उभयसंबन्धाभावात्
तस्यात्मनः क्रियेयमिति संबन्धे कतरत्तदन्वनिमित्तं । नैवास्ति
किं चित् ॥

विस्तरेण चात्मनो निराकरिष्यमाणत्वादीश्वरस्य^२ च न
सतन्त्रः कश्चिदपि संभवति । एवमस्मात्तन्त्र्यं सर्वं च प्रसाध्योप-
१० संहरन्नाह ।

एवं परवशं सर्वं यद्वशं^३ सो ऽपि चावशः ।

‘निर्माणवद्वेषेषु भावेष्टेवं क कुप्यते’ ॥ ३१

एवमुक्तमद्येन परवशं परायत्तं सर्वं बाह्याध्यात्मिकं वस्तुजातं ।
तर्हि यद्वशं^४ तदपरायत्तं भविष्यतीति चेत् । न । यद्वशं सो
१५ ऽपि चावशः स्वहेतुपरतन्त्रः । एवं स हेतुरपि स्वहेतोरित्यना-

१ Minaev : katarattam ni°; L: katarantu. Tib.: de-yi byed-pa hdi yin
ges, hbrei-bar hgyur-ba gan-gig yod = tasya kriyeyam iti... (cp. Comm.)

२ On iṣvara, see IX, 119-126 ; on ātman, IX, 58-60.

३ = yasya vage sthitam sarvam, so ‘pi...

४ Minaev has: nirvāṇavad; L² nirmāṇa; so Tib.: de-ltar ṣes-na sprul-
lta-bui dños-po-kun-la hkhro mi hgyur (= evaṃ jñātvā nirmītasadṛṣasarva-
bhāveṣu na kupyate).—Comm.—MS. has also: nirvāṇa, p. 187; 4, 10. Cp. V. 57
supra.

५ L² kupyase.—According to the Comm.: kupyatām.

६ So MS., clearly written the old sign of e anteceding.

दिसंवारपरंपरायां न स्ववर्णिता^१ क चिदपि संभवति । अतो
निर्वाणपाराः सर्वधर्मा इति । कः कस्य द्रुहति परमार्थतः
येनापराधिनि क चित्कस्य चिदपराधे तस्य दोषो युक्तः ।
इदमेवाह । निर्वाणवत् सर्वव्यापारकल्पनाविगमात् । अचेष्टेषु
निरीक्षेषु सर्वधर्मेष्वेवं सत्सु क कुप्यतां । न युज्यते प्रेषावता 5
क चिदपि कोप इति भावः ॥

स्यादेतत् । एवं श्लोकं समर्थयतो द्वितीयं विधत्त इत्या-
ग्रह्यमाह ।

वारणापि न युक्तैवं कः किं वारयतीति चेत् ।

समर्थितन्यायेनैव वारणापि निवर्तनमपि निर्वाणवदचेष्टेषु 10
भावेषु न युक्ता । एवमिति यदा किं चिदपि स्वतन्त्रं न स्या-
[68^b]ते । सर्वं प्रत्ययसामर्थ्यं प्रतीत्य जायते । तदा
न युक्ता । यदि वानैवं तथापि कथं न युक्ता । को वारयति
स्वतन्त्रः कर्ता किं निषेधं स्वतन्त्रप्रवृत्तं वारयतीति चेत् ॥
अयमभिप्रायः । न हि समाने ऽपि न्याये क चित्प्रवृत्तिः क 15
चिन्निवृत्तिर्युज्यते । एकच निवृत्तौ सर्वत्रैव निवृत्तिर्युक्ता न
तु क चिदेव न्यायस्य सामान्यत्वात् । तस्माद्युक्तमेतत् । वारणा
न युक्तेति । यद्येवं मन्यसे ऽचोत्तरमाह ।

युक्ता प्रतीत्यता यस्मादुःखस्योपरतिमंता ॥ ३२^१

¹ svavaṇin, ² pītā are new.

² Tib. : de-la brten-nas sdug-bshal-rnams rgyun-obad hgyur hdod mi-yig
med-tat pratītya duḥkhānām uparatir istā na syuktā.—Dev. : yuktāb...
tasmād...

युक्ता वारणाः । कुतः प्रतीत्यता^१ । इदं प्रतीत्येदमुत्पद्यते
इति प्रतीत्यसमुत्पन्नता यस्मादस्ति विद्यापारेष्वपि भावेषु ।
अतो वारणा युक्ता । ततो न व्याघातः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि
विद्यापाराः सर्वधर्मास्तथापि प्रतीत्यसमुत्पादवशात्पारतन्त्र्यमुप-
५ दर्शितं । एवं परवशं सर्वमित्यादिवचनात्^२ । ततो ऽविद्यादि-
प्रत्ययवशादुत्तरोत्तरः कार्यप्रवाहः संस्कारादिरूपः प्रवर्तते ।
पूर्वपूर्वनिवृत्तौ निवर्तते । एतद्योत्तरच^३ विस्तरेण प्रति-
पादयिष्यते ॥ तस्माद्दुःखस्य संसारस्योपरतिर्निवृत्तिरभिमतता^४ ।
अतो देवादिपापप्रवृत्तिवारणा संगच्छते । तां प्रतीत्य तथा-
१० विधमभ्युदयनिःश्रेयससम्भावं फलमुत्पद्यते ॥

संप्रतं प्रकृतमेव योजयिष्यामः ।

किं वा दृष्टव्यम्यायकारिणं ।
अस्येत्येवं मत्वा सुखी भवेत् ॥ ३३
सर्वं तस्मादभिनेतरमपकारिणं^५ प्रतीत्य
१५ सुखमेवावगमनीयं । कुतः । ईदृशा अपकारकरणीयहेतवो
ऽप्यभिनेतरस्य वा । इत्येवं निश्चित्य सुखी भवेत् । दौर्मनसं
न कुर्वीत [४९] ॥ किं च दुःखोपनिपातेन चित्तचोभेऽपि न
दुःखस्य निवृत्तिरस्तीत्युपदर्शयिष्यामः ।

^१ Tib. : brten-nas-so = pratitya.

^२ Supra VI, ३१.

^३ IX, ७५.

^४ We have : yuktā vāraṇā, pratityatā yasmād asti, tasmāc ca sarvasāraṇa-
divrttiḥ, abhīmatā.

^५ Pratitya samutpannam

^६ Tib. : mi-mdaḥ dah cig-ṣos = amitram itarāṁ ca.

यदि तु खेच्छया सिद्धिः सर्वेषामेव हेदिर्ना ।

न भवेत्कस्य चिदुःखं न दुःखं कश्चिदिच्छति ॥ ३४

न ज्ञात्वेच्छामापेक्षानभिमतं निवर्तते अभिमतं चोपदिहति
हेतुमन्तरेण । तथात्वे सति न भवेत्कस्य चित्सत्त्वस्य दुःखं ।

किमिति । न दुःखमात्मनः कश्चिदिच्छति । ससुखाभिजायिष 5
एव हि सर्वसत्त्वाः ॥

दुःखाधिवासनाद्यान्तिमभिधाय^१ इदानीं^२ परापकारमर्षण-
द्यान्तिसुपदर्शयन्नाह ।

प्रमादादात्मनात्मानं बाधन्ते कण्टकादिभिः ।

भक्तच्छेदादिभिः क्रोधादुरापस्यादिसिप्तया ॥ ३५

उदन्धनप्रपातैश्च विषापय्यादिभक्षयैः ।

निघ्नन्ति के चिदात्मानमपुस्याचरणेन च ॥ ३६

यदैवं क्लेशवश्यत्वाद् घ्नन्त्यात्मानमपि प्रियं ।

तदैषां परकायेषु परिहारः कथं भवेत् ॥ ३७

अवमोचितकरिता प्रमादः । स्वयमेव स्वकायं कण्टक- 15

खाणुककृकपाकपशुकरादिभिर्दुर्गमार्गेषु^३ कर्मप्रवृत्ताः । कण्टका-

क्षारवज्रयनादिभिर्वा बाधन्ते । तथा भोजनपानपरिहारा-

१ VI, ३-३४.

२ VI, ३५-५०.

३ khāṇ, cp. Bendall's note ad Qūṇḍa. 102, 1; kaṭhalla (Pāṇi)
Mahāvaṣṭu (Burnouf, Lotus, 353.)

दिभिः^१ । किमिति कोपात् । अथन्वपरदारभनादि सन्धु-
मिच्छया वा ।

उदन्धनं ऊर्ध्वसन्धनं । प्रपातः प्रपतनं पर्वतादेः । अस्माग्नि-
प्रवेशादिभिः । विषापथ्यादिभक्षणेः । अत्याहारातिपानादिभिः ।
५ निघ्नन्ति मारयन्ति के चिन्मोहपुरुषा आत्मानं स्वकायं पर-
वधादिभिः । अपुण्यचरणेन च । परवधाभिप्रायाः संप्रामादिव्य-
सुग्रहक्रियया च ।

यदैवसुक्तक्रमेण क्षेत्रवश्यत्वात् क्षेत्रपरतन्त्रत्वादेते सत्त्वा
आत्मानमपि प्रियं वक्ष्यन्ति पौडयन्ति । तदैषां परकायेषु
१० परशरीरेष्वपकारविरतिः कथं स्यात् ॥

अपपाचनेवेते न देवस्थानं । इत्याह

उत्पद्यतेषु प्रवृत्तेष्व्वात्मघातने ।

इत्या नास्ति क्रोध उत्पद्यते कथं ॥ ३८

पिशाचैरिव यक्षेणु । एषु । अपकारकारिषु । उक्तमयेन
१५ प्रवृत्तेष्व्वात्मघातने परापकारदारेण वा । न केवलं न तावत्
[६९^२] अपा नास्ति । औदासीन्यमपि साधूनां तत्रायुक्तं । देव
उत्पद्यते कथं । अपाक्षानेविति विपर्ययो महान् ॥

१. Parihāra, see Childers, s. voo. "Ab. (Abhidhānappadīpikā) gives also to this word the meaning of vajjana, "avoiding," as in Sanskrit; but of this I have not as yet met with any example."—This meaning imposes itself in our text.

२. Mohapurnas (not in P.W.) very common, Lankāv. 65, 15, 114, 9, etc. Op. mohavarga, ibid. 111, 16.

एवमपि स्वचित्तं निवारयेदित्याह ।

यदि स्वभावो बाह्यानां परोपद्रवकारिता ।

तेषु कोपो न युक्तो मे यथाग्नौ दहनात्मके ॥ ३८

तथा हि विकल्पद्वयमत्र बाह्यानां वृथगजनानां यथेतादृश
एव स्वभावः^१ परोपद्रवकारिता नाम । तदा न खलु स्वभावाः^२ ५
पर्यनुयोगमर्हन्ति^३ किमिति परापकारं कुर्वन्ति ते । इति
परिभाष्य तेषु दोषो न युक्तो मे । तद्यथाग्नौ दहनस्वभावे
दाहकरणात् । अन्यथा तदभावे तत्स्वभावताद्यानिप्रसङ्गात् ।

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह ।

अथ दोषो ऽयमागन्तुः सत्त्वाः प्रकृतिपेशणाः । १०

तथाप्ययुक्तस्तत्कोपः कटुधूमे यथाम्बरे ॥ ४०

अथ दोषो ऽयमागन्तुरन्य एव न तत्स्वभावभूतः सत्त्वाः
पुनः प्रकृतिप्रभास्वरचित्तसंतापतया^४ पेशणा अकुटिलस्वभावाः ।
दोषा हि दुष्टस्वभावा न तत्स्वभावाः सत्त्वाः । तथाप्ययुक्तस्तेषु
सत्त्वेषु पेशस्वभावेषु कोपः । कस्मिन्निव । कटुधूमो यस्मिन्नि- १५
वाम्बरे । न हि कटुता नाम निर्मलस्याकाशस्य स्वभावः । अपि
तु धूमस्य । अतश्च तद्दोषेण धूम एव दोषो^५ युज्यते । नाकाग्रे
प्रकृतिपरिशुद्धे । तस्माद्दोषेणैव कोपो युज्यते न सत्त्वेषु ॥

^१ MS. : etādṛṣā eva svabhāvāḥ. No plural sign in Tib.

^२ No sign of the plural in Tib.

^३ MS. : paryanupayogam.

^४ Cp. prakṛtinirmala, prabhāsvartā, Bodhic. IX, 269.14 ; prakṛtiprabhā-
varaviṣuddhi (Lakṣāv. 80.3).

^५ MS. : doṣo.

अपि च यदेव हि प्रधानं दुःखकारणं तच्च युक्तो भवेत्कोपो
नाप्रधाने । इत्याह ।

मुख्यं दण्डादिकं हित्वा प्रेरके यदि कुप्यते ।

द्वेषेण प्रेरितः सो ऽपि द्वेषे द्वेषो ऽस्तु मे वरं ॥४१

- 5 काये हि दण्डप्रहारादभावितचित्तस्य दुःखं समुत्पद्यते ।
ततोऽदण्ड एव मुख्यं दुःखकारणमिति । तत्रैव कोपो युक्तः । अथ
परप्रेरितस्य दण्डस्य को दोषः । तेन प्रेरक एव द्वेषो भवति ।
एवं तर्हि द्वेषेण सो ऽपि दण्डप्रेरकः [70^a] प्रेरित इति
द्वेषे द्वेषो मम युक्तो न प्रेरके ॥

अपि च । नादत्तं किं चिदुपभुज्यते सुखं दुःखं वा ।
विचिन्त्य परापकारे ऽपि न तत्र चित्तं प्रदूषयेत् ।

मयापि पूर्वं सत्त्वानामीदृश्येव व्यथा कृता ।

तस्मान्मे युक्तमेवैतत्सत्त्वोपद्रवकारिणः ॥ ४२

- 15 पूर्वं जन्माक्षरे मयापि सत्त्वानामेवंविधेन पीडा कृता
यस्मात् । अणुपरिशोधनन्यायेनोचितमेव समैतत्परापकार-
कारिणः । तत्कर्मफलपरिपाकादिति भावः ॥

यद्यस्य कारणं तस्मादेतदुत्पद्यते । नान्यस्मात् । इति
परामृश्य परापकारं मर्षयेत् । इत्युपदर्शयन्नाह ।

अपि च अहो हि गन्तव्यं दुःखसागरं तत्र गच्छेत् ॥३॥

बुद्धिमान, बुद्धिमान

Page 1-7 2/18/68
Page 1-6 2/18/68

Enc. 1-8 @ /6/ each

THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

VII, Vols. XI and XVII, and Vol. XII

...
Society from 1860 to 1899 inclusive at \$10 per
to date @ 18/ per No.

50

to date @ 10¢ per No.
 The Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (12),
 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (12), 1851 (12), 1852 (12),
 1853 (12), 1854 (12), 1855 (12), 1856 (12), 1857 (6), 1858 (6), 1859 (6), 1860 (6),
 1861 (6), 1862 (6), 1863 (6), 1864 (6), 1865 (6), 1866 (6), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (6), 1870 (6),
 1871 (6), 1872 (6), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (7), 1878 (7), 1879 (7),
 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (6), 1887 (7), 1888 (7),
 1889 (10), 1890 (11), 1891 (11), 1892 (8), 1893 (8), 1894 (8), 1895 (8), 1896 (8),
 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (8) & 1901 (7), @ 1/8 per No. to Members and @ 2¢ per No. to
 members.

—The figures enclosed in brackets give the number of No. in each name.

enary Review of the Researches of the Society from 1794-1854 3

et al. of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by

L. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4

Shedd's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society

Extra No., J. A. S. B., 1866)

Logue of Mammals and Birds of Durmah, by E. Blyth (Extra No. 1, S. B. 1875)

roduction to the Maithili Language of North India

conclusion to the Maithili language of North Bihar, by G. A. ...
 Person. Part II. Chrestomathy and Vocabulary. ...

erson, Part II, Onrestomathy and Vocabulary Extra No.,
S. E. 1882.

...
-ni-Musharrabin

...	\$
logue of Fossil Vertebrates	\$

logue of the Library of the Asiatic Society, Bengal. Lx. IV. A. 812. 2

Shah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV. @ 10/- each. 82

mu-l'-l'm ir-ri'zi, 168 pages with 17 plates, 4to. Pp. 1

Snatu-l-ilm

bhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each

and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera

I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 5/ each. 16

aya-ool-Isalām

an Dictionary, by Csoma de Koros. 10

Grammar

unpublished, Parts I & II @ 1/8/

catalogue of the paintings, statues, &c., in the collection of the Emperor of Russia.

Society of Bengal by C. R. Wilson...

Illustrating the Ancient Geography of Egypt by
 H. H. Keesee, A. M., 1890

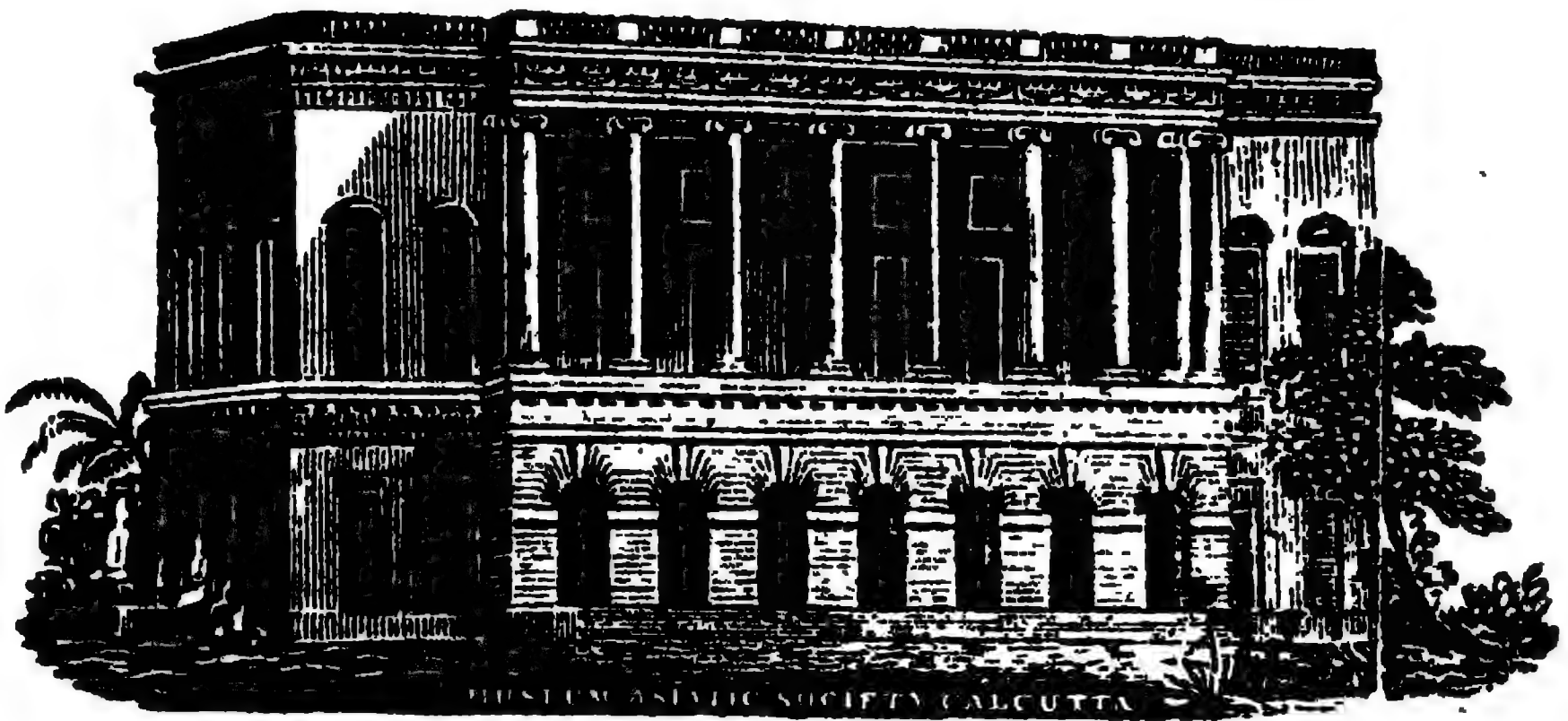
J. E. H. No. 2 of 1899

transcripts, Encs. 1-29 @ 1/ mm

rit Literature, by Dr. R. L. Mitra

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1090.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1904.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	5
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	0	12
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	8
Āṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	1	8
Aphorisms of Sāṃdilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Aṣṭavaiśya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kālpalātā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	9	0
Bāla Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1	0	6
Baudhayana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	1	8
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	0	12
Qatadusani, Fasc. 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-4	4	2
Qatasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
*Qaturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1	20	4
Qlokavartika, (English) Fasc. 1-4	3	0
*Qranta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	5	4
Ditto Qāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each Vol 4, Fasc. 1,	6	0
Qrī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-6...	2	4
Kāla Mādhaṇa, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ 12/ each	1	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradipōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-11 @ /6/ each	7	8
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-8 @ /12/ each	6	0
*Mīmāṃsā Darṣana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	14	2
Mūlavyavartika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
Mūlaka, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ each	5	4
Mūlaka-pradiphi Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	2	10
Mūlaka-pradiphi Fasc. 1-4	1	8
Mūlaka-pradiphi, (Text)	0	10
Mūlaka-pradiphi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	8	6

तच्छस्त्रं मम कायश्च द्वयं दुःखस्य कारणं ।

तेन शस्त्रं मया कायो गृहीतः कुच कुप्यते ॥ ४३

अविकलकारणसामग्री हि सर्वकार्यस्य कारणमिति
प्रमाणपरिनिश्चितं । सा चात्र तथाविधा विद्यते । तथा हि
तस्यापकारिणः शस्त्रं खड्गादि मम कायश्च । एतद्वयं सामग्रौ रूपं 5
दुःखस्य कारणं । इति समर्थकारणसङ्गावे ऽपि कार्यं कथं नोत्प-
द्येत । अन्यथा तत्तस्य कारणमेव न स्यात् । 'ततोऽन्यदपि तत्
उत्पादयोगः । तस्माद्यदि कारणोपनायके कुप्यते तदा स्वात्म-
न्यपि कोपो युक्तः । यतः स्वयमपि दुःखकारणं वहत्युपनयति
च भवान् । आत्मन्यकोपे परचापि न युक्त इति भावः ॥ 10

प्रकारान्तरेणोक्तमेवायं स्पष्टयन्नाह ।

गण्डोऽयं प्रतिमाकारो गृहीतो घट्टनासहः^१ ।

तृष्णान्धेन मया तत्र व्यथायां कुच कुप्यते ॥ ४४

शरीराकृतिरयं पक्वगण्डो^२ मया गृहीतः । सर्वदुःखहेतु-
त्वात्सर्वोपमर्दसहः । आकोटनताडनादिभिरप्यभेद्यत्वात् । दुःख- 15
परिहाराय सुखप्राप्तये च या तृष्णाभिलाषः । तदन्धेन पिहित-
प्रज्ञालोचनेन तस्यां व्यथायां सत्यां कुच कुप्यते । न हि गण्डस्य
कुशादि[70^b]संपर्कजे दुःखे क्व चिद्विवेकतः कोपो युक्तः ॥

1 = tatsāmagrito, nyad api kāraṇam syāt, tata... ?

2 Tib. : ṣu-ba mi-yi gzugs hdra-ba reg-tu mi-bzod sdug-bnal-can = gaṇḍaḥ
(= abscess) puruṣa(= śarīra)rūpasamaḥ sparṣana-asahaḥ duḥkhī.... But
Comm. : sarvopamardasahaḥ...abhedyatvāt. On pratimā, see *Qikṣās.* 358, 16;
on gaṇḍa, *Ang. Nikāya* IV, 386.

3 Ms. : pakṣa°, but Tib. ; ṣu-ba smin-pa.

अपि च । यः कार्येणानर्थी^१ तेन तत्कारणमेव परिहर्तव्यं
भवेत् । अहं तु विपर्यस्तमतिरिति विमर्शमुपदर्शयन्नाह ।

दुःखं नेच्छामि दुःखस्य हेतुमिच्छामि बालिशः ।
स्वापराधागते दुःखे कस्मादन्यत्र कुप्यते ॥ ४५

५ दुःखं दण्डाद्यभिघातजं नेच्छामि । तस्य पुनः कारणं
शरीरं प्रत्यपकारणं चेच्छामि बालिश इति बालधर्मो विपर्यासः ।
तस्मात्कारणात्स्वकाये यदुःखं तत्स्वापराधागतमेव । इति कस्मा-
दन्यत्र तत्सहकारिमात्रे कुप्यते ॥

आत्मवधाय स्वयं संस्कृतशस्त्रस्यैवान्यत्र मम कोपो न युक्त
१० इत्याह ।

असिपत्नवनं यद्वद्यथा नारकपक्षिणः ।

मत्कर्मजनिता एव तथेदं कुत्र कुप्यते ॥ ४६

असिपत्नवनं नरकसमुद्भवं । अस्य एव पक्षाण्यस्येति कृत्वा ।
असिग्रहणं प्राधान्यात् । अन्यदपि शस्त्रं नारकदुःखहेतुर्यन्त्रं च^२ ।
१५ वने तस्मिन्निवासिनो गृध्रोऽलूकवायसादयः पक्षिणो यथा मत्क-
र्मजनिता एव दुःखहेतवो भवन्ति । नान्यदत्र दुःखकारणमस्ति ।
तथेदमपि परशस्त्रादिकं दुःखहेतुर्मत्कर्मजनितमेव । इति कुत्र
कुप्यते ।

१ Ms. : kāryeṇānadhī tena. ; Tib. : hbras-bu don-du mi gñer-pa des...—
(Byañ-chub, don-du gñer=prārthayed bodhim). Should the conjecture be
right, *anarthin*, with a new meaning=*anabhilāṣin*.

२ Ms. yantram evanasya tannivāsino.... But Tib: hkrul-hkhor dan
mtshon-cha gzan-dag kyañ bzuñ-ño (=grhitāni). nags-thsal de-na gnas.....

इत्थमपि विपर्यास एवायमित्युपदर्शयितुमाह ।

मत्कर्मचोदिता एव जाता मय्यपकारिणः ।

येन यास्यन्ति नरकान्मयैवामी हता ननु ॥ ४७

येन मदौघेन कर्मणा चोदिताः प्रेरिता एव मयि पूर्व-
हतापकारे ऽपकारिणो जाताः सन्तो नरकान्यास्यन्ति । तेन 5
मयैवामी अपकारिणो हता ननु । खचित्तं संबोधयति ।
नामीभिरहं हतः । अयमभिप्रायः । यदि नाकरिष्यमहमीदृशं
कर्म तदैतेऽपि नापकारिणो ऽभविष्यन्ति । मत्कृतेनैव कर्मणाप-
कारिणो भवन्ति ॥

उपकारिष्वेव [71^a] मोहादपकारिवुद्धिर्ममेति कारिका- 10
द्वयेन दर्शयन्नाह ।

एतानाश्रित्य मे पापं क्षीयते क्षमतो बहु ।

मामाश्रित्य तु यान्त्येते नरकान् 'दीर्घवेदनान् ॥ ४८

अहमेवापकार्येषां 'ममैते चोपकारिणः ।

कस्माद्विपर्ययं कृत्वा खलचेतः प्रकुप्यसि ॥ ४९

15

एतानपकारिण आश्रित्य निमित्तीकृत्य । मम पापं पूर्व-
जन्मकृतपरापकारजनितं क्षीयते तद्दुःखानुभवनविपाकेन चयं
याति । क्षमतः छान्तिमालम्बमानस्य । बहु अनेकपर्यायेण कृतं ।

1 According to the Comm. : tīvrā².

2 So M. L².—Minaev : mayaito.

मामाश्रित्य मत्कर्मचोदिता एवमप्यपकारं कृत्वा पुनरेते नरकान्
तीव्रवेदनाम् दुःसहदुःखानुभवान् यान्ति ॥ अत उक्तक्रमेण
अहमेवापकार्येषामित्यादि सुबोधं ॥

ननु यद्यपकारौ भवान् तर्हि भवत एव नरकगमनमुचितं
५ न त्वेषामित्याह ।

भवेन्ममाश्रयगुणो^१ न यामि नरकान्यदि^२ ।

एषामच किमायातं यद्यात्मा रक्षितो मया ॥ ५०

या प्रत्यपकारनिवृत्तिनिष्ठा एतन्ममाश्रयमाहात्म्यं नरक-
गतिनिवृत्तिहेतुः । नरकाच्च यामि तदात्माश्रयमाहात्म्यबलेन ।
१० न तु पुनरेषां दुराश्रयतया नरकेषु ममापतनमिति भावः ।
एतदेवाह । एषामित्यादिना ॥ अयमच समुदायार्थः । यद्यह-
मपकारौ सन्नपि^३ केन चिदुपायकौशलेन नरकाच्च यामि ।
तदैषामुपकारिणां^४ किमायातं । किमपचीयते । का चतिरित्यर्थः ।
मया तावदेकेन [रक्षिता न] भवन्तामन्ये^५ रक्षित आत्मा च
१५ भवेत् । न चैतावता किं चिदेषां न्यूनाधिकं गुणदोषेषु स्यात् ॥

१ Minaesv : āṣrayaguno. ; Tib. : bsam-pa = M. L⁸ : āṣaya°.

२ Tib. : gal-te bdag-la bsam-pa yi yon-tan yod na, dmyal mi bgro :
yadi mayy āṣayaguno bhaven, narakam na yāmi.

३ As said *supra* l. 3.

४ Possibly apakāriṇām ; but the *apakāriṇaḥ* are said to be *upakāriṇaḥ*.

५ Ms. illegible and from a second hand : bhavatām anyam r°.—Tib. : re-
zig bdag-ñid goig-pas khyed-cag gzan ni ma bsrūṅs-la, bdag-ñid ni bsrūṅ-
ba yin te = tāvad ātmanā ekena anyasmin eva na rakṣite ātmā eva rakṣito
bhavet.—kyed-cag = plural of the pronoun of the second person the Tib.
translator failed to understand this clause.—According to Prof. Kern : mayā
tāvad ekena [na] bhavatā, manye, rakṣita ātmā ca bhavet.

ननु यदि नामैवं तथापि भवतो ऽपि न युक्तमात्मरक्ष-
सुपकारिकतस्तथा । इत्याशङ्क्याह ।

अथ प्रत्यपकारी^१ स्यां तथाप्येते न रक्षिताः ।

हीयते^२ चापि मे चर्या तस्मान्नष्टास्तपस्विनः ॥ ५१

यदि दण्डादिघा[71^b]तं कुर्वत्सु प्रत्यपकारी भवेयं । तथाप्येते^३
न रक्षिता भवन्ति । न कश्चिदेवां प्रतीकारो नरकगमनादिषु
कृतः स्यात् ॥ प्रत्युत । ताडितेनापि मया न प्रतिताडितव्यं ।
तथा । सर्वसत्त्वेषु न मैत्रचित्तं मया निचेष्टव्यं^४ । अन्तगो न
दग्धसूणायामपि प्रतिघचित्तमुत्पादयितव्यं^५ । इत्यादेर्वोधि-
सत्त्वचर्याया मम हानिरेव स्यात् ॥ तस्मादेतर्हि प्रतीकारोपाया- 10
भावात्तपस्विनो वराका रक्षितुमशक्यत्वाग्रहा दुर्गतिपतिता
एव । इत्युपेक्ष्यन्ते^६ तावदिदानीं । पश्चात्तदुपायमधिगम्य
तत्करिष्यामि यथैषां दुःखमणुमाचकमपि न स्यात् ॥

तदेवं परापकारमर्षणक्षान्तिं प्रतिपाद्य^७ । अधुना धर्मनिध्या-
नक्षान्तिमुपदर्शयितुमाह ।

15

मनो हन्तुममूर्तत्वान्न शक्यं केन चित्क चित् ।

शरीराभिनिवेशात्तु कायदुःखेन^७ बाध्यते ॥ ५२

1 Minaev : pratyayakārī.—L⁸ : syāt tathā...

2 L⁸ : kṣīyate.

3 Ms. : mayā niçaitavyam ; but Tib. : spañs-par mi-bya-ba.

4 Cp. VI, 1, in *fine*.

5 Ex conj. (=na sattvāpekṣā kriyate). Ms. : upekṣante—Tib. : de-ltar-na re-zig btañ-sñoms-su byas la : evaṃ tāvad upekṣāṃ kṛtvā.

6 Cp. ad VI, 8 and 35.

7 Ex conj.—Minaev, M, L⁸ : oittaṃ duḥkhena..., L¹ Dev : kāyo.—Tib. : lus hdi sdug-baṅal-dag-gis gnod = kāyo 'yaṃ duḥkhair bādhyate.

द्विविधं दुःखमविचारतो बाधकमुपजायते । कायिकं मान-
सिकं चेति । तच्च मनसि न कसिद्दृष्टादिकं दातुं शक्तः ।
अमूर्तत्वात्मनसः । इति तदुद्भवं दुःखं परमार्थतो न संभवति ।
कल्पनाकृतं तु दौर्मनस्यादिकं विद्यते । एतदेव दर्शयति ।
5 शरीरेत्यादिना । ममेदं शरीरमिति विकल्पाभ्यासवासना-
वशात् कायदुःखेन चित्तं विहन्यते ॥

¹ तथापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमित्याह ।

न्यक्कारः² परुषं वाक्यमयशब्देत्ययं गणः ।

कायं न बाधते तेन चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि ॥ ५३

10 न्यक्कारादिगणः समूहः कायस्य दुःखहेतुर्न भवति । न हि
कायस्यायं कं चिदुपघातं करोतीति येन तेन चेतः कस्माद्धेतोः
प्रकुप्यसि ॥

अथापि स्यात् । यदि नाम न्यक्कारादयः कायस्य बाधका
न भवन्ति [72¹] तथापि तच्छ्रुत्वा मयि लोकानामप्रसन्नं चित्त-
15 सुत्पद्यते । इति मया नेष्यन्ते । इत्याशङ्क्याह ।

मय्यप्रसादो योऽन्येषां स किं मां भक्षयिष्यति ।³

इह जन्मान्तरे वापि येनासौ मे ऽनभौषितः ॥ ५४

भवतु नामैवं तथापि विचारणीयमेव । मयि न्यक्कारादि-
अवशाद्यो ऽयमप्रसादो जनानां स किं मां भक्षयिष्यतीहलोके

¹ tatra = kāye.

² Minaev : nyakkārāparusaṃ vākyam—M. : nyakkārah.—Tib. : brñas
dañ tshig-rtsab smra-ba dañ.

³ Tib. : bdag-la sa-bar mi byed na, bdag ni çii-phyir de mi hdod.

परलोके वा । येनासौ लोकाप्रसादो ममाग्रिधः । इति विचार्य
न कर्तव्यो ऽवाभिनिवेशः ॥

अस्ति वाचाभिनिवेशकारणं लाभविघातो नामेत्याह ।

लाभान्तरायकारित्वाद्यद्यसौ मे ऽनभौक्षितः ।

नङ्क्ष्यतीहैव मे लाभः पापं तु स्यास्यति ध्रुवं ॥ ५५ ५

तथा हि न्यङ्कारादिश्रवणादप्रसादो लोकानां । तस्माच्च
लाभोपनामनवैमुख्यं । ततो ऽसौ न्यङ्कारादिर्गणो ममानिष्ट
इति चेत् । तदयुक्तं । नङ्क्ष्यति विनश्वरधर्मतयापगमिष्यति ।
इहैव प्रतिनियतैरेव दिनैर्मम लाभः । न तु परलोकानुबन्धी
भविष्यति । तन्निमित्तं न्यङ्कारादिकर्तृषु क्रुध्यतो यत्पापं तदेव 10
परं स्यास्यति । परलोकानुबन्धि भविष्यति । ध्रुवमिति अपरि-
भुक्ते तत्काले तस्याविनाशात् ॥

इदमपि चाचालोचनीयं ।

वरमद्यैव मे मृत्युर्न मिथ्याजीवितं 'चिरं' ।

यस्माच्चिरमपि स्थित्वा मृत्युदुःखं तदेव मे ॥ ५६ 15

इदमेव वरं श्रेष्ठं यस्माभाभावादस्मिन्नेवाहनि मे मरणमस्तु ।
न तु पुनः परापकारदारेण लाभप्रतिज्ञाभ्यामिथ्याजीवितं¹ चिरं
दीर्घकालं । कुतः । यस्मादुत्तरकालमपि जीवित्वा मरणान्तं

¹ Mithyā-ājīva is well-known, see *Qikṣāḍa*. 287, II. *Saṃ. n.* III, 289 ;
Majjh. III, 75.

हि जीवितं^१ । इत्यवय्वभाविनो मृत्योर्दुःखं तदेव मम । चाप-
त्यादर्पशतात्यये भविष्यति तदेवेदानीं मम विद्यमाणम् । इति
चिरजीवितेष्वविशेषः ।

इतो ऽप्यविशेष एवेति श्लोकद्वयेन द[72^b]र्शयन्नाह ।

- ५ स्वप्ने वर्षशतं सौख्यं भुक्त्वा यश्च विबुध्यते ।
मुहूर्तमपरो यश्च सुखी भूत्वा विबुध्यते ॥ ५७
ननु निवर्तते^२ सौख्यं द्वयोरपि विबुध्योः ।
सैवोपमा मृत्युकाले चिरजीव्यस्त्यजीविनोः ॥ ५८

- यथा कश्चित्स्वप्नोपलब्धं वर्षशतं सुखमुपभुज्य विबुध्यते ।
१० अन्यः पुनः क्षणमात्रं । स तावन्मात्रेण सुखिनमात्मानं मन्यते ।
अनयोर्द्वयोरपि स्वप्नोपलब्धोपभुक्तसुखयोः प्रतिविबुद्ध्योः सतोः
तदुपलब्धं विनष्टं सुखं न निवर्तते । जायदवस्थायां नानुवर्तते ।
स्मरणमात्रावशेषत्वात् । सैवोपमा स्वप्नोपलब्धसुखयोरिव पुरु-
षयोर्मृत्युकाले मरणसमये चिरजीविनो ऽस्त्यजीविनस्य ॥ ननु^३
१५ निवर्तते सौख्यमिति । स्वार्थेऽप्यण्^४ ॥

इत्यस्य मित्याजीवितेन^५ ॥ अस्मादपि लाभालाभयोर्न
कश्चिद्विशेष इत्युपदर्शयन्नाह ।

१ This formula which puzzled James d' Alwis (op. Max Müller, *Dhamma-
pada*, 148) is common in Sanskrit and Pāli books.

२ Minaev : na tan nivartate L^३ : pravartate.—See Commentary.

३ Ms. tu. '

४ saukhyam = sukham.

५ See VI, 56.

सन्धापि च बह्वक्षमाभाङ्गं चिरं सुखा सुखान्वयि ।

रिक्तहस्तश्च नमश्च यास्यामि सुषितो यथा ॥ ५६

प्रचुरतरङ्गाभाङ्गं सन्धापि समावाद्य चिरकालमुपभुञ्ज्य
सुखान्वयि । पुनर्द्व्युत्पन्नमधिगम्य रिक्तहस्तश्च तुच्छहस्तः । न
तंसाक्षात्तद्भादौषदपि पाथेयं गृहीतं । नापि सुखात्किं चित्परि- 5
ग्रिष्टमवस्थितं । 'कटिसूत्रकमात्रमपि न परिशेषितमिति नमश्च
चौरैः परिसुषित इवास्मात्सोकात्परं लोकं यास्यामि ॥

स्यादेतत् । अख्येव विशेषो लाभस्य चौरादीनामविधाता-
दायुःसंस्काराणामुपस्तम्भाच्चिरतरकालं जीवितं स्यात् । ततश्च
पूर्वकृतपापस्य विदूषणासमुदाचारादिना परिश्रयं शिष्टासंवर- 10
परिरक्षणैर्न बोधिसिद्धिसेवनादिना च कुशलापचयश्च च वृद्धिः
कुर्वीत । यदुक्तं ।

यावच्चिरं जीवति धर्मचारी

तत्रतत्प्रसूते कुशलाप्रवाहं । इति [73^a] ।¹

अतो साभाङ्गरायकारिणि युक्त एव प्रदेव इत्याशङ्क्यमाह । 15

पापक्षयं च पुण्यं च साभाज्जीवन् करोमि चेत् ।

साभावुक्तप्रमाणे जीवन् विप्रसाधः । पापक्षयं च पुण्यं च
करोमीत्यदि मन्त्रसे । नचेतदितः समधिकं दोषमप्यस्तमि-
धीयत इत्याह

¹ Kaṭisūtra = girdle, "pagne."—Form in 'ka is new.

² I cannot give exact reference.

पुण्यक्षयश्च पापं च लाभाय क्रुध्यतो ननु ॥ ६०

लाभार्थं लाभनिमित्तं तदन्तरायकारिणि द्वेषं कुर्वतः
सुकृतक्षय एवोपजायते । यदुक्तं सर्वमेतत्सुचरितमित्यादिना^१ ।
अयं तु विशेषः । अद्यान्तिसमुद्भवस्य पापस्य रागिरभिवर्धते च ॥

5 अथापि स्याद्यथा कथं चित्तावचिरकालं लाभान्जीवितं
स्यात् । तावतैव नः प्रयोजनं । इत्याह ।

यदर्थमेव जीवामि तदेव यदि नश्यति ।

किं तेन जीवितेनापि केवलाशुभकारिणा ॥ ६१

न खलु बोधिसत्त्वस्येतरसत्त्ववज्जीवितं निःप्रयोजनमेवाभि-
10 क्षयितं । किं तर्हि संभाराभिसंवर्धनार्थं पापक्षयार्थं च । तद्यदि
सुकृतक्षयनिमित्तमेव तस्यात् । तदा किं तेन तादृशेन जीविते-
नापि केवलाशुभकर्मकरणशीलेन । निन्दितमेव तदिति भावः ॥

स्यादेतत् । न लाभान्तरायकारितया ममावर्णवादिनि
प्रतिषेधितसमुत्पद्यते । किं तु गुणप्रच्छादनादिकर्मणा दुःख-
15 हेतुत्वात् । इत्याह ।

अवर्णवादिनि द्वेषः सत्त्वान्नाशयतीति चेत् ।

परायणस्करे ऽप्येवं कोपस्ते किं न जायते ॥ ६२

अथशोऽभिधायिनि योऽयं भवतो विद्वेषः । सोऽवर्णवादी

दोषाविष्कारणाहुषप्रच्छादनाच्च तां^१ नाशयति । इति मत्वा
 चेद्यदि स तन्निमित्तकः ॥ अथ वा सत्त्वान्^१ लोकाभाशयति^२ ।
 अवर्णवादेन मयि निपादयति । स्वयमप्रसन्नचित्तस्तेषामपि
 चित्तमप्रसादयतीत्यर्थः । इत्यवर्णवादिनि देशसेत् । उच्यते ।
 तदा [73^b] योऽपि परेषामन्यसत्त्वानामयशः प्रकाशयति तत्रापि ५
 कोपस्ते किं न जायते । सोऽपि चावर्णवादी सत्त्वाभाशयति ।
 तदस्मिन्नपि युक्तरूप एव कोपः ॥

अचोत्तरमाशङ्क्यन्नाह

परायत्ताप्रसादत्वादप्रसादिषु ते क्षमा ।

परेष्वन्येषु सत्त्वेष्वायत्त आश्रितोऽप्रसादोऽस्येति । अन्यसत्त्वान् 10
 विषयीकृत्य समुत्पन्न इति । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । परा-
 श्रिताप्रसादत्वादप्रसादिष्वप्रसन्नचित्तेष्ववर्णवादिषु तव क्षमा
 शान्तिरुत्पद्यते । आत्मचित्तमेव पृच्छति । अत्राह ।

क्लेशोत्पादपरायत्ते क्षमा नावर्णवादिनि ॥ ६३

यदि यः परायत्ताप्रसादः तत्र क्षमा भवती भवति । तदा 15
 अस्मिन्नवर्णवादिनि किं न क्षमा । किंरूपे । क्लेशोत्पादनपरा-
 यत्ते क्लेशानामुत्पादपरतन्त्रे । परायत्ताप्रसादत्वं क्षमाहेतुस्तुल्य-
 सुभयत्रापि । इत्यर्थः ॥^३

1 There are, according to the Comm., two acceptable readings : *sa tvāṁ nācayati*, *sattvān* (= *sams-can*) *nācayati*. There is no obvious difference in the Ms. between *tva* and *tva*.

2 As the *aprasāda* is a cause of *vināṣa*. Cp. *supra ad V, 80*.

3 "Yo yasminn aprasannacittāḥ, na tasminn ev āprasannacittas, tatkle-
 ṣṣu^३ tv aprasannaḥ." Such I take to be the meaning of the sentence.

प्रतिमाद्युपघातकारिषु अद्वावशादपि प्रतिधत्तं गोत्याद-
चित्तव्यमित्याह ।

प्रतिमास्तूपसद्वर्मनाशकाक्रोशकेषु च ।

न युज्यते मम द्वेषो बुद्धादीनां न हि व्यथा ॥ ६४^१

- ५ नाशका विकोपयितारः । आक्रोशका दोषबुद्ध्या वैरुप्या-
भिधायिनः । तेषु न युक्तो मम द्वेषः । कुतः । यस्माद्बुद्धादीनां
बोधिसत्त्वार्थमादकप्रत्येकबुद्धानां वितथाभिनिवेशप्रसूतात्मयाह-
निवृत्तेरभिव्यक्ताभावात् व्यथा चित्तपीडासृष्टं दौर्मनस्यं
नास्ति । इति भावः ॥ अतः प्रतिमादिविनाशकेषु द्वेषचित्तं
१० गोत्यादचित्तव्यं । तथा विद्वद्बुद्धधर्मकारिषु^२ कस्यैव तु युज्यते तेषु
साधूनां । अन्यथा तत्र विशेषाभावात्पापमेव केवलमुपजायते ।
यदि पुनर्धर्मतो निवारयितुं शक्यते । तदा न दोषः ॥

यदपि च धर्मकामतया सुदमातापिचाद्युपघातकारिषु द्वेष-
चित्तमुत्पद्यते तदपि विभिवा[७४^३]र्यमेव । इत्याह ।

- १५ गुरुसालोहितादीनां प्रियाणां चापकारिषु ।

पूर्ववत्प्रत्ययोत्पादं दृष्ट्वा कोपं निवारयेत् ॥ ६५

गुरवो धर्ममार्गोपदेष्टारोऽकुशलपचनिवर्तयितारः । सासो-

१ Op. *Brahmajālasutta*, I, १, ३: "Brethren, if outsiders should speak against me, or against the Doctrine, or against the Order, you should not on that account either bear malice, or suffer heart-breaking, or feel ill-will. If you, on that account, should be angry and hurt, that would stand in the way of your own self-conquest" (Rhys Davids).

२ The compound is new.

हिताः सोदरा । अन्येऽपि ज्ञातिवगोचरान्वादादयः । तेषामप-
कारिषु । तथा प्रियाणां प्रेमस्नानानां पापकारिषु कौपं
निवारयेत् । इति संभयः । कथं पूर्ववत्प्रत्ययोत्पादं दृष्ट्वा ।
यदुक्तं ये के चिदपराधाद्येत्यादिना । अतः सर्वेऽप्यमी पूर्वक-
र्मापजनितमेव फलमुपभुञ्जते । नात्र कश्चित्प्रतीकारहेतुरस्ति ॥ ५
तदनेन यथापरसमये देवगुरुद्विजातिस्नातापिद्वप्रवृत्तीनामर्थे पापं
कुर्वतोऽपि न दोष इति मतं । न तथेहाभिमतमित्युक्तं भवति ।

किं चेदमपि वस्तुतत्त्वं मनसिकुर्वता न सत्त्वेषु चित्तं दूष-
यितव्यमित्याह ।

चेतनाचेतनकृता देहिनां नियता व्यथा ।

10

सा व्यथा चेतने दृष्टा क्षमस्वैनां व्यथामतः^१ ॥ ६६

समस्तकार्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकत्वेनावधारितं साम-
ग्रीयवर्णं कारणं । सा च सामग्री वस्तुधर्मतया का चित्क चित्स-
मर्थस्वभावा । तत्र चेतनेन कृता वस्तुपादादिप्रचारेण । अचे-
तनेन दृष्टग्रन्थरोगादिना । तथापि चेतनावद्यापारोऽस्येव । 15
साक्षात्पारम्पर्यकृतस्तु विशेषः । स्वयमेव यदुच्छ्रया वा लोष्टकु-
श्याद्यभिघातजनिता वा देहिनां शरीरिणां नियता व्यथा
नियमेन समुत्पद्यते । नान्यदितो व्यथाकारणमस्ति ॥ सा चैवं
द्विविधकारणसामग्रीप्रसूतापि चेतने सविज्ञानके काये दृष्टा
प्रमाणपरिनिश्चिता । अतस्तदेव तदुत्पत्तिस्थानं । नान्यत् । 20

1 See supra VI, 15.

2 I cannot give reference but to V, 84.

3 Minaev has: vyathān manah — See the Commentary

अचेतने वेदनायोगात् । ततो यद्यस्योत्पत्तिस्थानं तत्तच्चैव
भवति । नान्यत्र । यथा पद्मे पद्मजं न सखे ॥ अतोऽस्माद्या-
यात्स्वमस्य सहस्रैनामनन्तरकथितो[74^b]भयरूपा¹ व्यथा ॥

तदानीमुभयोरपि साधारणदूषणतया क चिदपि कोपो
5 न युक्त इति कथयितुमाह ।

मोहादेकेऽपराध्यन्ति कुप्यन्त्यन्येऽपि मोहिताः² ।
ब्रूमः कमेषु³ निर्दोषं कं वा ब्रूमोऽपराधिनं ॥ ६७

- आत्मात्मौययाहाभिनिवेशविपर्यासादेके के चिदपराध्यन्ति
दण्डादिना । समाक्रोशादि वा वदन्तः⁴ सदोषमात्मानं कुर्वन्ति ।
10 अन्ये पुनस्तदपराधेन कुप्यन्ति हस्यन्ति । विमोहिता मोहादेव
स्वकृतकर्मफलसंबन्धमनुसरन्तोऽविद्यावरणात् । प्रतिताडना-
क्रोशादिकमारभन्ते ॥ इत्थं ब्रूमः कमेषु क्रेशराक्षसावेश-
वशीकृतेषु निर्दोषं । कं वा ब्रूमोऽपराधिनं दोषवन्तं । उभये-
षामपि साधारणदोषत्वात् ॥
15 इदमपि चात्मगतमेव चिन्तयता प्रतिषक्षितं निवर्तयित-
व्यमित्याह ।

कस्मादेवं कृतं पूर्वं येनैवं बाध्यसे परैः ।
सर्वे कर्मपरायणाः कोऽहमपान्यथाकृतौ ॥ ६८

¹ Ms. : kathitabhaya^o ; ubhaya from the Tibetan.

² So Min.—According to the Commentary : anye vimohitāḥ.

³ M, L³ : kīmeṣu.

⁴ Ms. : vadantaḥ—Tib. : brdeg-pa am brgyad-bkag smra-bni—tāḍanaṁ
nigrahaṁ vā vadantaḥ. . . .

कक्षात्कारणात् किमित्येवमेतत्फलं हेतुकर्म कृतं । येनेति
लौकोक्तिरेवा^१ । यदित्यस्यार्थं यदेवं । यदि वां येन कर्मसा-
मर्थ्येन हेतुना । आक्रोशबन्धनताडनादिभिः बाध्यसे पीड्यसे
परैरन्यैः । ननु यदि नामैवं तथापि प्रतीकारो युक्त इत्याह सर्व
इत्यादि । सर्वे दुःखहेतवः कर्मप्रत्ययोपजनितप्रवृत्तयः । इति 5
कोऽहमचान्यथाकृतौ^२ तत्फलनिवर्तनाय । न कश्चित् । फलदा-
नोन्मुखस्य कर्मणः केन चिन्निवर्तयितुमशक्यत्वात् ॥

इदं पुनरपि युक्तरूपमित्याह ।

एवं बुद्धा^३ तु पुण्येषु तथा यत्नं करोम्यहं ।

येन सर्वे भविष्यन्ति मैत्रचित्ताः परस्परं ॥ ६६ 10

एते सत्त्वाः कर्मक्षेत्रपरायत्ताः परस्परमसमञ्जसकर्म-
कारिणो निवर्तयितुमशक्या इति । एवं बुद्धा ज्ञात्वा पुनः
पुण्येषु कुशलेषु कर्मसु तथा यत्नं करोम्यहं । तेन प्रकारेण
वीर्यं समारभे । येन तथाविधं सामर्थ्यं [75a] प्रतिलभ्य समार्गे
प्रवर्तिताः सन्तः सर्वे मैत्रचित्ता हितसुखविधानतत्पराः परस्पर- 15
मन्योन्यं भविष्यन्ति ॥

द्रोहचित्तं विनिवर्त्य प्रियवस्त्रपघातकारिणि लौकिकोदा-
हरणेन द्वेषं निवर्तयेदिति लौकिकद्वयमुपदर्शयन्त्याह ।

1 Tib.: hjig-rten-pai smra-bai thsul-lo

2 Tib. Text-translation: bdag-gis hdi-la ci-ste bkon? = anam atra kim
vairi?

3 Tib. mthoñ-nas = dr̥ṣṭvā.

दृष्टमाने गृहे यददग्निर्मत्वा गृहान्तरं ।

तृणादी यच्च सज्येत तदाक्षय्यापनीयते ॥ ७० ॥

एवं चित्तं यदासङ्गाद्व्यते देववह्निना ।

तत्क्षणं तत्परित्याज्यं पुण्यात्मोद्वाहशक्त्या ॥ ७१ ॥

- 5 एकस्मिन् गृहे ऽग्निना दृष्टमाने यथा तस्माद्गृहादन्यद्गृहं
गृहान्तरं गत्वा । अग्निर्यच्च तृणकाष्ठादौ सज्यते सगतिः ।
तदन्तर्गतमन्यदपि वस्तु मा धात्रीदिति शक्त्या । तदाक्षय्याप-
नीयते पृथक्त्वा निर्धार्यते । इति दृष्टकर्म प्रकृतेऽपि योज-
यन्नाह । एवमुद्वाहोद्वाहशक्त्या चित्तं मन्ते यच्च वस्तुन
10 आसङ्गादासङ्को दद्यते परित्यज्यते देववह्निना प्रतिष्ठापनत्वेन
तदासङ्गस्थानं वस्तु तत्क्षणं न काष्ठान्तरपरित्याज्येन परित्याज्यं ।
तथाभिनिवेशः परिहर्तव्यः । किं कारणं । पुण्यात्मा शरीरं
पुण्यास्कन्ध इति यावत् । तस्योक्तकर्मणोद्वाहः परिचयो मा
भूत् । अन्यथा गृहान्तर्गतपदार्थवत् प्रदेववह्निस्तमपि ददेत् ॥
15 अपि च । लाभ एवायं सज्यो यन्मनुष्यदुःखैर्नरकफलं कर्म
विपश्यते । इति प्रतिपादयन्नाह ।

मारुखीयः करं क्षिप्वा मुक्तयेत्किमभद्रकं ।

मनुष्यदुःखैर्नरकान्मुक्तयेत्किमभद्रकं ॥ ७२ ॥

¹ Minaev: sajjeta; Ms.: sahyeta. Tib.: rtava-sogs gan la mched-byed-pa.—mched-par-byed-pa=ausbreiten, weithin verbreiten (Schmidt).—Mched-pai me=eine Feuersbrunst.

² Minaev: tathākṛtya; but L³, M: tadāk°; Tib.: de-ni phynh-ste doṅ'-yin.—Phynh-ba (hbyin)=avakṛta, nirvāsita.

यो हि मारणमर्हति स यदि हस्यमाणं क्षिप्त्वा सुच्यते ।
तदा न^१ का चित्कतिरस्य । प्रत्युत जन्मजातमात्मानं मम्यते ।
अत्यल्पमिदं मरणदुःखात्करणीयदुःखमिति । तथा योऽपि
मनुष्यदुःखं ताडनबन्धनतिरस्कारादिद्वयमनुभूय नरकदुःखा-
दिमुक्तो भवति । तस्यापि न किं चिदपचीयते । न किं ५
चिदिदं दुःखं नरकदुःखात् । सुखमेव तत् । ततो यदि विष-
[७५^b]यः स्यात् । तदा सौमनस्यमेवात्र युक्तमस्य ॥

अथापि स्यात् । न मया स्वल्पमात्रेऽपि दुःखे क्षमा कर्तुं
शक्यत इति । अत्राह ।

यद्येतन्मात्रमेवाद्य दुःखं सोढुं न पार्यते ।

10

तन्नारकव्यथाहेतुः क्रोधः कस्मान्न वार्यते ॥ ७३

‘खट्वपेटसोष्टादिप्रहारकृतमौषणाचमपि दुःखमिदानीं
सोढुं मर्षितुं न पार्यते न शक्यते । तदत्र भवन्तं पृच्छामः ।
अथैवमेव तदयं नारकदुःखसंवर्तनीयः क्रोधः कोपः कस्मात्कार-
णात् न वार्यते । अथमेव क्षतितरां नरकेषु दुःखदायक इति 15
दुःखभीक्ष्णामेव [क्रोधं] निवर्तयितुं युक्तं स्यात् ॥

किं च । यद्यपि सोढुं न शक्यते तथापि तद्वेतुककर्म-
संभवादनिष्कृतोऽपि दुःखमापतयिष्यति भवतः । न च किं
चित्फलमुत्पत्स्यते ।

1 Ma. : na kadā cit.

2 Tib. : des-na : tasmāt.

3 capeta, Apte : The palm of the hand with the fingers extended ;
khataka = the half-closed hand.—khata given in P.W. from Lexx. only.

मर्षणात्पुनस्तथ महार्थसाधो भविष्यतीति वृत्तद्वयेन
प्रतिपादितुमाह ।

¹ 'कोपार्थमेवमेवाहं नरकेषु सहस्रशः ।

कारितोऽस्मि' न चात्मार्यः परार्थो वा कृतो मया ॥ ७४

5 न चेदं तादृशं दुःखं महार्थं च करिष्यति ।

जगदुःखदरे दुःखे प्रीतिरेवाच युज्यते' ॥ ७५

कोपनिमित्तमेव । एवमेव निष्कलमेव । नरकेषु संजीवा-
दिषु । सहस्रशः अनेकसहस्रवारं । अहं कारितः हृदनभेद-
नपाटनादिकारणाभिः पीडितः । एवं दुःखमनुभवतापि मया
10 न च नैवात्मार्यो दुष्टादुष्टफलसाधनः कृतो निष्पादितः ।
परस्मान्यस्य वार्थः सुखविधानलक्षणः । इति निष्प्रयोजनमेव
नारकदुःखसहस्रशःपरिभवो जातः ।

तदद्यापि न तथैव ममासहिष्णुता युक्तेत्याह । इदं दुःखं
नैव तादृशं यादृशं नरकसमुद्भवं । अथ च महार्थं सर्वसत्त्व-
15 हितसुखविधानभूतं बुद्धत्वं साधयिष्यति । अतो जगतो दुःख-
दरे विजगत्पर्यापन्नसर्वसत्त्वसर्वदुःखप्रशमनकरे दुःखे प्रीति-
रेवाच युज्यते नादचिरिति भावः ॥

पर[76*]गुणप्रवर्णनेर्ध्यामस्तप्रज्ञासनायाह ।

¹ Tib. hdod-pai don-du, as if: kāmārtham.....

² kārita = pīḍita.—Tib.: myos gyur kyañ; kyañ points to a reading: kārito' pi.—myos, wrongly for myoñs?—myo-ba = mada.

³ Quoted ad IV, 39.

यदि प्रीतिसुखं प्राप्तमग्नैः स्तुत्वा गुणोर्जितं^१ ।

ममस्त्वमपि तं स्तुत्वा कस्मादेवं न हृष्यसि ॥ ७६

गुणाधिकं स्तुत्वा यदि प्रीतिसुखं कैश्चित्प्राप्तं । तदा हे मनः
त्वमपि तद्गुणसंवर्धने[न]^२ किमिति हर्षसुखं नानुभवसि । किम-
काष्ठमेव तदीर्यागसंवासायामात्मसंतापमिन्धनौकरोषि^३ ॥ ८

ननु सर्वसुखसाधनात्मातया निविद्धमेव सेवितुं । ततोऽहं
सर्वसुखवैमुख्यादिदमपि नोपाददे । वक्ष्यति हि ।

यच्च यच्च^४ रतिं याति मनः सुखविमोहितं ।

तत्तत्सहस्रगुणितं दुःखं भूत्वोपतिष्ठते ॥ इति^५ ।

आह ।

10

इदं च ते हृष्टिसुखं निरवयं सुखोदयं ।

न वारितं च गुणिभिः परावर्जनमुत्तमं ॥ ७७

न हि सर्वं हृष्टिसुखमपाकृतं^६ । अपि तु यत्सावयमकुशल-
हेतुः । इदं च परगुणामयं हृष्टिसुखं निरवयं तव । न
चाकुशलहेतुः । अतः सुखोदयं सुखस्योदयो ऽस्मादिति क्त्वा । 15
अत एव न वारितं च गुणिभिर्मगवच्छासनविधिभिः । अथमपरो

1 Minaev : gupārjitaṃ ; M. L³ : gaporjitaṃ.—Urjita=adhika of the Com-
mentary.

2 Ms. : samvarppena.

3 Ātmasaṃtāna=ātmabhāva=ātmā ; the self in his everlasting evolu-
tion.

4 Ms. : yatra tatra....

5 VIII, 18.

6 Ms. : sukhaṃ mayā k^o ; Tib. : dgag-pa=niṣiddha.

ऽस्य गुणः । यत्परावर्जनमुत्तमं परगुणेषु प्रीत्या । गुणेष्वेव-
मयममत्सुरीति मन्यमाना अन्येऽपि सत्त्वा आवर्जिता भवन्ति ॥
अतो युक्तमेवात्र प्रीतिसुखमुपादातुं ॥

स्यादेतत् । न परगुणेषु ममाद्यमा का चित् । किं तर्हि
5 तावत्तस्यैव सुखमेतदिति मया सोढुमशक्यमिति । अथाह ।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं ।

भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं¹ इतं भवेत् ॥ ७८

तस्यैव स्तुतिकर्तुः सुखमिति । एवमनेनाभिप्रायेण भवतो
यदीदं परगुणस्तुतिप्रतिषमुद्भवं सुखं न प्रियं । तदातिसंकटे
10 पतितो ऽसि । कथं । भृतिदानादिविरतेः । यदपि च भवतः
स्वात्मसुखनिमित्तं स्वभृत्यादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यादानं ।
तथोपकारिणि प्रत्युपकारकरणं । इत्यादेर्विरतेर्वैमुख्यात् ।
तदपि न कर्तव्यमेव स्यात्परसुखविद्वेषिण[1] [76b] । यतस्ते-
नापि तस्य सुखमेव संपत्स्यते । ततो दृष्टमैहिकं फलं । अदृष्टं
15 पारलौकिकं । उभयमपि इतं भवेत्परसुखसंपदमर्षिणा² ॥

किं च । मिथोत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि ।

कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि ॥ ७९

¹ Minaey :...virate drṣṭa°. The first line is translated in Tib. : gzhan yan de-ltar bde gyur zhes, gal-te khyod bde hdi mi hdod : anyo' py evam sukhi iti yadi tava sukham idam na priyam.

² Ms. saṃpadyam.°

यदि कश्चिन्नवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्मानिष्ट-
मपि सौख्यमिच्छति । अथ परगुणाननुवर्षयति । तदा पुन-
रीर्ष्याग्रस्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छति । आस्तां
तावत्परसौख्यमित्यपिग्रब्धः^१ ॥ तस्मात्परसुखसंपदौर्ध्वैव भवतो ।
न स्तावकसुखासहिष्णुता ॥ 5

यदुक्तं ।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं । इति ।^२

तच्च विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।

स्वयं लब्धसुखेष्टद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८० 10

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्पर-
सुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकानसराः
समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगत्य मया कर्तव्या इति
मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते^३ । तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु
कुप्यते । अष्टेदानौ । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु सचित्तमभिप्रसाद्य 15
स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकर्णीयमेव तत्परसुखवैसुख्यचित्तं
बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य आभयत्कार-

^१ Ms. : ... parah saukhyam.

^२ VI, 78.

^३ Ms. : utpādayitum.

संनितमभिसमोक्ष्य तदौर्ध्वाकषाचित्तदृष्टसेनेव शोभेन दृश्यते ।
तच्च परिभाषणार्थमाह ।

चैलोक्यपूज्यं बुद्धत्वं सत्त्वानां किल वाञ्छसि ।
सत्कारमित्थरं दृष्ट्वा तेषां किं परिदृश्यसे^१ ॥ ८१

५ अथ वा स्यादेतत् । न खलु मया तत्सुखमेव न मृश्यते ।
किं तर्हि तदुद्भावनान्यगुणश्रवणाभिप्रसन्नमानसैः^२ ते[७७^५]षा-
सुपनामितं^३ साभसत्कारमित्यत्राह । चैलोक्येत्यादि ।^४

अथो लोका एव । कामरूपाख्यधातुलक्षणा^५ । लोक-
प्रसिद्धा वा खर्मादिसमाधाः । चैलोक्यं । तत्समुदायो वा ।

१० तच्च पूजामर्हतीति पूज्यमभ्यर्चनीयं । अनेन सर्वातिप्राप्तित्वं
प्रतिपादितं । तथाभूतं बुद्धत्वं सत्त्वानां किल वाञ्छसि । किले-
त्यनेन विपर्ययं दृष्ट्वावधिं प्रकाशयति । सत्कारमित्युपलक्षणं
साभमपि । शेषं सुबोधं ।

साभमभिसंधायाह ।

१५ पुष्पाति यस्त्वया पोष्यं तुभ्यमेव ददाति सः ।
कुटुम्बजीविनं^६ लब्ध्वा न दृश्यसि प्रकुप्यसि ॥ ८२

^१ Minaev: parivrjyase; but Tib. (gdun-par byed) confirms the reading of L², M.

^२ ...gravanād abhi°... ?

^३ ...lābhasatkāram na mṛsyate.

^४ It is rather strange that the stanza is introduced by two prefatory sentences.

^५ The same reading (arūpyadhātu) occurs M. Vynt. 155 (corrected in PW.K.F.

^६ Tib. : gñen-gyis htsho-ba = kuṭumbena jīvan—Op. Pāli.

तथा पौषधीयं प्रियपुत्रादिकं तदीयं यः पुच्छति स तुभ-
मेव ददाति । तवैव तेनोपचयः कृतो भवेत् । अतस्तत्कुटुम्ब-
जीविनं^१ । तदीयं कुटुम्बं जीवयति यस्तं तथाविधं पुरवं जग्धा
प्राप्य प्रहस्यसि न काका^२ पृच्छति । प्रकुस्यसि न प्रहस्यसे
चेत्यर्थः । तथा प्रकृतेऽपि येन सर्वसत्त्वा आत्मीयत्वेन गृहीता- 5
स्तस्य तत्सुखैः सुखमेवोचितमिति ॥

स्यादितत् । बुद्धत्वमेव तया तेषां प्रतिज्ञातं । न तु पुन-
रन्यसुखमित्याशङ्क्याह ।

स किं नेच्छति सत्त्वानां यस्तेषां बोधिमिच्छति ।

नप्तेतदपि न सम्यक् । यस्मात् ।

10

जगदद्य निमग्नितं मया सुगतत्वेन सुखेन चान्तरा^३ ।

इति प्रतिज्ञातं । भवतु नामैवं । तथापि यः समुत्पादित-
बोधिचित्तस्तेषां सत्त्वानां बोधिं बुद्धत्वमिच्छति स किमन्य-
लौकिकलोकोत्तरमर्थजातं नेच्छति । अथ नैवमिच्छते । तदा
बोधिचित्तमपि हीयते इत्याह ।

15

बोधिचित्तं कुतस्तस्य यो ऽन्यसंपदि कुप्यति ॥ ८६

बोधिचित्तं कुतस्तस्य मिथ्यैव बोधिचित्तप्रतिज्ञाय । कस्य ।
यो ऽन्यसंपदि^४ कुप्यति । इतरविभूतौ लाभसत्कारप्रसूतायां ।

1 Ms. tam ku°; but Tib. khyod-kyi.

2 Ms. kākā or kākā. Tib. has: shes zur-gyis hdri-bao=indirectly (Jäschke). See Apte s. voc. kaku and infra ad VII, 19.

3 Supra III, 33.

4 Sampad = hbyor-ba.

इति मर्मचोदना^१ बोधिसत्त्वस्य सुगुणकर्मनिवृत्तिः [७७^b] हेतुः ॥
अपि चापरस्य साभसत्कारसंपदभावे ऽपि न भवतस्तद्भाव-
संभवः । तत्किमकारणमेव तदिदेषिणात्मजाताय यत्नः क्रियते
इति प्रतिपादयन्नाह ।

४ यदि तेन न तत्त्वत्वं स्थितं दानपतेर्गृहे ।
सर्वथापि न तस्मै ऽस्ति दत्तादत्तेन तेन किं ॥ ८४

यदि नाम तेन तवाद्यमाविषयेण सत्त्वेन तद्दीयमानं वस्तु
न त्वत्वं । तथापि स्थितं दानपतेर्गृहे । भवतस्तु किं तस्माज्जातं ।
सर्वथापि तेन त्वत्त्वेन गृहावस्थितेन वा न तदस्तु तवास्ति ।
१० इति दत्तादत्तेन तेन किं । न किञ्चित्प्रयोजनं भवतः । अत-
स्ततोपेक्षैव युक्ता विदुषः ॥ किं च । इदमपि तावत्परि-
भाष्यतामित्युपदर्शयन्नाह ।

किं वारयतु पुण्यानि प्रसन्नान्^२ स्वगुणानय ।
सममानो न गृह्णातु वद केन न कुप्यसि ॥ ८५

१५ यो ऽसावतिप्रसन्नैर्दायकदानपतिभिर्साभसत्कारैः पूज्यते ।
स किं वारयतु पुण्यानि पूर्वजन्मकृतानि विपाकोन्मृशानि

^१ Tib. does not translate *marman* (See *Gikṣās*. Index s. voc.). *codanā* = *gnod-byed-pa*. Query: *bādhana*.

^२ *Minaev* has: *prasannāt*; the reading of the Commentary (°ān), in *L^s, M.*—
The Tibetan translation agrees with the Sanskrit: *bsod-nams dan ni dad-pa*
am / rah-gi-yon-tan ci-phyir hdor = puṇyāṇy eva prasannāḥ ca svaguṇā
vā kiṃ tyajjante.

वदशास्त्रस्य लाभसत्काराः । उत प्रसन्नान् दायकदानवतीन्
वारयतु । अथ स्वगुणान् वारयतु । यानामित्येषां प्रसादो
जातः । मा प्रसादमप्येषां जनयिष्येति । अथ वा लभमानोऽपि
तेभ्यो न स्वीकरोतु । ब्रूहि केन प्रकारेणात्र न भवतोऽपरि-
तोषः स्यात् । तत्र पुण्यादीनां वारयितुमशक्यत्वात् । लभ्य- 5
मानायक्षणेऽपि सर्वथापि न तत्तेऽस्तीत्यादिना बाधकस्योक्तत्वा-
दिति न कश्चित्परितोषकारणमस्ति ॥

अथापि स्यात् । परस्यैव लाभसत्कारसंपत्तिरस्ति न मम ।
अथ मम नास्ति तदा परस्यापि मा भूदित्येतन्ममासंतुष्टि-
निवन्धनमित्याशङ्क्याह ।

10

न केवलं त्वमात्मानं कृतपापं न शोचसि ।

कृतपुण्यैः सह स्पर्धामपरैः^१ कर्तुमिच्छसि ॥ ८६

सुबोधं । यत्किञ्चिदुःखं तत्सर्वं पापसमुद्भूतं । अभिलाष-
विधातोऽपि दुःखं । यदपि पर्येषमाणो न लभते तदपि
दुःखमिति^२ वचनात् । [78^a] यदक्ष्यति ।

15

अभिलाषविधातास्य जायन्ते पापकारिणामिति^३ ।

यत्किं चित्सुखं तत्सर्वं पुण्यप्रसूतमिति सुखाभिलाषिणा
शुभे कर्मण्युद्योगः करणीयः । यदक्ष्यति । पुण्यकारिसुखेच्छा
वित्यादि^४ ॥ इति कथं कृतपुण्यैः सह स्पर्धा युज्यते । सुकृत-

1 Minaev has : aparām; Tib. : gzhan-dag dan lhan-cig. = aparaiḥ suha. .

2 Ms. duḥkham api; Tib. : zhes.

3 See VII, 41.

4 Cp. VII, 42, 43.

क्रियायामेव तत्सुखाभिलाषिणां स्वार्था युक्तेत्यर्थः ॥ अपि चेद-
मपि प्रष्टव्योऽपि ।

जातं चेदप्रियं शब्दोत्त्वत्तुष्ट्या^१ किं पुनर्भवेत् ।

तत्र शब्दोद्देशविषयस्य तदभिलाषमात्रेण अप्रियमभिष्टं
5 जातमुत्पन्नं चेद्यदि । एतावता भवतः किं पुनर्भवेत् । भवतु
तावत्तस्याभिष्टं । अन्यस्य तु भवतु वा मा वा । मम किं
चिदिव तावन्मात्रेण प्रयोजनमिति^२ । पराभिप्रायमाशङ्क्याह ।

त्वदाशंसनमात्रेण न चाहेतुर्भविष्यति^३ ॥ ८७

तवाशंसनमिच्छाभिलाष इति यावत् । तावन्मात्रेण न
10 चाहेतुः । न विद्यते हेतुरस्य । इत्यहेतुरर्थो भविष्यति ॥
अप्रियस्य भवतु नामैवमभ्युपगम्याप्युच्यते ।

अत त्वदिच्छया सिद्धं तदुःखे किं सुखं तव ।

अदि नाम तवेच्छया सिद्धं निष्पन्नमप्रियं शब्दोः ।
तथापि तस्य दुःखे समुत्पन्ने किं सुखं तव । न किं चित् ।
15 निष्प्रयोजनमिदमभिप्रेतमिति यावत् । नचिदमेव प्रयोजनं
अतदुःखे मम संतुष्टिरित्यत आह ।

^१ Minaev : tvañ tuṣṭyā—Tib. : de-la khyod dgar ci-shig yod = to your pleasure—à vos souhaits.

^२ "I do not care if anybody else is unhappy or not; if my enemy be unhappy, there is something good in it for me."

^३ Tib. : de-la gnod-pai rgyur mi hgyur : tatra na bādhāhetuḥ.

अथाप्यर्थो भवेदेवमनर्थः को न्यतः^१ परः ॥ ८८

एवमपि परदुःखपरितोषे यद्यर्थः प्रयोजनं भवेत् । तदातः^२
परो ऽनर्थः को नु । नुरित्यतिशये । अथमेवानर्थो महा-
नित्यर्थः ॥ कथं पुनरयमनर्थ इत्याह ।

एतच्च बडिशं घोरं क्लेशवाडिशिकार्पितं ।

३

यतो नरकपाशास्त्वां क्रीत्वा^३ पश्यन्ति कुम्भिषु ॥ ८९

यस्मादेतदिदमेवंविधं परानर्थचित्तं बडिशं घोरं महा-
भयकरं । किन्तु^४ । क्लेशवाडिशिकार्पितं । क्लेशा एव बडिशेन
चरन्तीति वाडिशिकासौरर्पितमादत्तं^५ । यतः क्लेशवाडि[78^b]शि-
कात् । वाडिशिकादिव मत्स्यं । नरकपाशा यमपुद्गलास्त्वां क्रीत्वा 10
पश्यन्ति पश्यन्ते । क चिन्वीतेति पाठः । कुम्भिषु नरकविशे-
षेषु^६ । तस्मादवाभिलाषं मा कार्षीरिति भावः ॥

यदपि स्तुत्यादिविघाते दुःखमुत्पद्यते तदप्यविवेचयत
एवेत्युपदेश्यकाह ।

स्तुतिर्यशो ऽथ सत्कारो न पुण्याय न चायुषे । 15

न वलार्थं न चारोग्ये^७ न च कायसुखाय मे ॥ ९०

1 Minaev has : ko 'ndhataḥ paraḥ ; M. has : arthataḥ paraḥ (=there is not anartha worse than this artha). According to the Tib.: anarthaḥ kas tataḥ paraḥ=de-las phuñ-ba an gzan oi yod.

2 There is in Ms. between tadā and tas some little mark of omission or interpunction : tadā 'taḥ (?).

3 Supported by Tib.—M. has kṣiptvā ; Comm., varia lectio : nītvā.

4 Ms. has : arpitaḥ dattam.

5 See *Gīṣas*. 75, 2, note.

6 See *Gīṣas*. 266, 2.—On ārogya, see *Majjh. N. Index*, stanza.

एतावांश्च भवेत्स्वार्थो धीमतः स्वार्थवेदिनः ।

पञ्चप्रकार एवार्थः पुरुषार्थत्वेनाभिमतो विदुषां । तथा
पुण्यं । आयुर्वृद्धिः । बलवृद्धिः । आरोग्यलाभः । कायसुखं
चेति । न चैतेषु कश्चिदुपयुज्यन्ते स्तुत्यादयः । इत्यानेव हि
5 स्वार्थो भवतो^१ भवेत्प्रज्ञावतः स्वार्थवेदिनः । अन्यस्य पुनरन्य-
थापि भवेत् । इत्यात्मनि परामृशति । जानन्तु यद्यपि स्वार्थं
तथापि स्वार्थवेदिनो [ऽनु]पायत्वात्पृथगुपदर्शितः^२ । धीमत
इत्यनेन तदसङ्गतया तदपि कथितं ॥ ननु मानसमपि सुख-
मस्ति । तेनावधारणमयुक्तमित्यत्राह ।

10 मद्यद्युतादि सेव्यं स्यान्मानसं सुखमिच्छता ॥ ६१

मानसं सुखं सौमनस्यं । तदिच्छता मद्यं द्यूतं गणिका
परदारिकं सेवनीयं स्यात् । यत्पुनः सद्गुणैर्मादिश्रवणात्सौमनस्यं
तत्पुण्यपद्वयेन संगृहीतमित्यदोषः । तस्मात्सौमनस्यहेतुर्भवतोऽपि
स्तुत्यादयो बालजनानन्दकारिणो ऽनुपादेया एव । इत्यमपि
15 बालजनोत्थापकारिणः स्तुत्यादय इत्याह ।

यशोऽर्थं हारयन्त्यर्थमात्मानं मारयन्त्यपि ।

के चिन्मोहपुरुषास्तादृशगुणात् स्वयमतिसुदूरे वर्तमाना अपि
शक्तादिगुणैः स्वयमाना वन्दिजनैरन्यैश्च प्रोत्फुल्लमयनवदना

¹ Such seems to be the old reading; from a second hand: bhavan.

² Ms. prthagāpa°.—Tib. has: ran-gi don ces-pai thabs-ma-yin-pai-phyir
log-tu ma bstan-te=svārthajñāsyā anupāyatvān mithyā na darçitam.—But
observe that loga-su = prthag.

यशोऽर्चिनो हृदयभादिधनं दणवसेभ्यः प्रयच्छन्ति । तथा तैरेव
गुणैः संभावितात्मानामपि । शक्रवत् शत्रुविजय[79^a]समुद्भूतं
यशो मम जगति विपुलतां गमिष्यति । इत्यभिनिवेशाद्दुः
सहसंघामारोहणान्मारयन्ति ॥ न चात्र परमार्थतः किं चित्प्रयो-
जम् । अन्यत्र मिथ्याविकल्पात् । इति प्रतिपादयन्नाह । 5

किमक्षराणि भक्ष्याणि¹ मृते कस्य च तत्सुखं ॥ ८२

स्तुत्याद्यभिधायकान्यक्षराणि वर्णाः किं भक्ष्याणि चर्वि-
तव्यानि । यशोऽर्थं² मृते सति कस्य च तत्सुखं यशःश्रवण-
समुत्थं ॥ तस्माद्दालक्रीडासमानमेतदित्युपदर्शयन्नाह ।

यथा पांशुगृहे भिक्षे रोदित्यार्तरवं शिशुः । 10

यथा कश्चिद्वाणो धूलिमयगृहेण परमपरितोषेण परि-
क्रीडमानः । केन चित्तस्मिन् भग्ने महदुःखेन परिगृहीतः पर-
मार्तिपीडित इव मद्गृहं भग्नमिति कदणखरं क्रन्दति । सैवोप-
माचापि । इत्याह ।

तथा स्तुतियशोदानौ स्वचित्तं प्रतिभाति मे ॥ ८३ 15

तथैव स्तुतियशोदानौ विधाते स्वचित्तं³ दुःखमाविशत्यति-
भासते विचारयतो मम [1] अत्रापि न वस्तुसता⁸ केन चिदि-

1 Tib. has : ...oi-zhig bya = kim akṣaraiḥ kartavyam ?

2 Tib. has : byis-pa bzhin = bālavat.

3 = dravyasatā, paramārthasatā. The opposed notion is expressed by
such words as samvṛtisat, prajñaptisat.

प्रज्ञा इति परामर्ष्टव्यं ॥ पुनरन्यथा विचारेण वाक्यधर्म एवा-
यमिति चतुर्भिः श्लोकैः परं नृशयश्चाह ।

शब्दस्तावदचित्तत्वात्स मां स्तौतीत्यसंभवः^१ ।

शब्दो वर्णात्मको वाङ्मार्घतया ऽचित्तो ऽचेतनः । तस्य
५ भावः । तस्मान् । स शब्दो मां स्तौति मदीयं वर्णमुदीरयति ।
असंभवो न संभवत्येतत् ॥ तत्कथं सौमनस्यं जायते इत्याह ।

परः किल मयि प्रीत इत्येतत्प्रीतिकारणं^२ ॥ ८४

अन्यः पुरुषश्चेतनात्मकः । किलेति निरर्थकमेतदपीत्य-
दधिप्रतिपादकं । मयि प्रीतोऽभिप्रसन्न इत्येतदभिसंधानं
१० प्रीतिकारणं ।

तथाप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं^३ ।

इति संबन्धः । असंबन्धमेव कल्पयन्नाह ।

अन्यत्र मयि वा प्रीत्या किं हि मे परकीयया^४ ।

तस्यैव तत्प्रीतिसुखं भागो नाख्योऽपि मे ततः ॥ ८५

१ = *Gikpā*. 266, 1. with the reading: *mām stautīti na sambhavaḥ*.

२ See *Gikpā*. 266, 2, where occurs the reading, confirmed by Tib.: *ity anyān me mātibhramah*.

३ *Infra* p. 223, l. 14.

४ = *Gikpā*. 266, 3.

यस्मादन्यस्मिन् सत्त्वे मयि [वा]^१ प्रीत्या परसंतानवर्तिन्या^२
किमायतं म[79^b]म । न किं चित् । कुतः । तस्यैव ततो य
एव प्रीतः सुतिकर्ता तत्प्रीतिसुखं । नान्यस्य । अतो भागो
नास्योऽपि ईषदपि मम ततः परसंतानवर्तिनः प्रीतिसुखात् ॥
आदेतत् । परसुखेनैव सुखित्वं बोधिसत्त्वानां । तत्किमिति ५
ततो भागो नास्तीति । अथाह ।

तत्सुखेन सुखित्वं चेत्सर्वत्रैव ममास्तु तत् ।

कस्मादन्यप्रसादेन सुखितेषु न मे सुखं ॥ ६६

यदि परसुखेन सुखित्वं तदा तस्मिन्नन्यत्र^३ प्रसादेन सुखि-
तेऽपि ममास्तु तत्सुखित्वं । किमात्मन्यभिप्रसादेन प्रीते पर- 10
[स्मिन्] प्रीतिः^४ । न त्वन्यस्मिन्प्रसादेन सुखितेषु^५ मम सुखं ॥
तस्मादचनमाचमेवैतत् । न परमार्थ इति दर्शयितुमाह ।

तस्मादहं स्तुतोऽस्मीति^६ प्रीतिरात्मनि जायते ।

तथाप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं ॥ ६७

1 vā is translated in the Tib.

2 The Buddhists do not, of course, admit the ordinary Indian notion of self (ātman, puruṣa); everything is only the succession (saṃtāna) of its moments (kṣaṇa), and this succession is no real being apart from the kṣaṇas, or links of the saṃtāna (saṃtānin). The parasaṃtāna is the self of the paras; the vasaṃtāna is our ātman or ālayavijñāna.

3 According to Tib.: sarvatra.

4 Tib. = kim ātmany abhiprasanne parasmin parasmin punaḥ prītiḥ.

5 Tib. adds: sems-can-la (=sattveṣu).

6 M. has: stuta iti.—See Commentary.

7 Tib: de yau de-ltar mi hthad-pas = tad apy evam anupapatteḥ. ...

तदन्यनिमित्ताभावात् ।^१ अहं स्तुत इत्येवं विकल्पना[त्]
प्रीतिरात्मनि जायते । न पुनः परसुखेन सुखित्वात् । तथापि
न केवलमन्यप्रसादेन सुखिते सति । आत्मन्यपि^२ एवमुक्तक्रमेणा-
संबन्धादप्रत्यासत्तेः कारणात्केवलं बालविरचितमेतत् ॥

5 अपि च स्तुत्यादयो ममापचयमेव दधतीत्युपदर्शयन्नाह ।

स्तुत्यादयश्च^३ मे क्षेमं संवेगं नाशयन्त्यमी ।

गुणवत्सु च मात्सर्यं संपत्कोपं च कुर्वते ॥ ६८

अमी स्तुत्यादयो मम क्षेमं कल्याणं । अथ क्षेमं कुशल-
पक्षपरिपालनं । तथा संवेगं^४ संसारदुःखनिर्वेदनं । नाशयन्ति
10 ज्ञान्ति ।^५ एतावन्मात्रमेव । किं तु गुणवत्सु च मात्सर्यं ।
आत्मनि गुणाधिकमानेन परगुणप्रच्छादनात् । तद्गुणासहनतया
वा संपदि लाभसत्कारादिस्वभावायां कोपं चामर्षं कुर्वते
तेष्वेव । अहमेव गुणाधिको ममैव सर्वा संपत्तिरुचिता नान्ये-
षामिति मत्वा ॥ यत एते दोषाः स्तुत्यादिषु संभविनः ।

15 तस्मात्स्तुत्यादिघाताय मम ये प्रत्युपस्थिताः ।

अपायपातरक्षार्थं प्रवृत्ता ननु ते मम ॥ ६९^६

^१ tatrāpi = ātmany api.

^२ So M.; L² has: stutyādayas tu; Minaev: °dayo na me.—Tib. has: bstod-sogs bdag ni gyeñ-bar byed = disturb the mind.

^३ See infra VIII, F. Eight sañvegavatthus, *Visuddhim.* J.P.T.S., 1893. p. 93.—sañvega = skyo-ba.

^४ So Mr.—According to Tib.: na tāvan?

^५ P.W. (K.F.) has only: möglich; but see *Madhyamakarṛtti* (Bibl. Buddh.), p. 8, n. 3.

^६ See V, 81.

तस्मात्कारणात् । कृत्यादिष्वप्यविरोधा[80*]य चे सत्ता
मम प्रत्युपस्थिता उच्यताः । अपावपातो नरकादिपतनं । ततो
रक्षार्थं चाणार्थं रक्षणनिमित्तं प्रवृत्ता उद्युक्ता ननु ते मम ।
अतः कल्याणमिच्छाणि ते नापकारिण इति ॥ लाभादिविरो-
धिनि सर्वथा प्रतिषेधितमयुक्तं मम । इत्यपदर्शयितुमाह । ४

मुक्तयर्थिनश्चायुक्तं मे लाभसत्कारबन्धनं ।

ये मोक्षयन्ति मां बन्धाद्देषस्तेषु कथं मम ॥ १००

विमुक्तिकामस्य लाभसत्कारौ बन्धनमिव । सङ्गस्यानत्वात् ।
अयुक्तं नोचितं सुमुचोर्वन्धनं । कल्याणमिच्छत्यकारिणः शत्रु-
त्वेनाभिमता विमोक्षयन्ति वियोजयन्ति मां बन्धासंसारदुःख- 10
लक्षणात् । लाभादिस्वभावाद्वा । । देषस्तेषु परमोपकारिषु
प्रीतिस्थानेषु कथं मम । न युक्तमित्यभिप्रायः ॥ कथं न
युक्तमित्याह ।

दुःखं प्रवेष्टुकामस्य ये कपाटत्वमागताः^१ ।

बुद्धाधिष्ठानत इव देषस्तेषु कथं मम ॥ १०१ 15

लाभसत्काराभिख्यङ्गप्रसङ्गात् । संसारदुःखैर्निर्मुक्तुकामस्य ।
ये सत्पुरुषविशेषाः कपाटत्वमपदारत्वमागताः^२ । कुतः । बुद्धा-
नामधिष्ठानतोऽनुभावादिव । देषस्तेषु कथं मम ॥

1 kapāṭa = sgo-hphar = board or plank of a door.

2 Apadvāra = Seitenthür, Hinterthür (Röhtlingk) = sgo-glegs = board or plank of a door. —According to the Commentary, we have to read : duḥkhān nirnīktukāmasya. —But the first clause : lābhasatkāra^o, plainly agrees with the traditional text.

कुशलविघातकारिण्यपि देशं निवारयन्नाह ।

पुण्यविघ्नः कृतोऽनेनेत्यत्र कोपो न युज्यते ।

क्षान्त्या समं तपो नास्ति नग्वेतत्तदुपस्थितं^१ ॥ १०२

कुशलविघातः कृतोऽनेन । इत्येवं मनसि निधाय अत्र
 ५ पुण्यविघातकारिणि देशो न युज्यते । कस्मात् । यतः क्षान्त्या
 तितिक्षया समं तुल्यं तपः सुकृतं नास्ति सर्वशुभकर्महेतुत्वात् ।
 न च क्षान्तिसमं तप इति वचनात्^२ । ननु तदेवेदमवगत
 एवोपस्थितमुपगतं^३ । पुण्यविघ्नकारिण्यस्त्रेण पुण्यहेतुसंगिधेः ॥

तत्र प्रद्वेषे स्वात्मनैव पुण्यविघातः कृतो भवेदित्याह ।

10 अथाहमात्मदोषेण न करोमि क्षमामिह ।

मयैवात्र कृतो विघ्नः पुण्यहेतावुपस्थिते ॥ १०३

अथ यथात्मन एव दोषेणासहिष्णुतात्मकेन न करोमि
 [80^b] क्षमां क्षान्तिमिह विघ्नकारिणि । तदा मयैव न पुन-
 रन्येन । अत्र पुण्ये । कृतो विघ्नः । कुतः । पुण्यहेतौ पुण्यवि-
 15 घातकारित्वेनाभिमतं । उपस्थिते संगिहितोभूते । अनेत्यस्मिन्
 पुण्यहेताविति वा संबध्यते ॥

यदि पुण्यविघातकारी कथमसौ पुण्यहेतुर्यावत्स एव विघ्न
 इत्याह ।

1 Minaev has : na tv etad

2 See supra VI., 2 (*Dhammapada*, 184).

3 I would take the meaning of the stanza as follows: nanu tad eva kṣānti-
 tapas tena vighātakāriṇopapanatam.—But according to the Commentary: tad
 etat = kṣāntitapas.

यो हि येन विना नास्ति चस्मिंश्च सति विद्यते ।
स एव कारणं^१ तस्य स कथं विघ्न उच्यते ॥ २०४

यो भावः कार्याभिमतः । येन कारणाभिमतेन विना
नास्ति । तद्व्यतिरेके न भवति । स एव यद्भावेन भवति । नान्यः
कारणं जनकस्य कार्याभिमतस्य । तदन्वयव्यतिरेकानुविधा- 5
नात् । एवं प्रकृतेऽपि स जनक एव कथं तस्य जन्यस्य विघ्न
उच्यते । विघातहेतुरभिधीयते । तथाविधेऽपि तथा व्यवहारं
कुर्वतो नास्ति विप्रतिपत्तिः ॥

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तोपदर्शनेन व्यक्तं कुर्वन्नाह ।

न हि कालोपपन्नेन दानविघ्नः कृतोऽर्थिना ।

न च प्रव्राजके प्राप्ते^२ प्रव्रज्याविघ्न उच्यते ॥ १०५ 10

न यस्मात्कस्य चिद्दानपतेर्दत्ताकाश एव संप्राप्तेनार्थिना ।
याचनकेन^३ । दानविघ्नः कृत इत्युच्यते । यतः स कारणमेव
दानस्य । तथा कस्य चित्प्रव्रजितुकामस्य प्रव्राजकसमवधानं^४ ।
प्रव्रज्या संवरादिपक्षस्यभावा । न च तस्या^५ विघ्न उच्यते ।
अपि तु कारणमेव स तस्यास्तमन्तरेण तस्या असंभवात् । एवं 15
प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यं ॥

1 Definition of the kārana by the classical notions of anvaya and vyatireka

2 M. has : na hi prāṇ.—According to the Commentary : pravrajakaprapṛtiḥ.

3 Yācannaka, in P.W. from Kāraṇāvyaṅga.

4 The Ms. by a second hand : tasyā naiva vighna.

अपि च क्षान्तिहेतुरतिदुर्लभ इति तत्समाप्ताने प्रीतिरेव
पुण्यत इत्युपदर्शयन्माह ।

सुखभा याचका लोके दुर्लभास्त्वपकारिणः ।

अतिप्रचुरप्राप्तिका याचनका लोके सर्वत्र सर्वेषां दौघमान-
5 पदणावेसुखात् । न तु पुनरपकारिणः । अतस्ते दुर्लभाः शत-
वृक्षेषु यदि कथं चित्कसितस्यादा न वेति । कुतः पुनरेत-
देवमित्याह ।

यतो मे ऽनपराधस्य न कश्चिदपराध्यति¹ ॥ १०६

यस्मादन [३१^a] पराधस्य निवृत्तपरापकारस्य मम निर्नि-
10 मितं न कश्चिदेकोऽपि अपराध्यति । नापकरोति । कर्मणि
बहु । एवमतिदुर्लभतया परमोपकारित्वाच्चाभिनन्दनीय एवाप-
कारौत्याह ।

अश्रमोपार्जितस्तस्माद्गृहे निधिरिवोत्थितः ।

बोधिचर्यासहायत्वात्स्पृहणीयो मम रिपुः ॥ १०७

15. यस्मात्कथं चित्प्राप्यन्ते अपकारिणः । तस्माद्गृहे प्रादुर्भूतो
निधिरिव अममन्तरेणैवाधिगतो रिपुरभिज्ञावणीय एव मया

1 This idea is sometimes insisted upon. It is asked how some people abused the Tathāgata; it is said that the wounding of the Tathāgata, with effusion of blood, is only a scholastic "casus," nobody being able to hurt a thoroughly benevolent Being. See Prof. Bendall's contribution to *Mélanges Kern and M. Vyāt.* 271, a, quoted in loc.—The legend of Pūrṇa can be quoted as a contrary instance, but the power of the ancient karma must not be lost sight of.—Beggars who ask for the blood and flesh of the giver are very difficult to meet with (*Mañicādvadāna*).

ज्ञात् । बोधिसत्त्वो बहुत्वसंभारोपार्जने सहकारिणाह ॥ एवं-
विधे परमपुरुषार्थे साहाय्यं भजमानस्य प्रत्युपकारकरुणमेव
कृतज्ञतया मम युक्तमित्युपदर्शयन्नाह ।

मया चानेन चोपात्तं तस्मादेतत्क्षमाफलं ।

एतस्मै प्रथमं देयमेतत्पूर्वा क्षमा यतः ॥ १०८

5

यस्मादसौ तच्च साहाय्यं कुर्वन् कारणमेव न विज्ञः तस्मा-
न्मया क्षमामभ्यस्यता । अनेन चापकारं कुर्वता इति दाभ्या-
मेवोपार्जितं । एतदिति यस्य साधनाय साहाय्यं भजते ।
क्षमाफलं धर्माधिगमलक्षणं । एतस्मै धर्मसहायाय प्रथममपतो
दातव्यं मया इति प्रणिधातव्यं । यथा मैत्रीवस्त्रेण बोधिसत्त्वेन 10
प्रणिहितं पञ्चकानुद्दिश्य¹ । तच्च कारणमाह । यस्मादेतत्पूर्वा ।
एष एव पूर्वं कारणं यस्याः सा तथोक्ता । न चापकारिणमन्त-
रेणान्यत्क्षान्तिकारणमस्ति ॥

युक्तमेवैतद्यदि तेनैवाभिप्रायेणासौ प्रवर्तते । केवलमप-
काराग्रय एवायमित्याशङ्क्यन्नाह ।

15

क्षमासिद्ध्याशयो नास्य तेन पूज्यो न चेदरिः ।

सिद्धिहेतुरचित्तोऽपि सद्धर्मः पूज्यते कथं ॥ १०९

क्षमास्य बोधिसत्त्वस्य निष्पद्यतामित्याशयो नास्यापकारो-
द्यतस्य । तेन कारणेन कुशलहेतुरपि यदि शत्रुः पूजनीयो न

भवति । एवं तर्हि कुशलनिष्पत्तिहेतुर्निरभिप्रायोऽपि सद्धर्मः
प्रवचनसंघः कथं पूज्यते । सोऽपि तदाश्रयशून्यत्वात्पूजनीयो
न स्यादिति भावः [४।^b] ॥

अथ सद्धर्मस्य निरभिप्रायतया अपकाराश्रयोऽपि नास्ति ।
५ अस्य पुंनस्तद्विपर्ययो दृश्यते इत्याह ।

अपकाराश्रयोऽस्येति शत्रुर्यदि न पूज्यते ।

अन्यथा मे कथं क्षान्तिर्भिसजीव हितोद्यते ॥११०

अपकार आश्रयोऽस्य शत्रोः । इत्येवमभिसंधाय शत्रुर्यदि
न पूज्यते दानमानैर्न सत्क्रियते । अन्यथेति । अपकारिणि देव-
10 चित्तमनिवारयतः कथं मम क्षान्तिः । तदपकारमसहमानस्य
प्रत्यपकारं वा कुर्वतो नैव युक्तेत्यर्थः । अन्यथापि कथं क्षान्तिः ।
भिसजीव हितोद्यते । सुवैद्यवद्धितसुखविधायके यत्र प्रेमगौरव-
मेव सदा देवनिबन्धनस्य गन्धोऽपि^१ न विद्यते ॥ देवचित्त-
निवर्तनाच्च क्षान्तिरुच्यते । तस्मादपकारिण्येव प्रतिघचित्तं
15 निवर्तयतः क्षान्तिरिति । एतदेव दर्शयन्नाह ।

तदुष्टाशयमेवातः प्रतीत्योत्पद्यते क्षमा ।

स एवातः क्षमाहेतुः पूज्यः सद्धर्मवन्मया ॥ १११

यतो भिसजीव हितोद्यते^२ क्षान्तिर्न युक्ता । अतो ऽस्मा-
द्धेतोः । तस्य दुष्टाशयमेव प्रतीत्य निमित्तीकृत्य समुपजायते

^१ Ms. has gandho, but Tib sgra = çabda.

^२ Ms. has: 'dyate' kñānti.

चमा । न पुनः कस्य चिच्छुभाशयं । अतोऽस्मात् । स एव
यस्याशयं प्रतीत्योत्पद्यते चमा चमाहेतुः । न तु पुनर्धी वैद्य-
वददुष्टाशयः । इति पूज्यः चमाचिच्छाशयरक्षितोऽपि बद्धर्म-
वदसौ मया ॥ एतदुक्तं भवति । किं ममानेनाशयविचारेण
प्रयोजनं । अभिमतसाध्यसिद्धौ चेदुपयुज्यते । तावतैव ममो- 5
पादेयः स्यात् । विगुणाशयफलं तु तस्यैव चस्यासौ विगुणा-
शयः । मम तु शुभोदयहेतुरेवायं । इति कथमिव पूजनीयो
न भवेदिति । तस्मात्संभारोपयोगिनि हेतौ किं स्वरूप-
निरूपणेन ॥

एतदेव संभारहेतुत्वमस्यागमतः प्रसाधयन्ना[82*]ह । 10

सत्त्वक्षेत्रं जिमक्षेत्रमित्यतो मुनिनोदितं ।

एतानाराध्य बहवः संपत्पारं यतो गताः ॥ ११२

संभारप्रसूतिप्रवृत्तिहेतुत्वात्सत्त्वाः क्षेत्रं^१ । बुद्धा भगवन्तस्यैव
क्षेत्रं । इत्येवं । अतो बुद्धत्वकारणहेतुत्वात् । अनेकप्रकारं^२
भगवता वर्णितं । कुतः । यतो यस्मादेतान् सत्त्वान् जिमांस्य । 15
आराध्य । आनुकूल्यानुष्ठानेन । बहवो बुद्धत्वमधिगम्य सर्व-
लौकिकलोकोत्तरसर्वसंपत्तिपर्यन्तं प्राप्ताः ॥

स्यादेतत् । यदि माम सत्त्वा अपि सर्वसंपत्तिहेतवस्तथापि
तथागतैः सह साधारणता न युक्तेति । अत्राह ।

1 See the texts (*Dharmasamgītisūtra*) quoted *Qikṣṣa*. 153, 7 ; also 155, 6 (*siddhim āgatā bahavaḥ*). 7 (*siddhikṣetra*).—On *kṣetra*, see supra V, 81, *Friendly Epistle*, st. 42 (J.P.T.S., 1886), *Petavatthu*, Comm., p. 7.

2 Tib : rnam-pa hdis = tena prakāreṇa.

सत्त्वेभ्यश्च जिनेभ्यश्च बुद्धधर्मागमे समे^१ ।

जिनेषु गौरवं यदन्न सत्त्वेधिति कः क्रमः ॥ ११३

उभयेभ्योऽपि बुद्धधर्माणां बलवैशारद्यादीनामागमे प्रति-
 सन्ने तुल्ये अविशिष्टे । उभयमपि^२ तत्प्रति हेतुत्वमविशिष्ट-
 ५ मिति भावः । अतः साधारणेऽपि हेतुभावे जिनेषु गौरवं
 यदन्नदन्न सत्त्वेषु । इत्येवं कः क्रमः परिपाटिः प्रेक्षावतां । नैव
 युक्त्यर्थः^३ ॥

ननु च सत्त्वानां रागादिमलैर्हीनाश्रयत्वात् कारणत्वेऽपि कथं
 भगवत्समानता युज्यते इत्याशङ्क्याह ।

10 आशयस्य च माहात्म्यं न स्वतः किं तु कार्यतः ।

समं च तेन माहात्म्यं सत्त्वानां तेन ते समाः ॥ ११४

यद्यपि भगवतामप[र]मितपुण्यज्ञानोपजनितमनुत्तरमिदं
 माहात्म्यं । तथाप्युपयुक्तोपयोगित्वेन हेतुभावस्य तुल्यत्वासमं
 माहात्म्यमुच्यते । तेन हेतुना ते सत्त्वाः समा जिनेस्तुल्य-
 15 उच्यन्ते इति ॥ नात्र विशेषः क्रियते । यच्च पुनः प्रतिनिध-
 तात्मगतो विशेषस्तस्युपदर्शयितुमाह ।

1 See *Dharmasamgiti*, loco laud.—The phraseology of this Sūtra is worthy of notice: *sattvakṣetrah bodhisattvasya buddhakṣetrah yataḥ ca buddhakṣetrād buddhadharmāpām lābhāgamo bhavati*. It is strange that Prajñākaramatī gives no reference, as he did before, to the *Mahāyānasūtras* evidently alluded to by his text.

2 Ms. *tatprati*.

3 *yuktā paripāṭiḥ*

मैत्र्याशयश्च यत्पूज्यः सत्त्वमाहात्म्यमेव तत् ।

बुद्धप्रसादाद्यत्पुण्यं बुद्धमाहात्म्यमेव तत् ॥ ११५^१

सत्त्वेषु मैत्र्यचित्तविहारौ पुनर्यत्पूज्यते जनैः । तत्तस्यैव
मैत्र्याशयस्य प्रत्यात्मगतं माहात्म्यं मान्यस्य । तथा तथागत-
माहात्म्यं स्वचित्तं प्रसादयतो^२ यत्पुण्यमु[४२] त्यज्यते तद्भगवत ५
एव माहात्म्यमसाधारणं । अन्यस्य तथाविधगुणाभावात् ॥
इत्यसाधारणं गुणमभिधाय प्रकृतमुपदर्शयन्माह ।

बुद्धधर्मागमांशेन तस्मात्सत्त्वा जिनैः समाः ।

न तु बुद्धैः समाः के चिदनन्तांशैर्गुणार्णवैः ॥ ११६

इदमत्र बीजं समतोपादान इत्यर्थः । परमार्थतस्तु न १०
बुद्धैर्भगवद्भिः समाः के चित्सत्त्वाः सन्ति । यदि भवेयु-
स्तथाविधास्तदा तेऽपि बुद्धा एव स्युः । किंभूतैः । गुणार्णवैः^३ ।
गुणानामर्णवा गुणरत्नाकराः । अगाधापारत्वात् । तैः । पुनरपि
तेषामपरमेव^४ विशेषणमाह । अगन्तांशैः । अगन्तोऽपर्यन्तः ।
अंश एकदेशोऽपि येषां गुणार्णवानां । ते तथा । तैः ॥ १५

१ — Qikṣāṣ 157. 7-8. (maitrāṣaya). Tib. has : byams-sems-ldan = maitryāṣay-
avān.

२ Ms. has : prasādhayato.

३ Ms. has wrongly : anantānṣair guṇasāgaraiḥ—See below.

४ Ms. has : tegha and two illegible syllables in margin. Our reading from
Tib.

५ Tib. points to a reading : amṣa eva deṣo'pi—The Ms. has : aṅga,

उक्तमेवार्थं व्यक्तौकुर्वन्नाह ।

गुणसारैकराशीनां गुणोऽणुरपि चेत्तु चित् ।

दृश्यते तस्य पूजार्थं चैलोक्यमपि न क्षमं ॥ ११७

गुणेषु प्रधानानामेकराशयो ये भगवन्तस्तेषां गुणोऽणुरपि
5 परमाणुमात्रोऽपि गुणकणिकापीति यावत् । यदि क चित्सत्त्व-
विशेषे दृश्यते प्रतीयते । तस्य तद्गुणाधारस्य पूजानिमित्तं
चैलोक्यमपि न क्षमं । चैलोक्यजातानि रत्नादीनि न प्रति-
रूपाणीति यावत् ॥

यद्येवं कथं तर्हि सत्त्वाराधनमुक्तमित्याह ।

10 बुद्धधर्मोदयांशस्तु श्रेष्ठः सत्त्वेषु¹ विद्यते ।

एतदंशानुरूप्येण² सत्त्वपूजा कृता भवेत् ॥ ११८

व्याख्यातमेतत्पूर्वं ॥ इतोऽपि सत्त्वाराधनमुचितमित्याह ।

किं च निष्कृद्भवन्धूनामप्रमेयोपकारिणां ।

सत्त्वाराधनमुत्सृज्य निष्कृतिः का परा भवेत् ॥ ११९³

15 निष्कृद्भवन्धूनामक्षयिमसुद्धदां बुद्धानां बोधिसत्त्वानां च ।

अपर्यन्तोपकारिणां । निष्कृतिः⁴ तत्कृतापकारस्य⁵ निष्क्रयणं । परि-

¹ So I. 2.—Minaev has : sattvasya.—Tib.: sems-can-rnams-la.

² Minaev : °rūpeṇa.

³ —Çiksās. 155. 10-11.

⁴ Çiksās. has the gloss in margin : pratyupakāro buddhānām.

⁵ The Ms. has the unusual reading : tatkr̥tā' pakārasya.—niḥkr̥ti = repara-
tion of the offences made to the Buddhas.

शोधनमिति यावत् । किमपरं भवेत् सत्त्वारोधनमन्तरेण ।
एतदेव परं निष्क्रयणमित्यर्थः^१ ॥

प्रभुचित्तानुकूलवर्तिन एव भृत्यस्य वाञ्छितं सिध्यतीत्यव-
गम्य सत्त्वारोधनमेवोपादेयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

भिन्दन्ति देहं प्रविशन्त्यवीचीं^२
येषां कृते तच्च कृते कृतं स्यात् ।
महापकारिष्वपि तेन सर्वं
कल्याणमेवाचरणीयमेषु ॥ १२०^३

5

करचरणशिरोमयनस्त्रमांसानि च्छित्त्वा क्षित्वा प्रदत्तानि
येषां [४३^a] हितसुखविधानाय । तथावीचीमपि परदुःखदुःखिनो 10
येषां कृते प्रविशन्ति तत्समुद्धरणाय । प्रकृतत्वात् बुद्ध्या बोधि-
सत्त्वाः । तच्च तेषु सत्त्वेषु कृते कृतं स्यात् । अन्यथा तु कृतमपि
न कृतं भवेत् । कृतशब्दोऽयमिह प्रकृताधिकारात् साधुकरणे
वर्तते । येनेवं तेन परमापकारिष्वपि न चित्तं दूषयितव्यं ।
किं तु सर्वमनेकप्रकारं कायवाङ्मनोभिर्वा कल्याणमेव हित- 15
सुखमेव विधायितव्यमेषु ॥

उक्तमेव प्रसाधयन्नाह ।

1 Ms. : niṣkrayanam.

2 Minaev has : avicim. See Commentary and *Qikṣāṇ*.

3 The following verses down to the śloka 134 (end of the chapter) occur at *Qikṣāṇ*. 155. 14—157-8.

स्वयं मम स्वामिन एव तावद्
 यदर्थमात्मन्यपि निर्व्यपेक्षाः ।
 अहं कथं स्वामिषु तेषु तेषु
 करोमि मानं न तु दासभावं ॥ १२१

5 मम स्वामिन एव बुद्धादयः स्वयमेव^१ आत्मनैव तावदिति
 परामर्शः । यदर्थं येषां निमित्तं । आत्मन्यपि स्वकायजीवितेऽपि ।
 उक्तक्रमेण निरपेक्षा^२ निरभिध्वङ्गास्तृणवत्परित्यजन्ति । तदहं
 पुनः । तेषां भृत्यः । तेषु सत्त्वेषु प्रभुपुत्रेष्वत्यन्तप्रियेषु कथं
 करोमि मानं । किमिति जानन्मेव तान् प्रतिकूलयामि । न
 10 तु दासभावं न पुनर्दासीभूयाराधयामि ॥

इतोऽपि च सत्त्वापकारं परित्यज्य तदाराधनमेव कर्तव्य-
 मित्याह ।

येषां सुखे यान्ति सुदं मुनीन्द्रा
 येषां व्यथायां प्रविशन्ति मन्युं ।
 15 ततोषणात्सर्वमुनीन्द्रतुष्टि-
 स्तत्त्वापकारेऽपहृतं मुनीनां ॥ १२२

येषां सत्त्वानां प्रियपुत्राणामिव पेतरो मुनीन्द्रा बुद्धा
 भगवन्तः । सुखे कायमनोजनानि । सुदं वै यान्ति । येषां च

१ Ma. has : svayam evam ā°.

२ = nirvyapekṣā.

दुःखे मनुं प्रविशन्ति । अपरितोषमावाद्यन्ति । एतच्चानभि-
मतत्वाद्भगवतामित्यमभिधीयते । न तु वाणौचन्दनकखाणान्तत् ।
आवकाणामपि प्रतिधानुनयासंभवः^१ । अन्यत्सुबोधं ॥ कथं पुन-
स्तप्तापकारे सुनीनामपकृतं स्यादित्यत्राह ।

आदीप्तकायस्य यथा समन्तान्

5

न सर्वकामैरपि सौमनस्यं ।

सत्त्वव्यथायामपि तद्वदेव

न प्रीत्युपायो ऽस्ति दयामयानां^२ ॥ १२३

समन्तात्सर्वावयवानभिधाय वज्रिणा प्रज्वलितशरीरस्य यथा
पञ्चकामगुणैर्न सौमनस्यं । कायिकमपि सुखं नास्ति तस्य 10
प्र[83]ज्वलितत्वादेव दुःखेनाक्रान्तत्वात् । तदन्तर्धैव सत्त्वानां
व्यथायां दुःखवेदनायां न प्रीतेः सौमनस्यस्योपायो हेतुरस्ति
रूपात्मकानां भगवतां ॥

तस्मादपरिज्ञानेन क्लेशग्रहावेशवशेन वा सत्त्वापकारकर्मणा
यदकुशलमुपचितं^३ तदपीदानीमुपसंहारदारेण वान्तीकुर्व- 15
न्नाह^४ ।

^१ It is difficult to make out the meaning of this clause. The Tib. so far as I see, gives no help.—*abhimata* is correctly translated by *mñes-pa*.—*na tu... = de-ni ste dad-can-ldan lta-bu yin-te = tao chraddhāvad-vad*.—Of course : *na tu.....sambhavaḥ*.

^२ *Qikṣāś*. has : *mahākṛpāṇām*.

^३ Query : *upacitam*.

^४ Tib. *bṅags-par-bya-ba*.—(See *gñor-ba*)—to confess, to expiate.—The reading *vyaktīkurvan* seems, on palaeographical grounds, inadmissible.

तस्मान्मया यज्जमदुःखदेन^१
 दुःखं कृतं सर्वमहाकृपाणां^२ ।
 तदद्य पापं प्रतिदेशयामि
 यत्खेदितास्तन्मुनयः^३ क्षमन्तां ॥ १२४

- 5 यस्मादेवं सत्पापकारे मुनीनामपकृतं त्याज्यमात् । पापं ।
 अद्येदानीं प्रतिदेशयामि । संवेगवज्जलक्षेपामेव महाकृपाणा-
 मद्यतः प्रकाशयामि । पुनरेवं संप्रजानन्न करिष्यामि । इत्या-
 यत्यां संवरमापद्ये । यदि प्रतिरूपमाचरितं तच्च मे क्षान्तिं
 कुर्वन्तु । अनुकन्यामुपादाय ॥
- 10 क्षमयित्वा सांप्रतमारधनायेत्यादिना तदेकपरायणता-
 मात्मनो दर्शयति ।

आराधनायाद्य तथागतानां
 सर्वात्मना दास्यमुपैमि लोके ।
 कुर्वन्तु^४ मे मूर्ध्नि पदं जनौघा
 विघ्नन्तु वा तुष्यतु लोकनाथः ॥ १२५

तथागतानामभिप्रेतसंपादनाय लोके लोकविषये सर्वात्मना
 कायेन वाचा मनसा वा दासीभावं स्वीकरोमि । ते ऽपि मे

1 *Qikṣās.* has : sarvamahādayānām.

2 *Qikṣās.* has : duṣkhanena.

3 *Qikṣās.* has : te munayaḥ.

4 *Mināev* has : kurvanti.—Our reading is supported by *L*² and *Qikṣās.*

[५] प्रसादं कुर्वन्तो मस्तके पादं निदधतु । तेषां पादं प्रमुदित-
चित्तः शिरसा धारयामि । अनेन मयि पूर्वापराधमपास्य जगतां
पतिर्भगवान् संतुष्टमानसो भवतु ॥

भगवत्सु च गौरवकारिभिः सत्त्वैवनादरो न कर्तव्य इति
प्रसाधयन्नाह ।

5

आत्मीकृतं सर्वमिदं जगत्तैः
क्षपात्मभिर्नैव हि संशयो ऽस्ति^१ ।
दृश्यन्त एते ननु^२ सत्त्वरूपा-
स्त एव नाथाः किमनादरो ऽच ॥ १२६

सर्वजगधर्मधातुप्रतिवेधात्^३ सर्वसत्त्वसमतापादनपरात्मपरि- 10
वर्तनादिना^४ वा । आत्मीकृतं स्वीकृतं सर्वमिदं जगत् । न किय-
देव । तैर्बुद्धैर्भगवद्भिः करुणामयचित्तसंतानैः । सुनिश्चितमेवै-
तत् । अन्यथा बुद्धत्वायोगात् । तस्मात्सत्त्वरूपेण बुद्धा भगवन्त
एवैते सत्त्वा दृश्यन्ते^५ । तेन किमनादरो ऽच मूढ[७१^{१०}]चेतसां ।
नेव युक्त इति भावः ॥

15

अनेकार्थत्वादपि सत्त्वारोधनस्य तत्रैव यतितव्यमित्याह ।

१ *Qiksāp.* : *saññāyo'tra.*

२ According to Dev. 85 and to the *Qiksāp.*—Minaev has : *dr̥ṣyantū etena tu.*

३ Tib. omits : 'traga'.

४ See VII. 16.

५ (5). The Commentary is obscure. "Nānu buddhāḥ sattvarūpeṇa
dr̥ṣyante? sattvā eva nāthā iti kiṁ sattveṣv anādarah." Such I take to be
the meaning of the sentence.

तथागताराधनमेतदेव

स्वार्थस्य संसाधनमेतदेव ।

लोकस्य दुःखापहमेतदेव

तस्मान्ममास्तु व्रतमेतदेव ॥ १२७

५ स्वार्थस्य बुद्धत्वसंभारलक्षणस्यैव^१ । लोकस्य दुःखापहं
तद्धेतुत्वात्^२ । एतदेवेति । सर्वत्र सत्त्वारोधनमिति योज्यं ॥
आगामिभयदर्शनादपि च परापकारवैमुख्यमेवाभ्यसनौयमि-
त्युदाहरणोपदर्शनेनाह ।

यथैको राजपुरुषः प्रमथ्नाति महाजनं ।

१० विकर्तुं नैव शक्नोति दीर्घदर्शी^३ महाजनः ॥ १२८

यस्य^४ राज्ञो देशनिव[र्]तिनि^५ तस्यासौ पुरुषो । महाजनं
नगरनिगमग्रामकर्बटादिवास्तव्यं^६ । प्रमथ्नाति विमर्दयति । च
आगामिराजदण्डभयदर्शितया महाजनो वचनमात्रेणापि याव-
द्विकारमुपगन्तुममर्थः । तेन ताडितो ऽपि संकुचितवृत्ति-
१५ रेवास्ति । कस्मात्

यस्मान्नैव स एकाकी तस्य राजबलं बलं ।

१ Ms. has : °lakṣaṇasyāśyaiva.

२ According to Tib. : apahati-hetutvāt.

३ dīrghadarśin = mig-rgyañ riñ-po. — riñ-po = dīrgha. — mig-rgyañ = distance of sight, distance at which a man can be well distinguished from a woman.

४ Ms. has : tasya. — Tib. : gah-gi.

५ Ms. : yasya.

६ Vāstavya = Einwohner (P. W.)

नैव स राजपुरुषोऽसहाय एव द्रष्टव्यः । कथं पुनरयमस-
हायो न भवतीत्याह । तस्येति । राज्ञो बलमेव तस्य बलं
तत्पक्षग्रहणात् ।

तथा' न दुर्बलं कं चिदपराधं, विमानयेत् ॥ १२६

तस्मात्क्षेत्रशक्तिमपि कृतापराधं नापकुर्यात् । सो ऽपि न ऽ
यस्मादेकाकी ।

यस्मान्नरकपाशाश्च कृपावन्तश्च तद्वत् ।

तस्मादाराधयेत्सत्त्वान् मृत्यश्चण्डन्टपं यथा ॥ १३०^३

तस्मादाराधयेत्सत्त्वान् । कुतः । यस्मान्नरकपाशाश्च तदप-
कारमिव प्रत्यपकारिणोऽन्व[१]चरन्तः^४ कृपावन्तश्च जिनादय- 10
स्तत्पक्षपातिनो बलं । कथमिवाराधयेत् । अधृष्टं राजानं
सर्वानुवृत्तिकरणानुजीविनो यथा । तथा ॥ किं च लोक-
प्रसिद्धत इदमेवमिच्छोक्तं । न तु पुनः सत्त्वाप्रसत्तिफलस्य^५
राजापराधफलेन समानता समक्षीत्याह ।

कुपितः किं नृपः कुर्याद्येन स्यान्नरकव्यथा । 15

यत्सत्त्वदौर्मनस्येन कृतेन चानुभूयते ॥ १३१

^१ So Minaev.—M. has : tasmān... ; confirmed by the Commentary.

^२ So L^२.—Minaev has : aparādhyam.

^३ According to the Comm. the second line must precede the first.

^४ Ex conj.—MS. is illegible.

^५ Aprasatti (compound new)—aprasāda.

किमिति काणा पृच्छति । किं तदुःखजातमुत्पादयितुं
नृपतिः समर्थो भवेत् । नैवेति भावः । किंभूतं । येन दुःखजा-
तेन नारकी वेदनागुभूयते । अतिप्र [94^b]¹

[तुष्टः किं नृपतिर्दद्याद्यदुद्धत्वसमं भवेत् ।

5 यत्सत्त्वसौमनस्येन कृतेन ह्यनुभूयते ॥ १३२

आस्तां भविष्यदुद्धत्वं सत्त्वाराधनसंभवं ।

इद्वैव सौभाग्ययशःसौस्थित्यं किं न पश्यसि ॥ १३३

प्रासादिकत्वमारोग्यं प्रामोद्यं चिरजीवितं ।

चक्रवर्तिसुखं स्फीतं क्षमी प्राप्नोति संसरन् ॥ १३४

10 ॥ इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
आग्निपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ॥]²

¹ The verses of the leaf 94 begins with the first sentence of the viith Chapter. As the Commentary of the verses 132-134 is also wanting in Tibetan, I believe that the akṣaras : *atipra* must be read : *iti pra* [*jñāḥkaramatīkṛtāyām...*]. The translation of the last *śloka*s occurs in the Mdo XXVI, fol. 19a, at the end. (Text alone, without commentary). Their authenticity, supported by the quotation in *Qikṣā* (p. 157), is confirmed by the Chinese translation.

² The Tibetan adds the following colophon : *Egya-gar-gyi mkhan-po paṇḍi-tā chen-po su-ma-ti-kī-rti-i shal-sha-nas dah sgra-sgyur-gyi lo-tsa-va ś-tsa-rya mad-pa-cho-s-gyi dbah-phyug-gis bagyur-aṅ su-s-pa* = translated by the Indian Paṇḍita Sumatikīrti and the Lotsava translator (?) Satyadharmaśvara.

प्रज्ञाकरमतिहतायां बोधिर्यावतारपञ्चिकायां वीर्यपारमिता सप्तमः परिच्छेदः ।

तदेवं विपक्षप्रतिषेधेन चिधा ज्ञानिं प्रतिपाद्य वीर्यं प्रति-
पादयितुमाह ।

एवं क्षमो^१ भजेद्दीर्यं वीर्यं बोधिर्यतः स्थिता ।
न हि वीर्यं विना पुण्यं यथा वायुं विना गतिः^२ ॥ १

एवमुक्तक्रमेण समायुक्तः क्षमः समस्ति^३ ज्ञानिः । भजेद्दीर्यं ५
वीर्यमारभेत । अन्यथा दुःखावहिष्णुतया वीर्यस्य प्रसन्निर्ग-
म्यात् ॥ कस्मात्पुनर्वीर्यमुपादीयत इत्याह । वीर्यं इत्यादि ।
यस्माद्दीर्यं बुद्धत्वमवस्थितं । तद्धेतुकतया तदायत्तत्वादबुद्धत्वस्य ।
एतदपि कुतः । यस्मान्न वीर्यमन्तरेण पुण्यं पुण्यसंभारोऽस्ति ।
उपसन्नमेतत् । ज्ञानमपि द्रष्टव्यं । वीर्यस्योभयहेतुत्वात् । तद- 10
मेव वीर्यात्पुण्यज्ञानसंभारौ ताभ्यां च बुद्धत्वमित्युक्तं भवति ॥
वीर्यस्वरूपापरिज्ञानात्पृच्छति ।

^१ Minaev has: kṣamī; kṣamo, according to M., Paris-Mss. and a frag-
ment (F.) on Palm-leave (Bendall, 1899).

^२ Minaev has: ... vinā gatih; = vinā agatih.—Cp. Kern, *Lotus* 139:
padaviṃ tu vinā 'gatih.—Tib.: rluṃ med gyo-ba med-pa bzhiṃ.

^३ So Ms.—Tib.: raṅ-gis goms-par-byas-pai bzod=svayam abhyasta
kṣāntih.

किं वीर्यं कुशलोत्साहस्तद्विपक्षः क उच्यते ।

आलस्यं कुत्सितासक्तिर्विषादात्मावमन्यना^१ ॥ २

किमेतदीर्यं नाम । अत्राह । कुशलोत्साहः । यो ऽयं कुशल-
कर्मणि दानादौ श्रुतादौ च समुद्यमः । तदीर्यमभिधीयते ।
५ अकुशले तु कौसीद्यमेव^२ । विपक्षेणोपहतं वीर्यमनङ्गमेवाभि-
मतसिद्धय इति तद्विपक्षमपनयनाय दर्शयितुमाह । तद्विपक्ष
इत्यादि । तस्य वीर्यस्य विरुद्धो विनाशाय पक्षो विपक्षः क
उच्यते । उत्तरमाह । आलस्यमित्यादि । आलस्यं कौसीद्यं ।
कायमनसोरकर्मण्यता । कुत्सिते जुगुप्सनीये हास्यशास्यादावा-
१० सङ्गः । विषादो विषण्णता । दुःकरे कर्मणि चित्तस्य विमि-
दृप्तिः । अनध्यवसानमित्यर्थः । तेनात्मनोऽवमन्यनाऽवज्ञा । अयं
तद्विपक्षः ॥

तदालस्यनिषेधाय तत्कारणं तावदुपदर्शयितुमाह ।

अव्यापारसुखास्वादनिद्रापाश्रयतृष्णया ।

१५ संसारदुःखानुद्देगादालस्यमुपजायते ॥ ३

संसारदुःखानुद्देगादसंवेगात्^३ । योऽयमव्यापारो निर्व्या-
पारता । तच्च तेन वा^४ सुखास्वादः सुखाभिरामः । स च निद्रा

१ F. has : kutsitaçaktir ; Minaev : kutsitāç°.

२ Tib. : dge-ba-la mi-spro-ba ni le-lo-ñid-do = kuçale 'nudyamaḥ
kausīdyam. — Infra, le-lo-ñid = ālasya ; sñoms-las = kausīdya.

३ See VI. 21.

४ Tib. : de-la an des bde-ñoms

च मि[४५]द्वाक्रमणं । ताभ्यां मिद्वाक्रमणमपाश्रयदृष्ट्या^१ ।
अवष्टम्भनाभिलाषः । तथा । आसन्नमुपजायत इति धोवनीयं ॥
यदि वा । संसारदुःखानुदेगादव्यापारः । कश्चिदपि कुशल-
कर्मणि न प्रवृत्तिः । तस्मात्सुखास्वादः । ततो मिद्रा । तस्या-
स्वापाश्रयदृष्ट्या । तथा ॥

5

अतः संसारदुःखानुदेगनिवर्तनार्थमियमप्यसंवेगभावनामुखी-
कर्तव्या । इत्याह ।

क्लेशवागुरिकाघ्रातः^२ प्रविष्टो जन्मवागुरां ।
किमद्यापि न जानासि मृत्योर्वदनमागतः ॥ ४

वागुरिका मत्स्यादिवधिका जायिका उच्यन्ते कैवर्तादयः । 10
क्लेशा एव वागुरिकाः । तैराघ्रात आचक्षीकृतः^३ । कथमिति
चेत् । प्रविष्टो जन्मवागुरां । निकायसभागतोत्पत्तिरेव वागुरि-
काज्जासं^४ । तत्प्रविष्टः तदन्तर्गत इत्यर्थः । इदमिह तदात्मसात्करणे
कारणं । अद्यापि एतां दृशां प्राप्तोऽपि मृत्योर्मुखं प्रविष्टः सन्
किमिति न वेत्ति । जातश्चेन्मरणमवश्यंभावीति भावः ॥ 15

इदमपरं संवेगकारणमाह ।

¹ middhākramaṇam not translated in Tib.

² Minaev : āghātaḥ ; M. : āghrātaḥ—Tib. : bḥor-ba (hohor-ba—to hunt, to chase) ; ſa gḥor-ba—to fish.—āghrāta=ākrānta (Böhtlingk).

³ Tib. : dbaḥ-du byas-pa.

⁴ So Ms.—vāgurikā=vāgurā ? or rather vāgurika° ?

स्वयूथ्यान्मार्गमाणास्त्वं^१ क्रमेणैव^२ न पश्यसि ।

तथापि निद्रां यास्येव चण्डालमहिषो यथा ॥ ५

यूथं वर्गः । तत्रभवा यूथ्याः । येः सह वाङ्माद्यवस्त्रार्था
क्रीडितहस्तादिना विचरितं । तान् स्ववर्गान् । चण्डाला-
५ नामवश्यंमारणीयमहिषवत्^३ । न पश्यसि ममापीयमवस्थितिः
स्यादिति ॥ अवश्यमिह कियत्कालं परिलम्ब्य मृत्युरागमिष्यति ।
तेन तावत्कालं सुखासुभवनमेव मम युक्तमित्यचाह । यदि
नामैवं तथापि नावश्यंभाविनि मरणे विश्वासो युक्तः ।

यमेनोद्दीक्ष्यमाणस्य वद्धमार्गस्य सर्वतः ।

१० कथं ते रोचते भोक्तुं कथं निद्रा कथं रतिः ॥ ६

इति वध्यपुरुषस्येव सर्वतो वध्यघातकैरधिष्ठितस्य वध्यभूमिं
जीवमाणस्य निःसरणमपश्यतः [४५^b] सुखादिकावलम्बनमनुचित-
मेव भवतः । तस्मात्सर्वेगतो भावनयानया हेतुनिवर्तनादासक्त-
मपास्तं कुशलपक्षोत्साहवर्धनमनुष्ठेयं ॥

१५ अथापि स्यात् । यदि नामावश्यंभाविता मृत्योस्तथापि
तत्संनिधानमवगम्यासक्त्यमपहास्यामि । इत्याशङ्क्याह ।

^१ Minaev has : svayūthān.—Beings of the same nikāya (see p. 245, l. 12).

^२ So F.—Minaev : evam.

^३ Ms. °vacyam °.

यावत्संभृतसंभारं मरुतं शीघ्रमेष्यति ।

संत्यज्यापि तदालस्यमकाशे किं करिष्यसि ॥ ७

संभृतः सम्प्रीकृतः संभारः सामग्री वधाय व्याधिजरास्रवणो
येन । यावदिति लोकोक्तं । शीघ्रं त्वरितमभिसंनिधानात् ।
तदा मृत्युसुखान्तर्गतः । असमये । आलस्यं त्यक्त्वापि किं करि- 5
ष्यसि । न तदा किं चित्प्रयोजनमिति भावः ॥

अकाशतामेवाह्य समर्थयितुं वृत्तचयेणाह ।

इदं न प्राप्तमारब्धमिदमर्धकृतं स्थितं ।

अकस्मान्मृत्युरायातो हा हतोऽस्मीति चिन्तयन् ॥ ८

शोकवेगसमुच्छूनसाश्रुरक्तेक्षणममाम् ।

10

बन्धून् निराशान् संपश्यन्ममदूतमुखानि च ॥ ९

स्वपापस्मृतिसंतप्तः शृण्वन्नादांश्च नारकान् ।

वासोधारविलिप्ताङ्गो विह्वलः किं करिष्यसि ॥ १०

इदं यदनागते कर्तव्यतया मनसि कृतं तन्न प्राप्तं । इदमारब्धं
यत्कार्यमादित एव कर्तुमिष्टं । इदमर्धकृतं स्थितं यत्किंचिन्निष्पन्नं 15
किंचिदनिष्पन्नं । इति कार्यपर्यन्तमगतस्यैव अकस्मान्मृत्युरागतो
मम । अहो वतातिकष्टं । हतोऽस्मीति विचिन्तयन् विह्वलः
किं करिष्यसीत्यनागतेन संबन्धः ।

शोकः प्रियविप्रयोगकृतश्चित्तपरितापः । तस्य वेगोऽनिवार्य-

प्रवृत्तिः । तेन समुच्छूयानि समुज्जतानि शाश्वति सवाप्याणि
 रक्तानि ताववर्णानि शोचनानि येव्वाग्नेषु तानि तथा ।
 तथाभूतानि आननानि मुखानि येषां बन्धूनां ते तथा । तान्
 संपश्यन् विलोकयन् । तत्र कर्मकाधिकारात्परस्मैपदं दृश्यः^१ ।
 ५ किंभूतान् । निराशान् । क । प्रत्युज्जीवनं प्रति त्यक्ताशान्^२ ।
 तत्सामान्यविकलान् वा ॥ मरणसमयोपस्थितज्ञताम्सानुचरमुखानि
 च स[४६]रोषपदभृकुटीनि संपश्यन् विह्वलः किं करिष्यसि ।

स्वयं ज्ञतपापकर्मस्मरणेन मरणसमये किमित्येवं मया
 ज्ञतमिति पश्चात्तापेन तापितः । नैतावन्मात्रमेव । किं तु
 १० शृङ्खलादांश्च नारकान् । तीव्रकारणानुभवनदुःखनिर्मुक्तान् विक्रो-
 शितशब्दाक्षरकसमुद्भूतान् अर्थान्तरकोपाणामेव^३ । तच्छ्रुत्वा ममा-
 यममेवावस्येति संचासेन यः पुरीषोत्सर्गे विट्प्रवृत्तिः तेनोप-
 शिप्तगात्रः । विह्वलः । अनाद्यन्तकायवाक्चित्तप्रचारः । किं
 करिष्यसि सर्वक्रियासु निवृत्तव्यापारः ।

१५ इति मत्वा स्वस्यावस्थायामेव यतितव्यं । इति शिच-
 यितुमाह ।

^१ Ms. tatrāk°.—This clause is wanting in Tibetan which does not, as a rule, translate 'grammatical observations.—*Mahābhāṣya* I. ३, २९, Vart. २. Sāmpaṣyan should by I. ३. २९ be ātmanepadam, if the word were intransitive, because in that rule there is the adhikāra 'akarmaka'; but in the clause it is not intransitive, not ātmanepadam. (F. W. Thomas).

^२ Tib. : gañ-du zhe-na, slar-gson-pai bsam-pa dañ bral-ba am.

^३ So Ms.—Tib. : don hba-zhig-la khro-bai sgra bzhin-du = arthāntare kopaṣabdam iva.

जीवमस्य इवास्मीति युक्तं भयमिहैव ते ।

किं पुनः कृतपापस्य तीव्रान्नरकदुःखतः ॥ ११

जीवन्त एव मत्स्याः क्रमेण भक्षणार्थं प्रायः प्राग्दिङ्निवासि-
भिरेव जनै रक्ष्यन्ते । जीवनोपलब्धिता मत्स्या जीवमत्स्या इति
तेषामेव समर्थः । शाकपार्थिवादिवन्मध्यपदलोपी^१ समासः । ५
तद्वदहमपि । अद्य श्रो वा निश्चितमेव मरिष्यामि । इति मनसि
कृत्वा युक्तं भयमिहैव ते । इहैव संप्रजानदवस्थायामेव तवासं-
प्राप्तमरणस्य मरणतः । किं पुनः कृतपापस्य भवतो भयं युक्तं
न भवति । इत्यप्याहार्यं । अतिदुःसहान्नरकदुःखतः ॥

निर्व्यापारसुखास्वादाभिरतमधिकृत्याह ।

10

स्पृष्ट उष्णोदकेनापि सुकुमार प्रतप्यसे ।

कृत्वा च नारकं कर्म किमेवं स्वस्थमास्यते ॥ १२

तप्तवारिणापि संस्पृष्टः । सुकुमारेति संबोधनं । अतिमृदु-
ग्ररीरतया सोढुमशक्तोऽसि । यद्येवं तदा । कृत्वा चेत्यादि संबोधनं ॥
अपरमपि तं प्रत्याह ।

15

निरुद्यमफलाकाङ्क्षिन् सुकुमार बहुव्यय ।

मृत्युग्रस्तोऽमराकार^२ हा दुःखित विहन्यसे ॥ १३

सुखहेतुत्पादनाय व्यापारशून्योऽसि । अथ च तस्य फलं

1 Minaev has : me. See Comm.

2 Çākapārthiva = çākapriyaḥ pārthivaḥ *Mahābhāṣya Vārt.* 8 to Pāṇ 2, 1, 69. (not Siddh. k. as stated in the St. Petersburg-Dict.)

3 Minaev : °grasto mara°.

सुखमभिश्रियसि । दुःखा[४६^५]सहिष्णुरसि । अथ च वज्रव्यथोऽसि ।
 सर्वदुःखाकरत्वात् । मृत्युना च वशीकृतोऽसि । अथ चामरण-
 धर्ममात्मानं मन्यसे । एवं च विपर्यस्तं चरितमस्य विपश्यन्^१
 कदाप्यमानः सखेदमेवमाह । हा दुःखित विहन्यसे । संमोह-
 ५ वज्रव्यथया कष्टां दशां प्रविष्टोऽसि । आत्मगतमेव वा विमृ-
 शति । एवमन्यचापि यथासंभवं द्रष्टव्यं । निरुद्यमादीनि
 चामग्नितपदानि ॥

निद्रापरतन्त्रं प्रत्याह ।

मानुष्यं नावमासाद्य^२ तर दुःखमहानदीं ।

१० मूढ^३ काशो न निद्राया इयं नौर्दुर्लभा पुनः ॥ १४

अष्टावृणविनिर्मुक्तं मनुष्यभावप्रतिशम्भं नावमिवाभ्युदयादि-
 पारगमनाय प्राप्य । तर अवस्य दुःखमयीं महानदीं । सर्व-
 दुःखानि पृष्टीकुरम्य वीर्यावसानमेनेति यावत् । हे मोहपरवश
 नाथं काशो निद्रायाः । यावदियं नौः संनिहिता । यदि
 १५ नेदानीमेव यत्नः क्रियते । तदा पुनरियं दुर्गतिगतस्य नौर्दुर्लभा
 भविष्यति । यदुक्तं । पुनरप्येष समागमः कुत इति^४ ॥

एवमासक्तं निवार्य कुप्सितावक्तिं निवारयन्नाह ।

१ Ms. : ...viparyastah / caritam asya vaqyah. —(b=mn.)—In margin na
 (°qyan) ; sya, corrected to pya by a second hand.—Tib. has : mthoh-nas = dr̥ṣṭvā.

२ According to F. : āpādya.

३ Minsev : mūḍhak° (typographical error).

४ Supra, I. 4.

सुखा धर्मरतिं श्रेष्ठामनन्तरतिसंततिं ।

रतिरौद्धत्यहासादौ^१ दुःखहेतौ कथं तव ॥ १५

शुभकर्मणां रतिं श्रेष्ठामुत्तमां । किंभूतां । अनन्तरति-
संततिं । सुगतिपरम्परासंजमनादनन्तापर्यवसाना रतिसंततिः
सुखप्रवाहो यस्याः सा तथा । अत एव उत्तमेत्युक्तं । तामपहाय ५
रतिरभिरामः । औद्धत्यमुन्नतता कायचित्तयोः क्रीडनशीलतेति
यावत् । हासो वागौद्धत्यं । सरभसस्य^२ वाम्बिकार इति यावत् ।
आदिशब्दाङ्गीतादिपरिग्रहः । तच्च कथं रतिस्तव । न युक्त्यभि-
प्रायः । किंभूते दुःखहेतौ । नरकादिदुर्गत्युपनयनादुःखस्य
[४७^१] हेतुर्भवति ॥ 10

एवं कुत्सितासक्तिमपि निराकृत्य विषदात्मावमन्यनां वीर्य-
विपक्षं निराकर्तुं । अपरमपि च तद्विपक्षनिरसनाय प्रतिपाद-
यन्नाह ।

अविषादबलव्यूहतात्पर्यात्मविधेयता ।

परात्मसमता चैव परात्मपरिवर्तनं ॥ १६ 15

विषादविपरीतोऽविषादः । बलानां व्यूहः समूहो वक्ष्यमाण-
लक्षणः । तात्पर्यं निपुणता । आत्मविधेयता आत्मवशवर्तिता ।
एताः सर्वाः कृतद्वन्द्वसमासाः^३ । यदि वा । एभिः सहितात्मविधे-

१ So M.—Minaev: °hāsyādan.

२ Tib. has: dga-ba dan boas-pai nag-gi...—dga-ba = ānanda, rabhasa =
fierce joy.

३ Tib. has: zlas dbye-bai tshig badus-pa yin-no (See Jäschke, s. voo.
zla-bo)—kṛta, untranslated.

यता । परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने ध्यानपरिच्छेदे^१ वक्ष्यमाणे ।
इदमपि समक्षं कौषीद्यप्रहाणाच्च वीर्यसमृद्धये प्रभवतीत्युद्देशः ॥
उद्दिष्टमेवार्थं क्रमेण निर्दिशन्नाह ।

नैवावसादः कर्तव्यः कुतो मे बोधिरित्यतः ।

- ५ कुतो मे बोधिरिति । कथमहं वराकः सम्यक्संबोधिभाजनं ।
बुद्धत्वं हि तीक्ष्णैन्द्रियस्थारब्धवीर्यस्य^२ अपरिमितपुण्यज्ञान-
संभारैरतिदुष्करकर्मानुष्ठानैरनेकैश्च कल्पासंख्येयैः कस्य चित्पुरुष-
विशेषस्य साध्यं भवति । अहं तु न तादृश इति कथं मदि-
धानां तथाविधं बुद्धत्वं संभाव्येत । इत्येवमाकारमनसिकाराद-
१० वसादो विषादो न कर्तव्यः । महार्थभ्रंशस्य हेतुत्वात् । यथोक्तं ।
अवसादोऽप्यनर्थ इति^३ ॥ कस्मात् ।

यस्मान्नयागतः सत्यं सत्यवादीदमुक्तवान् ॥ १७

- यस्मान्नयागत इदं वक्ष्यमाणं सत्यमवितथमुक्तवान् कथितवान् ।
कथं ज्ञायत इत्याह । सत्यवादीति । ज्ञानक्रियासंभवादविपरी-
१५ तवादी । अतः सत्याभिधानहेतुपदमेतत् ॥ किं तत्सत्यमुक्तवान् ।

ते ऽप्यासन्दंशमशका मक्षिकाः क्षमयस्तथा ।

वैरुत्साहवशात्प्राप्ता दुरापा बोधिरुत्तमा ॥ १८

इत्याह । तेऽपि बुद्धा भगवन्तः पूर्वं शाक्यमुनिरत्नशिखि-

दीपंकरप्रभृतयः संसारसागरावर्तान्तर्गताः [४७^b] पृथग्जनावस्थार्था

१ — In the eighth chapter.

२ Ms. : aparamita°.

३ Cp. Çikṣās. 54, 2.

परिधमन्त एवम्भूता एवासन् बभूवुः । येहत्साहवलात् वीर्य-
त्कर्षसामर्थ्यात् संभारान् संभृत्य प्राप्ताधिगता दुरापा दुर्लभ-
प्रतिलम्भा बोधिरत्नमानुत्तरा । आरम्भवीर्यस्य न किं सिंहु-
ष्कारमिति भावः । इदं तत्सत्यं ॥

अतो मम पुनरतितरां न दुर्लभा बोधिरित्याह ॥

5

किमुताहं नरो जात्या शक्तो¹ ज्ञातुं हितहितं ।
सर्वज्ञनीत्यनुत्सर्गादोधिं² किं नाप्नुयामहं³ ॥ १८

किं पुनरहं मनुष्यभूतो जन्मना । शक्तो ज्ञातुं हितहित
मिति । इदं हितमिदमहितं । शुभमशुभं च कर्मेत्युपदिष्टं ।
ज्ञातुमवबोद्धुं समर्थोऽस्मि । इति विचिन्त्य । सर्वज्ञस्य सर्ववस्तु- 10
तत्त्ववेदिनो नीतिर्नय उपादेयतत्त्वप्रतिपादनं । तस्यानुत्सर्गाद-
परित्यागात् । तस्यादामोपादानसेवनादित्यर्थः । बुद्धत्वं नाप्नुया-
महं । काका⁴ पठनाद् आप्नुयामेवेति ।

एतद्गवता रत्नमेघे⁵ दर्शितं । यथोक्तं । इह बोधिसत्त्वो
नेवं चिन्तमुत्पादयति । दुष्प्राप्या⁶ बोधिर्मनुष्यभूतेन सता । 15
इदं च मे वीर्यं परीक्ष⁷ च हीनं च । कुसौदो ऽहं । बोधिसा-
दौप्तगिरस्यैषोपमेन बह्वन् कल्पान् बह्वनि कल्पयतामि [बह्वनि]

1 Minaev has : jātyāc°.

2 Minaev has : sarvajñānity°.

3 Minaev has : nāpnuyāmy aham.

4 See Apte, s. voc. kēku.—Tib. : tshig-zur-gyis.

5 —*Qikās.* 54, 2-10.

6 *Çi.* : dasprāpē.

7 Ms. : paritam ; *Qi.* omits hīnath ca.

कल्पसहस्राणि समुदाचरता^१ समुदानेतव्या । तथाहमुत्सह
 ईदृशं भारमुदोढुं ॥ किं तर्हि बोधिसत्त्वेनैवं चित्तमुत्पादयि-
 तव्यं । चे ऽपि ते ऽभिसंबुद्धास्तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः^२ ।
 चे ऽपि वाभिसंभोत्स्यन्ते । ते ऽपीदृशेनैव नयेन । ईदृश्या
 ५ प्रतिपदा । ईदृशेनैव वीर्येणाभिसंबुद्धाः । यावन्न च ते तथा-
 गतभूता एवाभिसंबुद्धाः । अहमपि तथा तथा चटिष्ये । तथा
 तथा व्याचंसे । सर्वसत्त्वसाधारणेन वीर्येण । सर्वसत्त्वारम्भणेन^३
 वीर्येण यथाहमप्यनुत्तरां सम्य[४४]क्संबोधिमभिसंभोत्स्य इति ॥
 युक्तमेवेतत् । केवलमतिदुष्करकर्मश्रवणादनध्यवसायो निवर्त-
 १० चितुमशक्य इति विकल्पयन्नाह ।

अथापि हस्तपादादि दातव्यमिति मे भयं ।

करचरणग्निरःप्रभृतिदानमन्तरेण बुद्धत्वं न प्राप्यत इत्यति-
 दुष्करकर्मसु प्रवृत्तिभयादुत्साहो निवर्तत एव । इति चेन्नन्यसे
 १५ सचित्तमेवमाह ।

गुरुलाघवमूढत्वं तन्मे स्यादविचारतः ॥ २०

तदेतत्तद्गुरुलाघवमूढत्वमेव मे । अल्पे वज्रतरं वज्रतरे
 चाल्पतरमिति मोहवशेनाविचारतो ऽविवेकात्मन आन तु पर-
 मार्थविचारतः ॥ परमार्थविचारेण गुरुलाघवविपर्यास एवाच-
 मित्युपदर्शयन्नाह ।

१ samudācaratā, omitted by Qi.

२ Qi. makes here reference to the Buddhas of the present time.

३ Ms. has : krambhāpēna (Sic).

क्षेत्राव्यसासि भेत्तव्यो दास्यः पाव्यो ऽप्यनेकशः^१ ।

कल्पकोटीरसंख्येया न च बोधिर्भविष्यति ॥ २१

संसारचारके निवसंस्तथाविधकर्मवशाच्चेत्तव्यसासि कर-
चरणाद्यङ्गप्रत्यङ्गच्छेदनाभरकादिषु । तथा भेत्तव्यो ऽसि शक्ति-
कुन्तादिभिः । दास्यो नरकदहनादिना । पाव्यो ज्वलितकक- 5
चादिना । अनेकशो ऽनेकवारान् । नरकादिषु कारणामनु-
भवसपर्यन्तपथि संसारे । कल्पानां कोटीरसंख्येयाः संख्यातुम-
शक्याः । इत्यकामस्यापि दुःखमपर्यन्तमनेकप्रकारमापत्तिरिति ।
न च बुद्धत्वसंभाराद्य तत्संपत्स्यते ॥

इदं संसारापर्यन्ततया दुःखं वज्जतरं निष्कलं च । बुद्धत्व- 10
प्रसाधकं पुनरप्यतरं सकलं चेत्युपदर्शयन्नाह ।

इदं^२ तु मे^३ परिमितं दुःखं संबोधिसाधनं ।

मष्टशल्यव्यथापोहे तदुत्पाटनदुःखवत् ॥ २२

यद् बुद्धत्वप्रसाधकं तदिदं दुःखं परिमितं मम प्रतिनियत-
काशभावितया । दुःख(प्रशमन)हेतुसं^४ । तत्तथाभूतं शल्यं । तेन 15
व्यथा । तस्या [अ]पोहो निवृत्तिः । तन्निमित्तं तद्गुदासाद्य ।
यावज्जीवं तत्कृतदुःखप्रहाणयेत्यर्थः । तस्य मष्टशल्यस्यो[88^b]-

^१ So M.—Minaev has : dāhyapāṭysair anekāṣaḥ.

^२ Minaev has : etat.—See Comm.

^३ So Minaev ; M. has : etat parimitam duḥkhaṁ sambodhisukhasādhanaṁ.

^४ This is the reading of the Ms., praṣamana being written in the margin by a second hand. It cannot be correct, as the Tib. has : ...sdng-baṅal-gyi rgyu de de-lta-bur gyur-pai zng-rñu dea...=duḥkhaheṭus tat tathābhūtaṁ cālyam tena....

त्पाटनं । शरीरादुद्धरणं । अपकर्षणमिति यावत् । तेन बहुःखं
प्रतिनियतकायमस्यतरं । दीर्घकाशिकदुःखोपशमनिमित्तं । तद-
सोढुमुचितमिदमपि दुःखं ॥

अतो ऽपि समुचितमिदमित्याह ।

5 सर्वे ऽपि वैद्याः कुर्वन्ति क्रियादुःखैररोगतां ।

तस्मादह्नि दुःखानि हन्तुं सोढव्यमस्यकं ॥ २३

सर्वे ऽपि न के चिदेव । ¹ लाङ्घनपाचनादिकृतैर्यथेष्टाहार-
विहारप्रतिषेधजनितैश्च क्रियादुःखैः । रोगपीडितानामारोग्यं
विदधति । अन्यथा तत्कर्तुमशक्यं । यत एवं तस्मादति-
10 शयेनास्यमस्यकं दुःखं सोढव्यं । किमर्थं । बह्विनि दुःखानि हन्तुं ।
सर्वसत्त्वानामात्मनश्च दीर्घकाशिकसर्वदुःखप्रशमनायेत्यर्थः । एवं
तावत्स्वीकर्तुं युक्तं धीमतः ॥ न चेदं युक्तमपि दुःकरं कर्मादि-
कर्मिकस्य² प्रथममनुज्ञातं भगवतेति दर्शयन्नाह ।

क्रियामिमामप्युचितां वरवैद्यो न दत्तवान् ।

15 क्रियामिमां समनन्तरप्रतिपादितां दुःखोत्पादनीं ।

उचितामपि सेवनीयामपि । वरवैद्यो³ भगवान् । सर्वथा सर्व-

¹ laṅghana = das Fasten, Hungercur, pācana = Digestivum, Caraka 1.22, 6.3 St. Petersburg-Dict.

² We have tried to ascertain the meaning of the word ādikarmika (Boudhisme, Etudes et Matériaux). Our hypothesis was wrong to a certain extent. M. Oldenberg has criticised the translation given by Cowell and Neil (Dīvyāvadāna): beginning a wrong action without finishing it. (See Buddhistische Studien, p. 650). His own translation refers to a special case.—The ādikarmika is the "débutant," who has taken the saṃvara, but who is wanting in abhyāsa (See Gīṭās. Index, p. 875).

³ See Kern, Manual, p. 47, and Vyādhisūtra, J.R.A.S., 1903, III.

आधिशिक्षकः । प्रथमं न दत्तवान् न कर्तव्यतया प्रति-
पादितवानादिकर्मिकस्य ॥

कथं तर्हि रागादिब्याधीनपनयति । आह ।

मधुरेणोपचारेण चिकित्सति महातुरान् ॥ २४

सुकुमारतरेणोपचारेणोपक्रमेण । यथाशमं चिकित्सा- ४
प्रणयनेनेत्यर्थः । चिकित्सति रोगमुक्तान् करोति । महातुरान्
दौर्घरोगिणो रागादिमहाब्याधिपस्तान् ॥

कः पुनरथं मधुरोपचार इत्याह ।

आदौ शाकादिदानेऽपि नियोजयति नायकः ।

तत्करोति क्रमात्पश्चाद्यत्स्वमांसान्यपि त्यजेत् ॥ २५ 10

मात्सर्यमज्ञापनयनार्थं सुखसुखेन^१ संभारसंवर्धनार्थं च ।
अथपरित्यागे शाकसक्तुपिण्डकादिदानेन प्रथमतरं प्र[४९*]-
वर्तयति नायको भगवान् । पुनस्तथोपायविशेषेण नियोजनं
करोति । तदिति लोकोक्तौ वा । यद्यथा दाता मृदुदाना-
भ्यासक्रमेण अधिमात्राधिमात्रदानाभ्यासप्रकर्षमासादयन् पश्चा- 15
दुत्तरकालमकृच्छ्रेणैव स्वमांसरुधिरादिकमपि प्रसक्त एव
प्रयच्छेत् ॥

कथं पुनरेतदेवमित्याशङ्क्याह ।

यदा शाकेष्विव प्रज्ञा स्वमांसेऽप्युपजायते ।

मांसास्थि त्यजतस्तस्य तदा किं माम दुःकरं ॥ २६

^१ Sukhaankhenn, given in St. Petersburg Dist. from Lexx. only.

तस्मिन् काले दानाभ्यासात्परमप्रकर्षनमनात्^१ सर्वथापगत-
मात्सर्यतया शान्तेस्त्विव क्षमांसेऽपि निरासद्वा बुद्धिरपजायते ।
तदा क्षमांसादिदानेऽपि नाशक्यानुष्ठानबुद्धिरिति तस्मिन् काले
किं नाम दुःकरं । नैव किं चिदित्यर्थः ॥

५ अथापि स्थात् । अतिदीर्घकालं परार्थं संहरता तदुक्तं
कथमिव परिचर्तुं शक्यमित्यत्राह ।

न दुःखी त्यक्तपापत्वात्पण्डितत्वाच्च दुर्मनाः ।^२

मिथ्याकल्पनया चित्ते^३ पापात्काये यतो व्यथा ॥ २७

द्विविधमेव हि दुःखं बाधकमुपजायते कायिकं मानसिकं
१० चेति । तदेतद्वयमपि बोधिसत्त्वस्य न संभवति । कायवचन-
मनोभिः सर्वावयवविरतेः कायिकं दुःखमस्य न जायते ।
युक्तागमाभ्यासुभयनैरात्यस्य^४ च निश्चयनाम्मानसमपि कुतः ।
यतो मिथ्याकल्पनया ऽसद्विकल्पेनात्मात्मीयग्रहप्रवृत्तेन भावा-
द्यभिनिवेशकृतेन वा चित्ते दुःखं । पापात्प्राणातिपातादेः काये ।
१५ एवं तावदुःखहेतुपरिहारादुःखमस्य न जायत इति प्रति-
पादितं ॥

इदानीं सुखमेव केवलमस्माकीति प्रतिपादयन्नाह ।

१ Prakarsagamana, see Supra II. 20, Bodhicarya v.t. Index, Nyāyabindu. 14, 23.

२ L' has: na saṃskṛtamanāḥ (sic).

३ L' has: vikalpacittena.

४ Bāhya°, adhyātmaśūnyatā, or pudgala°, dharma°, to be established by the Sacred Books (āgamas) and by the common pramāṇas (anumāna, yukti).

पुण्येन कायः सुखितः^१ पाण्डित्येन मनः सुखि^२ ।
तिष्ठन् परार्थं संसारे क्षपाणुः^३ केन खिद्यते । २८

सुखं जातमस्य कायस्येति सुखितः । सुखं विद्यतेऽस्य मनस्य
इति सुखि । एवमुभयसुखसमन्वागतत्वात् क्षपा[४९^४]वान्
परार्थं संसारे संसरन् केन दुःखेन खिद्यते । खेदं मम्यते ।^५
यदि वा केन खिद्यते । खेदहेतोरभावाच्च केन चिदिति
भावः^६ । तत्किमिदमकारणभूततथा वैसुख्यमुपादीयते ॥

आदेतत् । दीर्घकालमाशेषवितभाषितवज्जुल्लतेन महता
पुण्यसंभारेण सम्यक्संबोधिरधिगम्यते । तद्वरं सुसुखं शीघ्र-
कालतया आवकयानमेवाश्रयणीयं सादित्याग्रह्याह ।

10

क्षपयन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागरान् ।
बोधिचित्तवशादेव^७ आवकेभ्योऽपि शीघ्रगः ॥ २९

पूर्वकृतानि यानि पापानि तानि बोधिचित्तवशादेव
क्षयीषि कुर्वन् । यथोक्तं प्राक् ।

युगान्तकास्मानसवसाहानि

15

पापानि यन्निर्दहति क्षणेनेति ।^८

तथा बोधिचित्तवशादेव प्रतीच्छन्नाददानः पुण्यसागरान् ।
यदुक्तं ।

१ L^३ M. sukhitaḥ kāyaḥ.

२ Minæv has: sukhī.

३ L^३ M.: dayāluḥ.

४ See supra VI. 100.

५ L^३: °balād eṣa.

६ See supra I. 14.

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभःसमा इति ॥¹

एवंविधोपायवसज्जवेन महायानमारुढो बोधिसत्त्वः आव-
केभ्योऽपि शीघ्रगत्स्वरितगामौ ॥

एवं सुखात्सुखं गच्छन् को विषीदेत्सचेतनः ।

5 बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदश्रमापहं ॥ ३०

प्रतिपादितमेवार्थं पिण्डीकृत्य दर्शयति । एवमुक्तक्रमेण
सर्वावयवविरतेः पुराकृतपापक्षयाच्च स्वप्ने ऽपि दुर्गतिगमना-
भावात् । तीव्राभिप्रायेणानेकसुखेनाहर्निशमाकाशधातुव्यापिनः
पुण्यसागरस्याभिवर्धनाच्च सुगतिपरम्परासम्मार्गावतरणबोधिचित्तं
10 रथमिवासाद्य । आरुह्येति यावत् । सर्वखेदैः परिक्लेशैः श्रम
आयासः । तमपहन्तीति प्रतिपादितमर्थेन । सर्वखेदश्रमं वाप-
हन्तीति तं । सुखादेकस्मादपरमुत्तरोत्तरमधिकाधिकं सुखं
देवमनुष्यसंपत्तिक्षणं गच्छन्ननुप्राप्नुवन् । को नाम प्रेषावान्
विषाद[१००]मापद्येत ॥

15 तदेवमनेकविधविषादनिमित्तप्रतिषेधेनाविषादं प्रतिपाद्य
वस्यूहं प्रतिपादयितुमाह ।

छन्दस्थामरतिमुक्तिवत्सं सत्त्वार्थसिद्धये ।

छन्दं दुःखभयात्कुर्यादनुशंसांश्च भावयन् ॥ ३१

1 See supra I. 19.

2 See *Qikāds.* 361. 9.

3 Minaev has: chandah sthāma ratir muktibalam ; M.: chandasthāna°.

4 See VII. 16.

इदमप्युद्देशवाक्यमेव । छन्द इह कुशलाभिलाषः । साम
आरब्धदृढता । रतिः सत्कर्मासक्तिः । सुप्तिरसामर्थ्यं तावत्काश-
सुत्सर्गः । एतच्चतुरङ्गबलं । अनेकावयवसमुदायात्मकत्वात् ।
इत्यादिवक्ष्यते । सत्त्वार्थसिद्धये । वीर्यहेतुत्वादस्य वीर्यस्य च
सर्वाभिमतसाधनत्वादिति भावः ॥

5

तच्च छन्दबलस्य वज्रकरत्वाच्छन्दमित्यादिनास्योत्पत्ति-
निमित्तमाह । दुःखभयादिति । अशुभकर्मणो दुःखं जायत
इति चासाच्छन्दं कुर्यात् । अतुग्रंसांस्य भावयन् । अतुग्रंसाः
फलदारेण गुणविशेषाः । ते चार्थात्कुशलकर्मण एव । तान्
भावयन् । शुभकर्मणोऽनेकप्रकारेण मधुरफलोत्पत्तिं पुनः पुनः
संचिन्तयन्नित्यर्थः ॥

10

सांप्रतं बलस्य व्यापारमुपदर्शयितुमाह ।

एवं विपक्षमुन्मूल्य यतेतोत्साहदृष्टये ।

छन्दमानरतित्यागतात्पर्यवशितावसैः ॥ ३२

एवमुक्तप्रबन्धनीत्यादि । विपक्षमालस्यादि^१ । उन्मूल्य प्रतिपक्ष-
भावनाविधिनापसार्य । वीर्यप्रवर्धनाय यत्नं कुर्यात् । केनोपाये- 15
नेत्यादि^२ । मानसिक्तस्योन्नतिः । अयं सामबलस्योपहृदणं ।
सामबलमेव वा । तेषां बलैः सामर्थ्यैः । सामर्थ्यपर्यायो ऽत्र
बलशब्दः ॥

तच्च तावच्छन्दोत्पादनाय प्रथममाह ।

^१ See VII. 2.

^२ Ms. : ityādi—Ex. conj. : ity āha chandetyādi.

अप्रमेया मया दोषा इन्तव्याः स्वपरात्मनोः ।

एकैकस्यापि दोषस्य यच्च कल्पार्णवैः क्षयः ॥ ३३

तच्च दोषक्षयारम्भे शेषोऽपि मम नेक्ष्यते ।

अप्रमेयव्यथाभाज्ये नीरः स्फुटति मे कथं ॥ ३४

5 गुणा मयार्जनौयाश्च बहवः स्वपरात्मनोः ।

तच्चैकैकगुणाभ्यासो भवेत्कल्पार्णवैर्न वा ॥ ३५

गुणशेषोऽपि नाभ्यासो मम जातः कदा चन ।

सर्वसत्त्वानामुपकरणतया ऽत्मनश्च समस्तक्षेत्रप्रहाणाय निः-
शेषगुणोत्पादनाय च मया बोधिचित्तमुत्पादितं । तच्च न
10 शिथिलव्यापारसाध्यमित्यवगम्यापि यद्यनार[90^b]ब्धवीर्यतया
मन्दसमारम्भ एव तिष्ठामि तदा दुर्गतिविनिपातमन्तरेण
नान्या गतिरस्ति ममेति विचिन्त्य संवेगमामुखीकुर्वन् कन्द-
मुत्पादयेदिति समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तु च । अप्रमेयाः प्रमातुमशक्याः । दोषाः
15 काय[वाक्]चित्तसमाश्रिताः । इन्तव्याः प्रहन्तव्याः । स्वपरात्मनोः
स्वात्मनः परात्मनश्च । एकैकस्यापीति । आस्तां तावद्भूतां ।
यच्च तेषु । मन्दवीर्येण कल्पार्णवैरनेकैः कल्पगतसहस्रैः । क्षयः
प्रहाणं क्रियते ।

तच्च तेषु । दोषचचारम्भे दोषप्रहाणोत्साहे । शेषोऽपि
20 क्षयमात्रमपि मम नेक्ष्यते न दृश्यते । अतो ऽप्रमेयव्यथाभाज्ये

ऽपरिमितदुःखभाजनस्त मम गौरः स्फुटति इदं विदीर्यते
कथं केन प्रकारेण ॥

गुणा मयेत्यादि सुबोधं ॥ इति विचिन्त्य संवेगमुपदर्शयति ।

इथा नीतं मया जन्म कथं चित्तव्यमद्भुतं ॥ ३६

इथा विफलमेव मया जन्माद्यविनिर्मुक्तं नीतं प्रेरितं । 5

वृथोक्तमिति यावत् । कथं चित्तव्यं महार्णवयुगच्छिद्रकुर्म-
षीवार्पणवत्^१ । सुचिरेण प्राप्तं । अत एवाद्यर्पणानन्नादद्भुतं ॥

इतो ऽपि विफलमित्याह ।^२

न प्राप्तं भगवत्पूजामहोत्सवसुखं मया ।

न कृता^३ शासने^४ कारा^५ दरिद्राणां न पूरिता ॥ ३७ 10

भीतेभ्यो नाभयं दत्तमार्ता न सुखिनः कृताः ।

दुःखाय केवलं मातुर्गतोऽस्मि गर्भशल्यतां ॥ ३८

तथागतानां सत्क्रियाभिर्महोत्सवमतिशयवदभिनन्दनं^६ । तेन
सुखं सौमनस्यं न प्राप्तं नाधिगतं मया । नापि शासने प्रति-
माद्युपसद्गर्मादिसत्कारैः विहारारामशयनादिवस्तुप्रदानैश्च कारा 15
पूजा कृता । नापि दरिद्राणां धनहीनानामाग्राभिखायः
सर्वोपकरणसंपत्तिसंपादनेन पूरिता ।

^१ See supra IV. 20.—The meaning of this simile, as it is given in the Com-
mentary of that passage (Tibetan only), is known from the Friendly Epistle
(Journal Pāli Text 1886), p. 18—See Supra p. 9, note; and F. W. Thomas,
Candragomin's Epistle to the king Kanika, Intr. (Ind. Ant. 1903).

^२ Ms. has : viphalam ityādi.

^३ Mīnaev : kṛtāḥ—M., L^३ : kṛtā.

^४ According to L^३ = tathāgataçāsane.

^५ According to L^१ = pājā.

^६ Utsava, masc. only in St. Petersburg Diet.

नापि भीतेभ्यः सपत्नादिभयसमाकुचितेभ्यो मा भैवीरित्य-
भयं दत्तं । नापि कायमनोदुःखैराताः पीडितास्तदपनो[११०]च
सुखिनः कृता इति सर्वैः सत्पुरुषधर्मेर्विरहितत्वादाह । दुःखा-
येत्यादि सुबोधं ॥

४ कथं पुनरेतां धर्मदशां प्राप्तो भवानित्याह ।

धर्मच्छन्दवियोगेन पौर्विकेन ममाधुना ।

विपत्तिरीदृशी जाता को धर्मे छन्दमुत्सृजेत् ॥ ३९

धर्माभिज्ञापस्याभावेन प्राक्तनजन्मोपचितेन । ममाधुनास्मिन्
जन्मनि विपत्तिरीदृशी जाता । सर्वसामर्थ्यवैकल्यालभावा सम-
10 नन्तरकथिता समुत्पन्ना । एवं ज्ञात्वा को धर्मे छन्दमुत्सृजेत् ।
परित्यजेत् । को नाम नोपाददीत विचक्षण इति भावः ॥

किं पुनः कुशलार्थिनां छन्दोत्पादने यत्न इत्याशङ्क्य
यद्योक्तं छन्दं दुःखभयात्कुर्यादित्यादि तद्वक्तृकतुं चाह ।

कुशलानां च सर्वेषां छन्दं मूलं मुनिर्जगौ ।

15 तस्यापि मूलं सततं विपाकफलभावना ॥ ४०

न केवलं विपत्तिपरिहारार्थं । शुक्तधर्मोपचयार्थमपि छन्दो-
त्पादने यतितव्यमिति चकारार्थः । सर्वेषामिति न केषां
चिदेव । छन्दं मूलं कारणं भगवानुक्तवान् । न तु स्वयमुत्प्रेक्ष्यो-
च्यत इत्यर्थः । तस्यापि छन्दस्यापि मूलं सततं सर्वकालं विपाक-
20 फलभावना । शुभाशुभकर्मणो विपाकफलं परलोक इष्टानिष्ट-
प्राप्तिवचनं । तस्य भावना पुनः पुनरासुखीकरणं ॥

तत्राशुभकर्मणो विपाकफलमुपदर्शयन्नाह ।

दुःखानि दौर्मनस्यानि भयानि विविधानि च ।

अभिलाषविधाताश्च जायन्ते पापकारिणां ॥ ४१

यावन्ति कायिकमानसिकानि नरकादिगतौ दुःखानि
विविधानि नामाप्रकाराणि जायन्ते भवन्ति सर्वाणि पाप- 5
कारिणामेव । भयानि वधबन्धनताडनादिभ्यः । पर्येषमाणस्य
लाभविधातेनाभिलाषविधाताश्च ॥

सुकृतकर्मणो विपाकफलमाह ।

मनोरथः शुभकृतां यच्च यच्चैव गच्छति ।

तच्च तच्चैव तत्पुण्यैः फलार्घ्येणाभिपूज्यते ॥ ४२ 10

इष्टाशंसनविकल्पो मनोरथः । यस्य लोके मनोराज्यमिति
[91^b] प्रसिद्धिः । शुभकृतां पुण्यकारिणां । यच्च यच्चैवेति
वीक्ष्यादां न कश्चिदेव । गच्छति प्रसरति । फलार्घ्येति ।
अभिवाञ्छितफलस्योपनामनमेवार्घ्यं इवार्घ्यः पूजा ॥ तेन पुनर-
शुभस्य फलमाह । 15

पापकारिसुखेच्छा तु यच्च यच्चैव गच्छति ।

तच्च तच्चैव तत्पापैर्दुःखशस्त्रैर्विहन्यते ॥ ४३

सुखेच्छा सुखाभिलाषः । तत्पापैरिति कर्तरि तृतीया ।
दुःखशस्त्रैरिति करणैः । दुःखान्येव प्रक्षायीव तदिच्छाविच्छेद-
हेतुत्वात् ॥ 20

पृथग्जनासाधारणशुभकर्मविपाकफलमसाधारणमाह ।

विपुलसुगन्धिशीतलसरोरुहगर्भगता
मधुरजिनस्वराशनक्षतोपचितद्युतयः^१ ।
सुनिकरबोधिताम्बुजविनिर्मितसद्वपुषः

५ सुगतसुता भवन्ति सुगतस्य पुरः कुशलैः ॥ ४४

प्रतिलब्धसुदितादिभूमयो^२ हि बोधिसत्त्वा अणिच्छन्तो
मातृसुखौ गोत्पद्यन्ते । किं तर्हि सुखावस्था^३ विशदशकमल-
कोशेषु जायन्ते । तेषां सुखविभूतिमनेन कथयति । विपुलानि
विस्तीर्णानि सुगन्धीनि^४ मनोज्ञगन्धानि शीतलानि शीतसुख-
१० क्षार्णानि तानि च सरोरुहाणि पद्मजानि चेति । तेषां गर्भाणि^५ ।
सरोरुहगर्भाणां वा विशेषणान्येतानि । तेषु गताः संस्थिताः
प्रज्ञोपायमहाकल्पानिर्घातपुष्पज्ञानकललसंवक्षितसंबोधिचिन्ताः^६
सुगतसुता भवन्ति कुशलैरिति संबन्धः ।

कथं पुनः पद्मगर्भेषु पुष्टिं लभन्त इत्यत्राह । मधुरेत्यादि ।
१५ मधुरैः सर्वस्वराज्ञोपेततथा परमसौमनस्यकारिभिः संबद्धधर्म-
बोधाग्नेराहारेः क्षता उपचिता युतयो वपूंषि येषां ते तथा ।

१ Minar has : āsana—; M., Dev. 85: °aṣana°.

२ See Dharmasaṅgraha LXIV, LXV; and the Daṣabhāmīvara (an older reduction entitled Daṣabhāmaka was found recently by Professor Bendall).

३ See Sukhāvativyākha, and infra X. 4.—Birth from lotuses, Qikṣās. 175. 5 sqq.

४ Ms.: sugandhāni, but see VIII. 67 and Pāṇini quoted in loco.

५ Garbha, masc. only (St.-Petersburg Diot.)

६ Comp. infra the lokottarāśāya.

कथं च ततो निर्वाणीत्यत आह । सुनिर्जरेत्यादि । सुनि-
करैः परिपाककालमवगम्य तथागतरश्मिभिर्बोधितानि विष्का-
सितानि च तान्वन्नुजानि चेति । ततो विनिर्गतानि निर्वाणा-
[७२*]नि सन्ति लक्षणव्यञ्जनालङ्कृततथा शोभनानि वपूंसि चेका
ते तथा । तथाभूताः सन्तः सुगतसुता बोधिसत्त्वा भवन्ति 5
जायन्ते । सुगतस्य पुरः सुखावत्याममिताभस्य भगवतोऽद्यतः ।
कुशलेरेकान्तशुद्धैः कर्मभिः ॥

तदनेन मातृकुक्षौ समुत्पद्यमानानामेतद्विशेषव्यतिपर्वण्येव
दुःखं वेदितव्यमित्युपदर्शितं भवति । तथा हि तत्र संकटे
दुर्गन्धिनि जठराग्नसंतप्ते चोत्पन्नस्य मातापित्रश्चिह्नभूतस्य 10
मातुः पीताग्निर्वाग्नकक्ष्यैः संवर्धमानस्य गर्भमक्षपद्मनिमग्नस्य
परिपाककाले कथं चित्कण्ठगतप्राणस्य यन्मनिष्योडितस्येव
ततो निगमनमिति प्रायेण मनुष्यभूतस्य व्यतिभिन्नकर्मविपाक-
फलसुक्तं ॥

एकान्तकृष्णस्य तु विपाकफलमाह ।

15

यमपुरुषापनोतसकलच्छविरार्तंरवो
हुतवहतापविद्रुतकताद्यनिषिक्ततनुः^१ ।
ज्वलदसिशक्तिघातशतशातितमांसदलः
पतति सुतप्तलोहधरखीघ्रशुभैर्बहुशः ॥ ४५ ॥

यमपुरुषैः काशदूतेरपनोता विक्षेपिता ज्वलितसुद्धरादि- 20

^१ vidrutaka = vidruta (St. Pet. Dict.) = liquid

प्रहारैः सकला समस्ता हविस्सर्मप्रभावो^१ वा यस्य स तथा ।
 अतिशयेनार्तः सन् पतति सुतप्तलोहघरणीषु । पुनरपि किंभूतः ।
 तीव्रानलतापेन द्रवीभूतं यत्ताम्रं तेन निषिक्ता स्थापिता तनुः
 कायो यस्य । अतोऽप्यपनीतसकलच्छविः । ज्वलन्तोऽस्यः शक्र-
 ५ यस्य शस्त्रविशेषाः । तेषां घातघ्नैरनेकैः प्रहारैः शातितानि
 विच्छेदितानि मांसदलानि शकलानि यस्य स तथाभूतः सन्
 पतति । सुष्ठु तप्तासु लोहमयीभूमिषु । अशुभैरकुशलैः कर्मभिः ।
 बद्धश्च इति बद्धन् वारान् दीर्घकालेन तत्फलस्य परिचयात् ॥

तदेवं शुभाशुभकर्मणोर्विपाकफलं प्रतिपाद्य च्छन्दबल-
 १० सुपसंहरणाच्च ।

तस्मात्कार्यः शुभच्छन्दो भावयित्वैवमादरात् ।

यत [१२^b] एवं शुभाशुभकर्मणोर्मधुरकटुकफलविपाकः^२ ।
 तस्मादेवं परिभाष्य शुभच्छन्द एवादारेणाशुभकर्म विहाय
 कार्यः ॥

१५ सांप्रतं सामबलं प्रतिपादयितुमाह ।

वज्रध्वजस्य^३ विधिना मानं त्वारभ्य भावयेत् ॥ ४६

वज्रध्वजसूत्रप्रतिपादितविधानेन मानं पुनः साध्यं कर्मारभ्य
 भावयेत् । अथ वा आरभ्य भावयेदिति गाढसमारब्धेण भाव-
 येत् । चेतसि स्थिरं कुर्यात् न शिथिलोपक्रमेणेत्यर्थः ॥

१ So Ms.

२ Supra l. १, vipākaphala.

३ See *Gīkās.* २२. १ and २७८. १५.—On the good *māna*, see *Nettīpakarapa*, p. ८७.

आरम्भमेव शिष्यचित्तुमाह ।

पूर्वं निरूप्य सामग्रीमारभेन्नारभेत वा ।

पूर्वं प्रथमत एव । अभिमतकार्यनिष्पादनाय सामग्रीं
कारणसाकल्यं निरूप्य तस्या वसावस्यं विचार्य । आरभेत सति
बले नारभेत वासति बले । किमेवंविचारेण प्रयोजनमिति ४
चेत् । आह ।

अनारम्भो वरं नाम न त्वारभ्य निवर्तनं ॥ ४७

अनारम्भो वरं नाम प्रथमत एव न त्वारभ्य निवर्तनमशक्तत्वे
सति ॥ ननु किमपि दूषणं^१ येनैवं नेष्यत इत्याह ।

जन्मान्तरेऽपि सोऽभ्यासः पापादुःखं च वर्धते । 10

अन्यच्च कार्यकालं च हीनं तच्च न साधितं ॥ ४८

तथा क्रियमाणो ऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि सोऽभ्यास इत्यारभ्य
निवर्तनं नाम । प्रतिज्ञातमकुर्वतस्य पापं ततो दुःखं वर्धते ।
अन्यच्च हीनं नष्टं यत्परित्यज्य तदारब्धं । कार्यकालं च हीनं ।
आरम्भपरित्यक्तकार्यस्य कालो ऽस्य कार्यस्येति^२ । तस्मिन् काले 15
यदन्यत्कार्यं कर्तव्यं तदित्यर्थः । तच्च यदारभ्य परित्यक्तं तदपि
न साधितं न निष्पादितं । इति पञ्चप्रकारमपि दूषणं । तेन
नेष्यत इत्यभिप्रायः ॥

^१ Nidarṣaṇa erased, dīṣaṇa supplied in margin.

^२ Ms. Kālasyeti, in margin : rya.

अथ किमयं मानः सर्वत्र न कर्तव्यो । नित्याह ।

चिषु मामो विधातव्यः कर्मोपक्षेपशक्तिषु ।^१

केषु चिषु । तदाह । कर्मसु उपक्षेपेषु शक्तौ च । ततोप-
क्षेपाः शुद्रवस्तुकसंज्ञिताः क्रोधोपनादव्ययप्रदाशादयः^२ सप्त
५ [७४ *] । पञ्चाशत्^३ क्षेपा^४ एव वा रागादय उपक्षेपा उच्यन्ते ॥
तत्र कर्ममाणं व्याख्यातुमाह ।

मयैवैकेन कर्तव्यमित्येषा कर्ममानिता ॥ ४६

यत्किं चिदमवयं कर्मापत्तितं भवति सत्त्वानां तत्सर्वं मयै-
वैकेन कर्तव्यं । नान्यस्यावकाशो^५ दातव्य इत्यर्थः ॥ एतदेव
१० दर्शयन्माह ।

क्षेपस्वतन्त्रो^६ लोकोऽयं न क्षमः स्वार्थसाधने ।

तस्मान्मयैषा^७ कर्तव्यं नाशक्तोऽहं यथा जनः ॥ ५०

क्षेत्रैः परायत्नीकृतः सर्वोऽयं जनकायः कश्चिदपि स्वार्थ-
साधने समर्थो न भवति । इत्येषा सर्वसुखोत्पादनाय मया

^१ See *Mahāvastu*, II. p. 270 the dvārtriṃṣatākāra āryamāna.

^२ Ms. mraṣa pramādayah.— See the "twenty-four minor evil passions" *Dharmasaṃgraha* LXIX; *Madhyamakavṛtti*, Chapter VI; Kern, *Manual*, p. 52; *Gīṭā*. Index.

^३ Ms. pañcāsat.

^४ *Dharmasaṃgraha*, LXVII : six evil passions; Childers gives a list of ten; see *Madhyamakavṛtti*, loc. laud.

^५ Op. *Gīṭā*. 278. ५.

^६ Minaev: Kleśāvatantro.

^७ So M.—Minaev has: mayāsa; see the Commentary.

बोधितचित्तसुत्पादितं । यत एवं तस्मात्तावन्तोऽहमीदृशं भाव-
सुदोढं यथाचं जनः । अतो मयैवेषां सर्वं कर्तव्यं ॥

दीने ऽपि कर्मणि वैसुख्यं नोत्पादयितव्यमित्याह ।

नीचं कर्म करोत्यन्यः कथं मय्यपि तिष्ठति ।

नीचमतिगर्हितं लोके भारोद्धृतादिकं । मय्यपि सर्व- 5
वत्त्वानां दासभूतेऽपि तिष्ठति विद्यमानेऽपि । मत्करणौघं कथ-
मन्यः करोति । मयैव कर्तुमुचितमिति भावः ॥ अथाप्रतिरूपं
ममैव तत्कर्मति चित्तस्योन्नतिं निवारयितुमाह ।

मानाच्चेन्न करोम्येतन्मानो नश्यतु मे वरं ॥ ५१

को ऽमुष्यपुत्र^१ इदं च कर्मातिनिहीनं । तद्युक्तं मम 10
कर्तुमिति मानाद्यदि न करोमि । तदा मानो नश्यतु मे वरं ।
किमनेन मानेन महार्थभ्रंशकाग्निषा मम न तु नीचकर्म-
प्रवृत्तिः ॥^२

इति कर्मसु मानमभिधायोपक्षेपेषु मानमुपदर्शयितुमाह ।

मृतं दुण्डुभमासाद्य काकोऽपि गरुडायते ।

15

आपदाबाधतेऽस्यापि मनो मे यदि दुर्बलं ॥ ५२

यद्युपक्षेपेषु निहतमानतया दुर्बलवृत्ति मम चित्तं स्यात् ।

^१ Ms. kādamsya*, but da is deleted and avagraha supplied by a second hand.—amsyaputra, in St. Pet. Dict., from Lexx. only=der Sohn eines berühmten Mannes, der Sohn des und des.

^२ Kusalo māno : yam mānaṁ nissīya mānaṁ pajahāti (Nettṭṭp.)

तदा आपदापत्तिः । आबाधते आक्रामति^१ [यथा] आपत्तिकं
 स्यादित्यर्थः । अस्यापि मृदुप्रचारोपक्षेपजनितापि । कथमिवे-
 त्याह । मृतमपगतप्राणं दुण्डुभं प्राप्य यथा काको ऽपि गरुड-
 वदाचरति [१३] ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

५ विषादकृतनिश्चेष्ट आपदः सुकरा ननु ।
 व्युत्थितश्चेष्टमानस्तु महतामपि दुर्जयः ॥ ५३

चित्तोन्नतिविरहिते विषयतया मन्दकायचित्तप्रवृत्ता-
 वाक्स्थोपहृते मुषितस्मृतौ । आपदः सुकराः सुलभाः । उत्प-
 द्यन्त एव खल्लापदापि गम्यत्वात् । व्युत्थितः समुन्नतचित्ततया
 १० पुनरुत्साहसंपन्नः चेष्टमानः स्मृतिसंप्रजन्याभ्यामुपक्षेपानामनवकाशं
 ददानः । महतामपि दुर्जयोऽजय्यः स्यात् ॥

तस्माद्दृढेन चित्तेन करोम्यापदमापदः ।
 चैलोक्यविजिगीषुत्वं हास्यमापज्जितस्य^२ मे ॥ ५४

स्यामवलावलम्बनं निगमयन् दर्शयति । यत एवं तस्मात् ।
 १५ दृढेन चित्तेन मानसंगाहः । आपद एवापदमनर्थं करोमि
 सर्वथा तदनुप्रवेशं निवारयन्मुक्षितसंतानं करोमि । अन्यथा

^१ Alias : ākramati.

^२ So M, L², Dev. ८५—Minaev has : āvarjitasya me.—L¹ has the gloss :
 vipattiyā vipattim.

विजयविजयधारम्भो मम हास्यसुपहसनीयमापदा^१ । आपदायत्त-
तथा वराकिकथा^२ । जितस्य गमिष्यति ॥ कीदृशमेतदित्याह^३ ।

मया हि सर्वं जेतव्यमहं जेतो न केन चित् ।

मयैष मानो वोढव्यो जिनसिंहसुतो ह्यहं ॥ ५५

कुतः । यस्माज्जिना एव भगवन्तः सिंहाः सर्वमारम्भगै- 5
रनभिगम्यताम् । तेषां सुतो ऽहमपि कथमन्यैः पराजितो नाम
'नामधेयं सस्य इति मनसि निधाय मयैष मानो वोढव्यः ।
यथा हि सिंहकिशोरः प्रतिक्षन्धवैशारद्यः सर्वान्यमृगैरनभिभूत
एव वने विचरति तथा मया दृढेन भवितव्यमित्यर्थः ॥

स्यादेतद्यद्येवं तदा ये ऽपि सपत्नादिविजयाय मानसु- 10
दहन्ति तेऽपि मानिनः प्रशस्याः कथं न भवेयुरित्यत्राह ।

ये सत्त्वा मानविजिता वराकास्ते न मानिनः ।

मानो शत्रुवशं नैति मानशत्रुवशाश्च ते^४ ॥ ५६

मानविजिता मानेनाभिभूता वराकास्तपस्विनः । ते मानिनो
भवन्त्येव । कुतः । मानो शत्रुवशं नैति न गच्छति । नासौ 15
वैरिणानुवृत्तिं करोतीत्यर्थः । ये [१५^५] भवताभिमत^६

१ Ms. āpadām ā padāyattatayā, ā from a second hand.

२ Varākikā, See St.-Pet. Diet.

३ Ms. kīdṛṣamēdityāha, in from a second hand.—etat = sthāmabala.

४ = Buddhasūtanāmadheyam.

५ M, L^३ = vaṣaṣ tu te.

६ Ms. ye na bhagavatā ni bhimatā māninas.

मानिगहो मानशुचवशादायत्तप्रवृत्तयः^१ ॥ एतदेव शोकद्वयेन
समर्पयितुमाह ।

मानेन दुर्गतिं नीता मानुष्येऽपि हतोत्सवाः ।

परपिण्डाशिनो^२ दासा मुखो दुर्दर्शनाः कृशाः ॥ ५७

५ सर्वतः परिभूताश्च मानस्तब्धास्तपस्विनः ।

तेऽपि चेन्मानिनां मध्ये दीनास्तु वद कौटुशाः ॥ ५८

सप्तविधमानेष्वन्यतमेन^३ मानेन दुर्गतिं नीता नरकादिषु

पातिताः । अथ कथं चिन्मनुष्यभावप्रतिपक्षो भवति तेषां ।

तदा तत्रापि तन्निन्दाफलेन हतोत्सवा निरागन्धा भवन्ति ।

१० हीनहीनमनस इत्यर्थः । परपिण्डाशिन आहारवैकल्यात्पर-

दत्ताभिचाहारभुजः । दासाः परतन्मवृत्तयो भृत्याः । मुखोः

सर्वविवेकशून्याः । दुर्दर्शना विरूपात्मभावा अप्रीतिजनकाश्च ।

कृशा दुर्बलशरीराः सामर्थ्यरहिताश्च । सर्वतः सर्वेभ्योऽज्ञतापराधा

अपि कायवचःपरिभवज्ञाभिगो भवन्ति ॥

१५ के पुनरेवं मानस्तब्धास्तपस्विनो^४ मानेन स्तब्धा अन्याः ।

तपस्विनो वराकाः । तेऽपि चेत् । एवंभूता अपि यदि

मानिनां मध्ये गच्छन्ते तर्हि दीनाः कृपणाः कृपापाप-

मित्यर्थः । पुनरन्ये दीनाः कौटुशा भवन्तीति वद ब्रूहि

चोदकमामन्ययते ॥

१ Ms. prabhrtayah.

२ So Dev. 85.—Minsev has 'piṇḍāsino; St.-Pet. Diet. has piṇḍāṣa, piṇḍāṣaka (Bettler) from Lexx. only, and again = weitreichend, dauernd, only.

३ See M. Vyat. 104. 25—31.

४ Li has the scholion : māno rāgādi jetavān ?

अथैवंविधा मानिनो मोक्ष्यन्ते कीदृशास्तर्हि ते भवन्ती-
त्याह ।

ते मानिनो^१ विजयिनश्च त एव शूरा
ये मानशत्रुविजयाय वहन्ति मानं ।
ये तं^२ स्फुरन्तमपि मानरिपुं निहत्य
कामं^३ जने जयफलं प्रतिपादयन्ति ॥ ५६

5

त एव मानिन उच्यन्ते ये बोधिसत्त्वास्तं स्फुरन्तमपि प्रभ-
वन्तमपि मानवैरिषं निहत्य विधूय । कामं यथेष्टमुद्दामेति
चावत् । जने लोके सदेवकादिके जयफलं प्रकाशयन्ति बुद्ध-
त्वावसायां । एतादृशं तस्मान्मानशत्रुविजयफलं चादृशमस्मात् इच्छत 10
इत्यभिप्रायः । त एव विजयिनश्च सत्त्वविजयाः । त एव
शूरास्तेजस्विन इति पदद्वयं अयासंभवं बोध्यं [94^b] ॥

उपलक्ष्येषु मानं प्रतिपाद्य शक्तौ मानमाह ।

संक्षेपपञ्चमध्यस्थो भवेद्भूतः सहस्रशः ।

संक्षेपानां पक्षो वर्गः । तस्य मध्ये तिष्ठन् सहस्रगुणेन भूततरो 15
भवेत् । अतिप्रचवच्छौर्यवत्त्वमवसन्मेत । किंभूतः सन्नित्याह ।

दुर्योधनः क्षेपगमैः सिंहो मृगगणैरिव ॥ ६०

1 M. has dhīrāḥ.

2 L: ye tam = sattvā mānam.

3 L: kīmam = yathoṣṭam.

दुःखेन बोध्यत इति दुर्योधनः । कथं चिदपि न परा-
जीयत इत्यर्थः । कथमिव । यथा हि सिंहो मृगराजो मृग-
कुलमध्ये महातेजोवशसमन्वागतो विहरन् वने सर्वमृगानभि-
भवति । न च तैरभिभूयत इति । एवं बोधिसत्त्वो दुर्योधनो
५ भवेत् ॥

इदमपरमपि निमित्तमुद्धरीतव्यमित्याह ।

महत्त्वपि हि कृच्छ्रेषु न रसं चक्षुरौक्षते ।

एवं कृच्छ्रमपि प्राप्य न क्लेशवशगो भवेत् ॥ ६१

अतिप्रकर्षवत्त्वपि कृच्छ्रेषु दुःखेषु सत्सु रसं मधुरादिकं
10 जिह्वेन्द्रियग्राह्यं न चक्षुरौक्षते न प्रतिपद्यते न विषयीकरोती-
त्यर्थः । तस्य[१]विषयत्वात् । नाविषये प्रवर्तत इति भावः ।
एवमुक्तरसचक्षुर्न्यायेन कष्टमपि प्राप्य न क्लेशवशं गच्छेत् ॥

इत्युक्तेन प्रबन्धेन स्यामवलं विधाय रतिवत्समावेदयितुमाह ।

यदेवापद्यते कर्म तत्कर्मव्यसनी भवेत् ।

15 तत्कर्मशौण्डो ऽतृप्तात्मा क्रौडाफलसुखेषुवत्^१ ॥ ६२

कर्म संभारनिबन्धनं ध्यानाध्ययनादिलक्षणं यदेवापद्यते ।
क्रमकरणयोगेनापतितं भवेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि व्यसनीभवेत् ।
तत्क्रियारसनिमग्नचित्तः । तत्कर्मशौण्डिल्यप्रवृत्तिसत्पदः । अत-
स्तत्प्राप्ता पुनः पुनरभिलाषयुक्तः । क इव । क्रौडाफलसुखेषुवत् ।
20 द्यूतादिक्रौडाया यत्फलं सुखं तदाप्तुमिच्छुरिव ॥

^१ Minaev has : sukhaphalepsuvat.—See the Commentary.

इतोऽपि विचारयता कर्मणि रतिरुत्पादयितव्येति चार्थः
नकारः ।

सुखार्थं क्रियते कर्म तथापि स्यान्न वा सुखं ।
कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथं ॥ ६३

सर्वैरेव [१५०] कर्मफलसुखलिप्पया कर्म क्रियते । चण्डया ५
तच्च प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथाप्येवं चेतसा प्रवृत्तावपि कस्य
चित्कर्मणोऽभिवाञ्छितफलं स्यात् । कस्य चित्पुनर्न स्यात् ।
निष्कलारम्भस्यापि संभवात् । तथापि कर्मरम्भात्पुनः फल-
संभावनाया नैव निवर्तते जनः । यस्य पुनः कर्मैव सुखं न तदु-
त्तरमपरसुखाभिज्ञातः स निष्कर्मा कर्मविरहितः कथं सुखी ।
स्यात् । न कथं चिदित्यर्थः ॥

इदमपि भावयता कर्मण्यभिनिवेष्टव्यमित्याह ।

कामैर्न तृप्तिः^१ संसारे क्षुरधारामधूपमैः ।
पुण्यामृतैः कथं तृप्तिर्विपाकमधुरैः शिवैः ॥ ६४

रूपादिविषयेः । संसार इति संसरति पुनः पुनः । अभू- १५
तैरदप्तिरनाथायनं । किंभूतैः क्षुरधारामधूपमैः । क्षुरधाराणां
यन्मधु मधुरं यदास्वादय्य^२ दृष्ट्वावशाज्जिह्वोच्छेदनोत्तरकाशं^३

१ See Commentary : kāmair atṛptih.

२ Ms. : āsvādāya.

३ Ms. : tranāvasā jihvā°.

दुःखमुपजायते । तेनोपमा उपमानं चादृशं येषां ते । आपात-
 मापमाधुर्ध्वेऽपि परिणतिदुःखेन कटुकरसत्वात्तेषामित्यभिप्रायः ॥
 पुष्टान्येवान्मृतानीव । तैः कथं दप्तिरसु । किं विप्रितैः ।
 विपाकमधुरैरभ्युदयफलसुखहेतुतया परिणामेन मधुररसत्वात् ।
 ५ परमसुखजनकैः शिवैः कल्याणकारिभिर्भिः प्रेयसावाहकतया ।
 अजरामरफलदानपरत्वात्सर्वदुःखनिर्वर्तकैरित्यर्थः । अत एव
 पुष्टान्मृतैरित्यत्र हेतुपदमेतत् ॥

तस्मादित्युपसंहारेण पुनःकर्माभिरामं दृढयन्नाह ।

तस्मात्कर्मावसानेऽपि निमज्जेत्तत्र कर्मणि ।

- 10 यथा मध्याह्नसंतप्त आदौ प्राप्तसराः करो ॥ ईप्सु
 तस्मात्तत्र कर्मणो ऽवसानेऽपि निमज्जेत् । तदभिनिवेश-
 रसनिमग्न एव विसृजेत्^१ । कथमिव । यथा यौग्यसमये मध्य-
 दिनवर्तिनि सूर्ये [१५०] सर्वतो जलमलभमानस आत[१]प-
 तापितो ह्यसौ परमाभिनिवेशसंयुक्तः^२ । अतिशयवदाह्लाद-
 15 कारिणीतलजलपरिपूरितं ह्रदमासाद्य प्रथमतो निमज्जति ।
 तथा । इति संसुदाचार्यः । प्राप्तं करो येन स तथा । पश्चा-
 त्कर्मधारयः । आदावित्यस्य निमज्जतीत्यनेन संबन्धः ॥

इदानीं रतिवचं व्याख्याय सुखिवचं व्याख्यातुमाह ।

बलनाशानुबन्धे तु पुनः कर्तुं परित्यजेत् ।

- 20 सुसमाप्तं च तन्मुच्येदुत्तरोत्तरतृष्यया ॥ ईई

1 So Ms.

2 Ms. : abhiniveśarasamyuktah.

आरब्धकर्मनिष्पादने सामर्थ्यसमात्मनोऽवगच्छ । सामर्थ्य-
प्रतिषेधो यति पुनः करिष्यामि । इत्यभिप्रायेण तावत्काशं
परित्यजेत् सुप्ते । न तावतास्य विक्षेपः स्यात् । अन्यथा
तथापि तदपरित्यागेऽनर्थसमावेश एव स्यात् ॥ यदापि सुनि-
व्यक्तं तदारब्धं कर्म भवेत् । तदापि मोक्षकं । अन्यथा स्वरस- 5
वाहितयापि तस्मिन् प्रवृत्ते पुनर्यापाराद्विषेप एव स्यात् ।

तस्मादपरापरविशेषाकाङ्क्षाया तन्मुचेत्परित्यजेत् । एतेन
चदुक्तं प्राक् । पूर्वं समीच्या सामयौमित्यादि^१ तस्योत्सर्गसाध-
मपवाद उक्तः ॥

तदेवमवान्तरविशेषोपदर्शनेन वक्ष्य्युहं सर्वथाभिधाय प्रच- 10
मोद्देशप्रतिपादितमपि पुनः इन्द्रादिगणे^२ कथितं तात्पर्यं
व्याचक्षाय चाह ।

क्लेशप्रहारान् संरक्षेत्^३ क्लेशांश्च^४ प्रहरेद्दृढं ।

सुप्तयुद्धमिवापन्नः शिक्षितेनारिणा सह ॥ ६७

क्लेशानां प्रहारानुपघातान् संरक्षेत् निवारयेत् । यथा तेषां 15
प्रहारो न भवतीत्यर्थः । क्लेशान् पुनः प्रहरेत् निवर्त्यात् । दृढं
गाढप्रहारेण यथा पुनरवकाशं न लभेरन् ॥ अथ निदर्शनमाह ।
यथा शिक्षितेन शस्त्रविद्याकौशलसमन्वा[७६]गतेन शत्रुणा

^१ See VII. 47.

^२ See VII. 16.

^३ So L³. Minaev has : samrakṣan.

^४ So L³. Minaev has : kleṣāṁśu.

सह निपुणतरः स्वप्नेन संप्रामथन्^१ तमभिभवति । न च
तेनाभिभूत इति ॥

तथा तचेत्यादिना पुनस्तात्पर्यं शिष्यचितुमाह ।

तच्च खज्जं यथा भ्रष्टं गृह्णीयात्सभयस्त्वरं^२ ।

३ स्मृतिखज्जं तथा भ्रष्टं गृह्णीयान्नरकान् स्मरन् ॥ ई८

तच्च तस्मिन् खज्जयुद्धे यथा खज्जं हस्तात्कथं चिद्विचक्षितं
पुनः संवृत्य गृह्णीयात् । सभयः । मा मामयं क्लमनुप्रविश्य
शत्रुर्वधीत् । त्वरमिति । ग्रीष्मेव न काशप्रतिशम्भेनेति यावत् ।
तथा तद्देव स्मृतिप्रमोषे । स्मृतिरेव खज्ज इव क्लेशशत्रुविज-
१० षाय । तं भ्रष्टमपगतं गृह्णीयात् आमुखीकुर्यात् । नरकान्
रौरवादीन् स्मरन् । स्मृतिते सति तदुःखभागितां मनसिकुर्वन् ॥
ननु सूक्ष्मक्लेशसमुदाचारेऽपि का क्षतिः येन तत्रोपेक्षा न
क्रियत इत्यत्राह ।

विषं रुधिरमासाद्य प्रसर्पति यथा तनौ ।

१५ तथैव चिद्रमासाद्य दोषश्चित्ते प्रसर्पति ॥ ई९

अणुमात्रस्यापि दोषस्यावकाशो न दातव्यः । अन्यथा
तस्माच्चक्षुष्यनुप्रवेशे चित्ते तत्प्रसरावरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।
यथा हि क्षुब्धप्रणेऽपि रुधिरसंपर्कवतो विषस्य शरीरे । तस्मा-
दणुमात्रक्लेशप्रहारनिवारणेऽपि तात्पर्यं कुर्यात् ॥

२० पुनरन्यथा तात्पर्यं दृढीकुर्वन्नाह ।

१ In St. Pet.-Dict. from Lexx. only.

२ Minaev: grhṇiyād bhayaśatvaram.

तैलपाचधरो यददसिहस्तैरधिष्ठितः ।

स्त्वलिते मरुखासात्तत्परः स्यात्तथा व्रतौ ॥ ७०^१

यथा कश्चित्पुरुषश्छन्दनपात्रेण तैलपरिपूर्णपात्रमादाय
पिच्छसंक्रमेणासिहस्तौ राजपुरुषैः । विन्दुमाचतैस्तभंगेऽप्यथैव
त्वां प्राणैर्वियोज[यि]ष्याम इति ब्रुवाणैरधिष्ठितो गच्छन् यदि 5
ममात्र कथं चित्स्त्वलितं स्यात्तदा नूनममौ मां व्यापादयेयु-
रिति मरणभयात्तत्परो भवति । तथा व्रतौ गृहीतसंवरः
प्रकृतस्त्वलिते मरुकादिदुःखासात्तदनवकाशाय तत्परः स्यात्
यत्नवान् भवेत् ॥ उक्तमु[७०^b]पसंहृत्य दर्शयन्नाह ।

तस्मादुत्सङ्गमे सर्पे यथोत्तिष्ठति सत्वरं ।

10

निद्रालस्यागमे तद्वत्प्रतिकुर्वीत सत्वरं ॥ ७१

यत एवं तस्मादुत्सङ्गमे क्रोडगते सर्पे आग्नीविषे यथा
त्वरितमेवोत्तिष्ठति । मा मामथमहिर्दृशीत् । तथैव निद्रा-
लस्यागमे निद्रालस्यानप्रादुर्भावे प्रतिकुर्वीत तत्प्रतिपक्षानित्य-
तादिभावमया प्रतीकारं कुर्यात् ॥

15

अस्य चैवं यत्नवतोऽपि कथं[चित्] किं चित्स्त्वलितं दूर-
स्त्वलितन्यायेन स्यात् । तदा प्रतीकारं कृत्वा पुनर्यत्नवान् भवेत् ।
इत्युपदर्शयन्नाह ।

1 See Qikās. 356, 19.

एकैकस्मिंश्छन्दे सुष्ठु परितप्य विचिन्तयेत् ।
कथं करोमि येनेदं पुनर्मे न भवेदिति ॥ ७२

कृतिप्रमोषे सत्यैकैकस्मिन् प्रत्येकं क्लेशे स्खलिते कथं
चिक्लेशानामनुप्रवेशे सति । परितप्याध्याशयेन मनस्तापं कृत्वा
5 विचिन्तयेत् । अहो वत जानक्येव स्खलितोऽस्मि । तत्केन प्रका-
रेणापि प्रतिविधानं करोमि येन पुनरिदं क्लेशं न स्यात् ।
इत्येवं दृढसमारम्भं समादाय विहरेत् । न तु पुनः शिथिलाः
स्यादिति भावः ॥

अत एव विवेककामानां प्रतिषिद्धमप्यनुजानन्नाह ।

10 संसर्गं कर्म वा^१ प्राप्तमिच्छेदेतेन हेतुना ।

आचार्योपाध्यायतदन्यसन्नह्यचारिप्रभृतिभिः । बडभृतैस्त्रि-
पिटकवेदिभिः कौस्त्यविनोदनकुशलैः सह संसर्गं समवधान-
मिच्छेदाग्रंसेत् । तन्निःश्रित एव तिष्ठेदित्यभिप्रायः । कर्म वा
प्राप्तं । तदववादानुशासनीलक्षणं । आपत्तिसमुद्भूतं । तैर्दण्ड-
15 कर्मप्रणयनं वा समुत्पन्नमिच्छेत् । एतेन हेतुना तेषामवतार-
संरक्षणाभिप्रायेण । एतदेवाह ।

कथं नामास्ववस्थासु कृत्यभ्यासो भवेदिति ॥ ७३

केन विधिना नाम आस्ववस्थासु क्लेशावतारदशासु कृत्य-

^१ So L². M. — Minaev has : prāptum.

भासो भवेत् । अत्रैत एवास्त्वना[१७०]संप्रमोषो^१ न स्यात् ।
इत्यनेनाभिप्रायेण । अयं समुदायार्थः । कल्याणमित्रसंनिधाना-
त्तदववादानुशासनीतस्तदाचारसंदर्शनाच्च सदा स्मृतिसंप्रजन्य-
विहारिणः क्लेशा नावतारं लभन्ते । ततोऽस्याविरोधत एवोत्साहो
वर्धत इति युक्तं ।

5

सदा कल्याणमित्रं च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् । इति ।^२

तथा ।

उपाध्यायानुशासिन्या भीत्याद्यादारकारिणां ।

धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते स्मृतिः ॥ इति ।^३

अधुना तात्पर्यमुपदर्श्यात्मविधेयतामुपदर्शयितुमाह^४ ।

10

लघुं कुर्यात्तथात्मानमप्रमादकथां स्मरन् ।

कर्मागमाद्यथा पूर्वं सज्जः सर्वत्र वर्तते ॥ ७४

सर्वकर्मण्यमात्मानं^५ कायवाक्चित्तलक्षणं तथा कुर्यादुत्साहा-
भ्यासादायत्तिं नयेदित्यर्थः । यथा कर्मागमात्कर्मारम्भात्पूर्वं
प्रागेव सज्ज आयत्तौक्यतः सुदान्ताभवत् तस्माग्निरौच्यणासीन 15
इव कर्मणि प्रवर्तते ॥

उक्तमेवार्थमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्माह ।

^१ Ms. ālambanā saṁpramoṣo.

^२ Supra V. 102.

^३ Supra V. 80.

^४ See VII. 16.

^५ Ms. kāyacittasyukṣaṇam.

यथैव तूष्णकं वायोर्गमनागमने वशं ।

तथोत्साहवशं यायाद्विद्यैवं समृध्यति ॥ ७५

तूष्णकं कर्पासादिसमुद्भूतं यथा वायोर्गमने चागमने च
वशमायत्तं । तथा तददेव उत्साहवशं यायात् वीर्यवशवर्ती^१
५ भवेत् । एवमभ्यासपरायणस्य च्छद्धिसाक्षागमनादिसंश्लेषा समृ-
ध्यति संपद्यते ॥

परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने पुनरुभयबाण्युपयुक्ते^२ इति
ध्यानपरिच्छेद एव व्याख्येये ॥

इति प्रज्ञाकरमतिज्ञतायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां वीर्य-
पारमितापरिच्छेदः^३ समाप्तः ॥

१ ubhayatra = dhyāne virye ca.

२ Tib. (fol. 173b) : brtson-hgrus-kyi len-ste bdun-pao.

प्रज्ञाकरमतिश्रुतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां
ध्यानपारमिता अष्टमः परिच्छेदः ।

तदेवं चान्तेरनन्तरं वीर्यमभिधाय यदुक्तं ।

संश्रयेत वनं ततः ।

समाधानाय युज्येत भावयेच्चाशुभादिकं ॥

इति¹ तदर्थयित्वैवमित्यादिना प्रतिपादयितुमुपक्र[97]मते ।

वर्धयित्वैवमुत्साहं समाधौ स्थापयेन्मनः ।

5

एवमुक्तप्रतिपक्षस्थासेवनादिना विपक्षमुन्मूल्य वीर्यं वर्धयित्वा
ऽनाभोगवाहितया स्थिरीकृत्य समाधौ समाधाने चित्तैकाग्र-
तायां स्थापयेन्मनः । तत्र निवेशयेत् । आरोपयेदिति यावत् ।
किमर्थमित्याह ।

विक्षिप्तचित्तस्तु नरः क्लेशदंष्ट्रान्तरे स्थितः ॥ १

10

तुरिति हेतौ । यस्मात्समाधानमन्तरेण विक्षिप्तचित्तो-
ऽसमाहितचित्तसमुदाचारो वीर्यवानपि नरः पुरुषः क्लेशानां
राक्षसाणामिव दंष्ट्रान्तरे मध्ये स्थितः । कवसित एव तैराक्षे ।
तस्मात् ॥

¹ Part of the 20-th kārīkā of the *Gīṭā*, See pp. XLV and 179 5-9.

तच्च तावत्समाधिविषयं विक्षेपं निराकर्तुं पीठिकाबन्धं^१
रचयन्नाह ।

कायचित्तविवेकेन विक्षेपस्य न संभवः ।

तस्मात्सोकं परित्यज्य वितर्कान्^२ परिवर्जयेत् ॥ २

कायविवेको जगसंपर्कविवर्जनता । चित्तविवेकः कामादि-
५ वितर्कविवर्जनता । इति कायचित्तयोर्विवेके निरासङ्गतया
विक्षेपस्य तयोद्वेगतताया आलम्बनाप्रतिष्ठानस्येति^३ यावत् । न
संभवः न प्रादुर्भावः । यत एवं तस्मात्सोकं स्वजनबान्धवादि-
लक्षणं परित्यज्य विहाय पूर्वं वितर्कांश्चित्तविक्षेपहेतून् परि-
वर्जयेत् परित्यजेत् ॥

10 तच्च लोकापरित्यागहेतुं तावन्निराकर्तुमुपदर्शयन्नाह ।

स्नेहान्न त्यज्यते लोको लाभादिषु च तृष्णया^४ ।

तस्मादेतत्परित्यागे विद्वानेवं^५ विभावयेत्^६ ॥ ३

आत्मात्मीययद्प्रवर्तितोऽभिध्वङ्गः स्नेहः । तस्मान्न त्यज्यते
लोकः । लाभादिषु च तृष्णया । आदिशब्दात्सत्कारयशःश्लोका-
15 दयः परिगृह्यन्ते । तेषु तृष्णया प्रलोभेन । चकारान्न त्यज्यते
लोक इति समुचीयते । यत एतत्कारणमपरित्यागस्य तस्मा-

1 pīṭhikā = Unterlage, Pedestal (P. W. from *Kāraṇḍavyūha* 15.9) = intro-
duction.

2 vitarkān, L¹ has the scholion : rāgādibhiḥ.

3 vikṣepa = kāyacittayor unnatātā, cittasya ālambano' pratiṣṭhāna.

4 Ōn priyasneha, VIII 5-16 ; lābhatṛṣṇā, 17.

5 So L², M, Dev. — Minaev has : vidhānevam ?

6 L², M : vicārayet.

देतस्य क्षेत्रस्य लोभादीनां वा । यदि वा लोकस्य परित्याग-
निमित्तं विद्वान् विचक्षणः । एवमिति वक्ष्यमाणं विभावयेत् ॥
तदेवाह ।

शमयेन विपश्यनासुयुक्तः

कुरुते क्लेशविनाशमित्यवेत्य ।

5

शमयः प्रथमं गवेषणीयः

स च लोके निरपेक्षयाभिरत्या ॥¹ ४

अ[१४^२]मयः चित्तेकाग्रतालक्षणः समाधिः । तेन सुयुक्त
इत्यपेक्षित्येहापि^३ योजनीयं । यदि वा हेत्वर्थे द्वितीया । शम-
येन हेतुना विपश्यनासुयुक्तः । सहार्थे व । शमयेन सार्धं विप- 10
श्यनासुयुक्त इति ।

विपश्यना यथाभूततत्त्वपरिज्ञानस्वभावा प्रज्ञा । तथा
सुयुक्तः । युगमद्वाहिमार्गयोगेन कुरुते क्लेशानां विनाशं
प्रहाणमित्येवमवेत्य ज्ञात्वा क्लेशविमुमुक्षुणा शमयः प्रथममादौ
गवेषणीयः । उत्पाद्य इत्यर्थः । तदनन्तरं विपश्यना । 15

^४समाहितो हि यथाभूतं प्रजानातीत्यवदद्भुनिः ।

शमाच्च न चलेचित्तं बाह्यचेष्टानिवर्तनादिति ॥

स च शमयः । लोके लोकविषये निरपेक्षयाभिरत्या ।

¹ Metre.

² Cp. P. W. anapoddhārya.

³ It is the 9th kārikā of the *Śikṣās.*, p. XLI, text p. 119.9 and Add-Notes p. 403.—The first part [an old saying of the Master: *Saṃ. N.* III. 18; *Milinda* 39-3] is quoted *Bodhic.* p. IX, 1.

अभिरतिं परिहरत एवोत्पद्यते नाम्यथा ॥ तामेवाभिरतिनिर-
पेक्षतामुत्तरप्रबन्धेन दर्शयितुमाह ।

कस्यानित्येष्वनित्यस्य स्नेहो भवितुमर्हति ।

येन जन्मसहस्राणि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः ॥ ५

5 कस्य सचेतनस्य स्वयमेवानित्यस्य । अनित्येषु पुत्रदारा-
दिषु । स्नेहो भवितुमर्हति युज्यते । केन हेतुना । येन कार-
णेन जन्मनां सहस्राणि अनेकानि जन्मान्यपर्यन्तसंसारे संसरता
कदा चिदपि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः¹ । प्रीणातीति प्रिय
उच्यते ॥

10 तदपि चास्मिन्नास्ति । इत्याह ।

अपश्यन्नरतिं याति समाधौ न च तिष्ठति ।

न च तृप्यति दृष्ट्वापि पूर्ववदाध्यते तृषा ॥ ६

यदा तावन्न पश्यति तं । तदायमरतिमधृतिं याति ।
तेमेवासौमनस्येन समाकुलितचित्तत्वात्समाधौ न च तिष्ठति ।
15 नैव स्थितो भवति । तमवलम्बितुमशक्त इत्यर्थः । अथ यदापि
प्रियदर्शनमस्य जायते । तदापि न च तृप्यति । दृष्ट्वापि पुन-
रधिकतरं बाध्यते [१८^b] तृषा । तद्दर्शनाभिलाषेण पूर्ववत् ।
अदर्शनकाल इव पौष्यते ॥

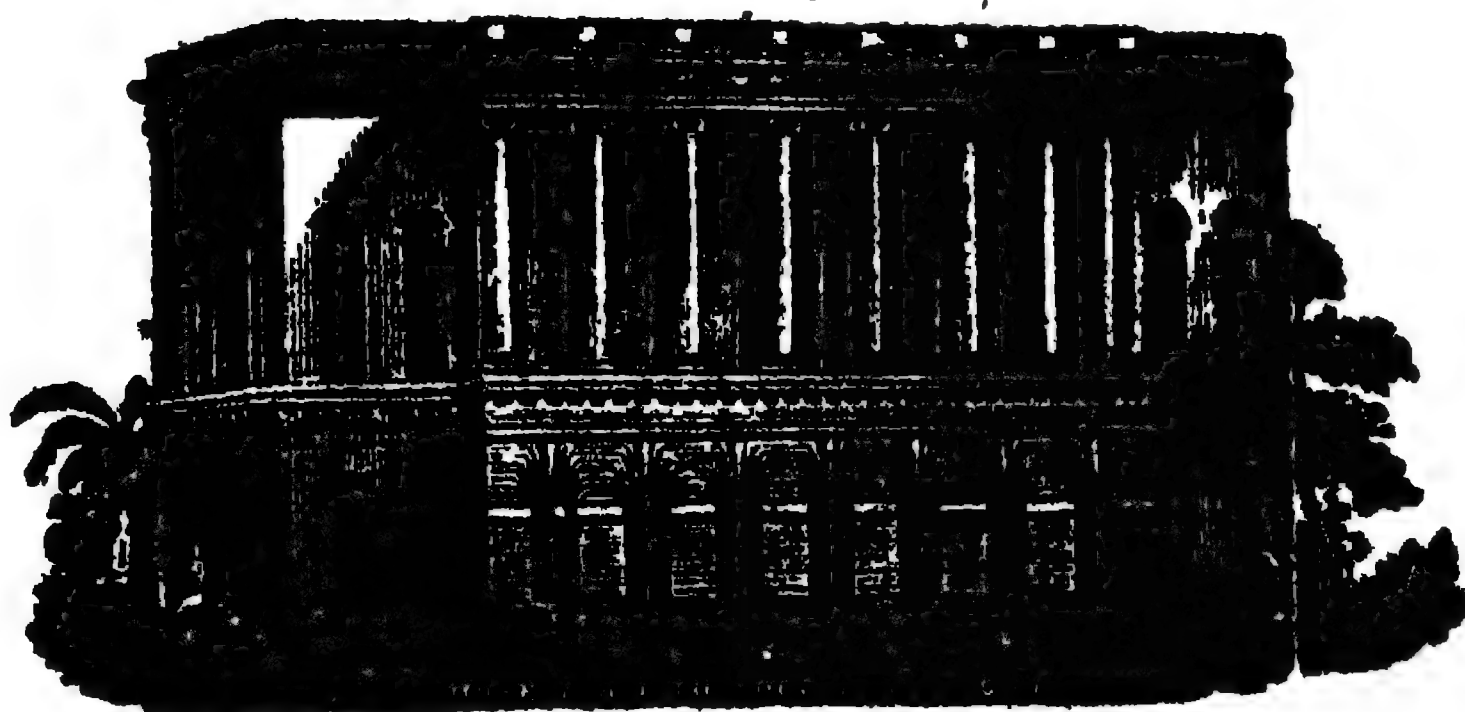
अपि च सर्वानर्थनिदानं प्रियमंगतिकरणमित्युपदर्शयन्माह ।

1 Mo has : priyaḥ. api ca prīṇāti.

Pariksha Smṛti, (Text) Part I, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	3	9
Pariksha Smṛti, (English) Part II, Fasc. 1 ...	1	3
Pariksha Smṛti, (Text) Part I ...	1	3
Pariksha Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	9	27
Pariksha Smṛti, (English) ...	0	12
Paribhāṣanī (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	3	36
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc. ...	12	72
Sākhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	4	24
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	3	36
Śraद्धa Kriya Kaumudī, Fasc. 1-5 ...	5	30
Suṣrūta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/ ...	1	12
*Taittirīya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each ...	19	114
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	19	114
Trantra Vartika (English) Fasc. 1-2 @ /12/ ...	2	24
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each ...	14	84
Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 1-2 ...	2	12
Trikaṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ ...	3	18
Upāṁita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	6	36
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/ ...	6	72
Yallala Carita, Fasc. 1 ...	1	6
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each ...	14	84
Varṣa Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/ ...	6	36
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each ...	13	78
Vidhano Parigata, Fasc. 1-5 ...	5	30
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each ...	2	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	7	42
Vṛhannāradiya Purāṇa, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/ ...	5	30
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 ...	6	36
<i>Tibetan Series.</i>		
Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each ...	4	24
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	13	78
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each ...	10	60
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
*Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each ...	13	78
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/ ...	3	36
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each ...	22	132
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each ...	29	174
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each ...	37	222
Ditto English Fasc, 1-3 @ 1/ each; Vol II, Fasc. 1 ...	9	54
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ...	0	0
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	19	114
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 ...	2	12
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ...	3	18
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each ...	21	126
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each ...	14	84
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each ...	4	24
Futūh-nah-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	9	54
Ditto of Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	4	24
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1 ...	1	6
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	6	36
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	3	18
Iṣbah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each ...	51	306
Makṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /6/ each ...	15	90
Mughni of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	4	24
* The other fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.		

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

**PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1126.**

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑAKARAMATT'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF CĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALLÉE-POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCIICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
- ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1905.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Incomplete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	0
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4
Aitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	3
Agvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	9
Bāla Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2	0
Baudhayana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /6/ each	1
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5	1
Brhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1
Brhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2
Bodhicāryavataṛa of Cāntidevi, Fasc. 1-3	1
Catadusani, Fasc. 1-2	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8
Catapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-6	4
Catasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-10 @ /6/ each	3
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1-4	21
Olekavartika, (English) Fasc. 1-4	3
*Oranta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 6-17 @ /6/ each	4
Ditto Qāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	6
Ori Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1
Daṇ Kriya Kaumudī, Fasc. 1-2	0
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	2
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10
Kārma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	3
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each. Vol. III, Fasc. 1-2	5
Manṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1
Maṇḍūkya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ /12/ each	6
*Māhātmya Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	4
Māyavartika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	3
*Mīmāṃsā, (Text) Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ each	3
Mīmāṃsāpaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	3
Mīmāṃsāpaddhati Fasc. 1-6	3
Mīmāṃsāpaddhati (Text)	0

न पश्यति यथाभूतं संवेगादवहीयते ।

दृश्यते तेन शोकेन प्रियसंगमकाङ्क्षया ॥ ७

यथाभूतमविपरीतं दोषगुणान्न पश्यति । न जानाति ।
प्रियसंगमकाङ्क्षया तेनैव मोहेन संवेगादवहीयते^१ । भ्रष्टो
भवति । तथा तेनैवाभिव्यङ्गेण दृश्यते । तेन शोकेन मुहूर्तमपि ५
विच्छेदे । तथा तेन शोकेन दृश्यते । परितप्यते तेनैव
मनस्तापेन प्रियसंगमकाङ्क्षया । प्रियस्य संगमः संप्रयोगः ।
तस्मिन्नाकाङ्क्षा दृष्ट्या । तथा हेतुभूतया । पुनरुत्तरोत्तरमधि-
काधिकप्रार्थनया ॥

इतोऽप्यनर्थहेतुरेव तत्संगतिरित्याह ।

10

तच्चिन्तया मुधा याति^२ ह्रस्वमायुर्मुहुर्मुहुः ।

तस्य प्रियस्य तत्संगमस्य वा चिन्तया तद्गुणानां सदा
परिभावनया । कथं नाम ममास्य प्रियसंगमस्य विच्छिन्तिर्मा
भूदिति तस्मिन्नचित्ततया वा । निःफलमेवायुःसंस्काराः
प्रतिक्षणं क्षीयन्ते । न च कश्चिदपि कुशलकर्मणि समुपयुज्यन्त 15
इति भावः ॥

न च यदर्थमायुः क्षयमुपनीयते तस्मिन्^३ स्थिरमित्यत आह ।

^१ There are eight samvegavatthus (jāti, jarā, etc) ; See *Visuddhimagga* (J. P. T. S. 1893) p. 93.

^२ L¹ has : yānti.

^३ Ms. has : tadamitram—Tib. has : gañ-gi don-du tshe zad-par byas-pa ma yin-no zhes-so. de-ltar-na yañ hdza-ces brtan-pa yin-no zhe-na.

अशास्त्रेण सिद्धेयं धर्मो यच्छति याचतः ॥ ८

अवश्यं मङ्गुरतयाऽनवधानादसावरेण विधेयं हेतुना धर्मो
भक्षति परिहीयते शास्त्रतो दीर्घकासावसाधौ संभारात्म-
मात्^१ फलमदत्ताच्च ॥

5 आदितत् । अवश्यं हि किं चित्संगमाद्वितसुखनिवन्धनं
प्राप्यते । तत्किमिति सर्वथा तन्निविध्यत इत्यत्राह ।

वाचैः सभागचरितो नियतं याति दुर्गतिं ।

नेष्यते विषभागश्च^२ किं प्राप्तं वाचसंगमात् ॥ ९

नापि तत्संगमादनर्थमन्तरेण किं चिदपरमिदं लभ्यते
10 [99 १] । तथा हि वाचैः पृथग्जनैः सह सभागचरितः^३
समानशीलः । नियतमवश्यं याति दुर्गतिं तत्कर्मसदृशसमाच-
रणात् चार्थधर्मवदिर्भावाच्च । अचार्थधर्मानुवर्तनात्ततोऽसदृश-
कर्मकारी स्यात् । तदा नेष्यते दिष्यते विषभागश्चेति असमा-
नचरितः । वाचैरिति संबन्धः । अथ कर्तरि तृतीया ॥

15 इत्युभयसोकवाधनात्किं प्राप्तमधिगतं हितसुखनिमित्तं
वाचसंगमात् । नैव किं चिदित्यर्थः ॥

न चासुखचरितैरप्यात्मवात्कर्तुं शक्या इत्याह ।

1 Two sambhāras, equipments, (Dharmasaṃgraha, CXVII), paṇya°
(=dharma, Qihāds. 191.5) jāṇa°; four, Lalitav. 39.1 sqq., samatha°,
vipaṇyaṇi°.

2 The Ms. of the Commentary has : visabbhāga.

3 See Jātaka 22.2 (sabbhāga=liberationismend, entsprachend P. 22.)

अप्राप्यन्ति सुहृदो भवन्ति रिपवः सखात् ।

तोषस्थाने प्रकुप्यन्ति दुराराधाः प्रयग्यमाः ॥ १० ॥

अप्राप्यन्ति सुहृदो मित्राणि भवन्ति । किं चित्प्रयोजन-
सुपसम्भ । सखादेव च विषमाभिप्रायत्वात्किं चिन्मित्रमात्रम्
त एव रिपवः प्रचक्षते भवन्ति । न च मित्रमप्येषां मित्रम् ।
यत्कदा चित्तोपस्थाने प्रीतिविषये विपर्ययवशात्प्रकुप्यन्ति ।
इति दुराराधा दुःखेनाराधयितुं प्रयत्नाः प्रयग्यमाः अनायासाः ॥
अपरमपि वाचधर्मं तद्विवर्जनार्थमुपदर्शयन्नाह ।

हितमुक्ताः प्रकुप्यन्ति वारयन्ति च मां हितात् ।

अथ न श्रूयते तेषां कुपिता यान्ति दुर्गतिं ॥ ११ ॥

इदं करणीयमिदमकरणीयमित्युक्ता अभिहिताः प्रकुप्यन्ति
विदिषन्ति न पुनस्तदुक्तं हितमिति दृढयन्ति । प्रत्युत वारयन्ति
च मां हितात् । किं तवानेन केवलप्रचायप्रकारमुद्धानेनेति तत्र
प्रवृत्तं, मां निषेधयन्ति ततः । अथ न श्रूयते तेषां वाचानां
वचनमिति शेषः । यदि तद्वचनमवमन्य हिते प्रवृत्तिः ।
क्रियते । तदा कुपिता अस्मादचनायाचं निवर्तत इति तस्मिन्
हितकर्मकारिणि कोपं कृत्वा [११०] तत्कर्मप्रेरिता दुर्गतिं
प्रयान्ति ॥

1. Op. Cit. 194. 4.

2. prthagjana, See Pugg.-p., p. 12.

3. Minor has: hitān. Op. Cit. 194. 1.

4. Here the Ms. has again: tat-karmakāriṇi kopaṁ kṛtvā.

इमं च वासधर्ममपरं तद्विवेकाच्च भावयेदित्युपदर्शयन्नाह ।
 ईर्ष्यात्कुट्टात्समाद्वन्द्वो हीनान्मानः स्तुतेर्मदः ।
 अवर्णात्प्रतिघञ्चेति कदा वासाद्धितं भवेत् ॥ १२

आत्मनो विद्याकुसुधनादिभिस्तुष्टादुत्तमादीर्ष्या परसंपत्त्य-
 5 सहनता जायते । अर्थात्तेष्वेव । आत्मना समानुष्ट्याद्वन्द्वो विवादः ।
 आत्मनो हीनादधमानानोऽभिमानः । अहमितः श्रेष्ठ इत्यभि-
 मनतात् । स्तुतेर्मदः सदसतां तदुष्णानामाख्यानादहं महीषा-
 नित्यारोपादवक्षेपः । अवर्णादात्मनो दोषकौर्तनप्रवणाद्वेषश्च ।
 अर्थादवर्णवादिनि । इत्येवं कदा कस्मिन् कास्ते वासाद्धितं
 10 भवेत् । न कदाचिदित्यर्थः ॥

इतोऽपि वासान् परिहृत्य विहरेदिति प्रतिपादयितुमाह ।
 आत्मोत्कर्षः परावर्णः संसाररतिसंकथा ।
 इत्याद्यवश्यमशुभं किं चिदात्मस्य बालतः ॥ १३

एकस्य वासस्यापरस्माद्वासादित्येवमादि किं चिदशुभम-
 15 कुशलमवश्यं नियमेन जायते । किं तत् । आत्मन उत्कर्षः
 प्रकर्षः श्रुतज्ञानादिप्रशंसया । परेषामवर्णो दोषप्रकाशनं
 श्रुतादिप्रच्छादनं । या संसारे रतिरभिरामः तस्य संकथा
 संवर्णनं कामगुणानां संप्रमोदनात् । इत्यादि एवंप्रकारं ॥

एवं तस्यापि तत्सङ्गात्तेनानर्थसमागमः ।

ज्ञात् । तेनैव तेन कारणेन चमर्यसाकसायस्य समानमः
संप्राप्तिरेवायं वाससमागमः । अत आर्चधर्माद्युग्रिचचार्ये ॥

एकाकी विहरिष्यामि सुखमक्लिष्टमानसः ॥ १४^१

वासजनसंगमवियुक्तोऽद्वितीयो विहरिष्यामि । तद्विवेका-
त्सुखं क्रियाविशेषणमेतत् । कथमक्लिष्टमानस इति [100^२] ४
तत्संपर्कविवर्जनात् तत्तत्संज्ञेशाभावात् । पूर्वसिन् हेतुपद-
मेतत् । यदि वा सुखं कायिकं । अक्लिष्टमानस इति मानसं ॥
तस्माद्वासजनसंपर्कजदुःखपरिजिहीर्षुणा तत्संगतिर्न कार्षेति
कथयितुमाह ।

वालादूरं पलायेत प्राप्तमाराधयेत्प्रियैः ।

10

न संस्तवानुबन्धेन किं तूदासीनसाधुवत् ॥ १५

वालात्सर्वतो दूरमारात्पलायेत । अपसरेत् । यथा तैः^३ सह
का चिदपि संगतिर्न स्यात् । अथ कथं चिद्देवाद्योगाद्भवेत् ।
तदा प्राप्तं मिश्रितमाराधयेत् । आरागयेत्^४ । प्रियैः प्रीति-
करैरुपचारैः । आराधयन्नपि न संस्तवानुबन्धेन न परिचया- 15
सन्निकरणाभिप्रायेण । यदि वा न संस्तवानुबन्धेन । किं तर्हि
प्रतिष्ठानुबन्धवर्जनादुदासीनसाधुवत् सदाचारमध्यस्तजनवत् ॥

१ Cp. *Gikpās.* 196. ५.

२ Cp. *Gikpās.* 194. २, 197. ५.

३ So Ms..

४ *Gikpās.* 80, n. 3, 244, n 1.

इदमपरं बाधुमनसमाचारं प्रियचित्तमाह ।

धर्मार्थमात्रमादाय भृङ्गवत्कुसुमान्मधु ।

अपूर्वं इव सर्वत्र विहरिष्याम्यसंस्तुतः ॥ १६

धर्मार्थं धर्मार्थं तदेव केवलं तन्मात्रं । तदादाय भृङ्गोत्प्ला ।

८ क्षारादानं ह्येत्यर्थः । भृङ्गवत् चक्षुरीकवत् । मधु मकरन्दं ।

यदि वा धर्म एवार्थः प्रयोजनमस्य जीवरपिच्छपातादिरिति

विग्रहः । बाधसंपर्कविमुखः अपूर्वं इव नवचन्द्रोपमः सर्वत्र देशे

क्षान्ते वा विहरिष्यामि । असंस्तुतः अपरिचितः । तन्निवाधि-

ज्जनेः प्रत्यासन्निरहित इत्यर्थः ॥

१० तदेवं प्रियसंगतिकारणं खेदमपाकृत्य सांप्रतं क्षाभादिदृष्ट्या
क्षोकापरित्यागकारणं परिहर्तव्येत्युपदर्शयन्नाह ।

क्षाभौ च सत्कृतश्चाहमिच्छन्ति बहवश्च मां ।

इति मर्त्यस्य संप्राप्ताम्भरणाज्जायते भयं ॥ १७

क्षाभो विद्यतेऽद्येति । जीवरपिच्छपातादिक्षाभयोगाक्षाभौ

१५ चाह । सत्कृतश्च पूजितो जनैः । इच्छन्ति अभिषेकान्ति बहव-

क्षान्ते मे मां । [100^b] बहुजनसंमतोऽहमित्यर्थः । इत्येवं चिन्त-

यते एवं मर्त्यस्य मनुष्यस्य मरणाज्जायते भयं । किंभूतासंप्रा-

प्तात् अचिन्तितोपक्षितात् । इति सर्वदावसंभाविमरचमनचि-

कारणं किं लोकस्य वाचकमस्य चित्तस्य चरितपरिष्कारकमस्य

न किं चित्तप्रयोजनमनुपदेक्षतादिति भावः ।

इत्यमपि वाचकमसंगतिर्दुःखहेतुरेवेत्याह ।

निन्दन्त्यस्त्राभिर्न सत्त्वमवधायन्ति स्त्राभिर्न ।

प्रकृत्या दुःखसंवासैः कथं तैर्जायते रतिः ॥ २३ ॥

निन्दन्ति कुत्सयन्ति । अस्त्राभिर्न स्त्राभिविरहितं वस्त्रं ।
अक्षतपुष्पोऽयं वराको येनासं पिच्छपातादिमाषकमपि नैवा-
परिक्षेपेन^१ प्राप्नोतीति । स्त्राभिर्न पुनरवधायन्ति प्रसवेर्दायक-
दानपतिभिश्चोवरादिप्रदानैः पूजितं । कुक्ष्यादिभिरपि^२ दाय-
कदानपतीन् प्रधाद्य चोवरादिस्त्राभमासादयति । अथवा 10
किमन्यस्त तथाविधा गुणा न सन्ति येनाद्यमेव वरं लभते

1 Neither the Sanskrit Ms. nor the Tib. translation show any lacuna, but it seems that these last words refer to the stanza 22: tasmāt kiñ lokacintayā. According to the Text-Mss., we have:

Yatra yatra ratim yāti manah sukhavimohitam
tat tat sahasragunitam duḥkham bhūtvopatiṣṭhati [18]
tasmāt prājño na tām iocched iocchēto jñyate bhayam
svayam eva ca yāty etad dhairyam kṛtvā pratīkṣatām (a) [19]
bahavo lābhino 'bhūvan bahavaḥ ca yaḥasvinah
saha lābhayaḥobhis te na jñātāḥ kva gatā itī [20]
mām evānye jugupsanti kiñ prahṛṣyāmy ahaṁ stutaḥ
mām evānye praçaṁsanti kiñ viśīdāmi ninditāḥ [21]
nānādhimuktikāḥ sattvā jinair api na toṣitāḥ
kiñ punar mādrṣair ajñais tasmāt kiñ lokacintayā [22]

(a) Minaev has pratīkṣya.

2 According to Tib. : naiva parikleṣa...as he cannot obtain the stan-
als, even with difficulty ; ... as he does not obtain ... but with difficulty.

3 On kṛkṣā, see Gildes., index.

नापर इत्यस्मिंश्चित्तमप्रसादयन्ति वचनं चैवमुद्भिरन्ति । इत्थं
भयथापि तेभ्यो न चेतसि शान्तिरस्ति ॥

तदेवं प्रकृत्या स्वभावेन दुःखहेतुत्वात् । दुःखं [सं]वासी
येषां वासानां ते तथा । तैस्तथाविधैः सह संवसतः कथं जायते
5 रतिः । नैवेत्यर्थः । न च -----¹ सौमनस्येन च विहाराय
विवेककामेन मयाऽरण्यनिषेवणाय यतितव्यमिति तदनुशंसां
दर्शयन्नाह ।

नावधायन्ति तरवो न चाराध्याः प्रयत्नतः ।

कदा तैः सुखसंवासैः² सह वासो भवेन्मम ॥ २६

10 तरवो वृक्षा नावधायन्ति न चाराध्या आराधयितव्याः

1 A lacuna in the Ms.

Tib. (fol. 168 a 5) has : byis-pa sñiñ-hgrogs kyañ brtan-pa ma yin-par
| gañ-gi-phyir byis-pa zhes-pa la sog-s-pa gsuñs-te | grogs-pa ni sñiñ-
du-sdug-pa yin-la | de-bzhiñ-gcogs-pas gsuñs-pa ni luñ-rnams-su gsuñs-
pa yin-no | oñ-phyir zhe na | gañ-gi-phyir rañ-la dgos-pa med-par byis-
pa gañ-la yañ dga-ba skye-bar mi hgyur-te | dei-phyir de med-pa-las
balog-par hgyur-ro | de kyañ byis-pa dan hgrogs-pa yin-na yañ btan-pa
ma-yin-no | de-la byams-par byas-pas kyañ so-soi skye-bo mgu-bar mi.
nus-so | de-lta-bas na de-dañ-hgrogs-pa-las byuñ-bai fies-pa spañ-bai ched-
du bde-ba dan yid-bde-bas dben-pa-hdod-pas,....

na ca bālo drdhasuhrd bhavati. Yasmān [na] bāla ityādy āha

[na bālaḥ kasyacin mitram iti cokaṁ tathāgataiḥ

na svārthena vinā prītir yasmād bālasya jāyate. 24]

(svārthadvāreṇa yā prītir ātmārthan prītir eva sā

dravyasāṅge yathodvegāḥ sukhābhānikṛto hi saḥ 25) (a)

mitram iti suhṛt. uktaṁ tathāgatenety āgameṣūktam. kasmād? yasmāt
svaprayojanena vinā bālasya na karhi oīd api prītir jāyate. tasmāt tada-
bhāve viparyayaḥ. tad api bālasamvāse saty api na nirdiṣṭam (?). tatra
māitrikṛtenāpi prthagjanasya prītir aśakyā. evaṁ sati tatsamvāsodbhūta-
doṣaparihārārtham sukhena saumanasyena ca.....

(a) The Oloka 25, given by Mas. is wanting in the Tibetan translation.

2 Cp. M. Vynt. 126. 10.

प्रयत्नत इति । तदनुसूचकमाचरणेन चरणादिषु वचना वि-
माभिप्रायपरचित्वात् [101^०] । इति कदा तेनरभिः वच वाचो
भवेन्मम । किंभूतेः सुखसंवायेरित्याग्रंथति । सुखहेतुत्वात्सुख-
मिति पूर्ववत् ॥

पुनरेकाकिताविहारेऽभिरतिमाह ।

शून्यदेवकुले स्थित्वा वृक्षमूले गुहासु वा ।
कदानपेक्षो यास्यामि शृष्टतोऽनवलोक्यम् ॥ २७

शून्यदेवकुले जनसंकौर्णतारहिते स्थित्वा निवस्य । राशि-
मेकासुपित्वा द्वे वा यथाभिलाषं वृक्षमूले वृक्षसाधनात् ।
पर्वतादिषु गुह्यप्रदेशा गुहाः । तत्र वा । जनपेक्षः कदा ।
यास्यामि । आसङ्गस्यानस्य कस्य चिदभावात् । अत एव शृष्टतो-
ऽनवलोक्यम् पश्चादनिवृत्तेरभावात् ॥

पुनरन्यथा ग्राह ।

अममेषु^१ प्रदेशेषु विस्तीर्णेषु स्वभावतः ।
स्वच्छन्दचार्यनित्यो विहरिष्याम्यहं कदा ॥ २८ ॥

केन चिद्विरोधकारिणा पूर्वमखीकृतेषु । विस्तीर्णेषु विपु-
लेषु सौमनस्यकारिषु । स्वभावतः स्वयमेव तथाविधेषु । न
कृपिमतया । विहरिष्याम्यहं कदा । इत्याग्राहो ॥ एवं विहरतो

^१ Op. Prajñāpāramitā, 487. 10.

पुनरेवमप्युक्तया चाग्रं प्रतीयमिच्छाद्दर्शयन्नाह ।

निर्भयो निरुद्विग्नो जहा कायमन्त्रोपमात् ॥ २६

द्वयमनित्यता चाप्यपरित्यागस्य कारणं सर्वदा सेवितयेति
चित्तयेनोपदर्शयन्नाह ।

कायशूमिं मित्रां गत्वा कङ्कालैरपरैः सह ।

सुखायं सुखयिष्यामि कदा 'शतमधर्मिखं' ॥ ३०

अथमेव हि ज्ञायी मे एवं प्रतिभविष्यति ।

मृगानां अपि यन्मन्त्रोपसर्गोऽस्ति । इह

अस्मिन्नापि काव्यस्य सद्यः कविस्तथा ।

पृथक् पृथक् गमिष्यन्ति किमुताम्बः प्रियं जनः । इह

काव्यभूमिं निजामिति आगमभूमिं । चिरमपि विना
तत्पर्यवसानत्वाच्छरीरम् । कदाचैरपरैरिति पूर्ववत्तावाम-
स्मिभिः पश्यैः । प्रतर्कं प्रतिभावः । तद्वर्तिष्य तत्त्वभावं ।

तानि च तुलनां कथयत्यनेन हीत्यादिना । एवमित्यपर-
कदाचनचित्तप्ररोरसादृशमुच्यते । प्रतिः सुखितो भविष्यति ।
कोदुम इत्याह । शृङ्गाणां इत्यादि । अतिदुर्गन्धतन्मा तदा-
चारपरायणतां गोमन्तूनामपि कुसुम इति । 10

इत्यमपि प्रियस्य संगतिरनित्येत्याह । चक्षेकस्यापीत्यादि ।
अस्मीपातस्तेषां एकत्वेन कवितयापि काव्यम् । सद्यः
काव्येन सह जाताः । अस्मिन्नापि पृथक् पृथक् विद्यन्ति ।
विद्यन्ता भविष्यन्तीत्यर्थः । किमुताम्बः प्रियं जनः पृथक्
भविष्यति च सर्वदा विद्यन्त एवास्ते । 15

आदितत् । सुखदुःखसहायाः सदा भवन्ति पुनरादयः ।
तद्वत् पुनः एवानुभवः कर्तुमिच्छाह ।

एक उत्पद्यते जन्तुर्द्वियते वैक इव हि ।
नान्यस्य तद्यथाभागः किं प्रियैर्विघ्नकारकैः । इह

1 The commentary has: bhavisyanti.—Tib. (so-soe hgyes hgyes) bhavisyanti
help.

2 Ms. has satanam.

3 bhavisyanti?

अन्तराद्यर्थे कश्चित्कस्य चिदुःखसंभागे ज्ञात् । अन्तराद्ये
च सकर्मोपहितमेव सुखदुःखसुपसुखते सर्वे । अतोऽभिमानमात्र-
मेवेतत् । अतो नान्यस्य तदात्मनो^१ व्यतिरिक्तस्य तद्व्याप्यभागः ।
तस्यानुवकारिणो यथा । तस्या भागः प्रत्यंगो जायते । तस्य
५ या । तेनैव तस्याः संवेद्यमानत्वात् । अतो न किं चित्प्रयोजनं
प्रियेः कुशलपचविधातकारिभिः ॥

परमार्थतो न कस्य चित्केन चित्संगतिः [102^a] रक्षीत्युप-
दर्शयन्नाह ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य यथावासपरिग्रहः^२ ।

10 तथा भवाध्वगस्यापि जन्मावासपरिग्रहः ॥ ३४

मार्गप्रस्थितस्य कां चिद्दिशं गन्तुमुद्यतस्य यथाऽपरैरध्वगैः
सदैकस्मिन्नावाचे क चित्प्रणष्टपादौ वावासपरिग्रहो भवति ।
तथा संसारेऽपि कर्माद्यन्तगतेः संसरतो^३ ज्ञातिसगोचसाक्षोहि-
तादिभिरेकस्मिन् जन्म[न्य]वासरपरिग्रहो जायते । पुनरपि तत्प-
15 रित्यन्य क चिद्देकाकितया याति । न च तत्र केचित्सहाया-
समरुगच्छति । अतो न केन चित्कस्य चिदास्तवी संगतिः
संभवति । तस्याज्ञानार्थसहसोपनेचीं स्वयमुपकल्प्य केन चित्सं-
गतिं कुर्यात् ॥

1 Ma. first hand : tavātmano.

2 Minor has yathā vāsa°.

3 samśarato vāsi° (first hand); samśarato jñāti° (second hand).

तदेवमभिधातुं संमतिदोषं । एकाकितायाः पुनरिते ह्येषा
इति ह्युक्तचित्तयेनोपदर्शयन्नाह ।

चतुर्भिः पुरुषैर्यावत्स न निर्धार्यते ततः ।

आशोच्यमानो^१ लोकेन^२ तावदेव वनं व्रजेत् ॥ ३५

असंस्तवाविरोधाभ्यामेक एव शरीरकः ।

पूर्वमेव मृतो लोके स्त्रियमाणो न शोचति ॥ ३६

न चान्तिकचराः के चिच्छोचन्तः कुर्वन्ते व्यथां ।

बुद्धाद्यनुस्मृतिं चास्य विस्मिपन्ति न के चन ॥ ३७

अवश्यमनिच्छन्नपीदानो जीवदवस्थायां मरणसुपगतो बद्धा-
त्थाजयितव्यो [आशोच्य]मानः^३ । हा वसेत्यादि- 10
विज्ञापवचनैः परिदेयमानः लोकेन बन्धुप्रभृतिना तावदेव
ततः पूर्वमेव वनं व्रजेत् ॥

कः पुनरत्र गुणविशेष इत्याह । असंस्तवेत्यादि । अनुमय-
प्रतिषाभावात् । स्त्रियमाणो न शोचति । शोकोपजनितदुःख-

^१ Minaev according to L², M, has: aśooyamāno ; such the reading of the Tib. (See n. 3). L¹: āśooyamāno, and the Commentary: paridevyamāna (yohs-su gduhs-pa) supports this reading.

^२ Minaev has : loke na

^३ A lacuna in the Ms.—Tib. (Fol. 170a4.) has: da ni gyon-pai mtha mi hdod-kyan nes-par hchi-bar bgyur-pas khyim-na gnas-pai stobs-kyis dor-bar bya-ba yin-pa, de-bas-na de-ltar rah-fid-kyis gyon-pa-fid-na dor-bar rigs-so. de-nas shes-pa-ni kyim-nas-so. mya-han med-par shes-pa ni —...balāt tyājayitavyo grhāvāṣaḥ; tasmād evaṁ svayam jivann eva tyaktum arhati. tata iti grhāt. aśooyamāno.....

मानी न ममति । कुता ॥ पूर्वमेव श्रुती शोकः । यदेव यथा-
विज्ञातः । तदेव सजगन्मन्वाद्यौ लोकप्रियौ ॥

अथमपरो गुणस्येत्याह । न चान्तिकचरा इत्यादि ।
अन्तिकचराः समीपवर्तिनो शान्तिचरोंचादयस्तदियोगातुराः
५ शीघ्रतः शोकमुपजनयन्तः । न च नैव कुर्वते यथा । आत्मनः
कायमनसोः पीडा । यदि वा तेषां शोकं पश्यतो विधमाद्य
मनसापं ॥ न केवलमथर्सेव गुणः । अपि तु कुशाद्य [102^b]
सुखं च । आदिशब्दादुन्माद्यसुकृति । तत्प्राप्त्यनमनस्कारं
वा । अस्मेति जनसंपर्कविवेकाधारिणो मरुषमये ॥

10 तस्मादित्यादिनोपसंहरति ।

तस्मादेकाकिता रम्या निरायासा शिवोदयः ।
सर्वविशेषशमनी सेवितव्या मया सदा ॥ ३८

एकाकिता अनासक्तविहारिता । रम्या सुखहेतुत्वात् ।
निरायासा दुःखविपक्षत्वात् । शिवोदया निश्रेयसावाप्तत्वात् ।
१५ सर्वविशेषशमनी सर्वविशेष कायवाङ्मनसिकदुराकारस्य शमनी
निवर्तिनी समाधानहेतुत्वात् । सेवितव्या मया सदेत्येवामि-
निश्रेयसासक्तः कार्य इत्यर्थः ॥

तदेवं जनसंपर्कविवर्जनात्कायविवेकं प्रतिपाद्य चित्तविवेकं
प्रतिपादयितुमाह ।

1. Minor has : samani.

2. Minor, and may be. See the Commentary.

3. Chapter VIII 30-39.

सर्वप्रतिपत्तिनिर्मुक्तः स्वचित्तैकाग्रमात्रतः ।

समाधानाय चित्तस्य प्रथमित्ये दमात्र च ॥ ६८

सर्वं वा चित्तचित्ता चरुद्विर्लोकभावाद्याभिर्निर्मुक्तः ।
तद्विरहितः । स्वचित्तैकाग्रमात्रतः । स्वचित्तमेवैकयत्नं प्रधानं
चक्षिन् मानये मनधिकारे तत्तथोक्तं । तादृशं मानयं चित्तं
स तथा । स्वचित्तं वा एकाग्रमेकाग्रतः तत्प्रचारव्यवसोकमतत्परं ।
नियतात्मनःप्रतिपत्तिर्मुक्तं वा मन्त्रं चक्षेति दमात्रतः । तथाभूतः
समाधानाय चित्तस्य प्रथमाय प्रथमित्ये । तत्परावचो भवि-
ष्यामि । तदेकाग्रतायां नियोजयिष्यामीत्यर्थः । दमात्र चेति ।
पुनः पुनस्तथैवात्मने योजनाय । बहिर्विच्छेपनिवारणाय वा ॥ १

तत्र चित्तसमाधानं त्रिपञ्चमात्मकसचित्तकं निवारयितु-
माह ।

कामा अगर्भजनका इह लोके परच च ।

इह^१ बन्धवधच्छेदैर्नरकादौ परच च ॥ ४०

अप्रदीपभवद्विजनेः कमनीयतयाऽभवद्विजनात् कामा १५
रूपादयो विषया उच्यन्ते । दिग्गन्धि रसादयः । तस्मादुद्दिष्टा
कामेभ्य इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ते च वैद्यमाना अगर्भजनका

1 L¹ has the scholion : bodhicitta = bodhicitta-arya-

2 Samādhi = samādhāna = oṭtaikāgratā (VIII. 14)

3 Minacv has bandhabaddha²; M. L³: bandhabaddha² = bandhānā good.

4 Ms. mīnacvya. See VIII. 65.

अ [103*]¹

: . . . [104*] रूपः । पूज्यते तथा स्रगादिभिः ।

तैर्गृध्रैरन्येषु गोमायुप्रभृतिभिर्मांसोच्छ्रयं मांसपुच्छमिमं भक्षितं
वीभत्सं दृष्ट्वा किमौर्ध्वसो न रक्षसीति योजयितव्यं ।

5 किमिदानीं पलायस इति वा व्यवहितेन संबन्धः ॥ नन्विद-
मपि प्रष्टव्यो भवानित्याह ।

निश्चलादपि ते चासः कङ्कालादेवमीक्षितात् ।

निश्चलादपि काष्ठलोष्ठसमानात् । तव चासो जायत
इति काका पृच्छति । कङ्कालात् । अस्थिपञ्जरात् । एवमपि

¹ One folio wanting in the Ms.—Tib. fol. 171 a 5—172 b 2—Tibetan translation will be found in Appendix. Here we give the Sanskrit stanzas

yadarthaṁ dūtadūtīnāṁ kṛtāñjalir anekadhā

na ca pāpam akīrtir vā yadarthaṁ gapitā purā. 41

prakṣiptaḥ ca bhaye 'py ātmā draviṇaṁ ca vyayikṛtam

yāny eva ca pariṣvajya babhūvottamanirvṛtiḥ. 42

tāny evāsthīni nānyāni svādhīnāny amamāni ca

prakāmaṁ saṁpariṣvajya kiṁ na gacchasi nirvṛtim. 43

unnāmyamānaṁ yatnād (a) yan nīyamānam adho hriyā

purā dṛṣṭam adīṣṭam vā mukhaṁ (b) jālikayāvṛtam. 44

tan mukhaṁ tvatparikleṣam asahadbhir ivādhunā

grdhrair vyaktikṛtam paçya kim idānīm palāyase. 45

paracakṣurnipātebhyo 'py āsīd yat parirakṣitam

taḍ adya bhakṣitam yāvat kim irṣyālo na rakṣasi. 46

māṁsacobrayam imaṁ dṛṣṭvā grdhrair anyaiḥ ca bhakṣitam

āhāraḥ pūjyate 'nyeṣāṁ (c) srakcandanavibhūṣaṇaiḥ. 47

(a) So L³, M.—Minaev has: yannād.

(b) Minaev has: sukham.

(c) Minaev has: yeṣāṁ; L³ teṣāṁ; but Tib. gzhan-gyi zas.

वीभत्सुपात्^१ । ईक्षिताद्दृष्टात् । यदि वा^२ एवं चायः ।
 यद्दूरादपि दूरतरं^३ पलायय इति योजनीयं । यदेवं पलायः
 कथं न चाय इत्याह ।

वेतासेनेव केनापि चाल्यमानाद्भयं न किं ॥ ४८

भूतयज्ञेण चाल्यमानाज्जीवतश्चक्षतः । किं न भयं भवति । ५
 तस्मादतिशयेन भयं युक्तमित्यर्थः ॥ एवं तावज्जुगुप्सुनोपतां
 प्रतिपाद्य पुनरन्यथा प्रतिपादयितुमाह ।

एकस्मादशनादेशां लालामेध्यं च जायते ।

तचामेध्यमनिष्टं ते लालापानं कथं प्रियं ॥ ४९

यो हि नाम मोहावृतविवेको रागविषमूर्छितचेतन्यः । १०
 तस्यातिकमनीयतया कामिनीवदनमधुपानबुद्ध्या तन्मुख-
 विज्जललालापानाभिलाषिणः^४ । पर्यनुयोगमाह । एकमेव
 कारणं दयोरप्याहारपानस्वभावात् । तच्च तयोर्मध्ये अमेध्यं
 पुरीषमप्रियं भवतः । लालायाः स्नेहणः पानं कथं प्रियं ।
 केन प्रकारेण तचाभिरतिर्नान्यच्च । दयोरपि युक्तेति भावः ॥ १५
 अथापि स्यात् । यद्यपि दयोरपि कारणमभिन्नं । तथापि

^१ Ms. bhībhatsa.

^२ Yan-na de-ltar zhes-pa ni skrag-pa ste.

^३ Ms. dūrata []m p°; illegible syllable in margin.—Tib. ṣin-ta riñ-bar.

^४ Stanza 50th in Minaev's edition and in Tib. translation of the text (Mdo XXVI 24 a 4). Stanza 49th of Minaev is the 51th in our commentary and the 52th according to the Ms. L².

^५ So Ms.

तस्मिन्नतिदुर्गन्धतया वैमुख्यं । इतरस्मिंस्तु तदभावात्प्रीतिरिति ।

तदेतदपि न सम्यगभिधानमित्युपपादयन्नाह ।

तूलगर्भं^१दुस्पर्शं^२ रमन्ते नोपधानकैः ।

दुर्गन्धं न स्रवन्तीति^३ कामिनो ऽमेध्यमोहिताः ॥ ५०

४ कर्पासादितूलपरिपूरितैर्मसू[104^b]रकादिभिरुपधानैः सु-
कुमारस्पर्शैः कामिनो न रमन्ते । न धृतिमधिदासयन्ति ।
कुतः । दौर्गन्ध्यमशुचिनिखन्दं न मुञ्चतीति^४ कृत्वा ऽशुचि-
परिपूरिते स्त्रीकण्डेवर एव रमन्ते । एतदपि कुतः । कामिनः
कामसुखाभिलाषिणः । अमेध्यमोहिता यतः । हेतुपदमेतत् ।

१० अमेध्यविषये ऽमेध्येन वा मोहिताः । अशुचौ शुचिविपर्या-
सात्तत्रैवातिशयवतीमभिरतिमनुभवन्ति ॥ स्यादेतत् । यदि
नामाशुचित्वममेध्ये स्त्रीकण्डेवरे च साधारणं । तथापि तदेकं च
विवृतमन्यत्र प्रच्छादितं । अतस्तदन्यपरिहारेणास्मिन्नभिष्वङ्ग
इत्यत्राह ।

१५ यत्र च्छन्ने ऽप्ययं रागस्तदच्छन्नं किमप्रियं ।

न चेत्प्रयोजनं तेन कस्माच्छन्नं विमृश्यते ॥ ५१

यस्मिन्नमेध्यस्वभावे प्रच्छादितरूपे ऽदृष्टेऽप्येति यावत् ।
एतादृशो ऽभिष्वङ्गः । तदच्छन्नं दृश्यतां गतमतिशयेन
प्रीतिकरमुपजायत इत्युचितं । तत्किमिति तथाभूतमप्रियं

^१ Commentary has daurgandhyam...muñcati.

^२ So Ms.; read muñcanti.

भवतः । अथ तथाभूते सर्वथा वैसुख्यमेव ते नाच्छन्नेन किं
चित्प्रयोजनं तवास्ति । यद्येवं तर्हि कस्माद्भूतोः कर्त्तुं विशेषेण
मृद्यते । तदन्यपरिहारेण तस्यैव घटनाय यत्नं क्रियते ॥
अपि चेदमपि प्रष्टव्यत्वं किं भवानशुचिविरागो न वेति ।
अथ प्रथमं विकल्पमधिकृत्याह ।

५

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसेऽपरं ।

यदि भवतो ऽशुचौ न रागो न सर्वथा आशङ्कोऽस्ति ।
तर्हि कस्मादालिङ्गसेऽपरमन्यं । किं तदित्याह ।

मांसकर्दमसंलितं स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं ॥ ५२

मांसमेव कर्दम इव लेपनसाधन्यात् । तेन क्षिप्तमुपदिग्धं । 10
किमेवं भूतमिति चेत् । स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं । स्नायुबद्धं
सङ्गौक्यं । आयत्तीकृतं । अस्थिपञ्जरं । अस्थिसंकलं^१ । अन्यथा
खण्डग्रो विसकलितं^२ स्यात् । इति विरागविषयतामस्य
द[105^३]श्रयति । अथ शुचौ राग इति द्वितीयो विकल्पः
स्वीक्रियते । तच्चाह । स्वमेवेत्यादि ।

15

अथ वान्यथावतार्यते । यदुक्तं परेण । कृष्णे चर्मादिना
रागो भवति नाच्छन्ने । तच्चाह । यदीत्यादि । यदि तेन
चेतुना चर्मादिना पिहितत्वादिति कृत्वाऽशुचौ रागो भवति

१ Ms. çamkalam—new word.

२ New word.

भवतः । तदा कक्षादाशिष्ये परमन्यदीयं पञ्चरं । अम्ब-
त्पूर्ववत् ॥

किं तर्हि समुचितमपेत्याह ।

स्वमेव बद्धमेध्यं ते तेनैव धृतिमाचर ।

5 अमेध्यभस्त्रामपरां गूयघस्मर विस्मर ॥ ५३

स्वमेवात्मनैव बद्धतरमशुचिस्त्रासाशिष्याणमस्तककुम्भमूत्रपुरी-
षादि¹ तवास्ति । तेनैवाशुचिना संतोषं कुर्व्व । ततोऽयमे-
ध्यभस्त्रां² पुरीषप्रसेविकां³ । अपरामन्यां स्त्रीशरीरस्त्रभावां ।
गूयघस्मर पुरीषभक्षणशील विस्मर तच्च मनसिकारं मा कार्षीः ॥

10 मांसप्रियोऽहमित्यादिना पुनरन्यथा परिहारमाह ।

मांसप्रियोऽहमस्येति⁴ द्रष्टुं⁵ स्पृष्टुं च वाञ्छसि ।

अचेतनं स्वभावेन मांसं त्वं⁶ कथमिच्छसि ॥ ५४

मांसं प्रियं यस्य । एषोऽहं मांसप्रियः । अस्यास्त्रिपञ्चरस्य ।
यदि वा । मांसस्य प्रियो मांसप्रियोऽहमस्येति पूर्ववत् । मांस-

1 M, Vynt. 189. 114 : qinghāpaka.

2 Mb. : pi maidhya°

3 See P. W: sub voc. prasevaka (Sack) ; prasevikā only in the compound carma°.

4 L², M : 'ham asmīti

5 Minaev has : sprastum draṣṭam. So Tib. (24 b1) but see the Commen-
tary.

6 Minaev has : māmśatvam—Tib. ṣa ni khyod go ois mi hdod.

प्रियोऽहमस्य प्रिय इति चावत् । चापेक्षतेऽपि समाधौ नमस्-
त्वात् । इत्येवं तत्प्रसोभात्प्रत्युपकारधिया वा द्रष्टुं स्पृष्टुं च
वाञ्छसि । दर्शनं स्पर्शनं चाभिलषसि ॥ अथाह । अचेतनं
चेतन्यशून्यं मृत्पिण्डप्रायं^१ । स्वभावेन प्रकृत्या । न तु पुनर्यथा-
परे वर्षयन्ति । चेतन्ययोगादचेतनमपि चेतनमभिधीयते ।
तादृशं मांसं त्वमचेतनस्वभावं कामुकः सन् कथमिच्छसि ।
तद्वद्वै^२ च मृत्पिण्डेऽपि स्यात् । तथा च सति भवानपि न
चेतनः स्यात् ॥

अस्ति तच्च चित्त्वभावं चित्तं । तेन तदिच्छामीति चेदाह ।

[105^b]

10

यदिच्छसि न तच्चित्तं द्रष्टुं स्पृष्टुं च शक्यते ।

यच्च शक्यं न तद्वेत्ति किं तदालिङ्गसे मुधा ॥ ५५

यच्चित्तं चित्त्वभावमिच्छसि । तद्वृत्तित्वाद्द्रष्टुं न शक्यते ।
यच्च मांसास्त्रिस्वभावं कर्षेवरं^३ द्रष्टुं च स्पृष्टुं च शक्यते । न
तद्वेत्ति न जानाति । अचेतनत्वात् । अतः किमिति तदचेतन- 15
मालिङ्गसे आसिष्यसि । मुधेति निष्कणं । नैवालिङ्गितुमुचित-
मिति भावः । अन्यथा^४ सोऽष्टाद्याल्लिङ्गप्रसङ्गः ॥

^१ Mrtpiṇḍa = hjim-goñ ; infra, = hjim-pai dum-bu.

^२ Ms. : taddrṣṭan ; Tib. : de hdod-pa na = tadiochâyām.

^३ See p. 308 n. 5.

^४ The Ms. has once only (in this chapter) the reading : kalevara.

किं चेदमप्यतिगर्हितमित्यादर्शयन्नाह ।

नामेध्यमयमन्यस्य कायं वेत्सीत्यनङ्गुतं ।

स्वामेध्यमयमेव' त्वं तं नावैषीति विस्मयः ॥ ५६

अन्यस्य कायं यदमेध्यमयं न वेत्सि तन्न किं चिदाश्चर्यं ।

५ युक्तमेव तदवेदनं परसन्तानस्यात्मना व्यवहितत्वात् ॥ इदं पुन-
रतिशयेनाश्चर्यस्थानं । यत्स्वस्यात्मनोऽमेध्यमयं त्वं तं कायं
नावैषि । नावगच्छसि ॥

इदानीं शास्त्रकारस्तं संवेजयन्नाह^८ ।

विघनार्कांशुविकचं मुक्ता तरुणपङ्कजं ।

१० अमेध्यशौण्डचित्तस्य का रतिर्गूथपञ्चरे ॥ ५७

विघनार्कांशुभिर्विकचं विकषितं । तादृशं तरुणपङ्कजं
अभिनवसरोरुहं हित्वा । अमेध्याभिनिविष्टचित्तस्य का रति-
र्गूथपञ्चरे । न युक्तेति भावः ॥

पुनरन्यथा प्राह ।

१५ मृदाद्यमेध्यलितत्वाद्यदि न स्पृष्टुमिच्छसि ।

यतस्तन्निर्गतं कायात्तं स्पृष्टुं कथमिच्छसि ॥ ५८

१ The reading of the Ms. is possibly *loṣṭra*, a wrong reading according to P. W.

२ So L³, M.—Minaev has : °maya eva.

३ tam sarhvejayann āha. Tib. (174 b5) de-la skyo-bar mdzad-pa.....

आदिशब्दादस्यादि । अशुचि वक्षितत्वात् । यदि स्पृष्टं न वाञ्छसि । यतः कायात्तदमेध्यं निर्गतं निर्घातं तं कायं कच-
मिच्छसि स्पृष्टुं ॥ *

अथापि स्यात् । नायमुपासन्नो मम युक्तरूपो यतो न मे
कश्चिदभिनिवेशोऽमेध्य इत्यत्राह ।

5

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसे परं ।
अमेध्यश्चेवसंभूतं तद्वीजं तेन वर्धितं ॥ ५६

अमेध्यश्चेवं मातुर्जठरं । अनेकाशुचिस्त्राणत्वात् । तच्च संभूतं
समुत्पन्नं । तद्वीजं । तदेवामेध्यं मातापितृशुक्रशोणितस्रभावं
वीजं यस्य तत्तथोक्तं । तेन वर्धितमिति । तेनामेध्येन मातृ- 10
पीताश्रितस्य वान्तकल्पस्य रसेन वर्धितं गर्भस्थितमुपवृद्धितं ।
वर्द्धिर्निर्गत[106*]मपि स्वयमश्रितपीतपरिपाकाशुचिरसेन ।
कस्मादालिङ्गसे परमिति संबन्धः । परं स्त्रीकडेवरं । इत्युपा-
सन्नोऽस्येव भवतः ॥

अथाशुचिरागोऽहमिति पञ्चस्त्रीकारः । तदाप्युपासन्नस्य- 15
दवस्त एवेत्याह ।

अमेध्यभवमल्पत्वान्न¹ वाञ्छस्यशुचिं कृमिं ।
वद्वामेध्यमयं कायममेध्यजमपीच्छसि ॥ ६०

1 So Minaev.—M. : amedhyabbhavam eva tvaam ..

पुरीषाद्यशुचिसंभूतं कृमिं प्राणकृजातं न वाञ्छास्य । कार-
पुनर्माह्वयामस्य वज्रतराशुचिस्त्वभावमशुचिसंभूतमपि पूर्वकमे-
षेच्छसि ॥

अथापि स्यात् । किमचोत्तरं वक्तव्यं । यतोऽहमपि यादृश-
५ यादृशं तस्याः शरीरं । तेनाशुचेर्नाशुचिसंपर्को दोषः ।^१ यादृशो
यद्ययादृशो वक्षिरपौत्यचाह ।

न केवलममेध्यत्वमात्मीयं न जुगुप्ससि ।

अमेध्यभाण्डानपरान् गूथघस्मर वाञ्छसि ॥ ६१

अयमिह महामोक्षस्य प्रभावः । यदात्मगतमेव तावदशुचि-
10 स्त्वभावं न विगर्हसि । प्रत्युतापरानशुचिकुम्भानभिलषसि । इति
धिक् परामर्शविकलता । गूथघस्मरेति तिरस्कारवचनेन तस्यैव
संबोधनं ॥

इदानीं साक्षात्कृत्याशुचिस्त्वभावतां प्रतिपादयन्नाह ।

कर्पूरादिषु हृद्येषु शाल्यन्नव्यञ्जनेषु वा^२ ।

15 सुखद्विप्तविस्तृष्टेषु भूमिरप्यशुचिमता ॥ ६२

एवं शुचिपविषवस्तन्यपि यदेकदेशनिव्यन्दसंपर्कादपविष-

^१ See Col. Jacob, Second handful of popular maxims, p. 36.

^२ Minner has : oālyam na vyañjaneṣu vā.

स्वभावतां प्रजन्ति । आसतां तावत्तानि वक्ष्यन्ति तत्संबर्गाद्भूमि-
रपि शुचिस्वभावाऽशुचित्वं प्रयाति ॥

यदि प्रत्यक्षमप्येतदनेध्यं नाधिमुच्यते ।

श्लेशाने^१ पतितान्धोरान् कायान् पश्यापरामपि ॥ ६३

एवं तावदध्यक्षविद्भोऽयं व्यवहारः । तथापि यदि नाधि- 5
मुच्यते न संप्रत्येपि दृष्टापि न अद्धारसीत्यर्थः । तदा श्लेशाने
पूतिनिवासे कायान् पश्य । किंभूतान् । घोरानिति । विखा-
दितकविनीलकविपूयकादिस्वभावतया^२ बीभत्सान् भयंकरान्
वा । अपरानिति । अतोऽधिकान्^३ ॥

किं च । प्रकृत्या विहृत एवायं सर्वदा कायो नाभिरति- 10
स्थानं युज्यत इत्यु[10^b]पदर्शयन्नाह ।

चर्मण्युत्पाटिते^४ यस्माद्भयमुत्पद्यते महत् ।

कथं ज्ञात्वापि तच्चैव पुनरुत्पद्यते रतिः ॥ ६४

उत्पाटिते विद्योजिते । यस्मादिति कायात् । जायो
जायते महान् । किमेतदिति । एवं तत्स्वभावं विदित्वापि कथं 15
तस्मिन्नेव स्थाने भयस्थानत्वेनैकदा प्रतिपन्ने पुनरन्यदा जायते
रतिरभिष्वङ्गः ॥

^१ Patita = bor-ba.

^२ See M. Vyut. 52, 1. १. १. (vinīlakasamjñā, etc., parts of the Aqubhabhā
vanā) vipūyaka also in P.W.

^३ gshan yañ zhes-pa ni hdi-bas lhag-pao. (Sol. 175 b5.)

^४ So Minaev ; M, L^३ : udghāṭite.

आदेतत् । यदि नामाद्गुचिस्त्वभावता कायसाध्यवशिष्टा ।
तथापि चन्दनादिसुरभिवस्त्रपश्चिन्नोऽसौ कमनीयो भवति ।
इत्यत्राह ।

काये न्यस्तोऽप्यसौ गन्धश्चन्दनादेव नान्यतः ।
5 अन्यदौघेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यते' ॥ ६५

अदौरे निवेशितोऽप्यसौ गन्धः । चन्दनादिप्रसूतः । यदग्रा-
त्काये कमनीयबुद्धिरुपजायते । चन्दनादेव केवलात् । नान्यत
इति कायात् । अतः कस्मात्परकीयेन गन्धेन चन्दनसमुद्भूतेना-
न्यत्र यस्यासौ गन्धो न भवति । अत्राभिरतिः क्रियते ॥

10 अपि च । चन्दनादिसंस्कारोऽपि केवलात्मोपधाताय वर्तते
न क्षितायेति प्रतिपादयन्नाह ।

यदि स्वभावदौर्गन्ध्याद्रागो नात्र शिवं ननु ।
किमनर्थरुचिर्लोकस्तं' गन्धेनानुलिम्पति ॥ ६६

स्वभावदौर्गन्ध्यात्सहजात्पूतिगन्धवद्वत्वात् । अत्रेति काये । यदि
15 रागो नोत्पद्यते तदा शिवं ननु कस्याप्यमेव स्यात् । एवं गुण-
संभवेऽपि किं कारणमनर्थप्रियो लोकस्तं कायं गन्धेनानु-
लिम्पति । सर्वथा न युक्तमेतदित्यर्थः ॥

न चात्र संस्कारसहसेऽपि स्वभावान्यथात्ममस्तीत्याह ।

1 Mineav, raksyate.—M. L⁸ : raksyase. Tib. chags-par byed.

2 Mineav has : lokas tad gandheva.

कावस्यापि किमायातं सुगन्धि यदि चन्दनं ।

कावस्य स्रभावदुर्गन्धस्य किमायातं । किं भूतं । न किं
चित् । सुगन्धि यदि चन्दनं । शोभनो गन्धोऽस्येति वज्रप्रोचि-
समाधानादिन् । तथापि न तस्य स्रभावप्रच्युतिरसीति भावः ॥

अथ तदग्रात्तस्मिन् कमनीयतामुपादायाभिरतिरूपयते । ४
इत्यत्राह ।

अन्यदीर्घेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यते ॥ ६७

एवं च न विचक्षणता स्यादि[107*]त्यर्थः ॥ केशादिसंस्कार-
दारेणाप्यनर्थहेतुरेवायं काव इति श्लोकद्वयेनोपदर्शयन्नाह ।

यदि केशनखैर्दीर्घैर्दन्तैः समलपाण्डुरैः^१ ।

10

मलपङ्कधरो नमः कायः प्रकृतिभीषणः ॥ ६८

स किं संस्क्रियते यत्मादात्मघाताय शस्त्रवत् ।

आत्मव्यामोहनोद्युक्तैरुन्मत्तैराकुला मही ॥ ६९

दीर्घैः सहजावस्थितैरच्छिन्नैरित्यर्थः । दन्तैर्दन्तैः । समल-
पाण्डुरैः दन्तधावनक्रमुकादिभिरसंस्कृतैः । मलपङ्कधरः । मल 15
एव पङ्कः कर्दमः । तं धारयतीति तथा स्वानाभ्यक्षणादि-
विरहात् । नम इति वस्त्रविविक्तत्वात् । यथा जात इवाव-

1 See Pāṇini, 5.4. 135.

2 Minaev has : pāṇdaraiḥ ; M. has : paṇḍaraiḥ.

स्थितः । ¹ तथाभूतः सन् । यदि कायः प्रकृत्या भीषणः प्रेता-
नामिव स्वभावेन भयंकरः ॥

स एवंभूतः किमिति संस्क्रियते । यत्नादिति । केश-
नखादिरचनाविशेषैः । दन्तधावनताम्बूलादिभिः । स्नानाभ्यञ्ज-
5 नानुलेपनादिभिः । वस्त्रादिभिर्वा । किमिव । आत्मघाताय
ग्रस्तवत् । आत्मनो वधार्थं खट्वादिर्यथा संस्क्रियते । तद्वत् ॥

इत्येषां मोहवशीकृतं विचेष्टितं परिदेवयन्नाह । आत्मे-
त्यादि । आत्मनैव संचिन्त्यात्मनो व्यामोहमुत्पादयितुं यत्नवद्भि-
रुन्मत्तैरस्वस्वचिन्तैः । एवं च विपरीतकर्मानुष्ठानान्नैते वराकाः²
10 सचेतस इति खेदं करोति शास्त्रकारः । न चात्र कश्चिदात्मनो
दृश्यत इत्युन्मत्तैराकुला समाकीर्णा मही पृथिवीति ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुबध्नाह ।

कङ्कालान् कतिचिद्दृष्ट्वा श्मशाने किल ते घृणा ।
ग्रामश्मशाने रमसे³ चलत्कङ्कालसंकुले ॥ ७०

15 शवानामस्थिपञ्जरान् । कतिचित् प्रतिनियतान् । एतदुक्तं
भवति । चर्मण्युत्पाटित⁴ इत्यादिकमुक्त्वा यदुक्तं कथं ज्ञात्वा-
पीत्यादि । तच्च परस्योत्तरं । न श्मशानगतकलेवरसादृश्यमस्य

1 Ms. : yathā.

2 Ms. has : naite vakārāḥ. In margin : te varākāḥ.

3 L², M : ramate.

4 VIII. 64.

येन तस्मिन्नेवापि रतिर्न स्यात् । किं तर्हि मग्नाने तस्य
 घृणास्थानत्वात् । नाचेति । [107^b]¹ अत्राभिधेयकङ्काणा-
 नित्यादि यामग्नान इति । नैवात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तदेव
 शरीरं मग्नाने घृणास्थानं यामे वाऽभिरतिस्थानमिति काका
 ब्रूते² । नैतद्विचक्षणधियां³ समायुक्तमिति भावः । चक्षुः- 5
 कालसंकुल इत्यनेनैतद्दर्शयति । एतावांसु विशेषो न यामेन
 विशेषेणाशुचिस्त्वभावता घृणाहेतुर्निवर्तते येन प्रवृत्तिरियं
 स्यादिति । संकुल इति समाकीर्णं ॥

भवतु नामेदृशमशुचिस्त्वभावमपि सूकराणामिवाभिरति-
 स्थानं । तथा चैवंविधमपि द्रविणविकलस्य नैतत्सुखमभित्यु- 10
 पदर्शयन्नाह ।

एवं यामेध्यमप्येतद्दिना मूल्यं न लभ्यते⁴ ।

तदर्थमर्जनायासो नरकादिषु च व्यथा ॥ ७१

विना मूल्यं द्रव्यमन्तरेण न लभ्यते न प्राप्यते । अतस्तद-
 र्थिनां प्रथमतो धनमेवार्जनीयं । तदर्जनेनायासात् । कृषीवणि- 15
 ज्यसेवादिसमाश्रयेण परिश्रमादिहैव दुःखमुपजायते । अध-
 र्मेण चोपार्जनान्नरकादिषु । इत्युभयलोकेऽनर्थहेतुरेव तदर्जनं ।

¹ Tib. : hdir brjod-par-bya-ba ni rus-gon zhes...

² Tib. : hdri-ba = prechati.

³ Ms. :-dhiyām samatāmapi yuktam. Tib. : mkhas-pai blo-can-gyis
 mūnam-par rigs-so.

⁴ So L², M. ; Minaev : labhyase.

नापि तत्सुखप्राप्तिरस्ति । दुःखमेव तु केवलं तदर्जनेनेति प्रति-
पादयन्नाह ।

शिशोर्नार्जनसामर्थ्यं केनासौ यौवने सुखी ।

यात्यर्जनेन तारुण्यं दृढः कामैः करोति किं ॥ ७२

- 5 वाक्तावस्थावस्थितस्य न धनोपार्जनशक्तिरस्ति । वाक्तादेव ।
केन धनेन प्रकारेण वासौ वाक्ता यौवने युवावस्थार्था सुखी
स्यात् । धनविकसत्वाच्च कश्चिदित्यर्थः । यदपि कस्य चित्पि-
त्रपितामहोपार्जितधनेन यौवने सुखित्वं दृश्यते । तदपि प्रति-
नियतस्यैव न सर्वस्य । न चापि पूर्वोक्तदुःखदयादिमुच्यतेऽसौ ।
10 अतो धनार्जनमुपादेयमादौ सुखसाधनोपायत्वात् । तदर्जयत
एव गच्छितवयसो न कश्चिदुपयोगो वि[108०]षयैरिति ॥

अथापि स्यात् । तदर्जयतापि कामसुखमनुभूयत एवेत्य-
न्नाह ।

के चिद्दिनान्तव्यापारैः परिश्रान्ताः कुकामिनः ।

15 गृहमागत्य सायाह्ने शेरते स्म मृता इव ॥ ७३

- के चित्कुत्सितकामाचिन्तचेतसः काष्ठदण्डपञ्चाद्याहरणभृति-
कर्मक्रियासमूहैर्दिनपर्यन्तव्यापारैः परिश्रितकायमनसो निर-
सुकाः । अस्तंगते सवितरि स्वगृहमागत्य गाढनिद्राक्रान्तत्वात्
मृतकल्पाः शेरते स्म स्वपन्ति । प्रभाते पुनरुत्थाय तत्रैव
20 नीचकर्मणि युज्यन्ते । अग्रन्तोऽपि वाक्याशङ्कारेऽतीतार्थाविष-

कान् । एवमायुःसंस्कारान् के चित्कुक्कामिनः अपचन्ति न
च कामसुखासादसुपचभन्ते ॥

परसेवकानधिष्ठत्याह ।

दण्डयाचाभिरपरे प्रवासक्षेत्रदुःखिताः ।

वत्सरैरपि नेक्षन्ते पुचदारास्तदर्चिनः* ॥ ७४

६

अपरे पूर्वकेभ्योऽन्ये कुक्कामिनः सेवका इत्यर्थः । ते दण्ड-
याचादिभिः । दण्डोऽपरचक्रविजयाय याचा प्रयाणं । परराष्ट्र-
द्रव्यग्रहणाय वा याचा । तदादिर्वेषा देशान्तरप्रेषणादीनां ।
तैः प्रवासो देशान्तरगमनं । तेन क्षेत्रः परिभ्रमः । तेन
दुःखिताः पीडिताः । सर्वदा तथाभूता वत्सरैरपि । अनेकव- 10
र्षात्ययेऽपि । पुचान्दाराश्च नेक्षन्ते न पश्यन्ति । तदर्चिन इति
तैः पुचदारादिभिरर्थिणस्तदभिज्ञावकाः । तदर्थमेव परसेवा-
दिस्त्रीकारादित्यर्थः ॥

अहो वतामीषां निष्फलमनुष्ठानमिति शोचयन्त्याह ।

यदर्थमिव विक्रीत आत्मा कामविमोहितैः* ।

तन्न प्राप्तं मुधेवायुनीतं† तु परकर्मणा ॥ ७५

15

यदर्थं सुखप्रतिपन्ननिमित्तं । विक्रीतः परदायीकृत आत्मा

1 According to the Tib. : (Fol. 178 a1) atitārtha°; smaṣabda = gyan oca-
pai sgra.

2 Maa. putradārśina.

3 See Comm. and stanza FF.

4 Minsar : madhair vāyar; M. : yunaiivāyan°.

कामविडम्बितैः । तन्न प्राप्तं । तदिति सुखं न प्राप्तं । न
प्रतिषत्तं । आयुःसंस्कारा एव हि केवलमनर्थकं परकर्मानुष्ठा-
नेन चयमुपनीताः । न साधुकर्मणि कश्चिदपि योजिता इति
भा[108^b]वः ।

5 सुखलिप्सया प्रवृत्तानां प्रत्युत दुःखमेवापतितमेषामित्युप-
दर्शयन्नाह ।

विक्रीतस्वात्मभावानां सदा प्रेषणकारिणां ।
प्रसूयन्ते स्त्रियोऽन्येषामटवीविटपादिषु ॥ ७६

सुखबुभुक्षयाऽन्येषु विक्रीतः परायत्तौकृतः स्वात्मभावः
10 स्वकायो यैस्ते तथा । तेषामन्येषां सेवकानामित्यर्थः । अत एव
सदा प्रेषणकरणशीलानां । अन्येषामपरेषां प्रभुप्रयोजनेन
गच्छतां । मार्ग एव प्रसूयन्ते स्त्रियः । अटवीविटपादिषु ।
आदिशब्दात्पर्वतमितम्बनदीकूलादिषु कष्टस्थानेषु ॥

अयमपरो विपर्यासस्तेषामिति प्रतिपादयन्नाह ।

15 रणं जीवितसंदेहं विशन्ति किल जीवितुं ।
मानार्थं दासतां यान्ति मूढाः कामविडम्बिताः ॥ ७७

विक्रीतस्वात्मभावाः संपादयन् चतुर्दशसंघट्टं¹ प्रविशन्ति ।
किंभूतं जीवितसंदेहं । तच्च प्रविष्टस्य जीवितं स्याद्वा न वेति
जीवितस्य संदेहोऽस्मिन्निति कृत्वा । जीवितुमिति जीवनार्थं ।
20 अथ प्रतिषत्तयेषां भैर्जीविकां कल्पयिष्याम इति मत्वेत्यर्थः ।

मार्गार्थं दासतां याप्ति । बलवता केन चिदभिभूताः समा-
नोद्धरणार्थं^१ । अङ्गुलीच्छेदवेद्याग्रहणवेवादिस्त्रीकारात् । मूढा
मोहान्धीकृतविवेकचक्षुषः । के ते । कामविडम्बिताः कामाय
कामेन वा विडम्बितास्तिरस्कृताः ॥

इहैव जन्मनि कामासक्तचेतसां यदुःखं दृश्यते तत्कथयन्नाह । ५

छिद्यन्ते कामिनः^२ के चिदन्ये शूलसमर्पिताः ।

दृश्यन्ते दह्यमानाश्च हन्यमानाश्च शक्तिभिः ॥ ७८

परदारधनापहरणादेः । शेषः सुबोधः ॥ किं चायं सुख-
साधनत्वेनोपादीयमानोऽपि चानर्थपरंपराप्रसूतिहेतुरेवार्थः ।
इति कथयन्नाह ।

10

अर्जनरक्षणनाशविषादैर्

अर्थमनर्थमनन्तमवैहि ।

व्यग्रतया धनसक्तमतीनां

नावसरो भवदुःखविमुक्तेः ॥ ७९

अर्जनमनुत्पन्नस्योत्पादनं दुःखं । उपार्जितस्यापि रक्षणं असा- 15
नक्षादिभ्यः^३ पञ्चप्रत्यवायेभ्यः परिपाजनं कष्टतरं । तथा रक्षित-

1 Ms. manorddharapa—Tib. : rañ-gi ña-rgyal dbyun-bai-phyir (178b 6.)

2 So L³ M.—Minaev has : kāmēna.

3 The original reading of the Ms. appears to be : pañcapratyayavāye-
bhyah ; by a second hand : pratyayāyebhyaḥ. Tib. (179 a 8) chus (?) za-
bar-byed-pa ña-las.

[109*] सापि कर्म चित्तस्तरादिभिर्मात्रादिभ्यो दौर्भाग्यं
परितापहेतुरनर्थः । तदेवमनर्थपरंपरानिदानत्वात् कारणे
कार्यापचारादर्थ एवानर्थ उक्तः । इत्येवमनर्मादिभिः सर्वदा
व्याकुलत्वात् । धनासक्तचेतसां चपमपि समाधानानवकाशत्वात् ।
5 नावसरः 'संवाराद्भूतजात्यादिदुःखनिर्मोक्षाय सदा तद्गतमन-
विकारैरेवायुःसंस्काराणां चपणात् ॥

सर्वमेतदुपसंहृत्य कामासङ्गपरित्यागाय संवेगकथया प्रोत्सा-
हयत्येवमित्यादिना ।

एवमादीनवो भूयानल्पास्वादस्तु कामिनां ।
10 शकटं वहतो^१ यद्वत्पशोर्घासलवग्रहः ॥ ८०

एवमित्युक्तप्रकारपरासर्ग^२ । आदीनवोऽनर्थः । भूयाननेक-
प्रकारः । न चात्र सुखोत्पादवार्ताप्यसि । यदपि विपर्या-
यात्कथं चित्तसुखमिति प्रतिभासते । तदपि न किं चित् ।
गुह्यतरभाराक्रमणपरिक्षान्तवपुषः पशोरिव चासलवयासग्रहणं ॥

15 तस्यास्वादलवस्यार्थे यः पशोरप्यदुर्लभः ।
हता दैवहतेनेयं क्षणसंपत्सुदुर्लभा ॥ ८१

तत्सर्वभूतसात्तितुच्छसु सुखास्वादलेग्रह पशोरपि साधा-

1 M. Vyat.

2 So Ms.—āṣṭa = āṣṭa = brtan-pa.

3 Minaev: cakatahahano yadvat...

इत्युक्तार्थः । तच्च निमित्तं । इत्थं चक्षुष्यत् । अष्टाक्षरविनि-
र्मुक्ता । अता विनाशिता । अष्टाक्षरत्वर्थः । किंविधिना
सुदुर्लभा व्याख्याता^१ । तेन देवहतेन । देवं पुरातनं कर्म । तेन
अता । अिताहितपरिज्ञाने विपर्ययमतिः कृतो विमोहित
इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तिरस्कारवचनमेतत् । भागविहीन एव- ४
मुच्यते ॥

अवश्यं गन्तुरित्यादिना लोकादयेन विपर्ययव्यपत्तामेव प्रति-
पादयति ।

अवश्यं गन्तुरस्यस्य नरकादिप्रपातिनः

कायस्यार्थे कृतो योऽयं सर्वकालं परिश्रमः ॥ ८२ 10

अवश्यं गन्तुरित्यनित्यतयाऽस्तिरस्यभावश्च । अथवा । 'लोकौ-
त्तरकायमपेक्ष्यातिदूरतरं निःकृष्टम् । नरकादिप्र[109^b]पा-
तिन इत्यपरमितदुःखभागिनः^२ । असुखोत्पादनेऽयमर्थस्ते-
त्यर्थः । कायस्यात्मशरीरस्याऽर्थे^३ सुखोत्पादनाय । योऽयं नर-
कादिदुःखमविगणय्य कृतः सर्वकालं संसारस्य पूर्वस्यां^४ कोटी 15
परिश्रमः प्रयासः ॥

1 See I. 4.

2 Tib = lokottaram apeksya = hjig-rten bdaa-pa-la bltos-nas.

3 Parimita (dpag-tu med-pa), of course, is correct; but the wrong writing
is of frequent enough occurrence to be kept into consideration.

4 Atmaçarira = rah-gi lus = avakāya.

5 Śhar-byas-pai bye-bar (bye-ba = 10,000,000.)

ततः कोटिशतेनापि श्रमभागेन बुद्धता ।

ततस्तस्मात्परिश्रमात् । [कोटिशते]नापि परिश्रमभागेनांशेन
बुद्धत्वं स्यात् । तदपेक्षयात्यल्पीयसा आयासबलेन बुद्धत्वं स्यात् ।
तथापि तदर्थं मन्दबुद्धयो नोत्सहन्त इत्यर्थः ॥ अथ बोधि-
5 चर्या[या]मपि चरतोऽनेकदुष्करशतसमारम्भादतिशयबहुःखसह-
समुत्पद्यत एवेत्यत्राह ।

चर्यादुःखान्महदुःखं सा च बोधिर्न कामिनां ॥ ८३

चर्यादुःखमपेक्ष्येदमेव महदुःखं यत्कामार्थं चरतां संसारे
तेषामवीच्यादिनरकपतनात् । पारतन्त्र्येण दीर्घकालमनुभव-
10 नाच्च । न तु बोधिसत्त्वानां प्रतिनियतकालं स्वेच्छया तदनु-
भवतां । तदेवं दुःखमनुभवतामपि कामार्थं कामिनां सा च
बोधिर्न भवति या बोधिसत्त्वानां परार्थं दुःखमनुभवता-
मित्यर्थः ॥

पुनर्विशेषेण कामनिदानदुःखं प्रतिपादयन्नाह ।

15 न शस्त्रं न विषं नाग्निर्न प्रपातो न वैरिणः ।

कामानामुपमां¹ यान्ति नरकादिव्यथास्मृतेः ॥ ८४

अग्नी शस्त्रादयो दुःखजनकत्वेन प्रसिद्धा न सादृश्यं भजन्ते
प्रति कामानां । कस्मात् । नरकादिदुर्गतिदुःखस्यागमात्प्रति-

पञ्चस्य स्मरणात् । स्मरणेनासुखीकरणात् । शस्त्रादयो हि
नियतकालं मरणमाचदुःखदायकाः । कामास्तु दीर्घकालिक-
तौम्ररकादिदुःखहेतव इति कौटुशा तैरेषामुपमा भवेत् ॥

तदेवं कायविवेकानन्तरं चित्तविवेकं प्रतिपाद्य प्रकृते
योग[110^a]चित्तुमाह ।

5

एवमुद्दिष्य कामेभ्यो विवेके जनयेद्रतिं ।

कामेभ्यो भयहेतुभ्यः । एवमुक्तक्रमेण उद्दिष्य संचासं कृत्वा
पूर्वोक्तविवेके रतिमभिरतिमुत्पादयेत् । कुच स्त्रिया । तच्चाह ।

कलहायासशून्यासु शान्तासु¹ वनभूमिषु ॥ ८५

प्रतिद्विनामभावात्कलहायासशून्यास्ताः । श्याङ्मृगसरौ- 10
सृपतस्करादिविरहाच्च रम्याः । तचानुग्रंसामाह ।

धन्यैः शशाङ्ककरचन्दनशीतलोषु
रम्येषु हर्म्यविपुलोषु शिलातलोषु ।
निःशब्दसौम्यवनमारुतवीज्यमानैः
चक्षुर्म्यते परहिताय विचिन्त्यते च ॥ ८६

धन्यैः सुकृतिभिः । शशाङ्कस्य चन्द्रमसः करा रम्यस्य एव
शुक्लताग्रैत्यसाधर्म्याचन्दनानीव तैः । शीतलानि यानि शिला-

¹ So Mss. and Tib. translation of the text (25 b3)—According to Commen-
tary: ramyāsu.

तस्मानि तेषु चङ्गम्यत इति संबन्धः । किंविशिष्टेषु । प्रकृत्यैव
 श्लेषविशेषेषु कर्कशादिदोषरहितेषु च । इर्म्यविपुलेषु । धवस-
 मृदवदिसीर्षेषु । कोटुग्रेः बद्धिचङ्गम्यते । निःशब्देः प्रतिकूल-
 शब्दविरहितैः । सौम्यैरनुत्कटैः सुखसंस्पर्शैरित्यर्थः । वनमावृतेः
 ४ वनपवनैः । वीज्यमानास्तैश्चङ्गम्यत इति परावृत्त्या^१ पुनः पुन-
 र्मन्दं भ्रम्यते । न केवलं चङ्गम्यते । किं तु परहिताय सत्त्वानां
 सुखोत्पादनाय विचिन्त्यते ॥ सर्वमेतदयत्नसिद्धं योगिनां ।
 कामिनां तु प्रयत्नसाध्यं । तदनेनैश्वर्यसुखादिभिश्च्यते ॥

विवेकसुखमित्युपदर्शितं भवति ॥ इदमपरमसाधारणं सुखं
 10 विवेकविहारिण इत्युपदर्शयन्नाह ।

विद्वत्य यत्र कश्चिदिष्टकालं
 श्रूय्यालये दृष्टतस्ते^२ गुहासु ।
 परिग्रहरक्षणखेदमुक्तः
 चरत्यपेक्षाविरतो यथेष्टं ॥ ८७

15 सुबोधं ॥ स्वच्छन्दचारीत्यादिना कथितमेवार्थं व्यक्ती-
 करोति ।

स्वच्छन्दचार्यमिच्छयः प्रतिबद्धो न कस्य चित् ।
 यत्संतोषसुखं भुङ्क्ते तदिन्द्रस्यापि दुर्लभं ॥ ८८

1 P. W. has only the meaning *Wiederkehr* in the compound *aparāvṛtti*.

2 Minner has *talash*, but L³, M: *talā*.

स्वभावात्मानः स्वन्दोऽभिधातः । तेन परितुं प्रीयमानोति
बोधाचारोत्यर्थः ॥

इति विवेकगुणानभिधाय प्रकृतमभिधिस्तुराह^१ ।

एवमादिभिराकारैर्विवेकगुणभावनात् ।

उपशान्तवितर्कः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् ॥ ८६^२ ५

एवमिति पूर्वोक्तैः । आदिशब्दादन्यैरप्येवंविधैराकारैः ।
वि[११०^b]वेकस्य कायिकचेतसिकस्य गुणानां भावनात् । इति
हि सर्वसुखसंपत्तिहेतुर्विवेक इति चेतसि पुनःपुनरासुखी-
करणाद्धेतोः उपशान्तो वितर्कोऽसम्पन्नविकारो यस्य स तथा-
भूतः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् । एवं परिशुद्धे चेतसि १०
भाव्यमानं बोधिचित्तं प्रकर्षपदमधिरोहतीति विशेषं तुशब्देन
दर्शयति ॥

तत्र यावदेकत्वं परेषु नात्मना क्रियते न तावत्परहित-
सुखाय सम्यक् चित्तं यच्छति^३ । आत्मपादस्वात्मन्येव विशेषेण
प्रवृत्तेः । अतोऽस्य निवृत्तये ।

१५

परात्मसमतामादौ भावयेद्देवमादरात् ।

आदौ प्रवृत्तः । पश्चात्परात्मपरिवर्तनमिति भावः^४ ।

^१ Abhidhitsu, not in P. W.

^२ Compare this line and the following one (90 a) with *Qibds.*, 357-16,

^३ So Ma.

^४ Parātmāsamatā, VIII 90-113; parātmāparivartana, VIII 113.

एवमिति वक्ष्यमाणनीत्या । आदरादिति महताभिनिवेशेन ॥
तस्या^१ एवाकारं दर्शयति ।

समदुःखसुखाः सर्वे पालनीया मयात्मवत् ॥ ६०

मत्तो नामीषां कसिदिशेषो ऽस्ति । अतो यथा मम दुःखं
५ बाधकं तथैषामपि । यथा मम सुखमनुयाहकं तथैषामपि ।
इति तुल्यदुःखसुखाः सर्वे प्राणिनो भवन्ति । तस्मात्पालनीया
मयात्मवत् । यथात्मा दुःखादुखहेतोर्वा समुद्भिद्यते । तथान्येऽपि
सत्त्वाः समुद्भूयणीयाः । यथात्मा सर्वथा सुखीकर्तुमिच्छते
तथान्येऽपीति परिपालनीया आत्मवत् ॥

10 ननु कथमात्मनानेकप्रकारगतिभेदभिन्नानां सत्त्वानामेकत्वं
वेत्स्यति । अभिन्नदुःखसुखस्वभावत्वं च कथं । इत्यत्राह ।

इस्तादिभेदेन बहुप्रकारः

कायो यथैकः परिपालनीयः ।

तथा जगद्भिन्नमभिन्नदुःखं-

15

सुखात्मकं सर्वमिदं तथैव ॥ ६१

करचरणशिरःप्रभृतिभेदादनेकप्रकारः कायो यथैकत्वेना-
ध्यवसितः परिपालनीयो भवति दुःखनिवर्तनात्सुखोपधानाच्च ।

^१ Parātmāsamatāyāḥ.

^२ Minaev has: 'duḥkham.

तथा जगत्सत्त्वलोकः^१ । अभि[१११*]जनेकत्वेनाध्यवर्धितमात्मनः
परिपाकनीयं भवति । अभिचदुःखसुखात्मकं च सुप्तचकारो
निर्देशः । तथैव हृदादिभेदवदेव सर्वमिदमिति वज्रप्रकार-
गतिभेदभिन्नमपि ।

अथमभिप्रायो । यथाभासादेकत्वाध्यवसायोऽस्मिन् काये ५
एकत्वमन्तरेणापि । तथानेकप्रकारे जगत्पौति न कश्चिदिग्रेषः ॥

स्यादेतत् । यदि भवता सह जगदेकस्वभावं तदा कथ-
मिव भवतो दुःखमन्यसन्तानेषु न बाधकं स्यात् । एवं विपर्यये-
ऽपि योष्यमित्याशङ्क्याह ।

यद्यप्यन्येषु देहेषु महुःखं न प्रबाधते ।

10

तथापि तदुःखमेव ममात्मस्तेहदुःसहं ॥ ८२

अन्येष्वपरेषु शरीरेषु मम दुःखं यदि नाम प्रबाधकं न
भवति । तथापि तदुःखमेव मम^२ । कुतः । आत्मनि स्तेहेन
दुःसहं [सोढु]मशक्यं । हेतुपदमेतत् । अंगेन प्रवृत्तावपि
दुःखस्वभावतां न मुञ्चतीत्यर्थः । एवं विपर्ययोऽपि व्याख्येयः ॥ 15

तथा यद्यप्यसंवेद्यमन्यदुःखं मयात्मना ।

तथापि तस्य तदुःखमात्मस्तेहेन दुःसहं ॥ ८३

^१ Sattvaloka opposed to the bhājanaloka.

^२ So Ms. and Tib.

^३ L³ has the scholion: tasya duḥkham (tad duḥkham = tan mama duḥkham)
—Tib. unaccurately: de-lta-añ de-dag sdug-bśhal de bdag-tu zhen-pas mi
brod-ñid.

^४ Sdug-bśhal de-ñid bdag-gi yin-no (182a 3).

^५ This line, in the Tib. (25 b7) = the second line of 92, but for the last
words: bzod-par-dka.

अतः स्वपरविशेषमपाद्य दुःखस्वभावतैव निवर्तनहेतुः ।
अत आह ।

मयान्यदुःखं हन्तव्यं दुःखत्वादात्मदुःखवत् ।

यद्यदुःखं तत्तन्मया हन्तव्यं । यथात्मदुःखं । दुःखं चेदमन्य-
5 सत्त्वदुःखमिति स्वभावहेतुप्रयोगः । दुःखस्वभावतामात्रभाविनी
हन्तव्यता^१ । न चासिद्धता हेतोः । अविशेषेण दुःखस्वभावतायाः
प्रसाधितत्वात् । न चाप्यनैकान्तिकता । आत्मदुःखस्यापि हन्त-
व्यता न स्यादविशेषादिति विपर्ययबाधकं । विरुद्धताप्यत एव
न स्यात् ॥

10 तथायमपरः प्रयोगः ।

अनुग्राह्या मयान्येऽपि सत्त्वत्वादात्मसत्त्ववत् ॥ ६४

ये सत्त्वास्ते सर्वे मयानुग्राह्या यथात्मसत्त्वः । सत्त्वाद्यान्येऽपि
प्राणिन इति स्वभावहेतुरेव । सत्त्वात्मकतामात्रभाविन्यनुग्राह्या-
स्वभावताच । अयमपि नासिद्धः सत्त्वात्मकता[111^b]याः पक्षे
15 प्रसिद्धत्वात् । आत्मनो ऽनुग्राह्यताऽभावप्रसङ्गेनानैकान्तिकोऽपि
न स्यात् । पूर्ववन्न विरुद्धः ॥

नन्वस्ति विशेषोऽन्यस्मादात्मनि सुखाभिनिवेशो नाम । तथा
ततोऽयमनैकान्तिको हेतुरिति । अत्राह ।

यदा मम परेषां च तुल्यमेव सुखं प्रियं ।

20 तदात्मनः को विशेषो येनाद्यैव सुखोद्यमः ॥ ६५

तुल्यमेव सममेव सुखं प्रियमिदं । तदात्मनः परमात्मा
विशेषो । नैव कश्चित् । येन तत्रैवात्मन्येव सुखोत्पादनाच्च तात्पर्यं
न परस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रथमे हेतावनैकान्तिकतां परिहरन्नाह ।

यदा मम परेषां च भयं दुःखं च न प्रियं । 5
तदात्मनः को विशेषो यत्तं रक्षामि नेतरं ॥ ६६'

भयमिति दुःखहेतुः । नेतरमिति नान्यं ॥

स्यादेतत् । यदि नाम दुःखात्मकता न विशिष्यते तथापि
यस्य दुःखेन बाधा स्यात् स एव रक्षितुमुचितो नान्य' इत्याह ।

तदुःखेन न मे बाधेत्यतो यदि न रक्ष्यते । 10
नागामिकायदुःखान्मे बाधा तत्त्वेन रक्ष्यते ॥ ६७'

तस्य परस्य दुःखेन मम बाधा पीडा नास्त्येत्यतोऽस्मा-
त्कारणाद्यदि न रक्ष्यतेऽन्यः । तदाऽपरमिदं व्याहतं स्यात् ।
यतो नागामिनः कायस्य परलोकभाविनो नरकादिजातस्य
दुःखात्मकस्य [दुःखान्मे] तस्योपात्तस्य' कायस्य काचिद्बाधा 15

1 First kārīkā of the *Qikṣāsamuccaya*, see *Qi.* p. 2, l. 10 and Additional Notes (quoted supra ad III 21, p. 87).

2 Ms....syāt sādhave rakṣitum ucitā nānyā iti.

3 = *Qikṣās*, 358, 3-4 varia lectio: rakṣasi—So L.

4 Ms. first hand: duḥkhātmi ityasyopāttasya; second hand: duḥkhātma-
kasyopāttasya—Tib. (fol. 182-b7) does not support my conjecture: sdug-
bshal-gyi bdag-ñid (?) hdir skeyes-pailus po hdi-la cuñ-zad kyañ guod-par mi
arid-do (duḥkhātmakasya tasya iha-jātasya kāyasya).

संभवति^१ तस्यान्यत्वात् । इति^२ लोकोक्तौ तस्मादर्थे वा । यत
 एवं तस्मात्केनाभिप्रायेणासौ रक्ष्यते । काय इति प्रकृतत्वात् ।
 पापाभिवर्तनात् कुशले प्रवर्तनाच्च ॥

अथापि स्यात् । अहमेक एव सर्वदा । तेनात्र भिन्नत्वं
 ५ नास्ति शरीरयोः । नायं दोष इत्यत्राह ।

अहमेव तदापीति मिथ्येयं परिकल्पना ।

आत्मनो निराकरिष्यमाणत्वात् । निरस्तत्वाच्च लेशतः^३ ।
 तत्कोऽयमहंप्रत्ययस्य विषयो^४ भविष्यति । तस्मादहंप्रत्ययविष-
 यस्य कस्य चिदेकस्याभावात् । मिथ्येयं परिकल्पनाऽध्यवसायः ।
 अहमेव तदापी[112*]ति भवान्तरेऽपि । मायोपमपञ्चोपा-
 10 दानस्कन्धमात्रालम्बनत्वादस्य । इतीदमप्यध्यवसायवशादुच्यते ।
 न तु पुनरस्य वस्तुतः किं चिदालम्बनमस्ति । विकल्पा-
 त्मकत्वात् ॥ कुतः पुनरिदं मिथ्याकल्पनेत्याह ।

अन्य एव मृतो यस्मादन्य एव प्रजायते ॥ ६८^५

यदा नात्मादिः कश्चिदेकः परलोकगामी संभवति ।
 15 स्कन्धमात्रमेव केवलं । तदा न खलु यदेव स्कन्धपञ्चक-
 मिह विनश्यति तदेव पुनरप्युत्पद्यते परलोके । अपि तु ।

१ Ms. kē cid bādhā na sambhavati.

२ Tib.: de zhes-pa ni=tad iti.

३ So Ms. =cuñ-sad bkag-pai yah phyir.

४ Ms.: viçesa; Tib.: yul.

५ Qikāś, 858, 6-3 (anyas tatra prajāyate.)

अपूर्वमेव^१ पूर्वनिवृत्तौ तच्चिदप्रत्ययताविशिष्टं क्षेत्रकर्माभिसंस्कृत-
मन्तराभवसंतत्या^२ समुत्पद्यते । तस्मादनादिसंचारप्रवृत्तवितथ-
विकल्पाभासवासनावशादहंप्रत्ययो वितथ एवोपजायते ॥

किं च । इदमपरं तत्र बाधकमिति । आह ।

यदि यस्यैव यदुःखं^३ रक्ष्यं तस्यैव तन्मतं ।

५

पाददुःखं न हस्तस्य कस्मात्तत्तेन रक्ष्यते ॥ ८८

आस्तां तावद्यदागमिकायदुःखरक्षार्थं न यत्तितथ्यं । इहे-
कस्मिन्नपि काये प्रत्यङ्गभेदाद्विभक्तं दुःखं । ततो यदान्यदुःख-
मन्यस्य रक्षितुं न युज्यते । तदा कथं पादादौ प्रहारं पतनं
दृष्ट्वा हस्तं प्रसार्य रक्ष्यते । अन्यत्वाविशेषाच्च युक्तमेतदित्यर्थः ॥ १०
अथ ।

अयुक्तमपि चेदेतदहंकारात्प्रवर्तते ।

यद्युक्तं निवर्त्य तत्स्वमन्यच्च^४ यथावत् ॥ १००^५

अहंकारोऽस्मिन् कायेऽहमित्यात्मयदादात्मनोऽभावेऽपि ।
प्रवर्तते । जायते पादादौ रक्षणमनसिकारः^६ । नैतत्साधु । यतो १५
यद्युक्तं । युक्त्वा संगतं न भवति । तन्निवर्त्यमप्यसार्थं सूक्ष्मं

^१ Tibetan translates the word apūrva in the middle of the compound antarābhava^० (bar-ma-doi srid-pa shar med-pa rgyud).

^२ Antarābhavasamntati, see Journal Asiatique, 1902, II, p. 295.

^३ So L^१.—Minaev has tad duḥkham.

^४ So Minaev.—L^१ and Qikṣās.: anyadvā.

^५ See Qikṣās, 360-3; the second pāda being: svātmany astītaratra na.

^६ Ms. has: rakṣaṁ manasikāraḥ.

परकीयं च यथावत् यथासामर्थ्यं । शक्तिवैकल्यादेव तदुपे-
[१]चतुमुचितमिति भावः ॥

स्यादेतत् । यदि नामात्मादिर्नास्ति तथापि संतानो
नामैकः संभवति । तथा बहूनां करच[112^b]रणादीनां समु-
5 दायः शरीरमेकं । तदेतद्वयं यथासंभवमिहलोके परलोके
चात्मदुःखापहरणादेर्नियामकं भविष्यति ॥ ततोऽयमविशेषादि-
त्यसिद्धो हेतुः । पूर्वकस्यानैकान्तिक इत्याशङ्क्याह ।

संतानः समुदायश्च पङ्क्तिसेनादिवन्मृषा ।

यस्य दुःखं स नास्त्यस्मात्कस्य तत्त्वं भविष्यति ॥ १०१

- 10 संतानो नाम न कश्चिदेकः परमार्थसन् संभवति । किं
तर्हि कार्यकारणभावप्रवृत्तक्षणापरंपराप्रवाहरूप एवायं । ततो
व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात् । तस्मादेतेषामेव क्षणानामेकपदेन
प्रतिपादनाय संकेतः कृतो बुद्धैर्व्यवहारार्थं संतान इति । इति
प्रज्ञप्तिसंज्ञेवायं^१ । तेनात्राभिनिवेशो न कार्यः । अन्यथात्मना
15 किमपराद्धं येनासौ न स्वीक्रियते । एवं समुदायोऽपि^२ न
समुदायिभ्यो वस्तुसंज्ञेको विद्यते । तस्य तेभ्यः पृथगनुपलम्भेः ।
तत्त्वान्यत्वविकल्पस्वस्यावयविविचारेणैव गत इति नेह प्रतार्यते ।
ततश्चायमपि संवृतिसंज्ञेव पूर्ववत् ॥

1 See Journal Asiatique, loc. cit.

2 = Qikāś. 359, 14.

3 Prajñaptisat, see Madhyamakaurtti (Bibl. Buddhica) p. 28, n. 1.

4 Ms.: samndāye'pi.

अन्योन्यासाधनस्यमुदाहरणमाह । पङ्क्तिसेनादिवदिति^१ ।
पङ्क्तिवत्संतानः । सेनादिवत्समुदायः । आदिशब्दाभ्यासावगादयो
गृह्यन्ते । यद्यनेकेषां पिपीलिकादीनां पूर्वापरभावेन व्यव-
स्थितानां स्वरूपमन्तरेण पङ्क्तिर्नास्ति सत्स्वरूपवदेका । यदा^२
च हस्त्यश्चपदातिप्रभृतिभ्यो मिश्रितेभ्यो व्यतिरिक्ता गान्धा सेना 5
का चिदेका तच्चास्ति । तथा समुदायोऽपि । एतच्चान्यत्र विस्त-
रेण विचारितमिति नेह विचार्यते^३ । 'तस्मादस्तुसदासम्बन्धा-
भावान्मुषायं प्रत्ययः^४ । अर्थो वा । विचारासहत्वात् ॥

एवमात्मादेः स्वाभिः कस्य चिदभावाद्यस्य संबन्धि
दुः[113*]खं च नास्ति । अतः कस्य तदुःखं स्वात्मीयं भवि- 10
ष्यति । नैव कस्य चिदित्यर्थः ॥

ननु यद्यात्मादिर्नास्ति तदा कथमयं दृष्टान्तो भविष्यति ।
आत्मवदिति^५ । आत्मसत्त्ववदिति च ॥ सत्यमेतत् । किं तु नेदं
व्यसनितया^६ साधनमभिधीयते । किं तर्हि परस्वात्मपक्षाभि-
निवेशनिवारणाय । तद्यदि परस्य निवृत्त एवात्मपक्षाभि- 15
निवेशः । तदा न किं चित्रयोजनमनुमानप्रयोगश्च । अथ न
निवृत्तः तदा तदभिप्रायेणैव स्वपरविभागं कृत्वा तत्प्रत्यायनार्थं^७

1 See Journal Asiatique, loc. cit. p. 287, n. 1.

2 gañ-gi-tshe (fol. 184 a 7)

3 See IX. 73.

4 dei-phyir...rtag-tu dños-par... = nityavastu-āmbana.

5 So Tib.: ces-pa hdi ni.

6 See VIII, 90-94.

7 So Ms. and Tib. (phone-pai sgo-nas).

8 See M. Vyut. 245 (742).

साधनं दृष्टान्तसोच्यते । इति न दृष्टान्तस्यासिद्धिर्व्यवहारप्रवर्त-
नाय^१ । किं चेदसुपात्तपञ्चस्कन्धमात्रमभिसंधाय^२ दृष्टान्ते दीप-
माने^३ न का चित्स्थितिः । अथेवात्मशब्दस्य प्रवृत्तेरिति ॥

इदानीं प्रकृतसुपसंहरन्नाह ।

५ अस्वामिकानि दुःखानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।
दुःखत्वादेव वार्याणि नियमस्तत्र किंक्षतः ॥ १०२

न विद्यमाने स्वामिनो येषामुक्तक्रमेणेति विग्रहः । अममानि
न कस्य चित्प्रतिबद्धानीत्यर्थः । कुतः^४ । किं कानि चिदेव । न ।
सर्वाण्येवाविशेषतः । न क चित्कस्य चित्स्वामित्वमस्ति । विशेषा-
१० भावात् । दुःखत्वादेव स्वपर[१]विभागं कृत्वा वार्याणि निषे-
धानि भवन्ति । नान्यन्नमित्तमस्ति तच्चात्मौचत्वादि । तेनायं
नियमः किंक्षतः । केन विशेषेण क्षतः । येन स्वकीयानि च
वार्याणि न परकीयाणीति । एवं दुःखत्वादिति हेतुरनैका-
नित्तिको न भवतीति समर्थितं ॥

१५ ननु यदि दुःखी नाम न कश्चित्संसारे संभवति । तर्हि
दुःखमनिवार्यमेव स्यात् । कृपापापस्य दुःखिनः कस्य चिद-
भावादित्याशङ्कमान आह ।

१ tha-sñad-la hñg-par-bya-bai don yin-pas so = °pravartanārthatvāt.

२ xpätsa = sin-pa.

३ = mdsad-pa.

४ So Ms.—Wanting in Tib. (184 b7).

दुःखं कस्मान्निवार्यं चेत्सर्वेषामविवादतः ।

वार्यं चेत्सर्वमप्येवं न चेदात्मनि सर्ववत्^१ ॥ १०३

न^२ वा[113^b] र्वमेव निरात्मकत्वादेव यदि मन्यसे तदा न युक्तमेतत् । कुतः । सर्वेषामविवादादविप्रतिपत्तेः । चार्वाकस्यापि स्वदुःखपरिहारेष्वेव प्रवृत्तेः । न च तेषामात्मनोऽभ्युप- 5 गमाददोषः । तत्त्वभावस्यानुपलब्धेः । न चाभ्युपगममात्रेण तस्य सत्ता प्रसिध्यति । तत्साधकप्रमाणाभावात् । बाधकस्य चानेक-प्रकारस्याभिधानात् ॥ एवं सति यदि वार्यं दुःखं तदा सर्वं वार्यं । न चेत्सर्वं वार्यं तदात्मापि^३ । उपात्त[पक्ष]स्त्वन्यस्वभाव-मपि दुःखं न वार्यं । 'सर्ववदविशेषादित्युपसंहारः ॥ 10

स्यादेतत् । कश्चापरतन्त्रतया परदुःखदुःखिनः सर्वदुःखाप-हरणाय यत्नः । तद्वरं बहुदुःखनिदानं खैव^४ प्रथमतो नोत्पाद-यितुं युज्यत इति परवचनावकाशं शङ्कमान आह ।

कृपया बहु दुःखं चेत्कस्मादुत्पद्यते वशात् ।

वशादिति प्रयत्नात् । अचोत्तरमाह ।

15

अगदुःखं निरूप्येदं कृपादुःखं कथं बहु^५ ॥ १०४

^१ So Ms.—de min bduḡ kyañ sams-can bzhin = na ced ātmāpi sattvavat.—See the commentary.

^२ Ms.: na kāryam.

^३ bdaḡ-ñid kyañ (185a 7).

^४ sarvavad = thams-cad bzhin-du.

^५ saiva = karuṇāparatantrātā.

^६ = Qikṣās. 360, 4.

जगतो दुःखं नरकादिद्वयमनेकप्रकारं समीक्ष्य । इदं कृपा-
 दत्तं दुःखं कथं वञ्च । नेदं वञ्च कृपादुःखमिति भावः ॥
 किं चापरमिदमचोत्तरमित्याह ।

बहूनामेकदुःखेन यदि दुःखं विगच्छति ।
 5 उत्पाद्यमेव तदुःखं सदयेन परात्मनोः ॥ १०५^१

एकस्य पुरुषस्य दुःखेन बहूनां सत्त्वानां यदि दुःखं विग-
 च्छति निवर्तते । तदा उत्पाद्यमेव जनयितव्यमेतत्तादृशं दुःखं ।
 सदयेन कृपात्मकेन परस्यात्मनश्च ॥

^१उत्सूत्रतामस्य परिहरन्नाह ।

10 अतः सुपुष्पचन्द्रेण जानतापि नृपापदं ।
 आत्मदुःखं न निहतं बहूनां दुःखिनां व्ययात् ॥ १०६

अत एवोत्पाद्यमेव तदुःखं कृपाशुणा स्वपरात्मनोः । अत
 एव सुपुष्पचन्द्रेण बोधिसत्त्वेन नृपादापदं । नृपस्य वा राज्ञ
 आपदं । जानतापि बुध्यमानेनापि । आत्मदुःखं न निहतं न
 15 निवर्तितं [114^०] उपेक्षितमिति यावत् । तथा राज्ञोऽपि
 परलोकदुःखं । किमिति बहूनां दुःखिनां व्ययात् । दुःखस्येति

^१ See *Gīṭā*. 281, 4: *varāṁ khalu punar aham eko duḥkhitāḥ syāṁ na cemo sarvasatvā apāyabhūmiprapatitāḥ*.

^२ *utaṭṭra*, *Nyāyavārttikatātparyāṣikā*, 481. 7.—Abstract is new. Tib.: *brtaga- pa-ni ma yin-no zhes...*

प्रकृतं वक्ष्यन्ततया संबध्यते^१ । यदुक्तं सुपुष्पचन्द्रेतिवृत्तके^२ ।
 तथा हि । अतीतेऽध्वनि रत्नपद्मचन्द्रविशुद्धाभ्युदितराजो नाम
 तथागतोऽभूत् । स भगवान् बुद्धकृत्यं कृत्वा चिरतरकासमव-
 स्थाय परिनिर्दृतः । तस्मिंश्च परिनिर्दृते शासनान्तर्धानसमये
 राजा शूरदत्तो^३ नाम बभूव । तस्य रत्नावती नाम राजधानी । ४
 तस्मिन् काले दृष्टिविपत्ताः सत्त्वाः^४ । तेषामनुकम्पार्थं बहवो
 बोधिसत्त्वा उत्पन्नाः प्रव्रजिताः । ते च ततो राजजनपदेभ्यो
 निर्वाहिताः । समन्तभद्रं नामारण्यवनखण्डमुपसृत्य विहरन्ति सा
 सार्धं सुपुष्पचन्द्रेण धर्मभाषणेन । अथ खलु सुपुष्पचन्द्रस्य
 बोधिसत्त्वस्य सत्त्वान् कष्टणायमानस्य रहोगतस्य चेतसि वितर्कं १०
 उदपादि । यस्वहं जनपदराष्ट्रराजधानीर्गत्वा सत्त्वान् कुमार्ग-
 प्रपन्नान् कल्याणे वर्त्मनि प्रतिष्ठापयामि । स तमर्थं समस्त-
 चारिभ्यो निवेदयामास । तैर्निवार्यमाणोऽपि स्वयं च स्थापदं
 प्रतिपद्यमानस्य राज्ञोऽपि ततो वनखण्डाभिर्जगाम । स क्रमेण
 धर्मं देशयन् तस्य राज्ञो राजधानीमनुप्राप्तो बहून् सत्त्वान् १५
 राजपुत्रामात्यपुरोहितप्रभृतीन्प्रकारं^५ विनीय सत्यये व्यवस्थाप-

१ = bahūnām duḥkhasya vyayāt. The fourth pāda of the stanza is trans-
 lated in Tib. (26a 7): mañ-poi sdug-baṅal zad-bgyur-phyir = bahūduḥkhasya
 vyayārtham, or bahūnām duḥkhavyayārtham.

२ See Rājendralāl Mitra (*Buddhist Literature of Nepal*, p. 217) on *Samādhi-
 rāja*. (Ch. xxxii) and Cowell's Cat. of Hodgson Coll., J.R.A.S. n. ser. viii.
 p. 6 (Ch. xxxv, Supuṣpa°).

३ Rājendralāl Mitra has: Suradatta; but Tib. = dpa-byin.

४ blta-ba-log-par gyur.

५ So Ms.—Tib.: ji-ltar hdul-bar thabs-rnams-pa du-mas: yathāvinayaṁ
 bahūpāyaḥ...

यम् । तेन राज्ञा राजमार्गे दृष्टः । वज्रदर्शनेन प्रसुप्तः सर्वं च
 कालकायं तदावर्जितं प्रतिपद्य ईर्यादूषितचक्षुः । तदधार्थं
 क्षपुष्पाणां प्रापयामास । तांश्च तदधविमुखान् प्र[114^b]तिपद्य
 मन्दिकं वध्यघातकमाप्रापयामास । तेन तदाज्ञामनुवर्तमानेन
 5 करचरणादिच्छेदक्रमेणाचीणि च संदंशिकेनाद्भुत्य¹ जीविताङ्गप-
 रोक्षितः । अथ तस्य भिक्षो राजमार्गगतस्य जीविताङ्गपरोहि-
 तस्य शरीरेऽनेकान्यद्भुतानि बभूवुः । तानि प्रतिपद्य स राजा
 निश्चितं बोधिसत्त्व एवायं भिक्षुरिति परितापगतो वज्रतरं
 परिदेवते स्म । इति सुपुष्पचन्द्रसेतिवृत्तकं संचिष्य कथितं ।
 10 विस्तरेण पुनः समाधिराजसूत्रे निर्दिष्टमिति तथैवादधार्थं ॥

न चापि कृपावतां परदुःखदुःखिनां महदपि दुःखं
 बाधकमिति प्रतिपादयसाह ।

एवं भावितसंतानाः परदुःखसमप्रियाः ।

अवोचिमवगाहन्ते हंसाः पद्मवनं यथा ॥ १०७²

15 एवं परात्मसमतया भावितसंतानाः । अनाभोगप्रवृत्त-
 चित्तसंततयः । परदुःखेन समं तुल्यं प्रियं सुखहेतुर्बोधां ते
 तथा³ । आत्मसुखमपि परदुःखेन दुःखमेव येषामित्यर्थः ।

¹ See St. Pet. W. (sazhdarhōikā).

² = Qikāś. 360, 9.—Prof. Bendall refers to Kāraṇḍavyūha, Ch. II. on which see Cowell, J. of Philology, 1875, n. 12.—Tib. (second pāda) gshan-gyi sdug-baḥal shi dga-bas. [= Qamapriyāḥ.]

³ = gshan-gyi sdug-baḥal shi-zhin ḥams-dga-ba ste bde-baḥ rgyu... = para-
 duḥkhaḥ qamayitvā prītiḥ sukhahetur.

तेऽवीचिमवगाहन्ते परव्यसनसमुद्गराद्य तदुःखं सुखमेव मन्व-
मानाः । इदमेवाह । हंसाः पद्मवनं यथा । आवीचिकमपि दुःखं
सुखमेव परार्थं येषां ते केन दुःखहेतुनान्येन दुःखिनो भवि-
ष्यन्ति ॥

अपि च सुखमपि तेषामसाधारणमेवोपजायते परसुखेन । ५
इत्युपदर्शयन्नाह ।

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्तं^१ मोक्षेणारसिकेन किं ॥ १०८^२

दुःखबन्धनादिसंयुज्यमानेषु सत्त्वेषु सत्तु । ये ते इति ।
तेषामेवानुभवसिद्धत्वादिदंतथा कथयितुमशक्याः । अत एव 10
प्रामोद्यसागराः संतुष्टिसमुद्राः क्षपावतां संतानेषु प्रादुर्भवन्ति ।
तैरेव प्रामोद्यसागरैः । पर्याप्तं तदव्यसुखवैमुखात् परि-
समाप्तं [115^३]^३ + + + + + + + + + + +

1 So L² and Commentary (=Tib. thob-pa).—Minaev has: paryantam.

2 = *Qikids*. 380, 9: sattveṣu mucyamāneṣu...mokṣeṇāpy arasena kim.

3 The leaves containing the last part of the Commentary of the eighth chapter are lost—See the Appendix.

प्रज्ञाकरमतिक्षतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां प्रज्ञापारमिता नवमः परिच्छेदः^१ ।

ओं लोकपालाय नमः । ओं लोकेशाय नमः ॥^३
 या^४ निर्घोषतया निरुत्तरपदं^५ सर्वप्रपञ्चोन्मिता^६
 प्रज्ञापारमितादिसंवृतिपदैराख्यायतेऽनास्रवा ।
 यां सम्यक् प्रतिपद्य निर्मलधियो यान्द्युत्तमां निर्वृतिं
 ५ तां नत्वा विधिवत्करोमि विवृतिं तस्याः प्रसन्नैः पदैः ॥^७
 यथाचार्यो गुणनिधिरसौ शान्तिदेवः प्रकाशं^८
 वक्तुं शक्तः प्रवचनमहामोधिपारं प्रयातः ।

- 1 This part of the Commentary has been published by myself in Roman characters in my *Bouddhisme, Études et Matériaux*, (Bruxelles, Académie and London, Luzac 1898).
- 2 The first lines of this chapter down to the folio 129A (infra p. 343, l. 13) from a modern copy of the Maithil MS.—The invocation: *om lokapālāya namaḥ, om lokeśāya namaḥ*, is wanting in the Tibetan translation (fol. 205 b8) where we read: *hphags-pa hjam-dpal gzhon-nur gyur-pa-la phyag-htsal-lo = Mañjuçriye Kumārabhūtāya namaḥ*.
- 3 Tib. *gañ-dag* = ye; to be read: *gañ-zhiq*, as in the third pāda.
- 4 Tib. *go-hphañ ldan* = niruttarapadavati.
- 5 Ms. *prapañcoccritā* = spros-pa kun spaṅs.
- 6 According to the Tib. *prajñāḍipāramitā*.
- 7 Metre: *Ḡārdūlavikrīḍita*—The pādas are respectively rendered, in Tib. translation, by lines of 15, 17, 17, 19 syllables.
- 8 Ms. *qāntidevaprakāṣo*.

किं तस्यार्थं इतमतिरहं वक्तुमीच्छस्यपि
प्रज्ञाभासात्सुहृत्तमसमं^१ यत्ततोऽस्मि प्रवृत्तः ॥^२

न नाम का चिद्वृत्तेश्चैव वासना
मतेर्न मेऽस्ति प्रतिभागुणोऽर्जितः ।^३
तथापि सन्निचनिषेवणाकसं^४
यदेव मे तादृशि वाक् प्रसर्पति ॥

५

अथ यो नाम कश्चिद्भोचविशेषात्^५ पर्युपासितकल्याणमिच-
तया चिजगत्पर्यापन्नसमस्तजनदुःखदुःखी सर्वप्राणधृता निःशेष-
दुःखसमुद्गरणाश्रयः स्वसुखनिरपेक्षः^६ तत्प्रश्नमोपायभूतं बुद्धत्वं
मेव मन्यमानस्तत्प्राप्तिवाञ्छया समुत्पादितबोधिचित्तो^७ महात्मा 10
^८सौगतपदसाधनोपायभूतसंभारदयपरिपूरणार्थं क्रमेण दाना-
दिषु प्रवर्तते । तस्य तथा प्रवर्तमानस्य 'सम्यक् प्रति[- -]ग्रम-
धस्या[129^a]पि'^{१०} दानादयः प्रज्ञाविकसतया जगदर्घसंपादन-
निदानं बुद्धत्वं नावहन्तीत्यभिसंधाय । अवश्यं संसारदुःखनिर्मा-
नार्थिना प्रज्ञोत्पादनाय यतितव्यं । यथोक्तं ।

15

1 Ms. °svakṛtam.

2 Metre : Mandākrāntā.

3 Ms. matir mamāsti pratibhāṅuṇorjitā.—Tib. bdag-la spobs-pai yon-tan
bsags-pa yod-pa ma-yin-la.

4 Forms like niṣevanā are common.

5 Tib. rigs-kyi khyad-par hga-las = kaṣ oit kasmāc oīd gotra.⁹

6 According to the Tib. duḥkha.⁷

7 Ms. samupodita.

8 Ms. sauḥatapada⁹; Tib. bde-bar-gcags-pa bsgrubs-pai thabs-su gyur-pa.

9 Ms. samyak pratividṛṣamathāsyāpi.—Tib. zhi-gnas dan yah-dag-par
ldan-par gyur-pas.

10 The folios are numbered by letter and figure-numerals. Both here
concord, but see p. 246 n. 6.

ग्रमयेन विपश्चनासुयुक्त^१ । इत्यादि ।

तच्च^२ ग्रमयप्रतिपादनं कृतमिदानीं तदनन्तरप्राप्तां विप-
श्चयां प्रज्ञापरणामधेयां प्रतिपादयन्नाह ।

इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगौ ।

५ तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञां दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षया ॥ १

इममिति समनन्तरमिह शास्त्रे लक्षणतः प्रतिपादितं
दानादिकमिदन्तथा प्रत्यक्षतया परामृशति । परिकरमिति
परिवारं परिच्छेदं संभारमिति यावत् । सर्वसुक्तप्रकारमन्यच्च ।
प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगाविति संबन्धः । प्रज्ञा यथावस्थितप्रतीत्य-
१० समुत्पन्नवस्तुतत्त्वप्रविचयलक्षणा सैवार्थः प्रयोजनं संबोधिहेतु-
भावोपगायकतया यस्य दानादिलक्षणस्य परिकरस्य स तथा
तमिति । दानपारमितादिषु धर्मप्रविचयस्वभावायाः प्रज्ञायाः
प्रधानत्वात् ।

तथा हि दानं संबुद्धबोधिप्राप्तये प्रथमं कारणं पुण्यसंभा-
१५ रान्तर्भूतत्वात् । तच्च श्रीछासंस्कृतमेव सुगतिपरंपरा[^३] सुख
भोगोपकरणसंपन्नमावहदनुत्तरज्ञानप्रतिपन्नहेतुः । चाग्निरपि
तद्विपक्षभूतप्रतिषेधप्रतिपक्षतया दानश्रीकसुकृतमयं संभारमनुपा-
सयन्ती सुगतत्वाधिगतये संप्रवर्तते । एतच्च शुभं दानादि-

१ Ms. çamathena vipaçyanayā suyukta. This is the first pāda of viii. 4, where we have: vipaçyanāsu-yukta, metri causa: but the Ms. M. ad viii. 4, gives the reading: °ṇayā.—Tib. shi-gnas rab-tu ldan-pai lhaḡ mthoṅ-gis, see infra.

३ VIII. 4, foll.

चित्तव्यसंभूतं पुण्यसंभाराख्यं ज्ञानादिसमुपजनितं च ज्ञान-
संभाराख्यं दीर्घमन्तरेण न भवतीति तदप्युभयसंभारकारणतया
सर्वोपरप्रहासाय समुपजायते । समाहितचित्तस्य च यथाभूत-
परिज्ञानमुत्पद्यत इति ध्यान[129^b]पारमितायनुत्तरज्ञानहेतु-
रुपपद्यते ।

5

एवमेते दानादयः सत्कृत्य संभृता अपि प्रज्ञामन्तरेण
सौगतपदाधिगमहेतवो न भवन्तीति । नापि पारमितायपदेशं
लभन्ते । प्रज्ञाकृतपरिशुद्धिभाजः पुनरव्याहतोदारप्रवृत्तितया
तदनुकूलमनुवर्तमानास्तद्वेतुभावमधिगच्छन्ति । पारमितानाम-
धेयं च लभन्ते ।

10

तथा¹ दादृश्यप्रतिपादकादिचित्तयानुपलभ्ययोगेन प्रज्ञा-
परिशोधिताः सादरनिरन्तरदीर्घकालमभ्यस्यमानाः प्रकर्ष-
पर्यन्तमुपगच्छन्तो ऽविद्याप्रवर्तितसकलविकल्पजातमखरहितं
'क्लेशज्ञेयावरणविनिर्मुक्तमुभयनैराख्याधिगमस्वभावं सर्वस्यपर-
हितसंपदाधारभूतं परमार्थतत्त्वात्मकं तथागतधर्मकायमभि- 15
निर्वर्तयन्तीति प्रज्ञाप्रधाना दानादयो गुणा लभ्यन्ते ।²

न चैतदुक्तव्यं । यदि प्रज्ञा प्रधानं दानादीनां सैव केवला
संबोधिसाधनमस्तु किमपरैर्दानादिभिरिति । तदन्येषामुप-

¹ Maith. Ms. has *tathā hi*.

² Dh. S. oxv. *āvarāṇa dve*.

³ Tib. *ces-rab-ni gtso-bo yin-la sbyin-pa-la-sogs-pa ni phal-par brjod-do* =
prajñāiva pradhānam, dānādayo guṇā . . . — *phal-pa* = usual, com-
mon, bad = prākṛta, guṇa; guṇa = quality = *yon-tan*.

योगस्य वर्णितत्वात् । केवलं नेत्रविकला इव दाणादयः प्रज्ञाने-
दका^१ एव यथाभिमतां सौगतीं भूमिमभिसरन्तीति प्रज्ञोप-
नायका^२ उच्यन्ते । न तु प्रज्ञैव केवला सम्यक्संबोधिसाधनं ।
तस्माद्दाणादिपरिकरः प्रज्ञार्थ इति सिद्धं ॥

५ सर्वकल्पनाविरहात्समारोपापवादान्तदयमौनात्^३ । 'अग्रेष-
कायवाङ्मनःकर्मलक्षणमौनचययोगादा सुनिर्वुद्धो भगवान् ।
'विदुःखतादुःखितसर्वजगत्परिचायाध्यागयो जगौ जगाद् उक्त-
वानित्यर्थः । आर्यप्रज्ञापारमितादिसूत्राण्येषु प्रज्ञार्थसुक्तवान्
क्रमेण दाणादिपरिकरं ।

१० यथोक्तमार्थशतसाहस्र्यां प्रज्ञापारमितायां । [१३०^४] तद्य-
थापि नाम सुभूते सूर्यमण्डलं^५ चन्द्रमण्डलं च^६ चतुर्षु दीपेषु
कर्म करोति । चतुरस्र दीपाननुगच्छति । अनुपरिवर्तते ।
एवमेव सुभूते प्रज्ञापारमिता पञ्चसु पारमितासु कर्म
करोति । पञ्च पारमिता अनुगच्छति । अनुपरिवर्तते ।

१५ प्रज्ञापारमिताविरहितत्वात्पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं
न सम्भन्ते ॥ तद्यथापि नाम सुभूते राजा चक्रवर्ती विरहितः

१ So Nep. Ms.; Maith. Ms. has: °netrakā.

२ So Maith. Ms.; Nep. Ms. has: *prajñopāyanāyaka*; Tib. *cen-pa-la*
dren-pa.

३ According to Tib. °*agrahanād vā*.

४ = *mi-slob-pai lus dan*.

५ *triduhkhatā*, see *M. Vyut.* § 112, 5, 6, 7.

६ The folio is numbered 130 (letter numeral) and 131 (figure).—The fol.
130 (figure) is really a part of the VIIIth Chapter.

७-७ Waktung in Nep. Ms.; but occurs in the Maith. Ms. and in the Tib.

सप्तमी रत्नैश्चक्रवर्तिनामधेयं न लभते । एवमेव सुभूते पञ्च
पारमिताः प्रज्ञापारमिताविरहितत्वाच्च पारमितानामधेयं
लभन्ते ॥ तद्यथापि नाम सुभूते याः काश्चन कुण्डः सर्वास्ता
येन गङ्गा महानदी तेनानुगच्छन्ति । ता गङ्गया महानद्या
सार्धं महासमुद्रमनुगच्छन्ति । एवमेव सुभूते पञ्च पारमिताः ५
प्रज्ञापारमितापरिमृहीता येन सर्वाकारज्ञता तेनानुगच्छ-
न्तीति विस्तरः ॥

पुनश्चोक्तं । इयं कौशिक प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां
महासत्त्वानां दानपारमितामभिभवति शीलपारमितामभि-
भवति चान्तिपारमितामभिभवति ध्यानपारमितामभिभवति । 10
तद्यथापि नाम कौशिक जात्यन्धानां शतं वा स्रष्टुं वा
अपरिणायकानामभयं मार्गावतरणाय । कुतः पुनर्नगरानुप्रवे-
शाय । एवमेव कौशिक अचक्षुष्काः पञ्च पारमिता जात्यन्ध-
भूता भवन्ति विना प्रज्ञापारमितया अपरिणायिका विना
प्रज्ञापारमितया अभया बोधिमार्गावतरणाय । कुत एव सर्वा- 15
कारज्ञतानगरानुप्रवेशाय । यदा पुनः कौशिक पञ्च पारमिताः
पञ्चापा[130^b]रमितापरिमृहीता भवन्ति । तदैताः पञ्च पार-
मिताः स्रष्टुष्का भवन्ति । प्रज्ञापारमितापरिमृहीतास्यैताः
पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं लभन्त इति विस्तरः ॥
एवमन्यथापि यथासूचमवगन्तव्यं ।

1 Op. *Aṣṭasāhasrikā* p. 172 for a quasi-literal exposition of this very doctrine.

उक्तं च ।

सर्वपारमिताभिस्तं निर्मलाभिरनिन्दिते ।

चन्द्रलेखेव ताराभिरसुधातासि सर्वदा ॥¹ इति ॥

अथ वा । इममिति समनन्तरप्रकाशरूपं ग्रमघात्यकं
 ५ प्रबन्धं² । परिकरमिति प्रज्ञासमुत्थापकतया तत्कारणसंदोहं
 पीठिकाबन्धं³ च⁴ । प्रज्ञार्थमिति प्रज्ञैव पूर्वोक्ताऽर्थः प्रयोजनं
 साध्यतया यस्य तं । ग्रमथपरिशोधितचित्तसंताने⁵ प्रज्ञायाः
 प्रादुर्भावात् । सुप्रशोधितचेचे⁶ सत्यनिष्पत्तिवत् ।

अथोक्तं प्रज्ञासमुच्चये । किं पुनरस्य ग्रमथस्य माहात्म्यं

10 यथाभूतज्ञानजननशक्तिः । यस्मात्

समाहितो यथाभूतं जानातीत्युक्तवाच्युनिः । इति ॥⁶

एतदपि धर्मसंगीतावुक्तं⁷ । समाहितचेतसो⁸ यथाभूतदर्शनं

¹ — *Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā*, prefatory stanzas, 8.

² Maithil Ms. *ṣamathātmakamathāpr°*; Nep. *ṣamathapr°*, and in margin *tmā arthaḥ*—Tib. *zhi-gnas-kyi bdag-fid-kyi rgyun-no*.

³ According to the Tib. °*bandham vā*.—*samdoha* = *hthsogs* = *sāmagri*.—*pīṭhā-kābandha* = *gzhi*.

⁴ Maithil Ms. °*cittacaitta°*; °*citta°* only, in Nep. and Tib.

⁵ *supraṣodhita* = *legs-par sbyaṅs-pa*; *pariṣodhita* = *yonṣ-su dag-pa byas-pa*.

⁶ See *Qikṣās*, p. 119-9 (...*ṣamasya prajñānāṭity avadan- muniḥ*) and metrical observations, p. 403 (*Samy.-N.* III p. 13, *Mil.-p.* 39-8 have the same saying, with *prajñānāṭi*; see also *Qikṣās*. 120-11-13: "Here a prose-saying is forced into verse")—*samāhito*... = *Kārikā* 9^a (see *Qikṣās*. p. XLI). Prof. Bendall's opinion—so far as the original reading is concerned—is confirmed by the quotation of this very passage, *supra* ad VIII. 4: *samāhito hṣ prajñānāṭity avadan muniḥ*. Compare *Bhojarāja ad Yogas*. I. 20: *samāhitacittaṣ ca bhāvyam samyag vijānāti*, and *M. Vyut.* 81. 6: *samāhitacitto yathābhūtaṁ prajānāti, yathābhūtaṁ paśyati*.

⁷ This quotation follows in the *Qikṣās* (119. 11).

⁸ *Qikṣās*. °*manaso*.—Tib. *mñan-par bzhaḡ-pai sems*.

भवति । अथाभूतदर्शिनो बोधिसत्त्वस्य सत्त्वेषु महाकरुणा प्रव-
र्तते ।^१ इदं मया^२ समाधिसुखं^३ सर्वसत्त्वानां निष्पादयितव्यं ।
स तदा महाकरुणया संशोद्यमानो ऽधिशीलमधिचित्तमधिप्रज्ञं
च शिष्टाः^४ परिपूर्वागुत्तरा^५ सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्यते^६ । इति
विस्तारः ॥

५

हिरिति वस्मात् प्रज्ञार्थं दानादिपरिकरं श्रमयात्मकपरि-
करं वा सुनिर्जमौ तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञामिति योजनीयं । उत्पा-
दयेदिति निष्पादयेत्साक्षात्कुर्वाद्भावयेत्सेवयेद्भुञ्जीकुर्वादा ॥

सा च प्रज्ञा द्विविधा हेतुभूता फलभूता च । हेतुभूतापि
द्विविधा । अधिसुक्तिच[181*]रितस्य च भूमिप्रविष्टस्य च^{१०}
बोधिसत्त्वस्य । फलभूता तु सर्वाकारवरोपेतसर्वधर्मशून्यताधि-
गमस्वभावा^७ ऽनिमित्तयोगेन^८ । तच्च प्रथमतो हेतुभूता^९ श्रुत-
चिन्ताभावनामयी^{१०} कमेणाभासाद्भूमिप्रविष्टप्रज्ञां निर्वर्तयति ।
सा चापरापरभूमिप्रतिपत्त्ययोगेन प्रकर्षमभिवर्धयन्ती याव-

^१ *Qikṣās.* has : *evam cānya bhavati.*—Wanting in our *Ms.* and *Tib.*

^२ *mukha* = *ego*; but see *Kern, Lotus*, 295, n. 1.

^३ *Qikṣās.* has : *sarvadharmayathābhātadarśanam ca.*

^४ See *Dh. saṃgraha* 140 (*tisrah cikṣāḥ*); the reference to *M. Vyut.* is wrong; read 38; and *Ang. N. I.* 235.—*cikṣām*, according to *Qikṣās.*

^५ Supported by the *Tib.* (not by *Qikṣās*).

^६ *Nep. Ms.* has : *bodhyate.*—The *vistara* is to be found *supra* ad V. 54.

^७ *Nep. Ms.* ° *bhāvā* 'ai'.

^८ *Maithil Ms.* has : ° *vattvopetā s* ° ... *dyogena*—The readings of the *Nep. Ms.* are supported by *Tib.*

^९ According to the *Tib.* *gyur-gyur-pa ni*—*Nep. Ms.* has : *hetubhātām* ... ° *bhāvanāmayīm*; *Maithil Ms.* : ° *bhātā*, ° *mayi*.

^{१०} *Cp. M. Vyut.* 75; *supra* p. 5, n. 1 and V. 25.—*mayi* is wanting in *Tib.*

दुःखभावविविगमात्मककण्ठकण्ठगजाजलविगतबुद्धत्वस्यभावप्रज्ञां नि-
व्यादयति । अत एवाह दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षयेति ।

दुःखस्य पञ्चगतिसंगृहीतसत्त्वराशिगतस्य स्वात्मगतस्य च ।
सांसारिकस्य । जातिव्याधिजरामरणस्यभावस्य^१ प्रियविप्रयोगा-
५ प्रियसंप्रयोगपर्यव्यमाणलाभविघातलक्षणस्य । संक्षेपतः पञ्चोपा-
दानस्यन्धात्मकस्य च । निवृत्तिः । निर्वाणं । उपशमः । पुन-
रनुत्पत्तिधर्मकतया आत्यन्तिकसमुच्छेद इत्यर्थः । तस्याः
काङ्क्षया अभिलाषेण च्छन्देनेति यावत् ॥

तथा हि विपर्याससंज्ञिनो ऽसत्सत्त्वसमारोपाभिनिवेशवशा-
१० दात्मात्मौघघटप्रवृत्तेरथोनिग्रोमनसिकारप्रसूतो रागादिक्लेशगणः
समुपजायते । तस्मात्कर्म । ततो जन्म । ततश्च व्याधिजरामरण-
शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाश्च प्रजायन्ते । एवमस्य केव-
लस्य महतो दुःखस्यन्धस्य समुदयो भवति । तदेवमनुलोमा-
कारं प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक्प्रज्ञाया व्यवलोकयतः । पुनस्तमेव
१५ निरात्मकमस्त्रामिकं मायामरीचिगन्धर्वनगरस्यप्रतिबिम्बादि-
समानाकारतया परमार्थतो निःस्वभावं पश्यतो यथाभूतपरि-
जानास्तदिपञ्चात्मतया मोहस्वभावमविद्याभवाङ्गं निवर्तते ।
अविद्या[१८१^b]निरोधास्तत्रत्यथाः संस्कारा निवृध्यन्ते । एवं पूर्व-
पूर्वस्य कारणभूतस्य निरोधादुत्तरोत्तरकार्यभूतस्य निरोधो
२० वेदितव्यः । यावज्जातिनिरोधाच्चरामरणशोकपरिदेवदुःखदौ-

^१ Nep. Ms. ° viprayogaapri ° — On this topic, see M. Vynt. 112.

र्मसोपायाद्य निरुध्यते । एवमस्य केवसस्य मरतो दुःख-
स्त्वस्य निरोधो भवति ॥ 'तथाविद्या द्वयोपादानं च क्षेत्र-
वर्त्मनो व्यवच्छेदः' । संस्कारा भवस्य कर्मवर्त्मनो व्यवच्छेदः ।
परिशिष्टान्यङ्गानि दुःखवर्त्मनो व्यवच्छेदः । पूर्वापरान्त-
निरोधो निरोधवर्त्मनो व्यवच्छेदः । एवमेव चित्तवर्त्म निरा- ५
त्मकं^१ आत्मात्मोपरहितं^२ संभवति च संभवयोगेन^३ विभवति
च विभवयोगेन स्वभावाज्जड़कलापसदृशं^४ इति । एतद्योत्तरच
विस्तरेण युक्तागमाभ्यां प्रतिपादयिष्यते ॥

तदेवं प्रज्ञया स्वप्नमायादिसंभावं संसृतं प्रत्यवेक्षमाद्यस्य
सर्वधर्माणां निःस्वभावतया प्रतिपत्तेः परमार्थाधिगमात्सुवाचन- 10
निःशेषदोषराशिनिवृत्तिर्भवतीति^५ सर्वदुःखोपशमहेतुः प्रज्ञो-
पपद्यत इति ॥

यथा च युक्तागमाभ्यां विचारयतो ऽविपरीतवस्तुतत्त्वप्रवि-

1—1 = *Daṣabhūmaka*, quoted in *Qikṣās* 227-11 (with a varia lectio: *pari-
cṣeṣam duḥkhavartmano vyavacchedaḥ*).

2 = *lam-du ruam-par-chad-de*. *Vibhūticandra* has: *lam gyi o-m° vartma
syāt*.—There are three *Kāṇḍas* in the *Pratītyasamutpāda*, *kleṣakāṇḍa*, *karma°*,
duḥkha°; see *Pratītyasamutpāda-hṛdaya*, by *Nāgārjuna* (Tanjur, Mdo. XVII)
which agrees with our text.

3 *bdag mañ-ba ma yin te*.

4 So Tib.—*ātma* wanting in Maithil Ms.—*tmā* deleted in Nep.

5 Nep. *sambhavati vāsam°*; Maithil *sambhavati | a°*.

6 Maith. *svabhāvo nala°*. On *kalāpa*, see infra ad IX 73, *Abhidh. sang.*
(J.P.T.S. 1884) VI. 8, and *Qālistamba*.

7 Maith. has *savāsana°*—Tib. *bag-chags-dan-bcas-pai ḥes*.

सर्वः^१ समुपजायते । तदुपदर्शयितुं सत्यदयवस्थामाह संवृति-
रित्यादि ।

संवृतिः परमार्थश्च सत्यदयमिदं मतं ।

बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते ॥ २'

5 संव्रियत चाव्रियते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणादावृत-
प्रकाशनाद्यामयेति^२ संवृतिः । अविद्या मोहो विपर्यास इति
पर्यायाः । अविद्या चासत्पदार्थस्वरूपारोपिका स्वभावदर्शनाव-
रणात्मिका च सती संवृतिरुपपद्यते ।

यदुक्तमार्थप्राप्तिस्तत्त्वसत्त्वे^३ । पुनरपरं तत्त्वे^४ प्रतिपत्तिर्मिथ्या-

10 प्रतिपत्तिरज्ञानमविद्येति । उक्तं च^५ ।

अभूतं स्थापयत्यर्थं भूतमावृत्य वर्तते ।

अविद्या जायमानेव कामलातद्भवत्^६ ॥ इति ॥

तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तुरूपं संवृतिरुच्यते । तदेव

1 The Nep. Ms. has: 'viparītavastu tattvanrakāṣṇāo cānāyati || samvṛtir
avidyā (see infra l. 6). The lacuna is manifest; the Tib. translator exactly
follows the Nepalese Ms.

2 The first line is quoted infra ad 107 (idem smṛtam).

3 *āvṛtaprakāṣaṇa*—If *āvṛta* be right (query *abhūta*), it is to be translated
adhyāropita, *abhūta*.—This sentence is passed over in Tib.

4 See *Qikṣāsamuccaya* and our forthcoming edition of the *Qālistamba*.

5 *tattve*, the second *t* by a second hand.

6 Quoted by Vibhūticandra (285 b 5): *Snañ-bai-phren-ba-las* = from the
Ālokaṃālā (?)

7 Tib. *mig-ser-gyis ni gnod-pa bshin*; Vibhūticandra *mig-ser nad-la-sogs-
pa bshin*.—*mig-ser* = *kāmalā* (M. Vyut.)—See *Dāthup.*, *tañk*: *kṛcchrajīvaṇe*,
dauḥsthya = *gnod-pa*, *nad-pa*.

शोकसंवृतिसत्यमित्यभिधीयते शोकस्यैव सं[132^१]वृत्त्या तत्सत्य-
मिति कृत्वा ॥ तदुक्तं ।

मोहः स्वभावावरणाद्धि संवृतिः

सत्यं तथा स्याति यदेव कश्चिमं ।

जगाद तत्संवृतिसत्यमित्यसौ

5

मुनिः पदार्थं कृतकं च संवृतिं ॥ इति ॥^१

सा च संवृतिर्द्विविधा शोकत एव । तस्यसंवृतिर्मिथ्या-
संवृतिश्चेति । तथा हि किं चित्रप्रतीत्यजातं नीलादिकं वस्तु-
रूपमदोषवदिन्द्रियैरुपलब्धं शोकत एव सत्यं । मायामरौचि-
प्रतिबिम्बादिषु प्रतीत्यसमुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलब्धं 10
यथास्त्वं^२ तीर्थिकसिद्धान्तपरिकल्पितं च शोकत एव मिथ्या ।
तदुक्तं ।

विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां

षष्ठामपि यादवमवैति शोकः ।

सत्यं हि तत्शोकत एव श्रेष्ठं

15

विकल्पितं शोकत एव मिथ्या ॥ इति^३ ॥

एतत्तदुभयमपि^४ सम्यग्दृशामार्याणां मृषा परमार्थदृशाणां

^१ Metre Vamçastha.—This is the 28th stanza of the VI chapter of the *Madhyamakāvatāra*; see *Muséon* 1900 Aout (I. 2)—Quoted without reference by Vibhūticandra (285 b 5).

^२ Tib. ji-ltar mu-stegs-can-gyi rañ-gi-grub-mthas.

^३ = *Madhyamakāvatāra*, VI. 25 (*Muséon*, loc. cit.), by Candrakīrti.—Quoted by Vibhūticandra 286 a 1, from Nāgārjuna.

^४ So Nep. Ms.—Maith. Ms. has: *stad ubhayam*—Tib. de-ltar de gñi-ga-yañ = *evam tad ubhayam*.

संवृतिसत्यास्तीकत्वात् । एतत्समनन्तरमेवोपपत्त्या प्रतिपादयि-
व्यामः । तस्मादविद्यावतां वस्तुस्वभावो न प्रतिभासत इति ॥

परम उत्तमोऽर्थः परमार्थः । अक्षयिमं वस्तुरूपं यदभि-
गमात्सर्वावृत्तिवासनानुसंधिक्लेशप्रहाणं भवति । सर्वधर्माणां
5 निःस्वभावता । शून्यता तथता भूतकोटिः । धर्मधातुरित्या-
दिपर्यायाः । सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्व-
भावता पारमार्थिकं रूपं । यथाप्रतिभासं सांवृतस्यानुपपन्न-
त्वात् ॥

तथा हि । न तावद्यथापरिदृश्यमानरूपेण सत्स्वभावो
10 भावः । तस्योत्तरकाशमनवस्थानात् । स्वभावस्य च सर्वदा
ऽनागन्तुकतया ऽविचक्षितरूपत्वात् । यो हि यस्य स्वभावः स
कथं कदा चिदपि निवर्तेत । अन्यथा तस्य स्वभावताहानि-
प्रसङ्गाभिःस्वभाव[132^b]तैव स्यात् । नापि स उत्पद्यमानः सत्स्व-
रूपेण कुतश्चिदागच्छति निरुध्यमानो वा क्व चित्संनिचयं
15 गच्छति ॥ अपि तु हेतुप्रत्ययसामग्री^१ प्रतीत्य मायावदुत्पद्यते ।
तदैककृतो निरुध्यते च । हेतुप्रत्ययसामग्री^२ प्रतीत्य जातस्य^३
परायत्तात्मसाभस्य प्रतिबिम्बस्येव कुतः सत्स्वभावता ।

न च कस्य चित्पदार्थस्य परमार्थततो हेतुप्रत्ययसामग्रीतः
समुत्पत्तिः संभवति । तस्या अयपरसामग्रीजनितात्मतया

1 Yod-pai ran-bzhin.—Mss. °svabhāvā bhāvāḥ (°vāt) : no plural-sign in Tib. ;
compare *tasyottara*°.

2 samagrim, wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

3 Maith. adds *ca*.

परायणात्मसाभाया निःस्वभावत्वात् । एवमन्यथाः पूर्वपूर्वायाः
स्वकारणसामग्रीजन्यतया निःस्वभावता द्रष्टव्या । इत्थं कार-
णानुरूपं कार्यमिच्छता कथं निःस्वभावास्तस्वभावस्योत्पत्ति-
रभ्युपेतव्या । यदक्ष्यति ।

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितं ।

५

याति तत्कृतः कुच याति चेति निरूप्यतां ॥

यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कश्चिमे सत्यता कथं ॥^१ इति ।

उक्तं च ।

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो

10

न तस्य उत्पादो सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानति सो ऽप्रमत्तः ॥^२ इति ।

^३ इति शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति ॥^४

न च स्वपरोभयरूपहेतुनिबन्धनमहेतुनिबन्धनं वा भावस्य 15
जन्मातिपेक्षसमुपपद्यते^५ । तथा ह्यात्मस्वरूपं भावानां स्वजन-
निमित्तं भवेत् । निष्पन्नमनिष्पन्नं वा भवेत् । न तावन्निष्पन्नस्य
सतः स्वात्मनि कारणता । तस्य सर्वात्मना स्वयं निष्पन्नत्वात्

^१ = IX. 144, 145.

^२ *Anavataptahradāpasanīkramanasūtra*, quoted in *Madh. Vṛtti* ad XIII. 2
et alias.

^३ it is given by both Mss.

^४ See *infra* ad IX. 108, and *Pañcākrama* 40.35.

^५ *atipeṣala* = *cin-tu-legs-pa*.

न पुनरस्य व्यापारोऽस्य । उत्पाद्यस्य पुनरस्यानिष्पन्नस्यान्यस्य
 स्वभावस्याभावात् । एकस्य चास्य निरंशत्वात् । [133^a] न च
 पश्चादुत्पद्यमानस्यापरस्य तत्त्वभावता युक्ता । तन्निष्पन्नाव-
 निष्पन्नस्य तत्त्वभावत्वाभावात् । इति न स्वात्मनो निष्पन्नात्कस्य
 5 चिदुत्पत्तिरस्ति । न चापि स्मृत उत्पत्तिपक्षे प्राङ्निष्पन्नं
 स्वरूपमितरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्कस्य चित्संभवति । नापि तद-
 निष्पन्नस्वभावमाकाशकुशेशयसंकाशमशेषसामर्थ्यशून्यं स्वनिष्पन्नौ
 हेतुभावमुपगन्तुमर्हति । अन्यथा स्वरविषाणस्यापि स्वस्वभाव-
 जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

10 नापि परत इति पक्षः । आदित्यादयन्धकारस्य सर्वस्मादा
 सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । जनकाजनकाभिमतयोर्विवक्षितकार्या-
 पेक्षया परत्वाविशेषात्¹ । 'जन्यजनकैकत्वैकसंततिप्रतिनियमो
 ऽयनुत्पन्ने कार्ये काष्पनिकतया वस्तुतो न संगच्छते । न
 चानागतावस्थितधर्मापेक्षया कार्यादिष्ववहारो वास्तवः । अर्थ-
 15 स्वभावसद्भावस्य² निरूपयिष्यमाणत्वात् । नापि बीजावस्थासु
 विद्यमानाङ्कुरापेक्षया बीजस्य परत्वमकाष्पनिकमस्ति । कारणे
 कार्यास्तित्वस्य निषेत्स्यमाणत्वात् । यच्च परिदृश्यमाणमेव रूपं
 विचारतो नावतिष्ठते तच्चागतादिषु संभावितस्य का चिन्ता ॥

¹ According to the Tib. ° *aviṣeṣāc ca*.

² *rgyn[d] gcig-pa-so-sor-ñes-pa* = ° *janakaikasaṃtati* ° — *ekatva* : is wrong.

³ Nep. *atha*°; Maith. *sukha*°; Tib. *dños-poi ran-bzhin-du yin-par dpyod-par lgyur-bai-phyir-ro*.

नाप्युभयत इति पक्षः । प्रत्येकपक्षोक्तसमुद्भूतदोषप्रसङ्गात् ।
कार्थानुत्पत्तौ चोभयरूपस्य हेतोः परमार्थतो ऽभावात् ।
उत्पत्तौ वा न किं चिज्जनयितव्यमस्तीति कुचोभयरूपस्य
हेतोर्वापारः स्यात् ॥

नाप्यहेतुत इति विकल्पः । यतो नायं प्रसज्यप्रतिषेधात्म- 5
तया ऽहेतुत इति युज्यते । अहेतुकत्वे हि भावानां देशकाल-
निधमाभावप्रसङ्गः स्यात् । नित्यं सत्त्वासत्त्वप्रसङ्गो वा । उपेक्षा-
र्थिनां प्रतिनि[133^b]यतोपायानुष्ठानं च न स्यात् । प्रधाने-
श्वरादीनां कारणत्वे ऽस्य प्रतिषेधस्येयमाणत्वात्¹ । तस्माहेतुतो
भावाः स्वभावं प्रतिक्षभन्ते ॥ 10

तस्माच्च स्वपरोभयरूपहेत्वहेतुभ्य उत्पद्यन्ते सत्स्वभावा
भावाः । तदुक्तं ।

न स्मृतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क चन के चन ॥ इति ॥²

एकानेकस्वभावविचारणयापि सर्वभावानां स्वभावविकल्प- 15
त्वाच्च सत्स्वभावत्वं । तस्मात्स्वप्रमायाप्रतिबिम्बादिवदिदं प्रत्य-
यतामाचमेव³ अविचारमनोहरमस्तु किमिह सर्वदुःखहेतुना
भावाभिनिवेशेन प्रयोजनं ॥ अत इदमर्थस्य तत्त्वं ।

1 ... sogs-pa-rnams rgyn-yin-pa-ñid hdi hgeg-par hgyur-bai phyir-ro.

2 = *Madhyamakamūla* I. 1. (See *Madhy. Vṛtti*, p. 12, l. 18, Bibl. Buddh.)

3 rkyen-las byuh-ba tsam-ñid hdi = *idam pratyaya*^o; but on the com-
pound *idampratyayatāmātra*, see *Madh. Vṛtti*, p. 9, n. 7, 8, and infra Index.

निःस्वभावा अमी भावास्तत्त्वतः स्वपरोदिताः ।

एकानेकस्वभावेन वियोगात्प्रतिबिम्बवत् ॥¹

एवं निःस्वभावतैव सर्वभावानां निजं पारमार्थिकं रूप-
मवतिष्ठते ॥ तदेव प्रधानपुरुषार्थतया परमार्थ उत्कृष्टं प्रयोजन-
5 मभिधीयते ॥

अत्रापि नाभिनिवेष्ट्यं । अन्यथा भावाभिनिवेशो वा
शून्यताभिनिवेशो वेति न कश्चिद्विशेषः । उभयोरपि कल्पना-
त्मकतया सादृशत्वात् । न चाभावस्य कल्पितस्वभावतया किं
चित्स्वरूपमस्ति । न च भावनिवृत्तिरूपो ऽभावो निवृत्तेर्निः-
10 स्वभावत्वात् । यदि च भावस्यैव कश्चित्स्वभावः स्यात् तदा
तत्प्रतिषेधात्माऽभावोऽपि स्यात् । भावस्य तु स्वभावो नास्तीति
प्रतिपादितमेव । अतो न भावनिवृत्तिरूपो ऽभावो नाम
कश्चित् । न च भावाभावयोर्द्वन्द्वक्रमेणासत्त्वे प्रतिपादिते तदु-
भयसंकीर्णात्मता² संभवति । उभय[134^a]प्रतिषेधस्वभावता वा ।
15 भावविकल्पस्यैव सकलविकल्पनिबन्धनत्वात्तस्मिन्निराकृते सर्व
एवामी एकप्रहारेण निरस्ता भवन्तीति । तस्मात् ।

न सञ्ज्ञासञ्ज्ञ सदसञ्ज्ञ चाप्यनुभयात्मकं³

किं चिदभिनिवेशविषयतया मन्तव्यं । तदुक्तमार्थप्रज्ञापार-
मितायां⁴ । सुभूतिराह । द्वायुगन् शारदतीपुत्र बोधिसत्त्व-

¹ *udita* = *smras-pa* = said to be *sua* or *para*.

² *Mss. sumkirnatātmata*.

³ *pya* omitted by Nep.—See *infra* p. 359, l. 10.

⁴ *Comp. Aptasahasrika*, 190. 10.

यानिकः कुक्षपुत्रो वा कुक्षदुहिता वा ऽनुपायकुत्रयो रूपं
शून्यमिति प्रजानाति सङ्गः । वेदनां शून्यामिति संजानाति
सङ्गः । संज्ञां शून्यामिति संजानाति सङ्गः^१ । संस्कारान् शून्या-
मिति संजानाति सङ्गः । विज्ञानं शून्यमिति संजानाति सङ्गः ।
एवं चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायो^२ मनः । यावत्सर्वधर्मशून्यतां^३ ५
शून्यामिति संजानाति सङ्ग इति विस्तारः ॥

उक्तं च ।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यस्य^४ तस्यामपि यादृशस्याभाववसादितः ॥ इति^५ ।

न सञ्जासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं ।

10

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ इति^६ ।

एवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुत्पन्नानिच्छानुच्छेदा-
शान्ततादिस्वभावतया निःप्रपञ्चत्वादाकाशवदासङ्गानामनास्तद-
मग्रेषं^७ विश्वमुत्पश्याम इति ॥

सत्यद्वयमिदं मतमिति । किं तत् । संवृतिः परमार्थस्येति 15

^१ This clause is wanting in Mss.—given by Tib.

^२ So Mss. *jihvā kāyo*.

^३ Nep. has *yaṣca* (second hand).

^४ Quoted infra ad IX. 33.—*iti* wanting in Nep.

^५ Quoted in *Subhāṣitasamgraha* (fol. 17) from Saraha, *Muséon*, 1903, IV, p. 389—See *Sarvadarç.* p. 14, l. 15, and our translation note 58 (*Muséon*, 1901, II, p. 174.)

^६ So Maith.—Nep. has *āsaṅganāsaṅgam*.—Tib. *chags-pa-med-pa gnas-med-pa* = *asaṅgam anāspadam*.—*viçva* = *hgro-ba* = *jagad*.

पद्याद्योन्नयनं । भूतमिदं ब्राह्मणी आवपनमिदं सुष्टिकेति
यथा ।¹

संवृत्तिरेकं सत्यमविपरीतं । परमार्थस्यापरं सत्यमिति ।
चकारः सत्यतामात्रेण ऽतुल्यवृत्तां समुचिनोति । तच्च संवृत्ति-
5 सत्यमवितथं रूपं लोकस्य । परमार्थसत्यं च सत्यमविसंवादकं
तत्त्वमार्थाणामिति विशेषः । इत्थं विशेषोपदर्शनार्थे ऽपि
युक्तश्चकारः ॥

एतदुक्तं भवति । सर्व एवामी आध्यात्मिका बाह्या[स्य]²
भावा[134^b]: स्वभावद्वयमाविभक्तः समुपजायन्ते । यदुत सांवृतं³
10 पारमार्थिकं च । तच्चैकमविद्यातिमिरावृतबुद्धिबोधनाम-³
भूतार्थदर्शिनां⁴ पृथग्जनानां मृषादर्शनविषयतया समादर्शि-
तात्मसत्ताकं । अन्यत्रविचयाञ्जनशक्ताकोद्घातिताविद्यापटलसम्य-
ग्ज्ञानमयानां⁵ तत्त्वविदामार्थाणां⁶ सम्यग्दर्शनविषयतयोप-
स्थितस्वरूपं⁷ ।

15 तदेतत्स्वभावद्वयं सर्वं पदार्था धारयन्ति । अनयोश्च स्वभा-

1 Grammatical instances wanting in Tib.—*muṣṭika*, masc. only in P.W.—
Maith. has *sṛtam*, *vastriketi*.

2 According to Tib.—Nep. *ādhyātmikā bāhyā bh*°; Maith. ° *kā vā bā*°.

3 *buddhi*, wanting in Nep. and Tib.; but on the relations of Tib. and Nep.
see

4 Nep. and Tib.: *abhūtātma*°.

5 Maith. ° *paṭalākulas*°.

6 According to Tib. *samyagjñāna*°.

7 So Nep. and Tib.—Maith. ° *viśayatayā samādarṣitātmāsattākam anyā t*
pravīcayāya sthitarūpam.

वचोर्मुखादृशा वाचिज्ञानां यो विषयस्तस्यैतत्तत्तत् । यच्च सत्य-
गृह्यमभिमततत्त्वानां विषयस्तत्परमार्थसत्यमिति व्यवस्था
प्राप्तविदा । अदाह ।

सत्यमुखादृशेनसत्यभावं

रूपद्वयं विभ्रति सर्वभावाः ।

5

सत्यगृह्यां यो विषयः स तत्त्वं

मुखादृशा संवृत्तिसत्यसुक्तं ॥ इति ॥¹

इति इयोः समुदायो इयमिति युज्यते । मतमिति संम-
तम । ज्ञेयं । प्रज्ञाधारमितायां बुद्धानां भववर्ता तन्मा-
र्गानामावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानां च । इदमेव 10
सत्यं नान्यस्त्यमसीति । अवधारणार्थो ऽपि युज्यते
चक । सुक्तं ।

इं सत्ये समुपागम्य बुद्धानां धर्मदिग्गजा ।

लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ इति ।²

³ पितापुत्रसमागमे शोक्तं ।

15

सत्य इमे दुवि लोकविदूनां

दिष्टं सचं अनुष्ठितं परेषां ।

1 = *Madhyamakāvatāra*, VI. 23. (See *Musson*, loc. cit.)

2 = *Madhyamakamūla*, XXIV. 8 (See *Madhy. vṛtti*).

3 = *Yab-sras-mjal-be* — See *supra* VI. 14. — All passages known hitherto are in prose.

* *diṣṭa* = *drṣṭa* = *gaṇa*. Tib. has: *tsayé paramād aṣṛutya svayam drṣṭam* — For occasion *diṣṭa* *sayam aṣṛutya*.

संवृति या च तथा परमार्थो

सत्यं न सिध्यति किं च तृतीयं ॥ इति ॥

ननु चत्वार्यर्थसत्यानि दुःखसमुदयनिरोधमार्गसत्त्व-
न्यभिधर्मै कथितानि भगवता । तत्कथं हे एव सत्ये इति ।

५ सत्यं । किं तर्हि वैनेयजनाग्रयानुग्रहवशादेते^१ इ ए[१३५^२]व^३
चत्वारि कृत्वा कथितानि । अमीषां द्वयोरेवान्तर्भावात् । तथा
हि दुःखसमुदयमार्गसत्यानि संवृतिस्वभावतया संवृतिसत्ये ऽन्त-
र्भवन्ति । निरोधसत्यं तु परमार्थसत्य इति न कश्चिद्विरोधः ॥

स्यादेतसंवृतिरविद्योपदर्शितात्मतया^४ ऽभूतसमारोपस्वरूप-
१० त्वाद्विचाराच्छतशो^५ विशीर्यमाणापि कथं सत्यमिति । एतदपि
सत्यं । किं तु लोकाध्यवसायतः संवृतिसत्यमित्युच्यते । लोक^६
एव हि संवृतिसत्यमिह^७ प्रतिपन्नः । तदनुवृत्त्या भगवद्विरपि
तथैवानपेक्षिततत्त्वार्थिभिः^८ संवृतिसत्यमुच्यते । अत एव लोक-
संवृतिसत्यं चेति शास्त्रे ऽपि विशेष उक्त^९ आचार्यपादैः । वस्तु-
१५ तस्तु परमार्थ एवैकं सत्यमतो न का चित्त्वतिरिति ॥

^१ *bsam-pa dan bag-la-ñal-gyi dbaṅ-gis* : in conformity to the anuṣaya and to the śāyā

^२ The folio numbered 135 (letter-numeral) is wanting.—We give this portion from the Maith. Ms.

^३ *ātma* wanting in Tib.

^४ Ms. *vicarād bhūtaṣo*—Tib. *lan-brgya-phrag-du ṣams-par-gyur-na*.

^५ Ms. *lokā eva ... pratipannāḥ*.

^६ *saṁvṛti*^०, supported by Tib.

^७ So Ms.—Tib. *bcom-ldan-hdas-kyis kyaṅ de-kho-nai don de-ñid btaṅ-śāoms-
su bshag-nas*.

^८ Ms. *uktaṁ āryācāryapādaḥ*.—*Qāstra* = *Madhyamakamāla* XXIV. 8—
Ācārya = *Nāgārjuna*.

यथोक्तं भगवता । एकमेव भिन्नवः परमं सत्यं बहुता-
प्रमोषधर्म निर्वाणं सर्वसंस्कारास्य नृषा मोषधर्माण इति^१ ॥

सत्यदयमिदमुक्तं । तथाविद्योपश्रुतचेतसां तत्सम्भावतथा
संवृतिसत्यमिति प्रतीतं । परमार्थसत्यं तु न ज्ञायते कौटुम्भि-
स्सम्भावं किंलक्षणमिति । अतो वक्तव्यं तत्स्वरूपमिति । अतः ५
आह बुद्धेरगोचरस्त्वमिति ।

बुद्धेः सर्वज्ञानानां । समतिक्रान्तसर्वज्ञानविषयत्वादगोचरः ।
अविषयः । केन चित्रकारेण तत्सर्व[बुद्धि]विषयीकर्तुं^२ न शक्यत
इति यावत् । इति कथं तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्यं । तथा
हि सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तस्सम्भावं परमार्थ[सत्य]तत्त्वं^३ । अतः सर्वो- १०
पाधिशून्यत्वात्कथं^४ कथा चित्कल्पनया पश्येत । कल्पनासमति-
क्रान्तस्वरूपं च शब्दानामविषयः । विकल्पजन्मानो हि शब्दा^५
विकल्पधियामविषये [न] प्रवर्तितुमुत्सहन्ते । तस्मात्सकलविक-
ल्पाभिलापविकलत्वादनारोपितमसांवृतमनभिलाषं परमार्थतत्त्वं
कथमिव प्रतिपादयितुं शक्यते । तथापि भाजनश्रोतृजनानु- १५
पदार्थं [परिकल्पमुपादाय]^६ संवृत्या निदर्शनोपदर्शनेन किं
चिदभिधीयते ॥

^१ Quoted *Madhy. vṛtti.* (Bibl. Buddh.), p. 41.4, n. 2 — The Ms. has *yadvat promopadharmāṇi bījam.*

^२ Ms. *tatsarva . . viṣayikartum.* Tib. *blo de thams-cad-kyis.*

^३ ° *satya*, ° from Tib.

^४ *upādhi* = *khyad-par.*

^५ Ms. *ṣabdān utśahate.*

^६ Ms. *tadbhāvanāsamūṛtyā.* Tib. *yonś-su-brtag-pa bzhiñ-nas kun-rdzob-kyi bde-a-pa dpe ñe-bar. = samūṛtisatyānidarṣana.*^७

यथा तिमिरप्रभावात्तैमिरिकः^१ सर्वमाकाशदेशं केशोष्ण-
 मण्डितमितस्ततो सुखं विधिपक्षपि पश्यति । तथा कुर्वन्तमवे-
 त्यातैमिरिकः किमयं करोतीति तत्समीपमुपसृत्य तदुपसन्ध-
 केशप्रणिहितकोषगो ऽपि न केशाकृतिमुपलभते । नापि तत्के-
 ५ शाधिकरणान् भावाभावादिविशेषान् परिकल्पयति । यदा
 पुनरसौ तैमिरिको ऽतैमिरिकाय साभिप्रायं प्रकाशयति
 केशानिह पश्यामीति^२ । तदा तद्विकल्पापसारणाय तस्यै यथा-
 भूतमसौ ब्रवीति । नात्र केशाः सन्तीति तैमिरिकोपसन्ध-
 रोधेन प्रतिषेधपरमेव वचनमाह । न च तेन^३ तथा प्रतिपाद-
 १० यतापि कस्य चित्प्रतिषेधः कृतो भवति विधानं वा । तच्च
 केशानां तत्त्वं यत्तैमिरिकः पश्यति तन्नातैमिरिकः^४ ॥

एवमविद्यातिमिरोपधातादतत्त्वदृशो वासा यदेतत्स्व-
 धात्मायतनादिस्वरूपमुपलभन्ते^५ तदेषां सांभृतं रूपं । तानेव
 स्वान्धादीन्येन साभावेन^६ निरस्तमस्ताविद्यावाचना युद्धा भग-
 १५ वन्तः पश्यन्ति । अतैमिरिकोपसन्धकेशदर्शनन्यायेन^७ । तदेषां
 परमार्थसत्यमिति ।

१ Ms. *timirasvabhāvat*.—Tib. *rab-rib-gyi mthus*.

२ Tib. = *heṣā iha santāti*.

३ Tib. *de-rnams-kyis* = *taish*.

४ According to the Tib.—Ms. *yad ataimirikaḥ ... tan na taimirikaḥ*.

५ So Ms.; Tib. = ° *upaghātāt tattvadr̥ṣo ... svarūpaṁ nopalabhante*.—*na upalabhante* is wrong; *tattvadr̥ṣo* very questionable.

६ Tib. *de-bshin gar-gis* — Query *rañ-bshin*.

७ Tib. = *ataimirikadarśananyāyena*. — ° *upalabdhakheṣa*°, given by Maith. Ms., is doubtful.

अथात्र प्राज्ञविम् ।

विकल्पितं चक्षुर्भिरप्रभावात्^१

केन्द्रादिरूपं वित्तं तदेव ।

वेनात्मा[186^a]ना^२ पश्यति शृङ्खल-
कृतत्वमित्येवमिहाप्यवैदि ॥ इति ।^३

५

इति परमार्थतोऽवाच्यमपि परमार्थतत्त्वं दृष्टान्तद्वारेण
संस्तुतिसुपादाय कथं चित्कथितं । न तु तद्वेषसांस्तत्त्वव्यवहार-
विरहितस्य भावं वस्तुतो वक्तुं शक्यत इति ॥ अदुक्तं ।

अनन्तरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

श्रूयते देश्यते चार्थः समारोपादनचरः ॥ इति^४ । 10

तस्माद्व्यवहारस्य एव स्थित्वा परमार्थो देश्यते । परमार्थ-
देश्यनावगमाच्च परमार्थाधिगमो भवति । तस्माद्व्यवहार-
व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाचं नाधिगम्यते ॥ इति 15

‘एवं परमार्थदेश्यतोपायभूता परमार्थाधिगमस्योपेयभूता
इति^५ । अथवा तस्य देश्यतुमशक्यत्वात् ॥ ननु च तत्राविध-

^१ Ms. avabhārat.

^२ The letter and figure-numerals concord again, as the lacuna has not been noticed by the second hand (figure-numerals).

^३ = *Madhyamakavatāra*, VI. 29.— *Qāstravid* = *Candrakīrti*.

^४ Quoted with the reading *deçyats cāpi* in *Madhy. vṛtti*, ad XV. 3 (fol. 78 b), *uktam bhagavata* — Our Tibetan version has *don*, supporting *deçyats cārthah*.

^५ = *Madhyamakamāle*.— This stanza = XXIV. 10.

6.6 Wanting in Maith.— Given by Nep. and Tib.

मपि तथाविधबुद्धिविषयः परमार्थतः किं न भवतीत्यत्राह ।
बुद्धिः संवृतिरुच्यत इति । सर्वा हि बुद्धिरालम्बननिरालम्बन-
 तथा^१ विकल्पस्वभावा । विकल्पस्य सर्व एवाविद्यास्वभावः । अव-
 स्तुपाहित्वात् । यदाह ।

५ विकल्पः स्वयमेवायमविद्यारूपतां गतः । इति ।^२

अविद्या च संवृतिः । इति नैव का चिद्बुद्धिः पारमार्थिक-
 रूपग्राहिणौ परमार्थतो युज्यते । अन्यथा सांवृतबुद्धिग्राह्यतया
 परमार्थरूपतैव तस्य हीयेत । परमार्थस्य वस्तुतः सांवृतज्ञाना-
 विषयत्वात् ॥

१० तच्च चेदमुक्तं भगवतार्थसत्यदयावतारे । यदि हि देवपुत्र
 परमार्थतः परमार्थसत्यं कायवाक्मनसां विषयतामुपगच्छेत् ।
 न तत्परमार्थसत्यमिति संख्यां गच्छेत् । संवृतिसत्यमेव तद्ग-
 [१३६^b]वेत् । अपि तु देवपुत्र परमार्थसत्यं सर्वव्यवहारसमति-
 क्रान्तं निर्विशेषं । असमुत्पन्नमनिरुद्धं । अभिधेयाभिधानज्ञेय-
 १५ ज्ञानविगतं । यावत्सर्वाकारवरोपेतसर्वज्ञज्ञानविषयभावसमति-
 क्रान्तं^३ परमार्थसत्यमिति विस्तरः ।

अत एव तद्विषयः सर्वकल्पनाणां यद्भावाभाव[स्व]परभाव-
 सत्यासत्यप्राप्तोच्छेदनित्यानित्यसुखदुःखशुच्यशुच्यात्मानामा-

१ ° *nirālambana* ° wanting in Maith.— Tib. has *snan-ba dan mi snan-ba-
 rid-kyis* = *ābhāsānābhāsatayā*.

२ Prose in our Tib. version, but metrical in Vibhūticandra's Commentary.

३ ° *viṣayabhāva* °, *bhāva* wanting in Tib. *yul-las hḍas-pa*.

तमशून्याशून्यसत्त्वैकत्वान्यत्वात्पादनिरोधादयो^१ विशेषास्तत्त्वस्य न
संभवन्ति । अमौषां सांवृतधर्मत्वात् ॥

एतदुक्तं भगवता पितापुत्रसमागमे^२ । एतावच्चैव शेषं
यदुत संवृतिः परमार्थस्य । तच्च भगवता शून्यतः सुबुद्धं सुवि-
दितं सुसाक्षात्कृतं । तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तच्च संवृतिर्लोक- 5
प्रचारतस्तथागतेन दृष्टा । यः पुनः परमार्थः सोऽनभिज्ञायः ।
अनाज्ञेयः । अपरिज्ञेयः । अविज्ञेयः । अदेशितः । अप्रका-
शितः । यावदक्रियः । अकरणः । यावन्न ज्ञाभो नाज्ञाभो न
सुखं न दुःखं न यशो नायशो न रूपं नाकारमित्यादि ।

इति प्रत्यस्तमितसमस्तसांवृतवस्तुविशेषमशेषोपाधिविविक्त- 10
मुक्तमनन्तवस्तुविस्तरव्यापिज्ञानालोकावभासितान्तरात्मना भग-
वता परमार्थसत्यमिति । तदेतदार्थाणामेव स्वसंविदितस्वभाव-
तया प्रत्यात्मवेद्यं । अतस्तदेवा^३ प्रमाणं । संवृतिसत्यं तु लोक-
व्यवहारमाश्रित्य प्रकाशितं । तदेवं यथावदिभागतः सत्यद्वय-
परिज्ञानादविपरीतो धर्मप्रविचय उपजायते ॥ 15

एवं संवृतिपरमार्थभेदेन द्विविधं सत्यं व्यवस्थाप्य तदधि-
कृतस्य लोकोऽपि द्विविध एवेत्युपदर्शयन्नाह [137^a] । तच्च
लोक इत्यादि ।

^१ ° abhēvasvapara°, sva from Tib. ran dan gshan-gyi dños-po.— lakṣaṇa
wanting in Tib. — gcig dan du-ma dan = ekatvanānātra.

^२ The same quotation occurs infra ad IX. 155.

^३ So Nep.— Maith. ta eva.— Tib. de ñid.

तच्च लोको द्विधा दृष्टो योगी प्राकृतकस्तथा ।

तच्च प्राकृतको लोको योगिलोकेन बाध्यते ॥ ३

तच्च तयोः संवृत्तिपरमार्थसत्ययोरधिष्ठतो^१ व्यवस्थितस्तस्य-
प्रतिपत्तेति यावत् । लोको जगः । द्विधा द्विप्रकारः । संवृत्ति-
५ परमार्थसत्यवेदी । लोक इति समुदायवचनं । तेन रात्रिदय-
मित्यर्थः । दृष्ट इति प्रतिपन्नः । युक्तेरागमाच्च । कथं ज्ञत्वा
द्विधेत्याह योगी प्राकृतकस्तथेति । योगः समाधिः सर्वधर्मा-
नुपलम्भसंज्ञः^२ । सोऽस्यासीति योगी । लोक इत्येकः प्रकारो
रात्रिः । तथा प्रकृतिः संसारप्रवृत्तेः कारणमविद्या दृष्ट्या ।
१० तस्या जात इति प्राकृतः । प्राकृत एव प्राकृतको^३ लोक इति
द्वितीयः । तच्च योगी प्रधानतत्त्वमविपरीतं पश्यति । प्राकृत-
कस्य विपर्ययं वस्तुतत्त्वं पश्यति^४ भ्रान्तत्वात् ।

स्वादितत् । उभयोरपि यथासं तत्त्वदर्शित्वात्कतरः पुन-
रनयोर्भ्रान्तिमानसु च एवान्यतरेण बाध्यते । कः पुनरनयोः
१५ केन बाध्यत इत्याह तथेत्यादि । तथेति सप्तम्या समुदाय-
निर्देशः । निर्धारणे च सप्तमी^५ । तच्च तयोर्योगिप्राकृतकयो-

^१ With this line and the following one (4 A.) compare Aryadeva's *Oittavi-
guddhiprakaraṇa*, 88 (J.A.S.B. LXVII, p. 182): *yathā prākṛtako*.

^२ *dbah-bar-gnas-pa*.

^३ Maith. ° *anupalambhaṣṇyātā*°—° *ṣṇyātā*° wanting in Tib.

^४ *phal-pa ſid phal-pa yin-la hjiḡ -rten*.

^५ Maith. has *adhyavasyatiti*; but Tib. *methon*.

^६ *bdun-pai-mtha-can sbyin-btak-bai tshig dan dmigs-hyis dgar-ba-la bdun-
pao*.

लोकचोर्मये प्राकृतको लोकः प्राकृतकत्वनात्वा बहुदाया-
निर्धार्यते । निर्धार्यं च बाध्यत इति बाधनं विधीयते^१ ॥
केनेत्यपेक्षायामाह योगिलोकेनेति । योग्येव लोको योगि-
लोकः । तेन बाध्यत इति विपर्यस्तमतिर्यवस्थाप्यते । कथं
धीविशेषेणेति योजनीयं^२ । न तु योगी प्राकृतकेन बाध्यते । 5

इदमिदमभिमतं । यथा विभ्रमाहितसद्भावं तिमिरोपहत-
चक्षुषो ऽसङ्गतकेशोष्णुकादिदर्शिनो ज्ञानं यथावस्थितवस्तुतत्त्व-
यादिषो ऽतैमिरिकज्ञानेन^३ बाध्यते । न तथा तैमिरिकज्ञाने-
नातैमिरिकज्ञानं बाध्यते । एवमविद्यामलतिमिरदूषितबुद्धि-
चक्षुषो^४ विपरीतवस्तुस्वरूपयादिषः प्राकृतकस्य ज्ञानं प्रज्ञा- 10
संक्षिप्तवाचितविगतमलानास्रवज्ञानचक्षुषो^५ भावमिजतत्त्ववेदिनो
योगिलोकस्य ज्ञानेन बाध्यते । न पुनरितरज्ञानेन योगि-
ज्ञानमिति ।

तथा चोक्तं^६ ।

न बाध्यते ज्ञानमते[137^b]मिराणां

15

यद्योपलब्धं^७ तिमिरेक्षणाणां ।

^१ Maith. *nirdhāryate bādhyate bādhenā vidhiyate*. — Tib. *dmigs-kyis bsal-
ba yin-te dmigs-kyis bsal-nas kyan gnod ces-pa ni gnod-par brjod-de*.

^२ See infra p. 370 l. 11.

^३ Maith. adds. *taimirikaññanam*.

^४ °*buddhi*° wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

^५ *Qes-rab ohus bkru-pai mtshan-ñid-can dri-ma dan bral-ba*.

^६ *Madhyamakāvatare*, VI. 27.

^७ So Nep. — Maith. °*labdhī*. — See infra p. 378, l. 14.

तथामलज्ञानतिरस्त्राणां

धियास्ति बाधा न धियोऽमलायाः ॥ इति ॥

तस्मात्प्राकृतज्ञानमेव भ्रान्तमिति बाध्यते ॥ अथ किं प्राकृता
एव बाध्यन्ते । योगिभिरत योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः ।

5 बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः ।

योगिनोऽपि योगिभिरपरापरैर्बाध्यन्ते । न केवलं प्राकृतका
इत्यपि शब्दस्यार्थः । किंभूतैरुत्तरोत्तरैः । उत्तरे चोत्तरे चोत्त-
रोत्तरादौः । तारतम्यभेदावस्थितगुणविशेषप्रतिबन्धोत्कर्षप्राप्ते-
रधिकाधिकैरित्यर्थः । तदपेक्षयापचितगुणा अधराधरे
10 बाध्यन्ते । ज्ञानमाहात्म्यादिभिरभिभूयन्ते ।

कथं धीविशेषेणेति । धियो ज्ञानस्य प्रज्ञाया विशेषस्तदा-
वरणविगमात्प्रकर्षः । तेन । उपलक्षणं चेत्तत् । ध्यानसमाधिसमा-
पत्त्यादिविशेषेणापि । तथा हि प्रसुदितास्यप्रथमभूमिज्ञाभिर्नो
बोधिसत्त्वस्य ज्ञानादिगुणापेक्षया तदुत्तरविमलाभिधानद्वितीय-
15 भूमिज्ञाभिर्नो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानप्रभावादयो गुणा विशिष्यन्ते ।

एवमन्येषामप्युत्तरोत्तरभूमिज्ञाभिर्ना वेदितव्यं । तथा प्रथम-
ज्ञानादिज्ञाभिर्नामप्युत्तरोत्तरैर्बाधनं योजनीयं । यावत्प्राकृता-
ज्ञानमात्रवैरिति ॥

† The Tib. translation of the *Madhyamakāvatāra* (de-bahin dri-med ye-
ges spahs-pai blo) is literally accurate; our Tib. translation is very good : de-
bahin ges-pa dri-mat shah gyur-pas = tatbā malinajñānādhinayā.

‡ Rep. from a second hand : °apacaya gupā.

कथितम् । अथपि योगिनां धियो विज्ञेये प्राकृतज्ञानं भ्रान्त-
मिति कथमवगमयितुं शक्यत इत्याह । दृष्टान्तेनोभयेष्टेनेति ।

दृष्टान्तेनोभयेष्टेन कार्यार्थमविचारतः ॥ ४

उभयेषां योगिप्राकृतकानामिष्टोऽभिमतत्वेन दृष्टान्तेन
निदर्शनेन । य एष सूत्रेषु भगवता मायामरौचिगन्धर्वनगर- 5
प्रतिबिम्बादिदृक्को दृष्टान्तः स उभयेषामपि निःसम्भावतया
प्रसिद्धः । तस्मा[188*] धर्म्येण सर्वधर्माणां निःसम्भावत्वप्रतिपाद-
नात् । तथा हि ये तावत्सर्वजनप्रतिपन्नस्वरूपा रूपादयः । ते
योगिनामेव परमार्थसत्याधिगमाभिःसम्भावतया सिद्धाः । ये
पुनरिमे स्वप्नमायादिषूपलब्धास्तौ प्राकृतकानामपि । अतस्तत्रो- 10
भयोरपि विप्रतिपत्तेरभावाददृष्टान्तधर्मता न विहन्यते ॥ येषां तु
मीमांसकादीनां देशकालान्यथात्मकं वस्त्वेव तत्तथा प्रतिभासत¹
इति मतं तैऽन्यत्र² निराकृता इति न तन्मतमिह निरस्यते ॥
ये तु स्वयूथ्यादिसत्त्वेव वस्तुसत्त्वप्रादिषु तथा प्रतिभासत इति
मन्यन्ते । तेऽपि यथावसरमग्रतः स्वसंवेदननिराकरणाच्चिरा- 15
करिष्यन्ते³ ॥ शुक्तिरिद्धमपि । उभयसिद्धमेव । अतस्तेन दृष्टान्तेन
विपरीतवस्तुस्वरूपपादितया प्राकृतकज्ञानं भ्रान्तमिति व्यवस्था-
यते । एवं योगिनामपि⁴ यथासंभवं वक्तव्यं ॥

1 Yul dak dus gshan-gyi bdag-kid dñes-po kīd de de-bzhiñ-du snab-ba yin-
no. For Uttaramīmāṃsā, see Brahmasūtrabhāṣya, 3, 2.1-3. (Col. G. A. Jacob.)

2 In some other treatise.

3 svayūthyāḥ = Vijñānamātravādināḥ. — See infra ad IX, 17, 18.

4 Tib. = yogijñānam.

ननु यदि निःस्वभावाः सर्वभावा इति वस्तुतत्त्वं कथं तर्हि सर्वसत्त्वसमुद्धारणाग्रयेन दानादिषु संभारपरिपूरणार्थं तत्त्ववेदि-
नामपि बोधिसत्त्वानां प्रवृत्तिः । तेषामपि निःस्वभावत्वात् ।
इत्यत आह । कार्यार्थमविचारत इति ।

- 5 कार्यं साध्यं । उपादेयं । फलमुच्यते । तदर्थं तन्निमित्तम-
विचारतः । अविचारेण तद्धेतौ प्रवर्तनात् । तथाभूतेष्वपि
तत्पेदंप्रत्ययतानिधमस्य विद्यमानत्वात् । न हेतुफलभावस्य
निरोधः ।

- एतदुक्तं भवति । यद्यपि मायादिस्वभावतया निःस्वभावा
10 दानादयस्तथापि चिकोटिपरिशुद्धा सादरादियोगेनाभ्यस्य-
मानास्तथाभूता अपि परमार्थाधिगमाय हेतु[188^b]भावमाप-
द्यन्ते । तेषां तदुपायत्वात् । प्रतीत्यसमुत्पादस्य चाविन्यत्वात् ।
एतादृशादेव हेतोरेतादृशं फलमधिगम्यते । तस्य तदुपेयत्वात्¹ ।
तदुक्तं ।

- 15 उपायभूतं व्यवहारसत्य-

सुपेयभूतं परमार्थसत्यं । इति² ॥

अवश्यं चैतदेवं³ । अन्यथा मार्गाभ्यासतः⁴ समसावस्थाया
निर्मसावस्था सविकल्पावस्थाया निर्विकल्पावस्था कथमुत्पद्येत ।
तस्याः परमार्थतत्त्वस्वभावत्वात् । अन्यथापि समानमेतत् ।

¹ So Nep. and Tib.—Maith. tatpratyayatvāt.

² Madhyamakāvatāra, VI. 80.

³ So Nep. and Tib.—Maith. evaśāpyam.

⁴ Nep. adds samalāvanāḥ.

सर्वधर्माणां परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । हेतुरूपं च सर्वत्र
फलमिष्यते । अतः सांभृतादपि निःस्वभावाद्हेतोर्निःस्वभावेता-
धिगम एव फलं । कथमन्यथा संकृतादपि मार्गादसंकृतं निर्वाण-
मवाप्येत । इति दागादयो वस्तुतो निःस्वभावा अपि परमार्थ-
तत्त्वाधिगमाय सर्वसत्त्वेषु कदृणाद्यमानैर्बोधिसत्त्वैरुपादीयन्ते । ४
अन्यथा परमार्थाधिगमायोगात् । ततो दागादिषु प्रवृत्तिर-
निवारिता । एवमिष्टामिष्टफलप्राप्तिपरिहारार्थिनां कुशला-
कुशलयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ वक्तव्ये । एतत्पुनः पश्चाद्भक्तौकरिष्यते ॥

स्यादेतत् । यदेतन्मायादिसमानस्वभावं वस्तुरूपं योगिनः
प्रतिपद्यन्ते तदेव यदि प्राकृतकोऽपि जनः प्रतिपद्यते क तर्हि 10
विप्रतिपत्तिरस्तीत्याह । लोकेनेत्यादि ।

लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः ।

न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकयोः ॥ ५

लोकेन प्राकृतकजनेन । हेतुप्रत्ययं प्रतीत्य भवन्ति स्वरूपं
समन्त इति भावाः । न पुनः पारमार्थिकं रूपं निजनेषा- 15
मंस्ति । इति भावशब्देन निःस्वभावताभिधानं प्रतीयते ।
'सत्स्वरूपेण' न केवलं दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः । यथा-
प्रतीतस्वभावेनैव परमार्थतोऽध्यवसीयन्ते । अ[139^a]भिनिविशन्त
इति यावत् । यदेतदस्मत्प्रतीतिगोचरो वस्तुरूपं तदास्तवमेवे-

- त्यभिमननान् । न तु मायावत् । न तु पुनर्यथा योगिना
 मायेव मायावत्त्वभावशून्या दृश्यते परमार्थतत्त्वा प्रतीयन्ते^१ ।
 इत्यत्रास्मिन् विवादो विप्रतिपत्तिर्द्योगिलोकयोः । योगिना
 सह लोकस्येत्यर्थः । तत्प्रतिपत्ते वस्तुतत्त्वे लोकस्याप्रतिपत्तेः ।
 ५ लोकेन सह वा योगिनः । तत्प्रतिपत्ते योगिना यथार्थता-
 प्रतिषेधात् ॥ अथमभिप्रायः । सर्वभावानां सांघृतं पारमार्थिकं
 चेति रूपद्वयमस्ति । तत्र यत्सांघृतं तदेव लोकेन प्रतीयते ।
 यत्तु पारमार्थिकं तद्योगिनेत्युक्तं । यथा मायाकारनिर्मित-
 इत्यादिरूपमेव मन्त्रादिसामर्थ्यविभ्रमितलोचनो जनः पश्यति ।
 १० मायाकारस्तु तत्त्वभावादि^२ मिजं तत्स्वरूपं । एवं योगि-
 लोकयोरपि यथायोगं प्रतिपत्तव्यं ॥

अथापि स्यात् । यदेतत्समस्तजनसाधारणमर्थक्रियाचमं^३
 प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतं वस्तुरूपं तत्कथमपक्रोतुं शक्यत इति परस्व
 चदयमाशङ्क्याह प्रत्यक्षमपीत्यादि ।

- १५ प्रत्यक्षमपि रूपादि प्रसिद्धा न प्रमायतः ।

यदपि च प्रत्यक्षमभिधीयते रूपादि । आदिशब्देन शब्दादि
 वेदनादि गृह्यते । तदपि प्रसिद्धा रूपा^४ लोकप्रवादेन न
 प्रमायतः । न प्रमायेनाधिगतं सत्प्रत्यक्षं रूपादीति संबन्धः ।

^१ So Nep. and Tib.—Maith. *māyeva tathā lokena pratyāyante*.

^२ So Mss. and Tib.

^३ See Sarvadāra, French translation, n. 20 (Mussion 1901).

^४ For this reading I am indebted to Prof. H. Kern.—Maith *rucyā*.—Nep. *has rāyā* from a second hand.—Not translated in Tib.

सांख्यकारिकप्रमाणात्प्रत्यक्षादीनां तदधिगतं सांख्यिकमेव
रूपादि । न च लौकिकप्रमाणसमधिगमं तात्त्विकं रूपं सर्व-
जनाणां तत्त्ववेदित्वप्रसङ्गात् । यदाह ।

इन्द्रियैरपश्यन् यत्तत्तत्त्वेन भवेद्यदि ।

जातास्तत्त्वविदो बाह्यास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥ इति । ४

तस्मात्प्रत्यक्षमपि न प्रमाणेनाधिगतं ॥

रूपादि तत्त्वं प्रत्यक्षमपि यदि न प्रमाणाधिगतं कथं
तत्प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिश्चेत्कथं मृषेत्यत्राह । अशुच्यादिष्वित्यादि ।

अशुच्यादिषु शुच्यादिप्रसिद्धिरिव सा मृषा ॥ ६

यथा च परमार्थतोऽशुचिनि स्त्रीकलेवरादौ तदासक्ति- 10
विपर्यस्तचेतसां शुचिवुद्धिरुपजायते । आदिशब्दादनित्यादौ
नित्यादिवुद्धिर्गम्यते^१ । सा चातस्मिंस्तद्गुह्यमृषा वितथयाहिणी-
त्यर्थः । तददियं रूपादावपीत्यविशेषः ।

यदि न प्रत्यक्षप्रमाणात्प्रसिद्धिः । आगमात्तर्हि भविष्यति ।

तथा हि स्कन्धधात्मायतनादिस्वभावतया भगवता भावाः 15

सूत्रे देयिता चण्डिकादिस्वभावतया च । तच्चेदसुक्तं भगवता ।

सर्वं सर्वमिति^२ ब्राह्मण यावदेव पञ्च स्कन्धाः । सादृशायतनानि ।

चष्टादश धातव इति ॥ तथा ।

^१ Reference to the four viparyāsas.

^२ So Nep. and Tib.—Maith. has sattvaṁ sattvaṁ iti.

अष्टिकाः सर्वसंस्कारा अक्षिराणां कुतः क्रिया ।

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव बोध्यते ॥ इति^१ ।

न च मायादिस्वभावानां अष्टिकाअष्टिकादिधर्मताप्रति-
पादनमुचितं । निःस्वभावानां कस्य चित्स्वभावस्याभावात् ।

५ तत्कथममी न परमार्थसन्त इत्याह लोकावतारणेत्यादि ।

लोकावतारणार्थं च भावा नाथेन देशिताः ।

तत्त्वतः अष्टिका नैते संवृत्या चेद्विरुध्यते ॥ ७

लोकानां भावाभिनिवेशिनां स्कन्धादिदेशनावैनेयानां सत्त्वा-
नामापाततः^२ शून्यतादेशनानधिकृतानां शून्यतायामवतारणार्थं
१० सुकुमारोपक्रमेण प्रवर्तनाय । यो हेतौ । यस्माद्भावाः स्कन्धा-
यतनादिसंज्ञाः । वस्तुतो निःस्वभावत्वेऽपि सर्वधर्माणां । नाथेन
नरकादिदुःखात्सत्त्वान् परिचायमाणेनाभ्युदयनिःश्रेयससुखं प्राप-
यता सत्त्वाग्रयादिवेदिना बुद्धेन भगवता देशिताः प्रकाशिताः ।
न तु परमार्थतः । तस्मान्न सूत्रविरोधः ॥ तदुक्तं ।

१५ ममेत्यहमिति प्रोक्तं यथा कार्यवशाच्छिनेः ।

तथा कार्यवशात्प्रोक्ताः स्कन्धायतनधातवः ॥ इति^३ ॥

अदि न परमार्थतो दे[१४०*]शिताः कथं तर्हि ते अष्टिका
इत्याह । तत्त्वतः अष्टिका नैत इति । तत्त्वतः परमार्थतो

^१ The first line is quoted in Kumārila's *Tantravārt.* p. 170. 10; the second in *Bhāmātī* (Calcutta, 1891) p. 361. 3 (bhūtir yeṣāṃ); both in *Nyāyabīndupūrvapakṣa*—See *Album Kern*, p. 112, n. 1.

^२ = re-sbig.

^३ *Yuktisāṃhita*, by Nāgārjuna, fol. 27 a 2 (Mdo XVII).

निःसमायमात्मश्रित्या अपि न भवति ।^१ इति । इमे भावाः ।
श्रित्यादिदेशना वैनेयानां तत्त्वभावताप्रकाशनात् । यदि न
तत्त्वतः श्रित्याः कथं तर्हि देशनायामपि कथिता इति मनसि
निधातुं परः संवृत्त्या चेत्^२ । यदि संवृत्त्या श्रित्या अभि-
धीयन्त इत्युच्यते^३ । इत्युत्तरमाशङ्क्य दूषयति । तदा विरुध्यते ।^४
संवृत्त्या श्रित्या न परमार्थत इति विरुध्यते । न संगच्छते ।
अश्रितिकतया प्रतीतेः प्रतीतिविरोधः^५ । सांख्यवहारिभि-
रश्रितिकत्वप्रतीतेः । न श्रितिकत्वं सांवृतं रूपमिति यावत्^६ ।
एतत्सिद्धान्तवादी परिहरति न दोषो योगिसंवृत्येति ।

न दोषो योगिसंवृत्या लाकार्त्वे^७ तत्त्वदर्शिनः । 10

अन्यथा लोकबाधा स्यादशुचिस्त्रीनिरूपणे ॥ ८

नाथं प्रतीतिविरोधस्य च दोषः । कुतः । योगिनां पुद्गल-
नैरात्म्यसमाधिज्ञाभिनां^७ या संवृतिर्यवहारस्तथा श्रितिकतया

^१ So Mss.—Tib. skad-cig-ma-la-sogs-pas (?) bstan-pai (?) gdul-bya-rnams-la
deirān-bzhin bstan-pai-phyir.

^२ So Mss.—According to Tib.: āha samvṛtyā ced iti.

^३ Mss. uoyante.

^४ Things being perceived as permanent, there is opposition by the percep-
tion.—Tib. skad-cig-ma-ma-yin-par rtogs-pa dan hgal-lo = akṣaṇikatayā pratīter
virodhaḥ.

^५ Tib. tha-sñad-pa-rnams-kyis skad-cig-ma-ma-yin-pai de-kho-na-ñid-du
rtogs-pa dan kun-rdsoḥ-kyi rañ-bzhin shes-pa ni hgal-lo shes-pai don-to.....
akṣaṇikatvasya tattvena pratītib sāmvṛtān rūpañ ceti virodha ity arthaḥ.

^६ So M.—Minaev has lokānte.

^७ Bdag-med-pai tiñ-ñe.

प्रतीतेः ॥ अथमभिप्रायः । यदि नामार्वाङ्दर्शनेः चयिकत्वं न प्रतीयते । तथापि योगिव्यवहारगोचरः । योगिव्यवहारो ऽपि संवृतिरूपतां न जहाति बुद्धिः संवृतिरूप्यते इति वचनात्^१ । न च प्रतीतिबाधितं बाधितमेव । तथाविधायाः प्रतीते-
 ५ रप्रमाणत्वात् ।

कुतः पुनरेतत्सांघृतमपि चयिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति । नार्वाङ्दर्शिन इत्याह । लोकान्ते तत्त्वदर्शिन इति । लोकादर्वाचीनदर्शनात्सकाशात्ते योगिनस्तत्त्वदर्शिनः । अतीन्द्रिय-
 दर्शिनः । हेतुपदमेतत् । यस्मान्न तत्त्वदर्शिनस्तो तस्मात्चयिक-
 १० नैराक्यादि लोकाप्रतीतमपि प्रतिपद्यन्ते । अत एव न तेषां लोकप्रतीतिबाधा ।

अवश्यं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह । अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि चैवं [140^b] न स्वीक्रियते । तदा भवदभ्युपगतेऽपि लोकबाधा स्यात् । कुतः । अशुचिस्त्रीनिरूपण इति । अशुचिभावनासमये^२ ।
 १५ अशुचीति स्त्रियाः कामिन्या निरूपणे विभावनायां लोकबाधा स्यात् । लोकप्रतीतेन विरोधो भवेत् । लोकेन शुचिस्त्रिभावतया स्त्रीशरीरस्याध्यवसानात् । तस्मान्न लोकप्रतीतेन योगिदर्शन-
 बाधेति । अथ

यद्योपलब्धं^३ तिमिरेक्षणानां

^१ See supra p. 352, l. 4.

^२ Nep. Ms. has asubhābhā^३.

^३ First hand upalabdhī; i erased; see above, p. 369, l. 15.

इत्यादिनोपपद्यहेतुमेन^१ योजनीयं ॥ इति नाममादपि
भावानां परमार्थतः सिद्धिरस्ति । तस्मान्मायास्वप्नादिस्वभावाः
सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

स्वादेतत् । यदि सर्वव्यापिनी मायोपमस्वभावता । बुद्धोऽपि
तर्हि मायोपमः स्वप्नोपमः स्यात् । उक्तं चैतद्भगवत्या^२ । एवमुक्ते 5
सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदवोचत् । मायोपमास्तो देवपुत्राः
सत्त्वाः । स्वप्नोपमास्तो देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च
सत्त्वाश्चादयमेतद्वैधीकारं^३ । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः
स्वप्नोपमाः । स्तोत्रप्राप्तोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । स्तोत्र-
प्राप्तिकक्षमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागाम्यपि 10
सकृदागामिकक्षमपि । अनागाम्यपि अनागामिकक्षमपि । अर्ह-
कपि अर्हत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः
स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि
मायोपमः स्वप्नोपमः । सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं ।
यावन्निर्वाणमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सर्वेर्निर्वाणादपि कश्चिदुर्मे^४ 15
विशिष्टतरः स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपमं [141^५] वदामि^५ ॥

^१ *upacayaheṭu*° = *lhag-pai gtan-tshigs*.

^२ Quoted in *Madh-vṛtti*, Chapter XXII in fine.—Some various readings ; our text is abridged.

^३ *advaidhikāra*, wanting in P. W.—The Ms. has °कारं not 'कारः' .

^४ *dharmo viśiṣṭataraḥ*. = *khyad-par-du hphags-pai-ohos*.

^५ *Madh-vṛtti*, has *vadeyam*.—No final clause (*iti=zhes-te*) in Ms.—Comp. the *Mahāprajñāpāramitāsūtra* quoted by Teitaro Suzuki, *Awakening of faith in the Mahāyāna*, p. 100, n. 1 : "Even Nirvāṇa is like a mirage, like a dream. Nay, if there be something superior to Nirvāṇa, I declare it is also like a mirage, like a dream."

एवं कथं तत्र सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसङ्ग इति
परस्याभिप्रायमाशङ्क्यञ्चाह । मायोपमादित्यादि ।

मायोपमाजिनात्पुण्यं सद्भावेऽपि कथं यथा ।

यदि भगवानपि मायोपमस्वभावः । तदा मायोपमाभिः-
5 स्वभावाज्जिनाद्भवतः पुण्यं सुकृतं पूजासत्कारपादवन्दनादिभिः^१
कथं यथा कथमिवेति मन्यसे । उपलक्षणं चैतत् । पापमपि
तदपकारे कथमिवेति द्रष्टव्यं । न हि मायाकारनिर्मितपुण्य-
सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसूतिर्युक्तेति परस्याभिप्रायः ।

अत्र प्रागुक्तमेवोत्तरं । तथाच परमेव परिपृच्छति । सद्भावे-
10 ऽपि कथं यथेति । सद्भावेऽपि परमार्थसत्यत्वेऽपि भगवतः
कथमिव पुण्यं । कथं यथेत्युभयत्रापि योजनीयं ।

अथमभिप्रायः । यथा कस्य चित्परमार्थसतो जिनात्पर-
मार्थसत्पुण्यमुपजायते । तथान्यस्य मायोपमान्मायोपममेवेत्या-
वयोर्न कस्मिदिशेषः । इदंप्रत्ययतामात्रस्योभयसाधारणत्वात् ।
15 इति यदेवोत्तरं भवतां तदेवास्माकमपि नातिरिच्यते^२ किं
चित् । न च युक्तिसिद्धं परमार्थसदस्वरूपं किं चिदस्तीति
प्रतिपादितं ॥

भवतु नाम मायोपमादपि जिनात्पुण्यं । इदं तु कथं
समाधीयत^३ इत्याह । यदि मायोपम इत्यादि ।

1 Ms. has : vandandānādibhiḥ, not supported by Tib.

2 khyad-par cuñ-sad kyañ yod-pa ma yin-no-na kaṅ oīd rīṣeṣaḥ.

3 de-lta-na yañ hdi-la lan ji-ltar hdebs shes.

यदि मायोपमः सत्त्वः किं पुनर्जायते मृतः ॥ ८

अथवा अन्यथाऽवतार्यते । यदि जिहोऽपि मायोपमः ।
का वाक्तां तर्हि सांसारिकेषु सत्त्वेषु । तेऽपि तथेति प्रमः ।
मायोपमास्तो देवपुत्राः सत्त्वा इति वचनात्^१ । एवं सति
महान्दोषः प्रसज्यत इत्याह । यदीत्यादि ।

५

यदि मायोपमो मायास्वभावसमानधर्मः सत्त्वः प्राणी ।
तदा किंपुनर्जायते मृतः । किमिति प्रश्ने अथमायां वा ।
किं पुनर्जायते । उत्पद्यते । मृतो निकायसभागतायाश्च्युतः ।
का[141^b]रणमत्र वक्तव्यं नैतद्युक्तमिति वा । न हि मायापुरुषो
विनष्टः पुनरुत्पद्यते । तस्मात्परमार्थसन्तो भावा इत्युपगन्तव्यं ॥ 10
नैतदुपगन्तव्यमित्याह । यावदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावन्मायापि वर्तते ।

यावत्काष्ठं प्रत्ययानां कारणानां मन्मौषधादीनां सामग्री
समुदायः । समग्राणि कारणानि । तावत्काष्ठं मायापि वर्तते ।
नार्वाग्निवर्तते । नापि ततः परं प्रवर्तते । एवं यावदविद्याकर्म- 15
दृष्ट्यास्वभावा^२सामग्री तावत्सत्त्वसंतानमायापि वर्तते । इदं-
प्रत्ययतायत्तवृत्तित्वात्^३ । यदि न परमार्थतः सत्त्वोऽस्ति । कथमा-
संसारं सत्त्वसंतानः प्रवर्तते । न तु मायावदचिरमेव निवर्तते ।

^१ See supra p. 379, l. 7.

^२ So Tib.—Better *avidyātrṣṇāharmā*.

^३ *gan rkyen-rnams gan yin-pa ni hjang-pai-phyir-ro*.

उक्तमपि । यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्प्रवर्तते^१ । यस्य तु तथा नास्ति स नानुवर्तत इति^२ ॥

अपि च न चिरकाशावस्थितिः सम्यक्प्रत्ययवस्थानिवन्धन-
मित्याह । दीर्घसंतान इत्यादि ।

५ दीर्घसंतानमात्रेण कथं सत्त्वोऽस्ति सत्यतः ॥ १०

दीर्घचिरकाशावस्थितः । संतानः प्रवाहः । स एव केवल-
ज्ञानात् । तेन । कथमिति पृच्छति । केन प्रकारेण । सत्त्वोऽस्ति
विद्यते । सत्यतः परमार्थतः ॥ एतावास्तु विशेषः । यस्य हि
दीर्घकाशावस्थितिहेतुप्रत्ययविशेषोऽस्ति । स दीर्घकालमनु-
१० वर्तते । यस्य तु तथा नास्ति स नानुवर्तत इति । न तु तावता
सम्यक्प्रित्यात्वं । तस्मान्मायासम्भावत्वेऽपि न पुनर्जन्मासंभवः ॥

एवं तर्हि यथा मायापुरुषवधादौ न प्राणातिपातः ।
तथा तदपरपुरुषवधादावपि न स्यादभिन्नसम्भावत्वादित्यत्राह ।
मायापुरुष इत्यादि ।

१५ मायापुरुषघातादौ चित्ताभावान्न पापकं ।

मायापुरुषस्य घातादौ मारणादौ । आदिशब्देन तस्या-
दन्तादि मृदतः^३ । समानेऽपि निःसम्भावत्वे चित्तस्य विज्ञानस्य
मायापुरुषसंताने ऽभावात् । असत्त्वात् । न पापकं नाकुशल-

१ Tib. = *tāvan māyā pravartate*.

२ Wanting in Tibetan ; see infra l. ९.

३ Dev. has *sattvataḥ*.

४ Tib. *ma-byin-par blaṅs-pa-la-sogs-pa yin-la* = *adattādānādaṁ*.

सुत्पद्यते प्राणातिपातादि । [141^०] पापमेव पापकं कार्यं
कन्विधानात्^१ । तथापि मारणाभिप्रायेण प्रहारं ददतो
भवत्येवाशुभं न तु प्राणातिपातः ॥ मायापुरुषादन्यत्र, कथं
प्राणातिपात इति चेत् । आह । चित्तमायेत्यादि ।

चित्तमायासमेते तु पापपुण्यसमुद्भवः ॥ ११ ४

चित्तमेव माया चित्तमाया । तथा समेते युक्ते । माया-
सभावेन चित्तेन संबद्ध इत्यर्थः । तुग्रब्दः पूर्वस्मादिशेषार्थः ।
पुण्यं च पापं च पुण्यपापे । तयोः^२ । सुकृतदुःकृतयोः समुद्भवः
समुत्पत्तिः । उपकारापकारयोः ॥ इति सामयीविशेषात्कार्य-
विशेषः । यथा सत्यपि गोमयेतरजश्मनोर्वर्तिकथोराकारसाम्ये^३ 10
कारणभेदात्स्वभावभेदः । तथेहापि मोक्षदोषप्रसङ्गः ॥

यदुक्तं चित्तमायेति तत्परो विषट्थश्चाह मन्त्रादीना-
मित्यादि ।

मन्त्रादीनामसामर्थ्यान्न मायाचित्तसंभवः ।

मन्त्रादीनां । आदिशब्दादौषधादीनां । चित्तोत्पादं^४ 15
प्रत्यसामर्थ्यादव्यापारात् । न मायाचित्तसंभवः । न मायास्वभावं
चित्तं संभवति । यथा परव्यामोहनिबन्धनानां मायाकारप्रयुक्तानां

^१ This clause is wanting in Tibetan.

^२ *tayoh*, in modern copy ; wanting in Nep. and Tib.

^३ = *lci-ba dan gshan-las skyes-pai myu-gu-dag* .—Nep. has *jamnanoḥ* ;
and var^० from a second hand.

^४ Modern copy and Nep. have here *kāraya* ; but in the Nep. there is a
mark that these akṣaras are out of place.

मन्त्रादीनां प्रभावेन हस्याद्याकारनिवृत्तिः । न तथा चित्तहेति
परस्य भावः ॥ एतत्परिहरन्नाह । सापि नानाविधेत्यादि ।

सापि नानाविधा माया नानाप्रत्ययसंभवा ॥ १२

अपिशब्दोऽवधारणार्थं भिन्नक्रमश्च^१ । सा माया नाना-
५ विधैव नानाप्रकारैव अतीव^२ नानाप्रत्ययसंभवा । नानाप्रत्यया-
दनेकप्रकारकारणात्संभव उत्पादो यस्याः सा तथोक्ता ॥
अयमभिप्रायः । यदि माया मायेति शब्दसाम्यमस्ति । तथापि न
तत्कारणस्याप्यभेदो मायास्वभावत्वेऽपि कार्यस्य नानास्वभावत्वात् ।
न ह्येकस्मिन् कार्ये किं चित्कारणं^३ दृष्टमिति कार्यशब्द-
१० साम्यात्सर्वत्र तदेव प्रकल्पयितुं युज्यते । अपि तु क्वचिदेव^४
कस्य चित्सामर्थ्यं शब्द[१४२^b]साम्येऽपि स्वभावभेदात् । एत-
देवोपदर्शयन्नाह । नैकस्येति ।

नैकस्य सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययस्यास्ति कुत्रचित् ।

नैकस्य क्वचिदुपलब्धसामर्थ्यस्य प्रत्ययस्य कारणस्य हेतोः ।
१५ सर्वसामर्थ्यं सर्वस्मिन् कार्ये सामर्थ्यं शक्तिरस्ति संभवति । क्व
चिद्वृष्टमिति क्त्वा कुत्रचिदिति कस्मिंश्चित्समये देष्टे काले वा ।

^१ According to Tib. *bhinnakramo rā*.

^२ So Tib. (*cin-tu*) and Nep. old reading; new reading and modern copy
ata eva.

^३ Tib. *hbras-bu goig-pa rgyu-gcig mthoñ-bas* = *ekasmin kārya ekam
kāraṇam*.

^४ So Maith. supported by Tib. — Nep. *kvacidaiva kasya* = *kvacid evai-
kasya*.

Nyāya-Kuṇṭhāli Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6	Vol. II, Fasc. 1-6	Rs.	0
1-2 @ /6/ each
Padumawālī, Fasc. 1-4 @ 2/	0
Parīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	14
Prākṛta-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	14
Prithivīrāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	12
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	8
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	0
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8	Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	7
Parācāra, Institutes of (English)	0
Prabandha-cintāmaṇi (English) Fasc. 1-8 @ /12/ each	4
*Sāma Vēda Samhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	4
Sraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6	4
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-3	2
Suśrūta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	12
*Taittereya Samhitā, (Text) Fasc. 22-45	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	2
Trantra Vartika (English) Fasc. 1-4 @ /12/	0
*Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	14
Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 1-8	2
Trikaṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-8 @ /6/	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-8 @ /6/ each	0
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	8
Vallala Carita, Fasc. 1	6
Varṣa Kṛya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-7	10
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	10
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-8; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	14	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	10	0

Arabic and Persian Series.

*Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-8 @ /12/	2	4
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/ each	10	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	8
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Āsādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngirī, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	33	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /6/ each	13	2
Maghānī of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14

* The other fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhab-i-Tawarikh, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	19	0
Muntakhab-i-Tawarikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 2 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	12	0
Muntakhab-i-Lubb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	19	0
Ma'shir-i-'Alamgiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	5	0
Mukhabbat-i-Fikr, (Text) Fasc. 1	1	0
Siqami's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	2	0
Riyazu-s-Salatin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	5	0
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5	5	0
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	5	0
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	14	0
Ditto Index	1	0
Tarikh-i-Firuz Shahi of Ziyau-d-din Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	7	0
Tarikh-i-Firuzshahi, of Shams-i-Siraj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	6	0
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	2	0
Wis o Ramin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	5	0
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	17	0
Tuzuk-i-Jahangiri (Eng.) Fasc. 1	1	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N.S., Vol. I, No. 1, 1905, @ 1-8 per No. to members and Rs. 2 per No. to non-members.
5. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No. J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
6. Anis-ul-Musharrafin ... 3 0
7. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
9. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
10. Jawamlu-l-'ilm ir-riyazi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
11. Khizanatu-l-'ilm ... 4 0
12. Mahabharata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
14. Sharaya-ool-Islam ... 4 0
15. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kōrōs ... 10 0
16. Ditto Grammar ... 5 0
17. Kaqmiraqabdimya, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
18. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1 0
19. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

14-7-05.

Books are supplied by V. P. P.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1139.

बोधिवर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF CĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES

BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.
FASCICULUS V.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1907.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kanetubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Aitareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
Ātma Bhashya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Commentaries of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Prājñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Atharvāna Upanishad, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Ācāryavāidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	2	2
Aradāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	1	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-2 @ 1/- each	...	1	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	...	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
Brhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Brhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Ātadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	3	0
Ātāpatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	11	14
Ātāśāstrīkā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Ātārvarga Chintāmaṇi, Vols. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-15. Part II, Fasc. 1-10, Vol IV, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	36	4
Ālokavartika, (English) Fasc. 1-5 @ 1/4/ each	...	6	4
*Āranta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 6-17 @ /10/ each	...	7	8
Ditto Āṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	10	0
Grī Bhaṭṭyaṃ, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Padāhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto . . . . . Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
Kala Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	5	10
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	15	10
Manu Smṛiti Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0
*Mārkaṇḍeya Purāṇa, Fasc. 4-7 @ /10/ each	...	3	8
*Mārkaṇḍeya Purāṇa, Fasc. 8-19 @ /10/ each	...	10	10
Mṛtyuśāntika, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	12

दृष्टमिष्टं वा । ततश्च का चिन्माया मन्त्रादिसामर्थ्यप्रतिबन्ध-
स्वभावा । का चित्पुनरनादिसंसारप्रवृत्तमाहात्म्याऽविद्यादिप्रभाव-
प्रवर्तिता । तस्मान्न सर्वासु मन्त्रादिसामर्थ्यमिति ।

एतत्सर्वं लोकव्यवहारानुगतं कल्पनानिर्मितं संवृतं वस्तु-
तत्त्वमुपादाय समुत्थितं । न तु परमार्थतः । परमार्थदशायां 5
जननमरणोत्पादनिरोधहेतुफलभावाभावादिकल्पनाया अभा-
वात् । प्रकृतिनिर्वृतत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

एतदसहमानः परः पुनरन्यथा प्रसञ्जयन्नाह । निर्वृत
इत्यादि ।

निर्वृतः परमार्थेन संवृत्या यदि संसरेत् ॥ १३ 10

निर्वृतः स्वभावशून्यत्वादुत्पादनिरोधरहितः । परमार्थेन
परमार्थसत्यतः प्रकृतिनिर्वाणतया ऽऽदिशान्तत्वात् । यदि संवृत्या
संवृतिसत्येन काल्पनिकत्वेन संसरेत् । जातिजरामरणादियोगी
भवेत् । तदायं महान्विरोधः स्यादित्याह । बुद्धोऽपि संसरे-
देवमित्यादि । 15

बुद्धोऽपि संसरेदेवं ततः किं बोधिचर्यया ।

एवमभ्युपगम्यमाने बुद्धोऽपि सर्वावरणप्रहाणतो निर्वृतोऽपि
संसरेत्¹ । जन्मादिभागभवेत् । यत एवं । ततस्तस्मात्कारणात् ।
किं बोधिचर्यया । बोधये बुद्धत्वाय चर्या करचरणग्निरःप्रदा-
नाद्यनेकदुःकरशतलक्षणा । तथा किं । न किं चित्प्रयोजनं । 20

¹ So Tib.—Nep. has *samsāre*.

सर्वगुणसमुच्चयाद्युत्तमसुखमज्ञात्वे' न समाधीयते' । तथाच न
 सांसारिकधर्म[148]निवृत्तिश्चेत् । किं तत्समाप्तये संसाधित-
 मिति भावः । तद्यद्युक्तमेव प्राक्प्रत्ययसमन्वयौत्थादिना । पुन-
 5 तस्मिन्निवृत्तिस्तु न । अत्राप्यानामित्यादि ।

प्रत्ययानामनुच्छेदे मायाप्युच्छिद्यते न हि ।

प्रत्ययानां तु विच्छेदात्संवृत्यापि न संभवः ॥ १४

प्रत्ययानां कारणानां । अनुच्छेदेऽविनाशे । तिर्यग्भात् ।
 मायापि न केवलं संसार इति । समुच्चयेऽपिशब्दः । नैवोच्छिद्यते
 10 न निवर्तते । प्रत्ययानां कारणानां तु विच्छेदात् । निवृत्तेः ।
 संवृत्यापि काव्यनिकव्यवहारेणापि [न] संभवी न संसरणं^४ ।
 प्रत्ययानां समुच्छेदः पुनस्तत्त्वाभ्यासादविद्यानिरोधादिक्रमेण
 वेदितव्यः ।

तद्यथेतेनमार्थशालिस्तम्बसूत्रे' । एवमुक्ते मैत्रेयी बोधिसत्त्वो
 15 महासत्त्व आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । यदुक्तं भगवता
 धर्मस्त्वामिमां सर्वज्ञेन । यो भिन्नः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स
 भ्रमं पश्यति । यो भ्रमं पश्यति स सुदुः पश्यति । तन्न कृतमः

1 So Nep. ° āsrta = brten-te (See Mahāvastu I. 456, Lalita 210. 2.)

2 Nep. samāśrīyate, samāśrayana.

3 na wanting in both Mss.—Tib. hkhor-ba srid-pa ma yin-no = na saṁsara-
 gasambhavaḥ.

4 See Qikāśa. and for this passage Madh. vṛtti (Bibl. Buddh.) p. 6. n. 2.]

प्रतीत्यसमुत्पादो नाम । अस्मिन्विद्याप्रत्ययः संज्ञायाः ।
 संज्ञाप्रत्ययं विज्ञानं । विज्ञानप्रत्ययं नामकम् । अस्मिन्प्रत्ययं
 कदाचनम् । वडाचनप्रत्ययः सुम् । सुम्प्रत्ययः वेदना । वेदना-
 प्रत्ययः तृष्णा । तृष्णाप्रत्ययसुम्दानं । समदानप्रत्ययो भवः ।
 भवप्रत्यया जातिः । जातिप्रत्यया अस्मिन्विद्याप्रत्ययेपरिदेवदुःख-
 दौर्भाग्योपायसाः । [इवमस्मिन् वेदस्य नामो दुःखस्यम्भसः 5
 समुदयो भवति । तत्र अस्मिन्विद्यानिरोधसंस्काराः]¹ निरर्थको ।
 [पेक्षाः] । एवमस्मिन् वेदस्य नामो दुःखस्यम्भसः निरोधो भवति ।
 अयमुच्यते प्रतीत्यसमुत्पादः ॥ पेक्षाः ॥ य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं
 सततसमिप्तं निर्जीवं² यथावद्विपरीतमजातमभूतमसंस्तुतम-
 प्रतिबन्धनात्मनः³ शिवमभयमदार्ढ्यमयुष्यमसम्भवं⁴ पश्यति । 10
 स धर्मं पश्यति । यस्तु⁵ एवं सततसमिप्तं यथावदयुष्यमसम्भवं
 धर्मं पश्यति । सोऽनुत्तरं⁶ धर्मशरीरं बुद्धं पश्यति ॥ पेक्षाः ॥
 [148^b] तथाविद्या कतमा । एतेषांमेव पक्षाः धातुषां चैकसंज्ञा⁷
 पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा भ्रुवसंज्ञा प्राक्तनसंज्ञा सुखसंज्ञा अस्त्यसंज्ञा
 सत्त्वसंज्ञा⁸ जीवसंज्ञा जन्तुसंज्ञा मनुजसंज्ञा मानवसंज्ञा 15

1 From Tib.—Modern copy : °*upāyāsātāḥ canirudhyante* ; Nep. *upā yāsāḥ ca* ; but the wanting passage is not supplied in margin.

2 Wanting in Tib.

3 Tib. has : *ajīvam, nirjīvam*.

4 From other sources : *aviparītam abijam* (wanting in Tib.)

5 From other sources : *abhayam avyayam* (Wanting in Tib.)

6 So Nep.

7 So Nep.—Read : *anuttara*°

8 So Nep. °Cp. *M. Vyut.* § 207.

अहंकारममकारसंज्ञा । एवमादि विविधमज्ञानमित्युच्यते
 ऽविद्या । एवमविद्यायां सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते
 तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा
 इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानं । चत्वारि महाभूतानि
 5 उपोपादानानि¹ रूपमैकध्वरूपं² । विज्ञानसहजासत्त्वारोऽरूपिण
 उपादानस्कन्धा³ नाम । तन्नामरूपं । नामरूपसंनिवृतानीन्द्रि-
 याणि⁴ षडायतनं । चयाणां धर्माणां संनिपातः स्पर्शः ।
 स्पर्शानुभवो वेदना । वेदनाध्यवसानं दृष्ट्या । दृष्ट्या-
 वैपुल्यमुपादानं । उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः ।
 10 भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जात्यभिनिवृत्तानां
 स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धविनाशो मरणं । म्रियमाणस्य
 समूढस्य⁵ स्वाभिष्वङ्गस्यान्तर्दाहः शोकः । शोकोत्पलपनं⁶ परि-
 देवः । पञ्चविज्ञानसंप्रयुक्तमसातानुभवनं दुःखं । दुःखमनसि-
 15 कारसंप्रयुक्तं मानसं दुःखं दौर्मनस्यं । ये चान्य एवमादाय उप-
 क्लेशा इम उपायासा इत्युच्यन्ते ।

तत्र महान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः ।
 विज्ञानमार्थेन विज्ञानं । मनमार्थेन⁷ नामरूपं । आपदारार्थेन⁸

1 Tib. hbyun-ba-chen-po bzhi-po ñe-bar-gzun-nas gzugs goig-po ni gzugs-
 so = catvāri mahābhūtāny upādāya rūpam....

2 Nep. ekadhyarūpam modern copy evādhya.

3 = ne-bar-len-pai phun-po.

4 °nisrtāni; corrected in margin °sri °.

5 chags-dan-bcas-pa = sābhiṣvaṅgasya, correct.

6 uttha = byun-ba.

7 See *Gikṣās.*, 251, n. 2 (manyānā).

8 So Nep.—Modern copy *āpaddvāra* °—Tib. skyebai sgoi-phyir = janmadvā-
 rārthena; but see VI. 101.

षडायतनं । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । परि-
तर्पणार्थेन दृष्ट्या । उपादानार्थेनोपादानं । पुनर्भवजननार्थेन
भवः । स्कन्धप्रादुर्भावार्थेन जातिः । स्कन्धपरिपाकार्थेन जरा ।
विनाशा[144^a]र्थेन मरणं । शोचनार्थेन शोकः । वचनपरिदेव-
नार्थेन परिदेवः । कायसंपीड़नार्थेन दुःखं । चित्तसंपीड़नार्थेन
दौर्मनस्यं । उपक्लेशनार्थेनोपायासाः । इति विस्तरः ॥ 5

एवमुपदर्शितप्रत्ययानामनुच्छेदे¹ संसारो² ऽविकलः प्रव-
र्तते । द्वादशाङ्गप्रतीत्यसमुत्पादस्यैव संस्कारत्वात् । यदाङ्ग-
राचार्यपादाः ।

यथाक्षेपं क्रमाद्बुद्धः³ संतानः क्लेशकर्मभिः ।

परलोकं पुनर्यातीत्यनादि भवचक्रकं ।

10

स प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशाङ्गस्त्रिकाण्डकः⁴ । इति ॥

प्रत्ययानां पुनरुच्छेदे सर्वथैव संसरणं न स्यात् । कारणवै-
कल्यात् । ततश्च बुद्धोऽपि संसरेदेवमित्येतन्न प्रसज्यत इति ॥

एवं तावत्सौत्रान्तिकादिषोडशमुदस्य योगाचारविप्रतिपत्ति-
निराकरणाय तन्मतेन दूषणमुद्गावयन्नाह । यदा न भ्रान्ति- 15
रपीत्यादि ।

यदा न भ्रान्तिरप्यस्ति माया केनोपलभ्यते ॥ १५

1 Tib. rkyen-rnams rgyun-ma-chad-na.

2 Nep. old reading: *samskāro*; Nep. new hand *samsāro*—Tib. has *hdu-
byed*.

3 *urddhaḥ* = *skyes-nas* = *jāta*.

4 *Kleṣakāṇḍa*, *karma*°, *duḥkha*°; compare the three *vartman*, supra p. 351,
n. 2, and *Congrès d'Alger, Notes sur le Pratityasamutpāda*.

यदा सर्वे जगत्तत्त्वात्मकतया समावृत्त्युपपन्नं मय्यन्य-
वादिमिः । मायासंभावसंवृत्तिवादिषी बुद्धिरपि नवतां नास्ति
 बाधवत् । तदा माया कैमोपलभ्यते । कैमं प्रतीयते तद्वाचक-
 वस्तुसञ्ज्ञानमन्तरेण । नैव कैमं चिदित्यर्थः । यस्य पुनः स्वचित्त-
 5 नैव परमार्थसद्वाचरूपतया भ्रान्तं तथा प्रतिभासते । न तस्यार्थ-
 दोष इति भावः ॥

एवं निराकर्तुमाह । यदा मायैवेत्यादि ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।

यदा मायैव साक्षतया इत्याद्याकारप्रवृत्त्या तव विज्ञान-
 10 वादिनो नास्ति । चित्तमात्रं जगदभ्युपगच्छतो बहिरर्थाभावात् ।
 तदा किमुपलभ्यते । तदा किमिह प्रतिभासते । बहिरर्था-
 भावाद्देशादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इत्यर्थः ॥ अत्र पर-
 त्याभिप्रायमाशङ्क्यन्नाह चित्तस्यैव स इत्यादि ।

चित्तस्यैव स आकारो यद्यप्यन्योऽस्ति तत्त्वतः ॥ १६

15 उक्तमत्र स्वचित्तमेव बहोरूपतः [144^b] या भ्रान्तं इत्याद्याकारं
 प्रतिभासत इति ॥ उक्तमेव । किं तु यद्यपि चित्तस्यैव ज्ञान-
 स्यैव स इति देशादिविच्छेदेन साक्षतया प्रतिभासमान
 आकारो निर्भासः । अन्य इत्यपरं आन्तराङ्गादकाचित्ताका-
 रात् । अस्ति विद्यते । तत्त्वतो वस्तुतः ॥ यद्यपीत्यभ्युपगम्योक्तं ।
 20 तथापि नैतत्संगच्छत इत्याह । [चित्तमेव यदा मायेत्यादि] ।

चित्तमेव यदा माया तदा किं केन दृश्यते ।

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्वीकृतं । यदा माया
माया । न हि वेदकचित्तव्यतिरिक्तं का चिदप्य माया
नाम । तदात्मतया । तस्यास्तथाप्रतिभासोपगमात् । तदा किं
केन दृश्यते । किं केन प्रतीयते । दर्शनमेव हि केवलमस्ति न ५
दृश्यं । दृश्यमन्तरेण दर्शनमपि न स्यात् । दृश्यापेक्षत्वात्तस्य ।
अतो न केन चित्किं चिद्दृश्येत । इत्यान्ध्यमशेषस्य जगतः प्राप्त-
मिति भावः ॥ ननु स्यादेवैतत् । यदि ज्ञानस्यात्मसंवेदनं न
स्यात् । यावता स्वसंवेदनतया स्वरूपं संवेदयन्नदभिसं मायादि-
प्रतिभासमपि वेदयेत् । तथा च सति न का चित्स्थितिः ॥ इति 10
विज्ञानवादिनो ऽभिप्रायमाशङ्क्याह । उक्तं चेत्यादि ।

उक्तं च लोकनाथेन चित्तं चित्तं न पश्यति^१ ॥ १७

स्वभावशून्यमेव सर्वं जगद्यदा युक्तिः प्रतिपादितं । तदा
कः कस्य स्वभावो वस्तुत इति कस्य केन वेदनं स्यात् । उक्तं च
भगवता । सर्वधर्माः शून्याः । शून्यतालक्षणं चित्तं । सर्वधर्मा 15
विविक्ता । विविक्ततालक्षणं चित्तमिति ॥ किं च । उक्तं च कथितं
च । लोकनाथेन । लोकानां सर्वसत्त्वानां नाथेन शरत्स्थेन
बुद्धेन भगवता । किमुक्तं । चित्तं चित्तं न पश्यतीति । चित्तं

¹ On the *śaśanvedana*, see Muirson, N.B., II, p. 177.

स्वात्मानं न जानाति । सत्यपि वस्तुत्वे स्वात्मनि कारिच-
विरोधात्^१ । कथमिव । न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा ।

न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा तथा मनः ।

यथा सुतीक्ष्णाप्यसिधारा खङ्गधारा तदन्यवदात्मानं
५ स्वकायं न च्छिनत्ति न विघाटयति । स्वा[145^b]त्मनि क्रिया-
विरोधात् । तथा मनः । असिधारावच्चित्तमपि स्वात्मानं न
पश्यतीति योज्यं । तथा हि न तदेवैकं ज्ञानं वेद्यवेदक-
वेदनात्मस्वभावचयं युक्तं^२ । एकस्य निरंशस्य चिस्वभावता-
ऽयोगात्^३ ॥

१० तच्चेदमुक्तं । आर्यरत्नचूडसूत्र^४ । स^५ चित्तं परिगवेषमाणो
माध्यात्मं चित्तं समनुपश्यति । न बहिर्धा चित्तं समनुपश्यति ।
न स्कन्धेषु चित्तं समनुपश्यति । न धातुषु चित्तं समनुपश्यति ।
मायतनेषु चित्तं समनुपश्यति । स चित्तमसमनुपश्यच्चित्तधारां
पर्येषते । कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । आलम्बने सति चित्त-
१५ सुत्पद्यते । तत्किमन्यच्चित्तमन्यदालम्बनं । अथ यदेवालम्बनं तदेव
चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यचित्तं तद्विचित्तता भवि-

१ Kāritra, *M. Vyut* 245 (295).

२ So Ms.—Tib. = *naikasmin jñāne .... ° trayam yuktam.*

३ ° *bhāvatā'yogāt*, so Ms.

४ See *Qikṣās. Index*.—This very passage (° *pariprechā*) occurs in the *Ma-
dhyamakavyūṭṭi* (Bibl. Buddh.) p. 62, 4, and has been translated by Burnouf
Intr. p. 561;—also in *Qikṣās.* 235. 1 (See note in loco).

५ Ms. *svacittam*.—Tib. *de sems rab-tu-tshol-ba.*

यति^१ । अथ यदेवासम्भवं तदेव चित्तं । तत्त्वं चित्तं चित्तं
पश्यति^२ । न हि चित्तं चित्तं समनुपपद्यति । तद्यथा न तथैवाधि-
धारया सेवाधिधारा शक्यते हेतुं । न तेनैवाङ्गुल्यपेण तदे-
वाङ्गुल्यपं स्पृष्टुं शक्यते । ^३ एवमेव तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं
द्रष्टुमिति विस्तरः ॥

5

अथ चित्तमात्रवादिनः स्वात्मनि [क्रिया]विरोधं^४ विषट-
यितुं स्वपक्षप्रसाधनाय दृष्टान्तमुक्तावयवाह । आत्मभाव-
मित्यादि ।

आत्मभावं यथा दीपः^५ संप्रकाशयतीति चेत् ॥ १८

आत्मभावं स्वरूपं^६ । यथा दीपः । प्रदीपः । संप्रकाशयति 10
द्योतयति । यथा हि किञ्चान्धकारावृतघटादिवस्तुप्रतिपत्तये
प्रदीप उपादीयते । न तथा प्रदीपप्रकाशनाय प्रदीपान्तरं ।
अपि तु घटादि प्रकाशयन्नेवात्मानमपि प्रकाशयति ॥ तथा
प्रकृतेऽपि स्वसंवेदने वेदितव्यं । न चापि क्व चिद्विरोधो दृष्ट-
इति सर्वत्र योजनीयं । तस्मात्प्रदीपवद्विरोध एवेति चेत् । 15
यद्येवं मन्यसे । तदा नैवं वक्तव्यं । कुत इत्याह । नैवेत्यादि ।

^१ *Sems de gñis-su hgyur-ro.*

^२ *Sems de-ltar mthoñ-bar hgyur-te. Sems-kyis sems mthoñ-bar mi ruñ-
ño.*

^३ *Madh. vṛtti* has: *evam eva na tenaiva .... śakyam draṣṭum*, and our
Tib. too.

^४ *kriyā* is wanting in Mss. But Tib. has: *rañ-la byed-pa hgal-ba.*

^५ This is a capital instance in favour of the *svasamvedana*, see *Sarvadār-
śanas*. (Mnséon, II, p. 177 and foll.)

^६ *rañ-gi dños ni rañ-gi rañ-bshin yin-ta.*

नैव प्रकाशयते दीपो यस्मान्न तमसावृतः ।

नैव प्रकाशयते । घटादिवन्नैवोद्योत्यते । दीपो यस्मान्न
तमसावृतो [145^b] नान्धकारपिहितः । विद्यमानस्यावरणस्याप-
मयनं प्रकाशनं । ततो युक्तं घटादीनां प्रकाशनं । तेषां प्राग्भि-
5 द्यमानत्वात् । नैवं प्रदीपस्य तस्य प्रागविद्यमानत्वात् । न
चाविद्यमानस्य प्रकाशनं युक्तमसत्त्वात् । तस्मान्नैव प्रकाशयते
दीपः । इति विसदृशत्वाच्च प्रदीपदृष्टान्तात्साध्यसिद्धिः ॥

स्यादेतत् । आत्मभावमित्यादिना नैतदभिधीयते यदा-
त्मानं घटवत्तमसावृतं प्रकाशयति दीपः । अपि तु तत्स्वभावं
10 प्रति परनिरपेक्षतामात्रमस्याभिधीयते । एतदेवोपदर्शयन्नाह ।
न हीत्यादि ।

न हि स्फटिकवन्नीलं नीलत्वे ऽन्यमपेक्षते ॥ १६
तथा किं चित्परापेक्षमनपेक्षं च दृश्यते ।

क्षिरिति यस्मात् । यथा स्फटिकोपलः स्वयमनीलः सन् ।
15 नीलत्वे नीलगुणोत्पत्तिनिमित्तमन्यमुपाधिं नीलपक्षादिसंनि-
धिमपेक्षते । तथा स्वयमेव यदस्तु नीलं तदपि न नीलत्वेऽन्य-
मुपाधिमपेक्षते । तथा तेन प्रकारेण किं चिद्वटादिकं परापेक्षं
प्रदीपाद्यपेक्षं प्रकाशं दृश्यते । किं चित्पुनः प्रदीपादिकमनपेक्षं
च । स्वयं प्रकाशात्मकं दृश्यते । उपलभ्यते । एतावन्मात्रमेव
20 विवक्षितं ।

एवं विज्ञानवादिनोपदर्शिते विशेषे सिद्धान्तवादी नील-
मेव तावन्नीलत्वे परनिरपेक्षं दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितं प्रतिषेधय-
न्नाह । अनौलत्व इत्यादि ।

अनीलत्वे न तन्नीलं कुर्यादात्मानमात्मना ॥ २०^१

अयमपि न सदृशो दृष्टान्तः । यतो नीलमपि न नीलत्वे 5
स्फटिकवन्निरपेक्षं । तद्भावं प्रति स्वहेतुप्रत्ययापेक्षत्वात् । कदा
पुनरिदमनपेक्षं स्यात् । यदि तदनीलमेव स्वहेतोस्तप्येत ।
पुनस्तद्भावे परनिरपेक्षं स्वयमेव नीलमात्मानं कुर्यात् । न चैत-
दस्ति । यतो ऽनीलत्वे नीलगुणरहितत्वे सति । नेति निषेध-
यति । तदिति नीलाभिमतं वस्तु । नीलं नीलगुणयुक्तमात्मानं 10
स्वरूपमा[146^a]त्मना स्वयमेव न कुर्यात् । न कर्तुं शक्नोति
पूर्ववत्स्वस्मिन् क्रियाविरोधात् । तस्माच्च नीलस्यापि परानपे-
क्षता नीलत्वं प्रति स्फटिकवत् ॥

तथा हि स्फटिकोपल्लोऽपि वस्तुतोऽवस्थितरूप एवोपाधि-
संनिधौ न नीलोपरागमनुभवति । अपि तु सर्वस्योपादानलक्ष- 15
णात्^२ । नीलोपाधिविशेषसहकारिणस्य पूर्वस्वरसमिरोधात् ।

^१ Minaev has :

tathā kiṃ cit parāpekṣam anapekṣam ca dr̥ṣyate ।

anīlatve na tan nīlam nīlahetur yathekṣyate ॥ २० ॥

nīlam eva hi ko nīlam kuryād ātmānam ātmanā ।

anīlatve na tan nīlam kuryād ātmānam ātmanā ॥ २१ ॥

In the Ms. Burn. 90, 20B and 21A are wanting; also in the Tibetan trans-
lation (Mdo, XXVI, fol. 30 a6).

^२ So Ms.—sarvasya is certainly wrong; 'sv' is correct (see following note).

अन्य एव नीलगुणोपरक्तः स्फटिकोपल उत्पद्यत^१ इति
सिद्धान्तः । तस्मात्साधारणमनयोस्तद्गुणं प्रति हेतुप्रत्ययाधीनत्वं ।
इति प्रकृतेऽपि साध्ये न कश्चिदिशेषः ॥

ननु प्रियमिदमनुष्ठितं प्रियेण । यस्माज्जडस्वभावव्यावृत्ता-
५ त्ततया स्वहेतुप्रत्ययात् । उत्पत्तिरेव ज्ञानस्य । प्रकाशान्तर-
निरपेक्षस्यात्मप्रकाशता स्वसंवेदनमुच्यते । एतदेव तथापि नील-
स्वरूपपरामर्शेण^२ समर्थितं । एतावन्मात्रेण प्रदीपोऽपि दृष्टा-
न्तीकृतः । न पुनरस्माभिः कर्मकर्तृक्रियाभेदेन ज्ञानस्यात्मप्रका-
शनमिष्यते । एकस्य सतः कर्मादिस्वभावचयस्यायोगात् । तत्र
१० क्रियादिभेदेन दूषणेऽपि किं चिदूषितमस्माकं स्यात् । स्वहेतु-
जनितस्यात्मप्रकाशस्यानुपघातात् । इति नात्मसंवेदने प्रति-
पादितदोषप्रसङ्गः ॥

तदुक्तं ।

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते ।
१५ इयमेवात्मसंविप्तिरस्य चाऽजडरूपता ॥
क्रियाकारकभेदेन न स्वसंविप्तिरस्य तु ।^३
एकस्यामंशरूपस्य चैरूप्यानुपपत्तिः ॥ इति ॥^४

^१ on-kyan thams-cad ran-gi fie-bar-len-pai skad-oig-ma dan shon-poi khyad-par lhan-oig-byed-pai rkyen-pas kyan sha-ma ran-fid-kyi(s) hgags-nas cel-gyi rdo shon-poi yon-tan-gyis bsgyur-ba gzhan fid skye-bar hgyur-ro = api tu sarvasvopādānakṣaṇa-nīlopādhisahakāripratyaṃd api pūrvasvarūpani-rodhāt.....

^२ So Ms.

^३ hdi-yi ran-bzhin-rig-pa ni bya dan byed-poi dños-por min = kṛiyākāra-karūpeṇa.

^४ From some Yogicāra-treatise.

अचोच्यते । क्रियाकारकभेदेन व्यवहारप्रसिद्धं शब्दार्थसम्भि-
गम्य दूषणमुक्तं । स्वसंवेदनशब्दस्य तदर्थान्निधायकत्वात् । यदि
पुनर्दोषभयालोकप्रसिद्धोऽपि शब्दार्थः परित्यज्यते । तदा
लोकत एव बाधा भव[184^b]तो भविष्यति ॥

इत्यमपि न परमार्थतः स्वसंवेदनसिद्धिः । तथा हि हेतुः ५
प्रत्ययोपजनितस्य प्रतिबिम्बस्येव निःस्वभावत्वमुक्तं । तथा च
सुतरां न स्वसंवेदनं ज्ञानस्य । तत्त्वतो निजस्वभावाभावात् । न
च स्वभावाभावे गगनोत्पन्नस्यात्मसंवेदनमुचितं । न चापि जड़-
स्वभावता मध्यमकवादिनं प्रति परमार्थतः कस्य चिसिद्धा ।
येन जड़व्यावृत्तमजड़ं स्वसंवेदनं स्यात् । तस्मादन्यानेव वस्तु- 10
वादिनः प्रति युक्तमेतद्वक्तुं¹ । ततो निःस्वभावतया न कथं
चिदपि स्वसंवेदनसिद्धिः ॥ एतत्पुनः पश्चात्पश्चात्पश्चानोपदर्शक-
प्रस्तावे² विस्तरेणोपदर्शयिष्यामः ॥

सांप्रतं प्रदीपस्य स्वयंप्रकाशतामभ्युपगम्य बुद्धेः स्वसंवेदन-
मयुक्तमिति प्रतिपादयन्नाह । दीप इत्यादि । 15

दीपः प्रकाशत इति ज्ञात्वा ज्ञानेन कथ्यते ।

बुद्धिः प्रकाशत इति ज्ञात्वेदं केन कथ्यते ॥ २२³

भवतु वा प्रदीपस्य प्रकाशात्मता । तथापि न बुद्धिसंवेदन-

¹ Modern copy has : yuktam eva tad.

² ix. 24.

³ According to the Minaev's edition ; really 21.

साधनं^१ प्रति सदृशो दृष्टान्त इति समुदायार्थः । दीपः प्रका-
 शत इति । आभासते प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव । इति
 ज्ञात्वा प्रतीत्य ज्ञानेन बुद्ध्या कथ्यते । प्रतिपाद्यते । प्रदीपस्य
 ज्ञानविषयत्वात् । बुद्धिर्ज्ञानं प्रकाशत इति यदुच्यते । तत्पुनः
 ५ केन ज्ञानेन ज्ञात्वा कथ्यत इति परं पृच्छति ॥

न चात्र किं चिद्बुद्धिप्रतिपत्तिनिबन्धनमस्तीति^२ असंभावनां
 प्रकाशयति । न तावत्पूर्वज्ञानेन तत्प्रतिपत्तिः । तत्कालमनुत्पत्ते-
 स्तस्यासत्त्वात् । नापि पश्चात्कालभाविना तदानीं क्षणिकतया
 यादृशस्यातीतत्वात् । न च तत्समानकालभाविना तेन तस्यानुप-
 १० कारात् । न चानुपकारकस्य विषयभावः । नाकारणं विषय
 इति वचनात् । नापि स्वयं । तत्रैव विप्रतिपत्तेः । तत्कथं
 तत्प्रतीतिरिति न विद्मः ॥

इत्थं सर्वथा बुद्धेरप्रतिपत्तौ तत्संवेदनमतीवायुक्तमित्या-
 [१४७^३]ह^३ । प्रकाशा वेत्यादि ।

१५ प्रकाशा वाप्रकाशा वा यदा दृष्टा न केन चित् ।
 वन्धादुद्धितुल्यैव कथ्यमानापि सा मुधा ॥ २३

प्रकाशा वा । प्रकाशात्मिका दीपवत् । अप्रकाशा वाप्रका-
 शात्मिका घटादिवत् । परस्परसमुच्चये वाग्न्यद्वयं । बुद्धिर्यदा

^१ *Samvedana* = *rañ-rig-pa* = *sva* °.

^२ Tib ... *yod-pa ma-yin-na zhes-pai-sgra ni mi-srid-pa stan-par-byed-pa yin-*
no = ... *astīti itiṣabdo 'saṁbhāvanām*.....

^३ The folio 147 is wanting in the Nep. Ms.

दृष्टां न केन चित् । न प्रतिपन्ना केन चित्प्रतिपन्ना स्वसं-
रूपेण वा^१ । यदेतिपदं तदेत्याकर्षति । तदा वन्ध्याया अप्रसव-
धर्मिण्याः स्त्रिया दुहिता पुंश्चौ तस्यां स्त्रीणां विज्ञासो लक्षितं ।
तदत् । कथ्यमानापि । आख्यायमानापि सा सुधा । चेति
बुद्धिर्मुधेति निष्फला ॥ वन्ध्यादुहितुरविद्यमानतयाप्रतिपन्न- 5
त्वात् तस्त्रीणां सुतरामप्रतिपन्नेत्यभिप्रायः ।

अथ वानुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया वन्ध्यादुहितस्यानौया
बुद्धिः । अप्रतीततत्त्वभावतया तस्त्रीणावत्स्वसंवित्तिः । तदप्रती-
तेस्तस्या अप्रतीतिरिति कथ्यमानापि युक्तिरहितेन वचन-
मात्रेण सा स्वसंवित्तिर्मुधा । अनुपादेयत्वाच्चिष्ययोजना ॥ 10
स्यादेवं । युक्तिशून्यं वचनमात्रमेतत् । यत इयमत्र युक्तिरस्ती-
त्याह^२ । यदि नास्तीत्यादि ।

यदि नास्ति स्वसंवित्तिर्विज्ञानं स्मर्यते कथं ।

यदि स्वसंवेदनं विज्ञानस्य । नास्ति न विद्यते । तदा
विज्ञानं स्मर्यते कथं । विज्ञानस्य स्वसंवेदनाभावादुत्तरकाशं 15
स्मरणं न स्यात् । न ह्यननुभूतस्मरणं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तस्मा-

^१ So Maith.—Tib. rtogs-pa-po hga yan med-la rtogs-pa cuñ-zad kyañ med-de
rañ dañ gzhan gñis kyañ ma yin-no = *pratipattuḥ kasya cid abhāvān na kā cit*
pratipattir api; svaparōbhayam api nāsti.

^२ Ms. syād etan nu yuktiḥśūnyam vacanamūtram etat. yata ubhayatra yuk-
tir ...; Tib. de-lta mod kyi hdi ni rigs-pas ston zhiñ thsig-tsam yin te. gan
gi-phyir hdi-la rigs-pa hdi yod-do zhes. ...

दंतुभवफलस्य स्मरणसौत्तरकाशं दर्शनाज्ज्ञानसंवेदनमशीत्यु-
नीयत इति ।

नैतत्साधनं साधीयः^१ । यतो यदि स्वसंवेदनकार्यतया
स्मरणं निश्चितं भवेत् । भवेदङ्गेर्यथा धूमः स्वसंवेदनस्य कारणं^२
५ स्मृतिः । न चासिद्धे स्वसंवेदने प्रमाणतः । स्मरणस्य तत्कार्यता-
पक्षमस्ति । सर्वथोभयप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात्कार्यकारणभाव-
प्रतिपत्तेः^३ । न च चक्षुरादेरिव विज्ञानमदर्शनेऽपि स्मरणं
तत्कार्यं वेत्स्यति । चक्षुषो हि व्यतिरेके नीलादिज्ञानाभावतो
[व्यतिरेकदारेण] तत्कार्यमनुमीयते^४ । स्मृतिस्तु ज्ञानसंवेदनमन्त-
१० रेषापि भवतीति प्रतिपादयिष्यामः । इति स्वसंवेदनकार्यता-
निश्चयमन्तरेण स्मरणस्य तदिनाभावाच्च संवेदनसिद्धिः ।

अतः स्मरणमपि ज्ञानत्वात्कथं सिद्धमिति वक्तव्यं । न च
स्वयमसिद्धं लिङ्गं ज्ञापकमन्यस्य । न च स्मरणं स्वसंवेदनस्य
प्रत्यक्षतया सादृकं तस्य तस्मादन्यत्वात् । न च ज्ञानस्य
१५ ज्ञानान्तरविषय[त्वं]^५ । बहिरर्थवत्संबन्धासिद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् ॥

^१ Tib. *hdi yan sgrub-par byed-pa yin-pas hdis bsgrub-par-bya-ba ma yin-te.*
—The lotsavas did not understand the word *sādhīyas* or read *sādhya* (*bsgrub-par-bya-ba*.)

^२ Tib. *has bsgrubs-par-byed-pa* (sic).—Possibly : *sādhakam*.

^३ Ms. has : *sarvatobhaya*° = *thams-cad-du rgyu dan hbras-bu rtogs-pa ni gñi-ga rtogs-pa med-par ma yin-no* = [*sarvathā hetuphaḥa[bhāva]-pratipattir ubhayapratipattim antareṇa nāsti*.—Op. *Nyāyabindu* 22. १, 52. ११.

^४ Ms. ... *nīlādijñānamabhavatu tatk*°—Tib. *mig-med-par sñon-po-la-sogs-pai ces-pa med-pas ldog-pai-ego-nas dei hbras-bu rjes-su-dpog-go ... vyāvṛttidvāreṇa...*

^५ *ces-pa ni ces-pa gñan-gyi yul ma yin-te.*

अन्यथाविशेषास्तानां भवमाविनापि स्मरणेन तस्य वदन्तं चेत् ।
अथ तेन पूर्वमनुभूतत्वाच्च स्मर्यत इति चेत् । एकस्मिन्मिति-
प्राप्तिर्तेनापि न पूर्वमनुभूतमिति समानः प्रसङ्गः ।

कार्यकारणभावोऽपि न तस्य निवामको युज्यते । कार्य-
कारणभावस्यैव परमार्थतो ऽभावात् । सत्यपि तस्मिन् सर्व- ५
ज्ञानानां स्वप्रतिपत्तिनिष्ठतया तद्वद्वशात्प्राप्तत्वात् । यथा-
व्यवहारमभ्युपगमे काव्यनिकलं^१ । काव्यनिकले च सर्वव्यव-
हाराणां काव्यनामिर्मितत्वात्सङ्घटितत्वमिति साधितं नः साध्यं^२ ॥
इति न स्मृतेः स्वसंवेदनसिद्धिः ॥

भवतोऽपि कथं तर्हि स्वसंवेदनाभावे स्मृतिरित्याह । अन्वा- 10
नुभूत इत्यादि ।

अन्यानुभूतैः संबन्धात्स्मृतिराखुर्विषयं यथा ॥ २४

^३ ज्ञानादन्यस्मिन् पादो वस्तुनि विषये ऽनुभूते सति ज्ञाने
स्मृतिः स्मरणमुपजायते । ^४ नान्यस्मिन्ननुभूतेऽन्यत्र स्मरणेऽति-
प्रसङ्गः स्यादित्याह । संबन्धादिति । विषयेऽनुभूते^५ तदिज्ञान- 15
स्मरणं संबन्धाद्भवति । विज्ञानं हि तद्वाचकतया तत्संबद्धं^७ ।

^१ *raññid rtoḡs-pa-la mthar thug-pa yin-pai phyir dāḡ de hāññ-pur mā nus-pai-phyir-ro.*

^२ *brtags-pa-ññid.*

^३ *kun-rdsoḡ bsgrub-bya yin-pas don-dam-pa ma bsgrub-paḡ ḡgyur-ro.*

^४ *hdir ḡes-pa-las ḡzhan = tatra jñānād....*

^५ *Ms. na cānyasmin....*

^६ *yul dran-pa-na brel-bu-las ḡes-pa.... = viśayasmaraṇe sambandhāj jñāna-smaraṇam....*

^७ *Ms. tatsambandham.*

अतो विज्ञानं स्मर्यते । नान्यत् ॥ ¹सत्यपि संबन्धे ऽन्यस्मिन्ननु-
 भूते ऽन्यस्य स्मरणे विज्ञुतं स्मरणं स्यादिति चेत् । न² । पूर्व-
 मनुभूतो विषय उत्तरकालमनुस्मर्यमाणः स एवानुभवविशिष्टो
 ऽनुस्मर्यते । तद्विशिष्टस्य तस्य ग्रहणात् । ज्ञानमेव च विषयानु-
 5 [148°]भवो । नान्य । इति विषयानुभवस्मरणात्तत्संबद्धतया
 ज्ञाने स्मरणमभिधीयते । न तु विषयरहितं ज्ञानमपि केवल-
 मनुस्मर्यत इत्यदोषः ॥

ननु कथमिव ज्ञानसंवेदनाहितस्मृतिवासनावीजमन्तरेण
 स्मृतिरुत्तरकालं स्यादित्याह । आरुविषं यथेति । आरुविषं ।
 10 मूषिकविषं । यथा संबन्धात्कालान्तरेण जायते तथा स्मृतिर-
 पौत्यर्थः । तथा हि मूषिकविषमेकस्मिन् शरीरक्षणे³ संक्रान्तं
 पुनः कालान्तरेण मेघस्तनितमधिगम्य⁴ विनापि स्वसंवेदना-
 हितस्मृतिवासनावीजमिदंप्रत्ययतामाचार्यस्तद्वृत्तित्वात्⁵ । अन्य-
 स्मिन् क्षणे विह्वलमुपयाति । तथा प्रकृतेऽपि न दूष्यतीति⁶
 15 भावः ॥

पुनरपि विज्ञानवादी ज्ञानसंवेदनसिद्धये प्रकारान्तरमुप-
 दर्शयितुमाह । प्रत्ययान्तरेत्यादि ।

¹ *hbreḥ-ba bden kyañ hdi ma myon na gzhan dran-pa ni. ... = ... tasminn ananubhūte.*

² Ms. *na pārvam.*—Tib. *ma yin te.*

³ The Tib has: *skad-cig-la lus-la hphos-naś* = *ekasmin kṣaṇe śarīra-
 saṁkrāntam.*

⁴ According to Tib. °*stanitapratyayam.*

⁵ On the *smṛitivāsanābija* (*dran-pai ohags-kyi sa-bon*), see our partial translation of the *Sarvadarśana*, Muséon (1901), note 1ff.

⁶ *skyon med-do = na doṣa iti....*

प्रत्ययान्तरयुक्तस्य दर्शनात्स्वं प्रकाशते ।

प्रत्ययान्तरं कारणान्तरं^१ । ईक्षणिकादिविद्या परचित्तादि-
ज्ञानाभिज्ञा च^२ ताभ्यां युक्तस्य तत्सामग्रीसंबद्धस्य चित्तस्य दर्श-
नात् । प्रतिभासनात् । विज्ञानस्य स्वं प्रकाशते । स्वरूपं प्रति-
भासते । संवेदनमस्तीति यावत् । यदि हि तत्सर्वदा^३ परोक्षरूपं ५
कथं कदा^४ चित्सामग्रीविशेषादुपलभ्येत । ततो यथा सामग्री-
विशेषात्परचित्तमुपलभ्यते तथा समन्तराख्यवनादिप्रत्ययात्स्व-
चित्तमप्युपलभ्यत^५ इति भावः ॥

एतदपि न ज्ञानसंवेदनसाधनमित्याह^६ । सिद्धाञ्जनेत्यादि ।

सिद्धाञ्जनविधेर्दृष्टो घटो नैवाञ्जनं भवेत् ॥ २५ 10

सिद्धं च तदञ्जनं च सिद्धस्य वाञ्जनं । तस्य विधिर्विधानं
प्रयोगः । तस्माद्दृष्टः । प्रतीतो घटो निधानादि वा । नैवाञ्जनं
भवति । न च घटादिरञ्जनमेव स्यात् । न यद्यस्मात्प्रतीयते
तदेव तद्वति ॥ एवमीक्षणिका[दि]विद्यासहकारिणा^७ ज्ञानेन

^१ rkyen gzhan ni dus gzhan yin te = *kālāntaram*. This reading is possibly better, being more difficult; *kāraṇa* is given by a second hand in the Nap. Ms.

^२ lta-bai rig-pa-la-sogs-pa dan gzhan-gyis (?) sems ces-pa-la-sogs-pai mñon-par-ces-pa dag = *īkṣaṇikāvidyādi-paracittajñānādi-abhijñābhyām*.

^३ thams-cad-du = *sarvathā*.

^४ kadā-cit = *brgya-la yañ*.

^५ See *Nyāyabindu* 13, 10 foll.

^६ na in *sādhana* is given in margin, second hand.

^७ ādi from Tib. *rig-pa-la-sogs*.

परचित्तं च^१ कदाचिन्निरूपयति । नैतावता तत्संवेदनं सिद्धं
 स्यात् । तस्मान्नैतदपि [148b] साध्योपयोगि साधनं । ननु यदि
 ज्ञानमविदितस्वरूपं स्यात् । अर्थस्यापि प्रतीतिर्न स्यादव्यक्त-
 व्यक्तिकत्वाज् ज्ञानस्य न स्वार्थस्य व्यक्तिसदप्रतीतौ कथमर्थस्य
 5 प्रतीतिः^२ । तथा हि स्वसंवेदनस्य प्रतिषेधादन्येनान्यस्य ग्रहणा-
 योगाच्च । तद्ग्रहणाभ्युपगमे चीत्तरीत्तरस्याप्रतीतस्य प्रतीतये
 ज्ञानान्तरानुसरणेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च । न कथं चिदप्यर्थप्रतीति-
 रिति^३ । तेन यदुक्तं । अन्यानुभूत इत्यादि । तदसंगतं । अर्थ-
 स्यानुभवाभावात् सर्वस्यायं दृष्टादिव्यवहारो लोके न स्यादि-
 10 त्याह । यथा दृष्टमित्यादि ।

यदुच्यते दृष्टादिव्यवहारो न स्यादिति । अ किं परमा-
 र्थतो न स्यात् । संवृत्या वा । तच्च यदि परमार्थतो न स्यादि-
 त्युच्यते । तदा प्रियमिदमस्माकं । न हि संवृतस्य परमार्थ-
 चिन्तायामवतारोऽस्ति । अथ लोकप्रसिद्धितस्तदा ।

15 यथा दृष्टं श्रुतं ज्ञातं नैवेह प्रतिषिध्यते ।

1 *ca*, wanting in Tib.

2 So Nep. Ms.—The old interpunction has been erased before *na hy*, and *katham*—Tib. has: ...don yañ rtogs-par mi hgyur-ba ma yin-nam ces-pa ni mig-gsal-ba gsal-bar-byed-pai-phyir te don ni gsal-ba ma yin-pa. de ma rtogs-pa-la don ci-ltar rtogs-par hgyur-te. (*mig-gsal-ba* = *cakṣur vyakta*, to be read *mi-gsal-ba* = *avyakta*). I have little doubt that the old reading, previous even to the Tibetan translation, was as following: ...*arthasyāpi pratītir na syāt; avyaktavyaktikatvā jñānasya tarhy arthasya pratītis, tad apratītau katham*.... (See supra p. 352, n. 1, a conjecture on the relations between the Tibetan translation and our Ms. or its prototype.)

3 This very argument is forcibly summarized in the line *Sarvadarśana* p. 15, l. 17, *Apratyakṣopālambhasya nārthadr̥ṣṭiḥ prasidhyati*. (*Dharmakīrti*.)

इति । यथा इदमिति । अथुपदिनिमित्तमेव मन्त्रेण
प्रतिपक्षं । युतमिति । परमुक्त्यादागमात् । ज्ञानमिति ।
विदुषामिदं गदनुमानास्तिमितं^१ । तदेतद्विदुषां सर्वं व्यवहार-
साक्षित्यं यैव प्रविशिष्यते । न वार्धते । यद्यथा शोकतः प्रती-
यते तत्तथैवाविचारितस्वरूपमभ्युपगम्यते शोकप्रसिद्धितः । न तु 5
पुनः परमार्थतः ॥ तेन ज्ञानसंवेदनभावादर्थानभिप्रायादस्योऽपि
दोषाः परमार्थपक्षवादिना ह ह आवतरन्ति ।

यदि तत्तथैवाऽभ्युपगम्यते^२ । किं नाम तर्हि प्रविशिष्यते ।
इत्याह । सत्यत इत्यादि ।

सत्यतः कल्पना त्वच दुःखहेतुर्निवार्यते ॥ २६ 10

सत्यतः परमार्थतः । कल्पनाऽरोपः^३ । तुशब्दः पुनरर्थः । सा
पुनरच । विचारो सिद्धांती वा । निवार्यते प्रतिविध्यते । कुतो
दुःखहेतुरिति हेतुपदकेतत् [149^a] । दुःखस्य हेतुः कारणं
यस्मात्तस्मादित्यर्थः । उपादानस्कन्धानां सदसदादिकल्पनादित-
प्रवृत्तिहेतुत एव च संसारस्य दुःखस्वभावः^४ । 15

^१ See *Nyāyabindu*, p. 104.

^२ *tathaiivā 'bhyupa,*° so Ms.

^३ So Ms.

^४ *Samsāra* from a second hand written in margin after *hetuta eva ca*.—Tib.
has : fle-bar-len-pai phun-po-rnams yod-pa dan med-pa-la-sogs-pa brtags-pas
bshag-pa hjug-pai rgyu-ñid ni hkhor-ba yin-te. sdug-baḥal kun-hbyun hjig-
rten dan. lta gpas grid-pa an de-dag ñid ces-pai tabig-las...—*upādāna-*
skandhāḥ sadasaḍādikālpānāhitaprawrṭtiḥetau eva saṁsāraḥ dūḥkham sam-
udayo....—I should admit that *śhita* (bshag-pa) is out of place; and read
°*hetuta eva saṁsāraḥ, saṁsāraḥ ca....*

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिः स्थानं^१ भवस्य त । इति वचनात् ।

इति सत्यतः कल्पना दुःखहेतुर्भवति । तस्मादसत्समारोप-
कल्पनाभिनिवेशप्रतिषेधमात्रमत्राभिप्रेतं । न तु वास्तवं किं
चित्प्रतिषिध्यत इति ॥ तदेवं स्वसंवेदनं ज्ञानस्य न कथं चिदपि

५ युज्यते । तदुक्तं ।

न बोध्यबोधकाकारं चित्तं दृष्टं तथागतैः ।

यत्र बोद्धा च बोध्यं च तत्र बोधिर्न विद्यते^२ ॥ इति ॥

यस्तु का चिद्भगवता चित्तमात्रतास्त्वित्युक्तं । तत्स्वकन्वाय-
तमादिवर्त्तयार्थतयेति कथयिष्यते^३ ॥

१० इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयन्नाह । चित्ता-
दन्येत्यादि ।

चित्तादन्या न माया चेन्नाप्यनन्येति कल्प्यते ।

वस्तु चेत्सा कथं नान्यानन्या चेन्नास्ति वस्तुतः ॥ २७

तर्हि चित्तादन्या माया स्यात् । अनन्या वा स्यात् । उभय-
१५ स्वभावा वा । अनुभयस्वभावा वा । इति चत्वारो विकल्पाः ।
तत्र न तावत्प्रथमपक्षः । चित्तादन्याभ्युपगमेऽपि चित्तमात्रं
जगदिच्छतः सिद्धान्तविरोधः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु यदा
मायैव ते नास्तीत्यादिना^४ प्रतिपादित एव दोषः । तृतीयस्तु

१ Read *dr̥ṣṭhānam* — Quoted from the *Abhidharmakośa*.

२ ...de-la byañ-ohub-sems yod-min = *tatra bodhicittam nāsti*.

३ See infra IX, 78 at the end ; supra ad IX, 6.

४ IX, 16.

प्रकारो न संगच्छते । परस्परविद्वद्वयोरेकचाभावात् । अथ
चतुर्थी कल्पना । सापि न संगच्छते ॥ तामुपादायोच्यते ।
चित्तादन्या न माया । इत्यन्यत्वप्रतिषेधः । अनन्या तर्हि ।
मायमन्येति तत्त्वस्यापि प्रतिषेधः । इति^१ उभयपातपक्षस्येद्यदि^२
कल्प्यते व्यवस्थाप्यते सोऽपि न युक्तः । अन्योन्यपरिहारवतोरेक- 5
प्रतिषेधस्यापरविधिगान्तरौयकत्वात्तयोरेकचाभावात् । चतुर्थी
कल्पना सापि न संघटते ॥

अपि च वस्तु चे[दि]ति । य[149^b]दि सा माया वस्तुसती
कथं नान्या । चित्ताद्व्यतिरिक्ता न भवति । अयामन्या चेद्यदि ।
चित्तमेव माया । तदा नास्ति वस्तुतः । न विद्यते परमा- 10
र्थतः । तस्यास्तत्त्वभावत्वात्^३ । चित्तमेव केवला^४ । एतत्तदेवा-
यातं यदुक्तं ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।
इति^५ ॥ अधुना प्रकृतं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । असत्यपीत्यादि । 15

असत्यपि यथा माया दृश्या द्रष्टृ तथा मनः ।

असती । उपलभ्यमाना माया इत्यादिवदस्तुतोऽस्तत्त्वभावा ।
तादृश्यापि दृश्या दर्शनविषया यथा माया । द्रष्टृ तथा मनः ।

१ = de-ltar = evam.

२ gñi-ga ba-ga-pai phyogs.

३ don-dam-par yod-pa ma yin-pa de-la-ste dei ran-bzhin yin-pai-phyir-ro.

४ According to Tib. kevalam ity etat.

५ = IX, 16.

सैवासती माया दृष्टा दृष्टान्तः । तथा मनः परमार्थतोऽपि
 तदभावमपि दर्शनसमर्थं भविष्यति । तेन यदा न भ्रान्ति-
 रवसीत्यादि^१ यदुक्तं परेण तत्प्रसाधोपसंहारेण दर्शितं ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण परमार्थसिद्धिज्ञानसाधनाय परोक्ष-
 5 ज्ञानमभिव्यञ्जयामास । वस्त्वाश्रयसिद्ध्यादि ।

वस्त्वाश्रयश्चैतस्सारः सौन्दर्याकाशवद्भवैत् ॥ २८

तथा हि संक्षेपो व्यवदानं च हेतुोपदेयतया वचमिदं
 यथावत्प्रतिपत्त्यर्थं । तत्र रागादिमलादृतं चित्तं संक्षिप्तमित्यु-
 च्यते । ते चाभूतसमारोपवसीत्वज्ञत्वादागन्तुकाश्चित्तश्रिताः
 10 प्रवर्तन्ते । तत्प्रभृतकर्मजन्मपरंपरोपनिबन्धः संसारः प्रजायते ।
 तदेव चित्तं परमार्थतः प्रकृतिप्रभास्वरमनागन्तुकमभूतधरि-
 कल्पसमुत्पत्त्याद्याहकादिद्वयसमारोपाभिनिवेशवासनाशून्यमद-
 यत्तभावमागन्तु[क]दोषविनिर्मुक्तमाश्रयपरावृत्तेर्व्यवदानमित्युच्य-
 ते^२ ॥ तदेव संक्षेपव्यवदानयोर्वस्तुसद्भूतचित्तमन्तरेण व्यवस्थापनं
 15 न घटत इति मन्यन्ते । संसारनिर्वाणयोश्चित्तधर्मत्वात् । चित्त-
 मेव संक्षिप्तमेव चित्तमेव व्यवदायते इति वचनात् ॥

तदेतत्परमं निरूपयति । वस्त्वेव वस्तुसद्भूतचित्तमेव
 अयोऽस्येति वस्त्वाश्रयः । चेद्यदि संसारो व्यवस्थाप्यते । तदा
 संसारोऽन्यथा भवेत् । चित्तादन्यः स्यात् । वस्तुनोऽन्वयेऽवस्तु

१ - IX, 15.

२ See p. 409, l. 8. — *agantuka* = glo-bur-ba.

स्यात् । चित्तस्यैव च^१ वस्तुत्वात् । कथमिव । आकाशवत् ।
गगनमिव ।

य एष चित्ताश्रयः संसारोऽभिधीयते स किं वस्तुवस्तु वा ।
वस्तुपि चित्तं तदन्यद्वा ॥ तत्र यदि वस्तु चित्तमेव तदा न
चित्तादन्यः संसारस्तदाश्रयः । चित्तमेव सः । चित्तं च प्रकृति- 5
प्रभास्वरतया व्यवदानस्वभावत्वान्न प्रहेयं । अथ चित्तादन्यः ।
तदा चित्तव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभ्युपगमात्सिद्धान्तच्यतिः । अथा-
वस्तु । तदा संसारो नाम न किं चिदस्ति । स्वरविषाणवत् ।
अत एवाह । आकाशवदिति । यथाकाशं प्रज्ञप्तिस्मात्प्रमसम्^२
क चिदर्थक्रियायां समर्थं । तथा संसारो भवतः स्यात् । अथ 10
वा । आकाशवदिति निःस्वभावत्वादस्यसिद्धान्तानुप्रवेशः ॥

स्थादेतत् । यदि नामावस्तु । तथापि वस्तुसङ्गतचित्तसमा-
श्रितत्वात् । तस्यार्थक्रियासामर्थ्यं भविष्यतीत्याह । वस्तुश्रये-
णेत्यादि ।

वस्तुश्रयेणाभावस्य क्रियावत्त्वं कथं भवेत् । 15

नासद्रूपस्य कश्चिदाश्रयो भवितुमर्हति । आश्रयाश्रयि-
भावस्य कार्यकारणरूपत्वात् । न चाभावः कस्य चित्कार्यमनि-
र्वर्त्यविशेषत्वात् । भवतु नाम । तथापि वस्तुश्रयेण वस्तुसङ्गत-
चित्तसमाश्रयेणाभावस्यासदात्मकस्य क्रियावत्त्वं । अर्थक्रिया-

१ Ca?

२ prajñaptisat, see supra VIII. 101, Qikṣas., 257. 7; Madh. Vṛtti (Bibl. Buddh.) p. 28, n. 1.

कारित्वं । कथं भवेत् । न कदा चिदपि युज्यत इत्यर्थः ।
 अन्यथा तस्य भावस्वभावता स्यात् । शक्तिर्हि भावलक्षणं । सर्व-
 शक्तिविरहोऽभावलक्षणमिति वचनात्^१ ॥

किमिदानीमिति विचार्यमाणमुपस्थितं भवत इत्याह ।

५ असत्सहायमित्यादि ।

असत्सहायमेकं हि चित्तमापद्यते तव ॥ २६

असन्नेवाभावः सहायो [150^b] ऽस्येति । असत्सहायं । हिरव-
 धारणे । एकमद्वितीयमेव । चित्तमापद्यते तव । चित्तैकपर-
 मार्थवादिनः ॥ ननूक्तमेव । ग्राह्यग्राहकाद्याकारविनिर्मुक्तमद्वय-
 १० लक्षणं चित्तं । इति चित्तैकताप्रतिपादने न किं चिदनिष्ट-
 मस्माकं । तदयुक्तं । संक्षेपस्यापि प्रहेयतया वस्तुत्वमुक्तं । तत्कथं
 चित्तमेवैकं वस्तु । अस्तु^२ नाम तथापि न बाधकान्मुक्ति-
 रित्याह । ग्राह्यमुक्तमित्यादि ।

ग्राह्यमुक्तं यदा चित्तं तदा सर्वे तथागताः ।

१५ ग्राह्यमित्युपलक्षणं । ग्राहकादिमुक्तमपि वेदितव्यं । अथ वा
 ग्राह्याधीनं ग्राहकत्वमिति तदभावाद्ग्राहकाभावः । ग्राहकाभावे
 च तदुपकल्पितस्याभिलाषस्याभावात् । अभिलाषस्याभाव इत्यु-
 पदर्शयितुं ग्राह्यमुक्तमित्युक्तं । ग्राह्याद्याकारविविक्तं । अद्वय-

^१ See *M. Vrttt*, 116, n. 1.

^२ From a second hand. First hand *vastu vastu nama*—Tib. has: *de sems gcig-pu fiid yod-par gyur-pa de-lta-na...* = *tac cittaikutā syāt tathāpi...*

स्वभावं यदा सर्वस्य जगतश्चित्तं । तदा तस्य चित्तस्य सर्वसत्त्व-
संतानान्तर्गतत्वात्सर्वसंभारिणः सत्त्वास्तथागता बुद्धा भगवन्तः
प्राप्नुवन्ति । न कश्चित्पृथग्जनः स्यात् । ततश्च संक्षेपप्रहाणा-
यार्थमार्गभावनावैयर्थ्यप्रसङ्गः । न चैवं ॥ तस्मात्सत्यपि पाञ्च-
पाहकवैधुर्ये भावाभिनिवेशस्य तदवस्थत्वाच्च सर्वथा संक्षेप- 5
प्रहाणमित्यभिसंधायाह । एवं चेत्यादि ।

एवं च को गुणो लब्धश्चित्तमात्रेऽपि कल्पिते ॥ ३०

एवं चेति निपातसमुदायः । एवं सतीत्यस्मिन्नर्थे । अप्यर्थे
चकारः । एवमपि स्वीकृते को गुणो लब्धो । नैव कश्चित् ।
चित्तमात्रेऽपि विशिष्टिमात्रतायामपि कल्पितायां कल्पनया 10
समारोपिते^१ । अद्वयतत्त्वपरिज्ञानान्मयेऽपि सर्वसत्त्वसंताने रागा-
दीनां पर्यवस्थानात् ॥

नन्वेतत्समानं निःस्वभाववादिनो भवतोऽपीति समानदूष-
णतामापादयन्नाह । मायोपमत्वेऽपीत्यादि ।

मायोपमत्वेऽपि ज्ञाते कथं क्लेशो निवर्तते । 15

मायोपमत्वे मायास्वभावत्वेऽपि [151^०] जगतो ज्ञाते । कथं
क्लेशो निवर्तते । कथं रागादिगणः प्रहीयते । इति पृच्छति ।
किमत्र प्रहाणानुपपत्तिकारणं यत्पृच्छसीत्याह । यदा माये-
त्यादि ।

यदा मायास्त्रियां रागस्तत्कर्तुरपि जायते ॥ ३१

इदमत्र प्रहाणानुपपत्तिबीजं दृश्यते । यदा मायास्त्रियां
मायाकारविनिर्मितायामवस्थायां रागः संरक्तचित्तता जायत ।
उत्पद्यते । कस्य जायते । तत्कर्तुरपि । न केवलं यद्ग्रामोदनाय
5 सा विनिर्मिता तेषामेव जायते । किं तु तस्या मायास्त्रियाः
कर्तुर्निर्मातुरपि जायते । इत्यपिशब्दार्थः ॥ यदा हि परचित्त-
विभ्रमसंपादनार्थं मन्त्रौषधिसामर्थ्यविनिर्मितां सर्वाङ्गप्रत्यङ्गाव-
यवलक्षणपरिपूर्णमभिनवयौवनशोभासंपत्समापन्नां प्रसन्नमनो-
हरवर्णां लावण्यातिशयशालिनीमतीव तदाकारनिर्माणप्रवीणः
10 कश्चिन्मायाकारो जनपदकल्याणीं स्त्रियमुपदर्शयति । तदा न
तावत्तदन्ये तामभिसमीक्ष्य मन्मथशरप्रहारान्तरव्यथितचेतसो
जायन्ते । अपि तु योऽपि स तस्याः कमनीयकान्तिसंपदः
कामकलाकौशलोत्कण्ठितमूर्तेरभिनिर्माता । मया स्वयमेव चैषा
विरचितेति । तत्त्वभावविचक्षणः । योऽपि कामकलया परम-
15 दशमासादयन्न कथं चिदपि चेतः संधारयितुमलं ॥ तत्कथं
मायोपमत्वेऽपि निश्चिते संसारसंततिच्छेदः स्यात् ॥

एतत्परिजिहीर्षन्नाह । अप्रहीणा हि तदित्यादि ।

अप्रहीणा हि तत्कर्तुर्ज्ञेयसंक्षेपवासना ।

तद्दृष्टिकाले तस्यातो दुर्बला शून्यवासना ॥ ३२

20 हिर्यस्मादर्थे । नैतद्दूषणमस्माकमासज्जते । यस्मादप्रहीणा-
ऽनिवृत्ता । तत्कर्तुर्मायास्त्रीनिर्मातुः । किमप्रहीणा ज्ञेयसंक्षेप-

वासना । श्रेयसंक्षेपः सखभावतासमारोपादासङ्गादिः^१ । कस्मा-
समारोपो वा । श्रेयावरणं यावत् । तस्य वासना । अनादि-
संसारजन्मपरम्पराभ्यस्तमिथ्याविकल्पजनिततद्द्वैजभूतचित्तसंतति-
संस्काराधानं^२ । तस्या अप्रहीणत्वात् ॥

नन्वेतत्समानं विज्ञानवादिनोऽपि प्रतिविधानं । तस्याप्यदय- ५
तत्त्वस्य सत्त्वेऽपि । आगन्तुकसंक्षेपवासनाया अप्रहीणत्वात् । न
सर्वे तथागता भवन्ति ॥ नैतत्समानं । यस्मादभावात्मानो
मलाः कार्यकलाविकला नावरणं भवितुमर्हन्ति । इत्युक्तमेव ।
अस्माकं तु निःस्वभावमेव जन्यं जनकं चेति न समानं ।

सा यस्मादप्रहीणा । अतोऽस्मात्कारणात् । तदृष्टिकाले । 10
तस्या श्रेयसखभावताया^३ दृष्टिरुपलब्धिः । तस्याः काले । तस्या
वा मायास्त्रिया दृष्टिकाल उपलम्भकाले । तस्येति अप्रहीण-
संक्षेपवासनस्य द्रष्टुः । दुर्बला शून्यवासनेति । शून्यस्य शून्य-
तत्त्वस्य शून्यताया वेति विग्रहः । कन्दानुरोधाद्भावप्रत्ययस्य
श्लेषं कृत्वा शून्येति निर्देशः । वासना संस्काराधानं । सा 15
दुर्बला सामर्थ्यविकला । आरोपितस्य दर्शनात् ॥ अतस्तदा
भाववासना बलवती । कथं तर्हि सा निवर्तत इत्याह । शून्य-
तेत्यादि ।

^१ *sa°*, not *sat°*. Tib. *rañ-bzhin dan bcas-par...*

^२ *hbyun-ba dan de sa-bon-du gyur-pai sems-kyi rgyun-gyis hdus-byas-pa yin-te.*

^३ *sa* (*jñeyasa°*), not translated in Tib.—First hand: *°bhāvatayā* (Tib. : *rañ-bzhin-du*). Second hand: *°tāyā*.

शून्यतावासनाधानाद्दीयते भाववासना ।

शून्यताया मायास्वभावनिःस्वभावताया वासना । तस्या
आधानं । आवेधः । अभ्यासेन दृढीकरणमिति यावत् ।
तस्माद्विरुद्धप्रत्ययात् । हीयते निवर्तते । वज्रिसन्निधाना-
5 च्छीतस्पर्शवत् । किं भाववासना । अनवरागसंसारभ्यस्तवस्तु-
सद्भावाध्यवसानवासना । तस्या भूतार्थत्वात् । वस्तुनिजस्वभाव-
त्वाच्च । इतरस्या अलौकत्वादागन्तुकत्वाच्च ॥

ननु भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वा । इति
नाभिनिवेशं प्रति कश्चिद्विशेषः^१ । तस्यापि कल्पनास्वभावा-
10 नतिक्रमात् । यदाह ।

शू[152^०]न्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् बभाषिरे ॥ इति ॥

एतत्परिहर्तुमाह । किं चिन्नास्तौत्यादि ।

किं चिन्नास्तौति चाभ्यासात्सापि पश्चात्प्रहीयते ॥ ३३

15 किं चिदिति भावो वा शून्यता वा । नास्ति न विद्यते ।
चशब्दः पूर्वापेक्षया । समुच्चये । इत्येवं चाभ्यासात् । भाववासना-
प्रहाणस्य पश्चात्सापि शून्यतावासनापि प्रहीयते । निवर्तते ॥
अयमभिप्रायः । शून्यताआवेधो^२ हि भावाभिनिवेशस्य प्रति-

^१ See above 358.6.

^२ So Ms.

पञ्चत्वात् । प्रहाणोपायभूतो । ऽधिगते चोपेये पद्मात्कोलोप-
मत्वात्^१ । उपायस्यापि प्रहाणमनुष्ठीयते । एतदेवाह ।

सर्वसंकल्पज्ञानाय शून्यतामृतदेशना ।

यस्य तस्यामपि ग्राहस्त्वयासाववसादितः ॥ इति^२ ॥

स्यादेतत् । यदि नाम किं चिन्नास्तीति मनसिकारा- 5
भ्यासाद्भवति शून्यतावासनायाः प्रहाणं । तथापि तदभ्यासात्पुन-
रभावकल्पना^३ प्रवर्तमाना निवर्तयितुमशक्या । ततश्च गण्ड-
प्रवेशेऽचितारानिर्गमो जात इति^४ तदवस्थं तव दौष्ट्यमित्य-
चाह । यदा न लभ्यत इत्यादि ।

यदा न लभ्यते भावो यो नास्तीति प्रकल्प्यते । 10

तदा निराश्रयोऽभावः कथं तिष्ठेन्मतेः पुरः ॥ ३४

इयमपि^५ विचारेण नावतिष्ठत इति ॥ यो भावो नास्तीति
प्रकल्प्यते । यस्य भावस्य प्रतिषेधः क्रियते । स यदि विचार्य-
माणो निःस्वभावतया न लभ्यते । न प्राप्यते तैमिरिकोपलम्भ-
केशस्तबकवत् । तदा निराश्रय इति । यस्यासौ परिकल्पितो 15
भावः । तस्य संबन्धिनो ऽभावात् । निराश्रमः । अभावः । कल्पना-

1 Ms. *kālopamatvāt*—But Tib. *gzins = kola* (Foucaux) = *Floss (Pet. W.)
=raft.—Pāli, *kullo*.

2 See supra 359.8. I prefer the reading *yasya*.—Tib. *hdi ni khyed-kyis*
spañs lags ces.

3 Ms. *ābhāsakalpanā*.—Tib. *dños-po-med-pai rnam-par-rtog-pa = abhāva-*
vikalpa.

4 *lba-ba bcug-pa-las mig-hbras hbyun-ba bzhin-du*.

5 *iyam abhāvakalpanā*.

विदर्शितमूर्तिः । कथं तिष्ठेन्नतेः पुरः । कथमसौ विचारेण
बुद्धेरयतः प्रतिभासेत । स्वयमेव भावनिःस्वभावतायां निवर्तते ॥

अथ वा अन्यथावतार्थते । भवतु नाम शून्यतावलाधाना-
ज्ञाववासनाविनिवृत्तिः^१ [152^b] । तत्प्रतिषेधाभावादभावाभि-
5 निवेशस्तु^२ केन वार्यते । इत्येत आह । यदा न लभ्यत इत्यादि ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

अथमत्र समुदायार्थः । संबंधमशून्यता हि भावाभिनिवेश-
प्रज्ञाणाद्योपादीयते । सापि शून्यता शून्यताभिमुखीकरणात्प-
क्षात्प्रहीयते । यापि च कथं चिद्भावकल्पना जायते । सापि
10 समनन्तरविचारेण निवर्तते ॥ अत एवैतत्समस्तकल्पनाजाल-
निवर्तनाय भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां विस्तरेणाध्यात्मशून्यता-
दयो ऽष्टादश शून्यताः प्रोक्ताः^३ ॥ न च शून्यता भावाद्यति-
रिक्ता भावस्यैव तत्स्वभावत्वात् । अन्यथा शून्यताया भावाद्यति-
रेके धर्माणां निःस्वभावता न स्यात् । निःस्वभावता तत्स्वभाव
15 इति प्रसाधितं प्राक् ॥

एतदपि प्रज्ञापारमितायामुक्तं । पुनरपरं सुभूते बोधि-
सत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् सर्वाकारज्ञताप्रति-
संयुक्तैर्मनसिकारैः । एवं प्रत्यवेक्षते । न रूपशून्यतया रूपं शून्यं ।
रूपमेव शून्यं । शून्यतैव रूपं । न वेदनाशून्यतया वेदना

^१ bala = stops.

^२ According to the Tib.—Ms.: *tatpratisevāhād abhāvād abhini.*^२

^३ See M. Vyut. 37 ; Dh.-s. XLI.

शून्या । वेदमेव शून्या । शून्यतैव वेदना । न संज्ञाशून्यतया
संज्ञा शून्या । संज्ञैव शून्या । शून्यतैव संज्ञा । न संस्कारशून्य-
तया संस्काराः शून्याः । संस्कारा एव शून्याः । शून्यतैव
संस्काराः । न विज्ञानशून्यतया विज्ञानं शून्यं । विज्ञानमेव
शून्यं । शून्यतैव विज्ञानमिति विस्तरः ॥

5

उक्तं च ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।

भावः स्वतन्त्रो नास्तीति सिंहनादस्तवातुल्यः ॥ इति ।

इति न शून्यता धर्माद्यतिरिक्ता । तस्माच्छून्यतायामपि
नाभिनिवेशः कर्तव्य इति [153^a] ॥

10

एवं सर्वविकल्पप्रत्यक्षम[या]त्¹ । समस्तावरणनिर्मुक्तिरूप-
जायते । इत्युपदर्शयन्नाह । यदा न भाव इत्यादि ।

यदा न भावो नाभावो मतेः संतिष्ठते पुरः ।

तदान्यगत्यभावेन निराशम्बा प्रशाम्यति ॥ ३५¹

यदा न भावः परमार्थसत्त्वभावो मतेर्बुद्धेः संतिष्ठते पुरो- 15
ऽप्यतः । नाभावः । नापि भावविरहितलक्षणोऽभावः । यदा मतेः
संतिष्ठते पुरः । तदाऽन्यगत्यभावेन विधिप्रतिषेधाभ्यां गत्यन्त-

¹ Ms. *pratyastanamasta*^o; *māt* in margin.—Query: *pratyastāt*?—Tib. *nub-
pai-phyir* (*nub* = *paścima*, *astam*, *antardhānam*.)

² According to Tārānātha and to the Commentary of Vibhūticandra,
Çāntideva, when coming to this stanza, disappeared from the eyes of his
auditors.

राभावात् । उभयानुभयपक्षयोरेतद्व्यविधिप्रतिषेधात्मकत्वात् ।
 आभ्यामप्यतिरिक्ततयाऽनयोः संग्रहे तावपि संगृहीताविति ।
 निराश्रया । सदसत्तोरालम्बनयोरयोगात् । बुद्धिः प्रशाम्यति ।
 उपशाम्यति । सर्वविकल्पोपशमाच्चिरिन्धनवन्निवत् । निवृत्ति-
 5 सुपयातीत्यर्थः ॥

कथं तर्हि सकलकल्पनाविरहादनेककल्पासंख्येयाभिलषितं
 परार्थसंपदुपायभूतं बुद्धत्वमधिगम्य परार्थमभिसंपादयति भग-
 वानित्यत्राह । चिन्तामणिरिति ।

चिन्तामणिः कल्पतरुर्यथेच्छापरिपूरणः ।
 10 विनेयप्रणिधानाभ्यां जिनबिम्बं तथेक्ष्यते ॥ ३६

चिन्तामणिरिति । चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । कल्प-
 तरुरिति । कल्पितफलदाता वृक्षविशेषः । स यथा विकल्प-
 मन्तरेणापि लोकानां यथाभ्यमिच्छायाः परिपूरणः । अभि-
 क्षाप्तस्य संपादकः । जिनबिम्बं तथेक्ष्यत इति संबन्धः ।

15 चतुर्मारजयाज्जिनो भगवान्¹ । पापकधर्मजयादा । जिनस्य
 बुद्धस्य भगवतः । बिम्बं द्वाचिंशता महापुरुषलक्षणैर्विराजितं
 शरीरं । तथा तेन प्रकारेण । ईक्ष्यते । सर्वकल्पाभावेऽपि
 परहितसुखसंपादनसमर्थः प्रतीयते ।

¹ See Childers, *Gikāṣ.*, 198. 10, *Mhv.* III, 273. 281.

कथं पुनरेतदिष्टमात्रेण भविष्यतीत्याह । विनेयप्रणि-
धानाभ्यामिति । विनेयवशात् । ये बुद्धस्य भगवतो विनेयाः^१ ।
तदुपाधिफलविशेषप्रतिलम्भहेतुकुशलकर्मपरिपाकात्^२ । तद-
शात् । प्रणिधानवशाच्च^३ । [153^b] यत्पूर्वं बोधिसत्त्वावस्थाया-
मनेकप्रकारं भगवता सत्त्वार्थसंपादनं प्रणिहितं तस्याच्चेपवशात् । ६
कुलाक्षचक्रभ्रमणाच्चेपन्यायेनानाभोगेन प्रवर्तनात् । सर्वसत्त्वहित-
सुखसंपादनमुपपद्यते ॥

यदुक्तं^४ । यस्यां रात्रौ तथागतोऽभिसंबुद्धो यस्यां च परि-
निर्वृतो । ऽचान्तरे तथागतेनैकमप्यक्षरं नोदाहृतं । तत्कस्य
हेतोः । नित्यं समाहितो भगवान् । ये चाक्षरस्वरसुतवैनेयाः 10
सत्त्वाः । ते तथागतमुखादूर्णाकोशादुष्णीषात् । ध्वनिं निस्सरन्तं
शृण्वन्तीत्यादि ॥

उक्तं च ।

तस्मिन् ध्यानसमापन्ने चिन्तारत्नवदास्थिते ।

निस्सरन्ति यथाकामं कुशादिभ्योऽपि देशमाः^५ ॥ 15

ताभिर्जिज्ञासितामर्थान् सर्वान् जानन्ति मामवाः ।

हितानि च यथाभवं क्षिप्रमासादयन्ति ते ॥ इति ।

^१ gañ sañs-rgyas bcom-ldan-hlas-rnams gdnl-bya de-rnams gdnl-bya = ye buddhabhagavatām vineyās te vineyāh.

^२ upādhi, not translated in Tibetan.—*tad* = de-rnams-kyi = *tesām*.

^३ prañidhāna = smon-lam.

^४ See *Āryatathāgataguhyasūtra*, quoted *Madh. Vṛtti* fol. 109 b.

^५ = sgron-mai sgra.—See J.R.A.S., 1902, p. 374.

चतुस्तवे^१ ऽप्युक्तं ।

नोदाहतं त्वया किं चिदेकमप्यक्षरं विभो ।

कृत्स्नस्य वेनेयजनो धर्मवर्षेण तर्पितः ॥ इति ॥

एवमसाधारणं कारणमाख्याय पुनरन्यथा हेत्ववस्थाया एव
५ स तादृशः प्रभावातिशयविशेषो यदनाभोगेन^२ परार्थसंपादन-
समर्थफलमुपजायत इति वृत्तद्वयेनोपदर्शयन्नाह । यथा गारु-
डिक इत्यादि ।

यथा गारुडिकः स्तम्भं साधयित्वा विनश्यति ।

स तस्मिंश्चिरनष्टेऽपि विषादौनुपशामयेत् ॥ ३७

१० यथा गारुडिको विषतत्त्ववित् । सन्धमन्त्रसामर्थ्यः । स्तम्भं
काष्ठमयं वा पाषाणमयं वा अन्यदा साधयित्वा । मन्त्रेणाभि-
संस्कृत्य ममाभावादयमेव सर्वविषापहारचतुरो भविष्यतीति
विनश्यति । स्वयमुपरतव्यापारो भवति । स सन्धस्तेनाभि-
मन्त्रितः । तस्मिन् गारुडिके चिरनष्टेऽपि । प्रभूतकाणमुप-
१५ रतेऽपि । विषादौनुपशामयेत् ।^३ आदिशब्दाद्गद्गदविकारमप-
हरेत् । छान्दससमयं परिपाकयता मितो^४ पि उपधाया णिचि
ब्रह्मो न कृतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा [१५४^४]^४ । एवं
दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । बोधिचर्येति ।

१ So Ms.—*Bstod-pa-bzhi las*.

२ See supra VIII. 1. 107.

३ Wanting in Tib.

४ Thus Ms.—See Pāp. VI, 4, 92.

बोधिचर्यानुरूप्येण जिनस्तम्भोऽपि साधितः ।
करोति सर्वकार्याणि बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृते ॥ ३८

यथाशब्दस्येत्याकर्षयति । तथा बोधौ बोधिनिमित्तं
बुद्धत्वार्यं चर्या [बोधिचर्या]^१ । बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृत इति ।
बोधिर्बुद्धत्वमेकानेकस्वभावविविक्तमनुत्पन्नानिरुद्धमनुच्छेदमशा- 5
श्रुतं सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तमाकाशप्रतिसमं धर्मकायाख्यं परमार्थ-
तत्त्वमुच्यते । एतदेव च प्रज्ञापारमिताशून्यतातथताभूतकोटि-
धर्मधात्वादिशब्देन संवृत्तिमुपादायाभिधीयते । इदमेव चाभि-
संधायोक्तं ।

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः । 10

धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विजानितुं ॥ इति ।^२

उक्तं च ।

अलक्षणांमनुत्पादमसंस्कृतमवाप्नुयं ।

आकाशं बोधिचित्तं च बोधिरदयलक्षणा ॥ इति ॥

तच्च सत्त्वं । अभिप्रायोऽस्येति बोधिसत्त्वः । तस्मिन्निर्वृतेऽपि । 15
अपिशब्दो भिन्नक्रमः । अप्रतिष्ठितनिर्वाणत्वेन परमां शान्तिं
गतेऽपि । हेत्ववस्थानिवृत्तौ^३ फलावस्थाप्राप्तौ चेत्यर्थः ॥ इत्युभय-
थापि सर्वथा कल्पनाविरहेऽपि सत्त्वार्थसंपादनमविकलमुप-
दर्शितं भवति ।

^१ *bodhicaryā*, from Tibetan.—I suppose that our text is incomplete.

^२ See *Vajracchedikā*, § 26.

^३ *Ms. nirvṛtau or nirvṛtau.*

स्यादेतत् । यदि भगवानुपरतसकलविकल्पासम्मतया
निवृत्तसर्वचित्तचैतन्यापारः । कथं तर्हि तथागतपूजा महाफला
वर्ण्यत इत्याशङ्क्यमाह । अचित्तक इत्यादि ।

अचित्तके कृता पूजा कथं फलवती भवेत् ।

- 5 संवृत्तिचित्तविविक्ते भगवति कृता उपकृता । पूजा कारा-
विशेषः¹ । कथं फलवती भवेत् । सफला स्यात् । तत्रासत्युप-
भोक्तारि दायकदानपत्नीनां कथं पुण्यं भवेत् । अचोत्तरमाह ।
तुल्यैवेत्यादि ।

तुल्यैव पद्यते यस्मात्तिष्ठतो निर्वृतस्य च ॥ ३६

- 10 तुल्यैव समैव । पद्यत आगमे प्रतिपाद्यते । यस्मात्तिष्ठतो
निर्वृतस्य च तस्मात्फलवती भवेदिति योजनीयं । तिष्ठतो-
ऽपरिनिर्वृतस्य । निर्वृतस्य निरुपधिनिर्वाणं [154^b] गतस्य पूजाया
नास्ति विशेषः ॥

- अयमभिप्रायो । द्विविधं हि पुण्यं । त्यागान्वयं च । त्यागा-
15 देव यदुत्पद्यते । परिभोगान्वयं च । देयधर्मपरिभोगाद्यदु-
त्पद्यते । तत्र यदि नाम निर्वृते भगवति प्रतिग्रहीतुरभावा-
त्परिभोगान्वयं न भविष्यति पुण्यं परित्यागान्वयं च केन
वार्यते ।

¹ See Div.avad. Index, s. voc. kāra.

अप्रतिगृह्णति कस्मिंश्चित्कथं परित्यागान्वयमपि पुण्यं । किं पुनः कारणं सति प्रतिग्रहीतरि भवितव्यं पुण्येन नासति । कस्य चिदप्यनुभव[भाव]ादिति^१ चेत् । इदमकारणमेव । यदि हि पुण्यं परानुग्रहादेव स्यात् । मैत्र्याद्यप्रमाणसम्यग्दृष्टिभाव-
नार्या^२ न स्यात् । तस्माद्द्रष्टव्यं स्वचित्तप्रभवं परानुग्रहमन्तरे- 5
णापि पुण्यं । तथा व्यतीतेऽपि गुणवति तद्गुणिकृतं स्वचित्ता-
द्भवेत्पुण्यं । न विरुध्यत इति ॥ अपि च । सर्वपुण्यपापसङ्गावे
सर्वेषामागमः^३ साचीत्याह । आगमाच्चेत्यादि ।

आगमाच्च फलं तच्च संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा ।

किमन्योपपत्त्यन्तरेण । आगमाद्भगवत्प्रवचनात् । फलं भग- 10
वत्पूजाकृतं । महाभोगतादिसङ्क्षणमवगम्यते । तच्चेति निर्वृता-
निर्वृते भगवति पूजायामेतावांस्तु विशेषः । कस्य चित्तत्फलं
सांवृतं । कस्य चित्पुनः पारमार्थिकमभिमतं । एवमनन्तर-
विचारमनादृत्य विशेषेणोच्यते । संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा पुण्य-
पापक्रियायाः फलं भगवदागमात्प्रतीयते । तच्च सावयो- 15
रविवाद एव ॥

^१ *yañ ci-ste len-pa-po hga yañ med-pai-phyir-ro zhe-na = kasya cid api pratigrahītur abhāvāt.*

^२ *Ms. apramāṇa^२.—byams-pa tshad-ma-med-pa-la sogs dan.... = maitry-apramāṇādi.^२*

^३ *sarveṣām*, not translated in Tib.

तत्रेदमुक्तं भगवता पुष्पकूटधारणां^१ । ये के चित्तिं-
 विक्रीडित तथागतस्य पूजां करिष्यन्ति तिष्ठतो वा परिनिर्-
 तस्य वा । सर्वे ते चियानादेकतरेण धामेन परिनिर्वास्यन्ति ।
 यश्च खलु सिंहविक्रीडित तथागतमर्हन्तं सम्यक्प्रबुद्धं दृष्ट्वा
 ५ चित्तं प्रसादयेत् । प्रसन्नचित्तः सत्कुर्यात् । गुरुकुर्यात् । मान-
 येत् । पूजयेत् । उपचरेत् । धामेन चौरपिण्डपातशयनासन-
 ग्लानप्रत्य[१५५]यभैषज्यपरिष्कारैः सर्वसुखोपधानैरुपतिष्ठेत् । यश्च
 परिनिर्वृतस्य तथागतस्य^२ सर्वपक्षमाचधातौ शरीरपूजां
 कुर्यात् । समो विपाकः प्रतिकाङ्क्षितव्यः । तथा पूजायै नास्ति
 १० विशेषो नानाकारणं चेति ॥ उक्तं च ।

तिष्ठन्तं पूजयेद्यस्तु यस्यापि परिनिर्वृतं ।

समचित्तप्रसादेन नास्ति पुण्यविशेषता ॥ इति^३ ।

पुनरिदमुक्तं^४ । यश्च खलु पुनः सिंहविक्रीडित तथागतं
 वर्षशतं वा वर्षसहस्रं वा सर्वसुखोपधानेनोपतिष्ठेत् । यश्च परि-
 १५ निर्वृतस्य तथागतस्य चैत्ये बोधिचित्तपरिगृहीतैकपुष्पमारो-
 पयेत्^५ । तथागतपूजायै जलान्ध्रसिंहं चोपनामयेत् । जलेन
 चोपसिञ्चेत् । ईषिकापदं^६ वा दद्यात् । निर्माणं वापनयेत् ।

१ See *Qikṣās*, p. 173, n. 1.

२ Ms. *ṣaryapa*° = *yuṁs-hbru*.

३ = *Divyāvad*, p. 469. 3.

४ This passage occurs *Qikṣās*., 173. 13.

५ *Qi. has*: °*samgrhīta eka*°.

६ *Qi. isika*°; see *Pet. W. isikā, isikā, isikā*.

उपलेपनप्रदानं वा^१ दीपप्रदानं वा कुर्यात् । आत्ममनाः । एक-
क्रमपदव्यतिहारं^२ वातिक्रम्य वाचं भाषेत । नमस्तस्मै बुद्धाय
भगवत इति । मा ते अत्र सिंहविक्रीडित काङ्क्षा वा विम-
तिर्वा विचिकित्सा वा । यदसौ कल्पं वा कल्पशतं वा कल्प-
सहस्रं वा दुर्गतिविनिपातं गच्छेत् । नेदं स्थानं विद्यत इति ॥ ५

एतदवश्यमभ्युपेयमिति । सत्यबुद्ध इत्यादि ।

सत्यबुद्धे कृता पूजा सफलेति कथं यथा ॥ ४०

सत्यबुद्धे परमार्थसति भगवति कृता पूजा सफलेति ।
फलवतीत्येतदपि कथं यथेति । कथमिवेत्युदाहरणमुपदर्शयति ।
नान्यद्बोदाहरणमागमादिति भावः । तस्मात्सर्वथा भगवत्पू- 10
जायां फलसद्भाव आगमादवगम्यते ॥

शून्यतावासनाधानादित्यादि यदुक्तं । तत्र वैभाषिकादयः
सर्वधर्मशून्यतायाः सर्वावरणप्रहाणमसहमानाः । चतुरार्यसत्य-
दर्शनभावनां च तदुपायमिच्छन्तः प्राहुः सत्यदर्शनत इत्यादि ।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं । 15

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानां दर्श-
नतः । [155^b] उपलब्धितः साक्षात्कारणादित्यर्थः । दर्शनत इत्युप-
लक्षणं भावनातोऽपि द्रष्टव्यं ॥ तदुक्तं ।

¹ So Qi. and Ms. first hand — Qi. adds *puspapradānam*.

² *Pada*, wanting in Qi.—gom-pai gnas-skabs lga bos-tc—See stabs.

क्षेत्रप्रज्ञाणमाख्यातं सत्यदर्शनभावनात् । इति ।

तत्र दृप्तस्य^१ मृतचिन्तावतो भावनार्था प्रवृत्तस्य । अशु-
भानापानमृत्तिमृत्युपस्थानभावनानिष्पत्तिक्रमेण^२ । अनित्यतो
दुःखतः शून्यतोऽनात्मतत्वेत्येतैः षोडशभिराकारैर्दुःखादिसत्यं
५ पश्यतः^३ । उभयगतादिचतुर्निर्वेधभागीयद्वारेण^४ दुःखे धर्मज्ञान-
ज्ञान्यादिपञ्चदशक्षणस्य दर्शनमार्गस्य^५ ततः परं भावना-
मार्गस्याधिगमाद्दर्शनभावनाहेयभेदातुकक्षेत्रोपक्षेत्रराशिप्रज्ञाणा-
त्^६ । 'अथारुत्पादज्ञानोत्पत्तिरित्यार्यसत्येषु संक्षेपतोऽभिसमय-
क्रमः । इत्यमार्यसत्यदर्शनतो मुक्तिरुच्यते ।

10 तस्मादत एव मुक्तिरस्तु । शून्यतादर्शनेन किं । शून्य-
तायाः सर्वधर्मनिःस्वभावताया दर्शनेनाधिगमेन साक्षात्करणे-
नेति यावत् । किं । न किं चित्प्रयोजनं । तदपरस्य मुक्तेरुपा-
यस्य विद्यमानत्वात् ॥ अथाह । न विनेत्यादि ।

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ॥ ४१

^१ *ahugs-pas* = *vṛttasya*.

^२ On the *apubhabhāvanā*, see *M. vyut* § 52; on the *anāpānasmyti*, *ibid.* 53; on the *smṛtyupasthānas*, *ibid.* § 38.

^३ The sixteen *ākāras*, see *M. vyut* § 54, 2-17; *Dh.-s.* 97.

^४ The four *nirvedhabhāgiyas*, *M. vyut.* § 55.—see *Divyāvadāna*, 240, 20; *Wassilief* 246; *Qarad. Candrar Das* 355; *Nettip* 15.

^५ See the sixteen *Kṣāntijñānakṣaṇas*, *M. vyut* § 56, *Dh.-s.* XLVI. The last (*mārge 'nvayajñāna*), being a *phala*, is not a part of the *darśanamārga*.

^६ *Traidhātuka*, see for instance *M. vyut* § 109, 65-67.—*darśanabhāvanā-koṣa*, *ibid.* § 109, 68-69, and many Pāli and Sanskrit references.

^७ See *M. vyut* § 57, 9 *kṣayajñāna*, 10 *anutpāda*°.

नोपायान्तरमस्ति । तस्मादित्यर्थः । इदं महार्थं तत्त्वं^१ ।
 तथा हि । सर्व एव हि भावा आरोपितमनारोपितं चेति
 रूपद्वयमुदहृति । तत्र यत्तद्विद्याप्रवाहितमारोपितं रूपं
 तत्सर्वजनसाधारणमिति न तदुपलब्धेः संक्षेपप्रज्ञासुपपद्यते ।
 अन्यथा सर्वे वास्तवजनास्तथागताः स्फुरिति प्राचीनप्रसङ्गः । इत्य- 5
 नारोपितमेव तत्त्वमनु[प]लब्धयोगेऽधिगम्यमानमज्ञानास्तवक्षयाय^२
 सामर्थ्यवदुपलभ्यते । तच्च प्रज्ञया विवेच्यमाणं सर्वधर्मानुपलब्ध-
 क्षयणमवसितमिति सर्वधर्मशून्यतैव सर्वावरणविभ्रमप्रज्ञाणाद्य
 पटीयसीत्यवगम्यते ॥

इति युक्तितो निरूपितं प्राक् । निरूपयि[156*]क्यते च 10
 पश्चात् । इह पुनरागमत एवैनमर्थमवपादयितुं ।

न विमानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ।

इत्युक्तवान् ॥ यदुक्तं प्रज्ञापारमितायां । भगवानाह । इह सुभूते
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् रूपं भाव इति
 न भावयति । वेदनां भाव इति न भावयति । संज्ञां भाव 15
 इति न भावयति । संस्कारान् भाव इति [न भावयति] ।
 यावन्मार्गाकारज्ञतां भाव इति न भावयति । यावत्सर्वाकार-
 ज्ञतां भाव इति न भावयति ।^३ सर्ववासनानुसंधिक्षेपप्रज्ञाणं
 भाव इति न भावयति । तत्कस्य चेतोः । नास्ति भावसंज्ञिनः

^१ Tib. = idam arthasya tattvam.

^२ Mi-ces-pa dan zag-pa zad-pai chod-du nns-pa. Contrast the sixth
 abhijñā : āśravakṣayajñāna.

^३ Sarva is wanting in Tibetan.

प्रज्ञापारमिताभावना । यावन्नास्ति भावसंज्ञिनो दानपारमिता-
 भावना । नास्ति भावसंज्ञिनोऽध्यात्मशून्यताभावना । यावन्नास्ति
 भावसंज्ञिनोऽभावस्वभावशून्यताभावना । नास्ति भावसंज्ञिनः
 षडभिज्ञाभावना^१ । यावन्नास्ति सर्वसमाधिसर्वधारणीमुख-
 5 तथागतबलवैशारद्यप्रतिसंविम्बहामैत्रीमहाकरुणाऽऽवेणिकबुद्धध-
 र्माणां भावना । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स^२ भाव एषोऽह-
 मिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । दाने शीले चान्तौ वीर्ये ध्याने
 प्रज्ञायां । एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । अध्यात्मशून्यतायां
 यावदभावस्वभावशून्यतायां षट्स्वभिज्ञासु । यावत्सर्ववासनानु-
 10 संधिक्षेपप्रहाण एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । यस्य द्वयो-
 रन्तयोः सक्तस्तस्य नास्ति मोक्षः । तत्कस्य हेतोः । नास्ति
 सुभूते भावसंज्ञिनो दानं । यावन्नास्ति प्रज्ञा । नास्ति मार्गा ।
 नास्ति ज्ञानं । नास्ति प्राप्तिः । नास्त्यभिसमयो । नस्त्यानुलो-
 मिकी^३ चान्तिः । नास्ति रूपस्य परिज्ञा । नास्ति वेदनायाः
 15 परिज्ञा । यावन्नास्ति प्रतीत्यसमु[156^b]त्पादस्य परिज्ञा ।
 नास्त्यात्मसत्त्वजीवजन्तुपोषपुरुषपुद्गलमनुजमानवकारकवेदकजा-
 नकपश्यकसंज्ञायाः परिज्ञा । यावन्नास्ति सर्ववासनानुसंधिक्षेप-
 प्रहाणस्य परिज्ञा । कुतः पुनरस्य मोक्षो भविष्यतीति ॥

¹ See *M. vyut* § 87; *Dh.-s.* XLI.

² Five *abhiññās*, *Dh.-s.* XX; six *abhiññās*, *M. vyut* § 10.

³ In margin, from a second hand, *sarva*.—*hdi-ltar de dños-po-la hdi bdag-go*..... *sakta* = *chags*.

⁴ See notes to *Dh.-s.*, CVII.—*ānulomikī*, *ā°* from a second hand.

अत एव पुनस्तद्वैवर्तम् ।

भगवानाह । एवमेतत् कौशिक एवमेतत् । येऽपि तेऽभूव-
 क्षतीतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमामेव प्रज्ञा-
 पारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धाः । येऽपि ते
 भविष्यन्त्यागतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमा- 5
 मेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोक्ष्यन्ते ।
 येऽपि त एतर्हि दशदिग्लोकधातुषु अप्रमेयासंख्येयेषु तथागता
 अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तिष्ठन्ति ध्रियन्ते यापयन्ति धर्मं देशयन्ति
 तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि-
 संबुद्धाः^१ । येऽपि तेऽभूवक्षतीतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्सं- 10
 बुद्धानां आवकाः । येऽपि ते भविष्यन्त्यागतानां तथागता-
 नामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां आवकाः । येऽपि त एतर्हि प्रत्यु-
 त्पन्नानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां आवकाः । तेऽपी-
 मामेव प्रज्ञापारमितामागम्य स्रोतआपत्तिफलं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति च । येऽपि तेऽभूवक्षतीतेऽध्वनि प्रत्येकबुद्धाः । याव- 15
 तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य प्रत्येकबोधिं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति
 प्राप्नुवन्ति च ॥ तत्कस्य हेतोः । अत्र प्रज्ञापारमितायां सर्वाणि
 चीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरनिमित्तयोगे-
 नानुपलम्भयोगेनानुत्पादयोगेनासंक्षेपयोगेनाव्यवदानयोगे[157^२]-
 न । यावत्तत्पुनर्लोकव्यवहारेणपरमार्थयोगेनेति^३ विस्तरः ॥ 20

^१ From a second hand: abhisambudhyante.

^२ hjig-rten-gyi tha-sñad-kyis yin-te don-dam-pai thsul-gyis ni ma
 yin-no.

उक्तं च ।

बुद्धैः प्रत्येकबुद्धैश्च आवकैश्च निषेविता ।

मार्गस्त्वमेका मोक्षस्य नास्त्वन्य इति निश्चयः ॥ इति ।¹

एतन्महायानवचनमसहमान आह । मन्वसिद्धमित्यादि ।

5 मन्वसिद्धं महायानं ।

ननु भो शून्यतावादिन् । महायानमागमत्वेन ममासिद्ध-
मसंमतं । तदस्योपन्यासो न सार्धनतया साधुः ॥ अत्र परस्य
समानपरिहारदूषणमाह । कथमित्यादिना ।

कथं सिद्धस्त्वदागमः ।

- 10 यदि महायानमसिद्धं । कथं केन प्रकारेण त्वदीयागमो
भगवद्वचनमिति सिद्धः । तत्र न किं सिद्धागमत्वप्रसाधकं
प्रमाणमुत्पश्यामः ॥ परः परिहारमाह । यस्मादिति ।

यस्मादुभयसिद्धोऽसौ ।

- यस्मात्कारणात् । उभयस्य तव मम च सिद्ध आगमत्वेन
15 निश्चितोऽसौ ममागमः । न हि मदागमे भवतोऽपि महा-
यानाशुचायिनो बुद्धवचनत्वेन विप्रतिपत्तिरस्ति । तस्मात्सिद्धो-
ऽसौ । न तु महायाने न मम संप्रतिपत्तिः । चेनेदमेवोत्तरं
भवतोऽपि स्यात् ॥ सिद्धान्तवाद्याह ।

¹ See *Prajñāp.*, edit. by Rājendralāl, p. 3.

² sgrub-par-byed-pa-ñid-dn.

न सिद्धोऽसौ तयादितः ॥ ४२

इति । यद्यप्युभयसिद्धत्वं तदागमस्यागमत्वसिद्धौ हेतुः । तदापि नैतदन्वयमसिद्धत्वात् । यस्मात्तत्रैव तावदसौ तदागमो न सिद्धः । कदा । आदितः । आदौ तत्स्वीकारात्पूर्वं । न चाभ्युपगमात्प्राक् तव कथं चिदप्यसौ सिद्धः । इत्युभयसिद्धत्व- 5 मसिद्धत्वादसाधनं ॥

यद्यप्युभयसिद्धत्वमसिद्धं । इदं तर्हि साधनमस्तु यदुदग्रि-
परंपरयाच्चायायातं बुद्धवचनत्वेन । 'यच्च सूत्रेऽवतरति । विनये
संदृश्यते । धर्मतां च न विशोभयति । तद्बुद्धवचनं नान्यदित्य-
चाह । यत्प्रत्ययेत्यादि ।

10

यत्प्रत्यया च तच्चास्या महायानेऽपि तां कुरु ।

यः प्रत्ययो निबन्धनं । अस्या आस्थायाः सा तथोक्ता ।
यत्प्रत्यया यन्निबन्धना । आस्था आदेयता आदरः । तच्च
स्त्रा[157^b]गमे । तां 'तत्प्रत्ययामास्यां । इह महायानेऽपि कुरु
विधेहि । महायानेऽप्युक्तस्यास्वाकारणस्य विद्यमानत्वात् ॥

15

इदं पुनः सर्वप्रवचनसाधारणमव्यभिचारि लक्षणं यदुक्त-
मथाग्रयसंशोदनसूत्रे^१ । अपि तु मैत्रेय चतुर्भिः कारणैः प्रति-
भावं सर्वबुद्धभासितं वेदितव्यं । कतमैश्चतुर्भिः । इह मैत्रेय

^१ Ms. *tae ca...*—*gañ yañ mdo-sde-la hjug....*

^२ From a second hand : *yatpratyaśam*.

^३ See *Qikpāś*, p. 15, l. 13-22.—Comp. *Subhāsitasutta*, in *Suttanipāṭa*, Faus-
böll, p. 71.

प्रतिभानमर्थोपसंहितं^१ भवति नामर्थोपसंहितं । धर्मोपसंहितं ।
 भवति नाधर्मोपसंहितं । क्लेशप्रहायकं भवति न क्लेशविवर्धकं ।
 निर्वाणगुणानुग्रहसं^२दर्शकं भवति न संसारगुणानुग्रहसंदर्शकं ।
 एतैस्तुभिः^३ पेयास्तं ॥ यस्य कस्य चिन्मैत्रेय ।^४ एतैस्तुभिः
 ५ प्रतिभाति । प्रतिभास्यति वा । तत्र आद्वैः कुलपुत्रैः कुलदुष्टि-
 द्भिर्वा बुद्धसंज्ञोत्पादयितव्या । शास्त्रसंज्ञां कृत्वा स धर्मः
 श्रोतव्यः । तत्कस्य हेतोः । यत्किं चिन्मैत्रेय सुभाषितं सर्वं तद्बु-
 द्धभाषितं^५ । तत्र मैत्रेय य इमानि प्रतिभानानि प्रतिचिपेत् ।
 नैतानि बुद्धभाषितानीति तेषु चागौरवमुत्पादयेत् । पुद्गल-
 १० विद्वेषेण तेन सर्वं बुद्धभाषितं प्रतिभानं प्रतिचिप्यं भवति । धर्मं
 प्रतिचिप्य धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन^६ कर्मणापायगामी भवति^७ ॥
 तदत्र धर्मताया [अ]विज्ञोमनमेव^८ सम्यग्लक्षणमुक्तं ॥

उक्तं च ।

यदर्थवद्धर्मपदोपसंहितं
 १५ त्रिधातुसंज्ञेन निवर्हणं^७ वचः ।
 भवेच्च यच्छान्त्यनुग्रहसंदर्शकं
 तदुक्तमार्थं^८ विपरीतमन्यथा ॥ इति ।

१ *Qikṣās. has satyopasamhitam, a°.*

२ *Qikṣās. has ebhiṣ caturbhiḥ.*

३ See *Ang. N. IV, 164, 7.*

४ *chos spañs-nas chos-kyis hphons-par hgyur-bai las mñon-par hdu-yed-paṣ...*

५ Thus in *Qikṣās.*—Better *bhavatīti.*

६ *chos-ñid dan mi hgal-ba.*

७ *spoñ-byed.*

८ *M. Vynt. § 66.*

एतन्महायाने सर्वमस्तीति कचसुपादेयं न स्यात् ॥

अदुक्तं न सिद्धोऽसौ तवादित इति तत्र परो विशेष-
मभिधत्ते । न ब्रवीमि यदावयोर्दयोः सिद्धसुभयसिद्धमिति ।
किं तर्हि । आवाभ्यामन्येषासुभयेषां मदागमः सिद्ध इत्युपा-
देयः । न महायानमेतद्विपरीतत्वात् । ते[158*]न नोपदेय- 5
मित्याह । अन्योभयेष्टेत्यादि ।

अन्योभयेष्टसत्यत्वे वेदादेरपि सत्यता ॥ ४३

यथावयोर्विवादाद्दत्त्वात्¹ । आवाभ्यामन्ये चे के चिदप्रति-
पन्ना उभये² । तेषामिष्टं अभिमतं संमतमिति यावत् । तस्य
सत्यत्वे । यथार्थत्वे । अभ्युपगम्यमाने सति वेदादेरपि सत्यता । 10
वेदवाक्यस्य बोधनक्षयस्य । आदिशब्दात्कणादादिवचनस्यापि
सत्यता । अमृषार्थता स्यात् । तथापि वादिप्रतिवादिभ्यामन्यो-
भयसंमतिः संभाव्यत इति तदप्युपादेयं भवतः स्यात् । तस्मा-
न्नायमपि विशेषः ॥

अथापि स्यात् । मदागमे बुद्धवचनत्वेऽविवादो न तु 15
महायाने । तेन स उपादेयो नेतरदित्याशङ्क्यन्नाह । सविवादं
महायानमित्यादि ।

¹ U-bu-cag rtsod-pa-dan-bcas-pai-phyir.

² Interpunction erased after ubhaye—Tib. gives no help: u-bu-cag-las
gshan-pagan-su-dag gñi-ga-la grub-pa de-dag hdod-ciñ mñon-par hdod-pa
dan .. = ...ubhayatra pratipannās.

सविवादं महायानमिति चेदागमं त्यज ।

तौर्थिकैः सविवादत्वात्त्वैः परैश्चागमान्तरं ॥ ४४

सविवादं सविप्रतिपत्तिकं महायानं । के चिदुद्वेगवचनतया
प्रवृत्त्यङ्गमिच्छन्ति । के चित्तदिपरीतसमारोपाग्नेच्छन्ति । इति
५ हेतोः । चेद्यदि न ग्राह्यं तदा । आगमं त्यज । स्वागममपि
विजहीहि । सोऽपि न प्रवृत्त्यङ्ग^१ स्यात् ॥ कस्मात् । तौर्थिकै-
र्मैमांसकादिभिः सविवादत्वात् । विप्रतिपत्तिसंभवात्^२ । परि-
त्यागमर्हति । न केवलं तौर्थिकैः । अपि तु स्वयूथैरित्याह ।
स्त्रैरिति । चतुर्निकायमष्टादशभेदभिन्नं^३ भगवतः शासनं^४ ।
१० तत्रैकस्त्रैव निकायस्यानेकभेदसंभवात् । स्वयूथैरपि परस्पर-
विवादः संभवति ।

स्त्रैरिति स्वनिकायान्तर्गतभेदान्तरावस्थितैः । परैरिति
अन्यनिकायव्यवस्थितैः । चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । सवि-
वादत्वात् । आगमान्तरं त्यजेति संबन्धः । त्वदभ्युपगतादागमा-
१५ दन्य आगम आगमान्तरं । तदपि सविवादत्वान्न स्त्रीकार-
मर्हति । त्वदागमस्याप्यपरापेक्षया सविवादत्वं समानमिति
परित्या[१५४*]गे तुल्य एव न्यायः ।

अथ वा स्त्रैरिति । एकभेदव्यवस्थितैः सौचान्तिकाभिधर्मि-
कवैतथिकैः^५ परस्परं सविवादत्वात्सूचाभिधर्मविनयाः परित्याग-

१ hjug-pai yan-lag.

२ log-par rtogs-pa arid-pai phyir.

३ sde-pa bzhi-las bco-brgyad-du gyes-pa...

४ Vainayika wanting in Tibetan.

मर्हति । अस्ति चैकभेदावस्थितानां सूत्रान्तिकादीनामन्योन्यं
विवादः । परैरिति एकनिकायाभितभेदान्तरगतैः ॥ एतेन
यदुक्तं । गुरुपर्वक्रमेणाद्यायायातं बुद्धवचनमित्यादि । तदनेनैव
प्रत्याख्यातं द्रष्टव्यं । न ह्यविस्तृतसंप्रदायानामन्योन्यस्य विवादो
युक्तः । न च सर्वज्ञवचनेषु परस्परान्वतिरस्ति । न च सूत्राभि- ४
धर्मविनयानां परस्परमेकवाक्यता भवतः संभवति । तत्कथं
सूत्रादिसंख्यन्दनं^१ बुद्धवचनत्वे हेतुदत्तं । तस्माद्यत्किं चिदेतत् ॥

एवं समानपरिहारदूषणतामभिधाय पुनर्विशेषेण परस्पा-
रुपगमे दूषणमुद्गावयन्नाह^२ ।

शासनं भिक्षुतामूलं भिक्षुतैव च दुःस्थिता । 10

शासनमित्यादिनोपक्रमते । शासनं भगवता हिताहित-
स्वीकारपरिहारदेशनालक्षणं । तच्च भिक्षुतामूलं ॥

अथ वा । आगमविप्रतिपत्तिमानुसङ्गिकीं परिसमाप्य
यदुक्तं ।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं । 15

इति निराचिकीर्षन्नाह । शासनमित्यादि ।

शासनमिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्याच्चाप्रणयनं । तद्विषु-
तामूलं । भिक्षुभावो भिक्षुता सैव मूलं कन्दो यस्येति तत्त-

^१ mdo-sde-la-sogs-pa dan mthun-pa.

^२ The Ms. Burn. 90 has here the following stanza : *parasparavirodhatvāc
ced vinayān api tyaja, viruddhasattvatusṣṭyartham vākyam ekaṁ kim icchasi,*
with the unmetrical readings : *vinayān dvain api tyaja, vākyatvam ekam.*

योक्तं । तत्प्रतिष्ठत्वात् । यथा किञ्च दृढमूलो वृक्षश्चिरमव-
 स्थितिमनुभनन् काष्ठशाखाप्रशाखापन्नपुष्पफलच्छायादानसंता-
 पाद्यपहरणसमर्थो भवति । तथा भगवतोऽपि शासनकल्पपादपो
 भिक्षुताकन्दमासाद्य 'मृत्युपक्षानसम्बन्धप्रज्ञाणद्विपादेन्द्रियवत्स-
 ५ बोध्यज्ञानाकारूप्यसमाधिसमापत्तिबोधिपाञ्चिकार्या[1६9*]ष्टाङ्ग-
 मार्गश्रामण्यफलसंपन्न चन्द्रिप्रातिहार्यादिभिः क्लेशोपसंतापाद्यप-
 हरणपटुर्भवति । इति भिक्षुताया मूलसाधर्म्यं ।

'तच्च संज्ञाभिक्षुः । प्रतिज्ञाभिक्षुः । भिक्षणशीलो भिक्षुः ।
 ज्ञानिचतुर्थकर्मणोपसंपन्नो भिक्षुः' । भिन्नक्लेशो 'भिक्षुरिति पञ्च-
 10 प्रकारो भिक्षुः । तच्च चतुर्थपञ्चमं द्वयमयं । इतरेषां समा-
 नाभिधानमात्राभिधेयत्वात् । तदुभयमपि शासनावस्थाननि-
 दानमविरुद्धं । तथापि भिन्नक्लेशो भिक्षुः प्रधानं । तस्यैवेह
 ग्रहणं । तद्भाषो भिक्षुता ॥

'सा चार्यसत्यदर्शनतो न संगच्छत इत्याह । भिक्षुतैव
 15 चेत्यादि ।

भिक्षुता भिन्नक्लेशता । क्लेशप्रज्ञाणमिति यावत् । यो वक्त-
 व्यान्तरं ससुचिन्वन् हेतौ वर्तते । यस्मात्सा भिक्षुतैव दुःस्थिता ।

1 See Dh.-s 43-50, 82 ; M. vyut. § 67-68.

2 See M. vyut. 270, 37-41, where the third bhikṣu is called : *bhikṣuta iti bhikṣuḥ* ?

3 Ms. first hand° *karmodayasampanno* ; second hand °*karmādyupa*°.—Tib. *las-kyis bsñen-par rdsogs-pai*.

4 See *Abhidh-k-v.* (fol. 300 n) : *bhinnaḥleṣatvād bhikṣur ity arhan.*

शून्यतादर्शनमन्तरेणासमञ्जसा केवलसत्यदर्शनतो न युज्यते ।
तस्मात्सत्यदर्शनतो सुप्तिरिति न वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ येषां
सा दुःस्थिता । सावलम्बनचित्तानामिति । सदावलम्बनेन वस्तु-
भिनिवेशेन वर्तते इति सावलम्बनं । तस्माद्दुःखं चित्तं येषां
योगिनां ते तथोक्तास्तेषामिति । यतस्ते दुःखादिसत्यं क्लेशवि- 5
संयोगं च वस्तुत्वेनावलम्बन्त इति मतं भवतां । यतस्तेषामुप-
लम्बदृष्टीनां दुःस्थिता । न निरावलम्बनचित्तानां ॥

यत्पुनरुक्तं । सत्यदर्शनतो सुप्तिरिति तद्विकल्पनीयं । द्विधा
हि सत्यदर्शनं संभाव्यते । परमार्थतः संवृतितो वा । तद्यथासौ
विकल्पः । तदा नास्माकं विप्रतिपत्तिः । अस्मात्पक्षस्य प्रधान- 10
त्वात् । सर्वधर्माणामस्माभिः परमार्थतो दर्शनाभ्युपगमात् ।
अथ द्वितीयः । तन्न सहामहे । युक्तिविरोधात् । न हि
संवृतिसत्यदर्शनान्मुक्तिरुत्पद्यते सर्वसत्त्वानां सुक्तिप्रसङ्गात् । तथा
हि युक्तागमाभ्यां [159] तत्त्वातत्त्वविवेचनात् । परमार्थसत्य-
मेवात्र क्लेशप्रहाणाय निश्चीयते न संवृतिसत्यं । तच्च सर्वधर्मा- 15
नुपलम्बलक्षणं । न हि तदन्तरेण संक्लेशनिवृत्तिर्युज्यते । याव-
द्भावाभिनिवेशस्तावत्कल्पना न निवर्तते । यावच्च कल्पना ताव-
दखण्डितमहिमानः संक्लेशाश्चित्तसंतानमध्यावसन्ति । यावच्च संक्ले-
शास्तावत्कर्मनिर्मितजन्मपरंपराप्रसवः । संसारोऽपि कुतरामथा-
हतप्रसरः प्रवर्तते । तस्मात्सर्वधर्मशून्यतैवाविद्याप्रतिपक्षत्वात् । 20
संसारसंततिविच्छिन्निहेतुरवसीयते । न केवलं सत्यदर्शनं ॥
इदमेशार्थपादैरुक्तं ।

सुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्तदर्थशेषभावना । इति ^१ ।
 यथार्थसत्यानि सत्यद्वयेऽन्तर्भवन्ति तथोपदर्शितमेव प्राक् ।
 इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ अपि च ।

5 सावसम्बन्धचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं ॥ ४५

इति न केवलं भिक्षुता । किं तर्हि निर्वाणमपौत्यपेरर्थः ।
 निर्वाणं क्लेशविसंयोगाभिरुपधिग्रेषं दुःस्थितं दुर्घटं ॥ तत्र भिक्षु-
 तायास्तावदसंगतिमाह ।

क्लेशप्रहाणान्मुक्तिश्चेत्तदनन्तरमस्तु सा ।

10 यदि चार्थसत्यदर्शनतः क्लेशाः प्रहीयन्ते । ततो विमुक्तिरुप-
 जायते । तदा तदनन्तरं क्लेशप्रहाणात्समनन्तरमेवास्तु सा
 मुक्तिर्भवतु । भवत्वेवं । को वै नामान्यथा ब्रूते । नैतदस्ति ।
 कुत इत्याह ।

दृष्टं च तेषु सामर्थ्यं निःक्लेशस्यापि कर्मणः ॥ ४६

15 यो हेतौ । दृष्टं प्रतिपन्नं । आगमतः । यस्मात् । तेषु प्रहीण-
 क्लेशेषु । आर्यमौद्गल्यायनार्याङ्गुलीमासप्रभृतिषु । सामर्थ्यं फल-
 दानं प्रति शक्तिः । तस्मान्न तदनन्तरमेव मुक्तिरस्ति । कस्य

¹ Quoted *Subhāṣitasamgraha* (Muséon, IV, p. 397-1.) Liberation by the view of vacuity. Every meditation has that view for aim.

सामर्थ्यं दृष्टं । कर्मणः शुभाशुभलक्षणस्य । किं पूर्वमनार्थाव-
स्थायां क्लेशसहितस्य । नेत्याह । अक्लेशस्यापि । क्लेशसहका-
[160*]रिरहितस्यापि कर्मणः ॥ ननु च सत्यदर्शनादविद्यादि
प्रहीयते । तत्प्रहाणात्संस्कारादिप्रहाणक्रमेण दृष्ट्यापि प्रहीयते ।
दृष्ट्याविपर्यायमती^१ च पुनर्भवोत्पत्तिनिमित्ते । ततश्च तयो- ५
रभावात्सुषरहितबीजस्येव^२ कर्मणः सङ्गावेऽपि न किं चिदि-
हन्यत इति । तदुक्तं ।

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसंचेतनावशात् ।

हीनस्यानगतिजन्म^३ त्यक्त्वा चैतन्न जायते^४ ॥ इति ।

अथ वा दृष्टौव केवला पुनर्भवकारणं समुदयाकारत्वात्^५ । 10
उक्तं हि भगवता^६ । तच्च कतमत्समुदयार्थसत्यं । येयं दृष्ट्या
पौनर्भविकी मन्दीरागसहगता तच्च तच्चाभिनन्दिनी । यदुत
कामदृष्ट्या । भवदृष्ट्या । विभवदृष्ट्या चेति ॥ तदेवं यस्य दृष्ट्या
नास्ति तस्य प्रहीणसमुदयस्य कारणाभावात् पुनर्जन्मसंभवः ।
इति पराभिप्रायमुत्थापयन्नाह ।

15

तृष्ट्या तावदुपादानं नास्ति चेत्संप्रधार्यते ।

^१ sred-pa dan phyin-ci-log-dan-ldan-pa ni = °vatī [avidyā.]

^२ çun-phrag-med-pai sa-bon bzhin-du.

^३ So first hand.—Second hand gater or gatair janma —Tib. dman-pai gnas-su skye-ba yin = hīnasthāne janma.

^४ First hand: te na ci ta nna jāyate; second hand: ci tta.—Tib. de spañs-pas ni skye-ba med = tat (mithyājñānam) tyaktvā na jāyate.

^५ So Ms.—kun-hbyun-ba rgya yin-pai-phyir = samudayakāraṇatvāt.

^६ The well-known definition —See *M. vyut.* § 244.120; *Itivuttaka* 58.

अविद्याप्रहाणानुष्ठा पुनर्भवोपादानं कारणं । तावन्नास्ति
न विद्यते । चेद्यदि संप्रधार्यते निश्चीयते । तदा नैतदुक्तं ।
यत उपसन्नभट्टहीनामविद्याप्रहाणमनुपपन्नं । तद्भावात्तुष्णाप्रहा-
णस्याप्यभावात् ॥ भवतु वा । तथाप्यभिधीयते ।

५ किमक्लिष्टापि तृष्णैषां नास्ति संमोहवत्सती ॥ ४७

अक्लिष्टापि सती क्लेशप्रसंयुक्तापि तृष्णा किमेषां भवद्यो-
गिनां नास्ति न संभवति । कथमिव । संमोहवत् । अक्लिष्टा-
ज्ञानवत् ॥ इत्यमपि तृष्णा निषेद्धुमशक्येत्याह ।

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनैषां च विद्यते ।

- 10 स्पर्शप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया च तृष्णा । सा वेदना
तृष्णाकारणमेषामस्ति । तृष्णा तु तत्कार्यमविकलेऽपि कारणे न
समस्तीति कथमभिधातुं शक्यते । निरविद्यस्य^१ वेदनायामपि
तृष्णा न भवतीति चेत् । न भावाभिनिवेशिनां निरवि-
[165^b]द्यमेवाचिद्धमित्युक्तं । ततो यदि^२ अक्लिष्टाऽज्ञानवत्सा-
15 भ्युपगम्यते तृष्णा तथापि शून्यतादर्शनमन्तरेण न्यायवशा-
दापतति ॥

1 Tib. *kha-na ma tho ba med-pa*.

2 So Ms. *yadi akliṣṭā jñāna*^o—ñon-moḥs-pa-can ma-yin-pai mi-ces-pa yod
kyañ srod-pa khas mi len-pa—*yady akliṣṭa-ajñāna-saty api nopagamyute*
reṇā....

अथमत्र समुदायार्थः । यदा सुकसंतानेऽपि^१ कर्मणः फल-
दानसामर्थ्यमुपलभ्यते । दृष्ट्वा च वेदनासङ्गादे संभाव्यमाना ।
तदा क्लेशप्रहाणमपि संदिग्धमानं कथमिव विमुक्तौ निश्चयं
कुर्यात् । तस्माच्च शून्यतामन्तरेण भिक्षुता सुस्थिता प्रतिभा-
सत इति ॥ यदुक्तं ।

5

सावलम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं ।

इति तदुपपादयन्त्याह ।

सालम्बनेन चित्तेन स्यातव्यं यच्च तच्च वा ॥ ४८

सालम्बनेन सोपलम्बेन चित्तेन स्यातव्यमासक्तव्यं । यच्च तच्च
वा । यच्च तच्चासङ्गस्थानेषु । आर्यसत्यादिषु । तद्भावनाफलेषु 10
वा । आसङ्गसंभावनायां^२ न पुनर्जन्मनिवृत्तिरिति । कथं पुन-
र्जन्मसंभावनायां^३ निर्वाणमपि न संदिग्धं स्यात् । तस्मादुक्तशून्य-
तैव निर्वाणकारणमुक्तेत्याह ।

विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः ।

यथासंज्ञिसमापत्तौ भावयेत्तेन शून्यतां ॥ ४९ 15

विना शून्यतया । शून्यतामन्तरेण चित्तं दिज्ञानं सालम्बनं
बद्धं संयतं । सालम्बनासङ्गपाशेन उत्पद्यते पुनः समाधिबला-
त्क्रियत्काशं निवृत्तमपि पुनरुत्पत्तिमद्भवति । क पुनरिदं
दृष्टमित्याह । यथा असंज्ञिसमापत्ताविति । यथाऽसंज्ञिसमापत्तिं

^१ rgyud grol-ba yin na.

^२ Tib. : zhen-pa srid-pas = āsaṅga-sambhavaṭ, sambhāvanā = bsgom-pa.

समापद्यमानां तावत्काशं चित्तचैतविरोधेऽपि पुनस्तदुत्पत्तिः
 स्यात् तथान्यत्राप्युत्पत्तिः । उपलक्षणं चैतत् । यथा निरोध-
 समापत्तावित्यपि द्रष्टव्यं ॥ अथ वा । यथासंज्ञिसमापत्तिं समा-
 पद्यासंज्ञिषु देवेषूपपद्यमानानामनेककल्पगतं यावन्निबद्धाणामपि
 5 तत्समापत्तिविपाकफलपरिसमाप्तौ चित्तचैतानां पुनस्तदुत्पत्ति-
 स्यात् ॥

यतः शून्यतामन्तरेण न भिद्यता न निर्वाणमुपपद्यते ।
 तत उभयार्थिणां शून्यतैव भावनीयेत्याह [161*] भावये[दि]-
 त्यादि । येन कारणेन विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते
 10 पुनः । तेन कारणेन निर्वाणाद्यर्थी शून्यतामेव भावयेत् ।
 तद्भावना हि क्लेशप्रहाणं निर्वाणं चाधिगमयति । न केवमेव
 सत्यादिभावनेति यावत् । सालम्बनत्वात् ॥

यदुक्तमार्थवज्रच्छेदिकायां प्रज्ञापारमितायां¹ । तत्किं मन्यसे
 सुभूते अपि तु स्रोतश्चापन्नस्यैवं भवति मया स्रोतश्चापत्ति-
 15 फलं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो ह्रीदं भगवंस्तत्कस्य
 हेतोर्न हि भगवन् किं² चिदापन्नस्तेनोच्यते स्रोतश्चापन्न
 इति । न रूपमापन्नो न शब्दाच्च गन्धाच्च रसाच्च स्पर्श-
 व्यानि³ न धर्माणापन्नस्तेनोच्यते स्रोतश्चापन्न इति । सचेद्भ-
 गवन् स्रोतश्चापन्नस्यैवं भवेत् । मया स्रोतश्चापत्तिफलं प्राप्त-
 20 मिति । स एव तस्यात्मपादो भवेत्सत्त्वपादो जीवपादः ।

पुद्गलपादो भवेत् । पेयालं^१ । तत्किं मन्यसे सुभूते ऽपि चर्हत
 एवं भवति मयार्हत्वं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो हीदं
 भगवन् । तत्कस्य हेतोः । न कश्चिद्भूमी यो ऽर्हन्नाम ।
 सचेद्भगवन्नर्हत एवं भवेत् । मयार्हत्वं प्राप्तमिति । स एव
 तस्यात्मपादो भवेत् । पेयालं । 'भगवानाह । तस्मात्तर्हि ५
 सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवमप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयि-
 तव्यं^२ न क चित्प्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न रूपप्रति-
 ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न शब्दगन्धरसस्पर्शप्रतिष्ठितं^३
 चित्तमुत्पादयितव्यमिति ॥

तस्माच्छून्यतैव बोधिमार्ग इति स्थितं ॥

10

यत्सूत्रे ऽवतरेदित्यादि अनुष्टुप्प्रयं केन चित्प्रतिचिन्तमिव
 लक्ष्यते* । अपक्रमनिवेशितत्वात् ।

* These three *anustubhs* are given both in MSS. and in the Tib. translation.

यत्सूत्रे ऽवतरेद्वाक्यं तच्च ह्युक्तमिच्छते ।

महायानं भवत्सूत्रैः^४ प्रायस्कुलं न किं मतं ॥ ५०

एकेनागम्यमानेन^५ सकलं यदि दोषवत् ।

एकेन सूत्रतुल्येन किं न सर्वं जिज्ञोदितं^७ ॥ ५१

महाकाशपमुल्लेखं यद्वाक्यं नावमाद्यते^८ ।

^९तच्चयानवबुद्धत्वादवाह्यं कः करिष्यति ॥ ५२

1 p. 26, l. 5.

2 p. 27, l. 4.

3 Printed text : *yan na kvacit*.

4 Printed text : *spraṣṭavyadharmā*.^०

5 Minaev and MSS. *bhavet sūtraiḥ*.—Tib. *khyod-cag-gi mdo dan mthsuṅs*.

6 *agamya māna* = *ma-rtoḥ*.

7 *mdo mthsuṅs gcig-gi[s] thams-cad ni rgyal-bas gsuṅs-pa cis ma-yin*.

8 So Minaev = *gtiṅ-dpogs*—*L²vigrāhyate*, Dev. 85 *avagrāhate*.

9 = *tat tvayā an^० = de ni khyod-kyis ma rlog-s-pas*.

आगमविप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । शासनं
 भिद्युतेत्यादिध्वाग[161^b]मविवादात् । प्रक्रमान्तरत्वात् । पूर्व-
 मेव वक्तुमुचितं । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनरुपक्रमो
 गन्थकारस्य प्रस्तावाकौशल्यं स्यात् । यत्प्रत्ययेत्यादिना^१ च
 5 प्राक्तनवृत्तदयार्थस्याभिहितत्वात् । महाकाव्यपमुख्यैरित्यादि-
 वचनस्यास्त्रीलत्वात् । गन्थकाराप्रयुक्तमिति निश्चितं । तस्मात्प्र-
 क्षेप एवायमिति ॥

स्यादेतत् । यथा सालम्बनचित्तस्यासङ्गसंभवात् । न मुक्तिः
 स्यात् । तथा शून्यतायामपि भयमुपजायते । तद्वरमुभयपरि-
 10 हारेण संसार एव स्थितिर्युक्तेत्याह ।

‘सक्तिचासात्त्वनिर्मुक्त्या संसारे सिध्यति स्थितिः ।
 मोहेन दुःखिनामर्थे शून्यताया इदं फलं ॥ ५३

सक्तिरासङ्गः । चासो भयं । शून्यताशब्दश्रवणात् । तद-
 र्थापरिज्ञानात् । सक्तिचासमिति । समाहारः^२ । तस्मादुभय-
 15 पक्षपरिहारेण^३ संसारे चैधातुकस्वभावे सिध्यति स्थितिरव-

1 See IX. 45.

2 See IX. 43.

3 Minaev: *Qakti*^३—Burn. 90 supports the reading explained in the second part of the commentary (p. 445, l. 13) सक्ति चासात्त्वनिर्मुक्त्या—So does the Tibetan translation: *rmon-s-pas sdug-bsñal-can-don-du, chags don hjigs mtha-las gro-bar, hkhor-bar gnas-pa hgrub-hgyur-ba, hdi ni ston-ñid hbras-bu yin.*

4 *zlas dbye-bai bsdu-ba yin-no.*

5 Second hand: *pakṣāparihāreṇa*; but Tib. *spañs-nas.*

स्थानमुपजायते । तुग्रब्दः^१ पुनर्दोषपरिहारार्थं । इदं तु
शून्यताभ्युपगमे^२ दूषणं स्यात् । साधारणं^३ दूषणमिति
यावत् । कुतः । अनिर्मुक्त्वा । हेतौ द्वितीया । मुक्तेरभावादि-
त्यर्थः । कतमेषां दुःखिनां पञ्चगतिसंसारे जात्यादिदुःखपी-
डितानां सतां । कथं । अर्थे । अर्थविषये । मोहेन । अविद्यया । 5
आलम्बनासङ्गेनेति यावत् । अतः शून्यताया इदं फलं ।
यत्पुनरपि निवृत्त्य^४ संसारे ऽवस्थानं ॥

अयमभिप्रायः । यथा शून्यताव्यतिरेकेणोपलभ्यदृष्टेर्न
मुक्तिः स्यात् । तथा विषयासङ्गसुखचेताः सर्वधर्मशून्यताभय-
भीतकातरो वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बालः 10
प्रश्नसुखविमुखो विनिवृत्त्य^५ जात्यादिदुःखमनुभवन् । पुनस्त-
त्रैवावतिष्ठत इति किमनया प्रसाधितमिति ॥

अन्ये तु सक्तिचासान्तनिर्मुक्त्येति पाठं मन्यमाना एवं
व्याचक्षते । सक्तेर्हेतु[162^a]त्वात् । सक्तिरासङ्गस्थानं । चास-
हेतुत्वात् । चासो भयस्थानं । तावेवान्तौ सक्तिचासान्तौ 15
शाश्वतोच्छेदान्तौ इत्यर्थः । तथा हि । शाश्वतदृष्टेरविसंक्रि-
च्छेददृष्टेश्च चासो जायते । तयोर्निर्मुक्त्वा परित्यागेन पूर्व-

¹ *ni sgras*.—*punar* is not translated.

² From a second hand, in margin: *çūnyatānabhyupagame*; but Tib. *hdi ni ston-ñid khas-len-pa-la ñes-pur hgyur-te*.

³ *Skyon thun-moñ ama yin no ces-pai tha-thsig-go = dūṣaṇam sādharmaṇam nāsti*.

⁴ *mya-ñan-las-hdas-nas = nirvṛtya*.

⁵ Not translated.

⁶ = °dr̥ṣṭer āsaktir. The reading is doubtful: *arvisaktir*. Tib. *chags*.

वस्तुतया । यत्परमार्थविचारेण श्रव्यतान्तविवर्जनं । संवृति-
 सत्याभ्युपगमेन बोधेदान्तपरित्याग इति समारोपापवादान्त-
 परिहाराव्ययमा प्रतिप्रत्तिरियमुपदर्शिता भवति ॥ तथा च
 किं संपद्यत इत्याह । संसारे सिध्यति स्थितिः । प्रज्ञया संसा-
 5 रदोषास्त्रिप्तस्य कष्टणापरतन्त्रत्वात् संसारे सिध्यति निष्पद्यते
 स्थितिरवस्थानं ॥ किमर्थं । दुःखिणामर्थं परदुःखदुःखितया
 दुःखिणां संसारिणामर्थं । तदुःखसमुद्भूतदुःखविषयात् ॥

ननु संसारिणो नाम परमार्थतो न सन्त्येव । तत्कथं
 तदवस्थानमित्यत्राह । मोहेन विपर्ययेन संवृत्या सत्त्वस्थोपश-
 10 न्नात् । एतच्च दुःखव्युपशमार्थं तु कार्यमोहो न वार्य इत्यत्र
 पञ्चाङ्गकीकरिष्यते^१ ॥

तस्माच्छून्यताया इदं फलं । यत्कष्टण्या संसारेऽवतिष्ठमानो
 ऽपि शून्यतादर्शनात् संसारदोषैर्न क्षिप्यते । इदमप्रतिष्ठितनि-
 र्वाणता शून्यतायाः फलं । शून्यतामन्तरेणास्याभावात् ॥
 15 तस्मादासंसारं सत्त्वार्थमवस्थानमिच्छद्भिः शून्यतेव भावयितव्या ॥

एतत्सर्वमुपसंशारेणोपदर्शयन्नाह ।

तदेवं शून्यतापक्षे दूषणं नोपपद्यते ।

तदेतत् । एवमुक्तक्रमेण शून्यतापक्षे उक्तं दूषणं । शून्यतायां
 चासात्संसारावस्थानलक्षणं नोपपद्यते । न संगच्छते वक्ष्यमाण-
 20 समाधानात् ॥ इति प्रथमपक्षे योजना^२ ॥ यत एवं ।

^१ IX. 77.

^२ ...phyogs-la sbyar-bar-bya ste.

तस्मान्निर्विचिकित्सेन भावनीयैव शून्यता ॥ ५४^१

निर्गतो विचिकित्साया निर्विचिकित्सः निःसंदेहः । तेन
सता भावनीयैवाभ्यसनीयेव शून्यता । सर्वधर्मनिःस्रभावता ।
[162^b] अनुपलम्भयोगेन ॥

एतेन यदुक्तं न विनामेन मार्गेण^२ तदुपसंहृतं भवति । ५
यत्पुनरुक्तं^३ । शून्यतादर्शनेन किं । तच्च शून्यताया विशेष-
माह ।

क्लेशज्ञेयावृत्तितमःप्रतिपक्षो हि शून्यता ।

शीघ्रं सर्वज्ञताकामो न भावयति तां कथं ॥ ५५

क्लेशा रागादयः । ज्ञेयं पञ्चविधं । आवृत्तिशब्दसूत्रभयच 10
संबध्यते । क्लेशा एवावृत्तिः । ज्ञेयं चावृत्तिरावरणमिति^४
विभज्य योजनीयं । ज्ञेयमेव समारोपितरूपत्वात्^५ । आवृत्तिः
सैव तम इव तमो^६ वस्तुतत्त्वावरणत्वात् । तस्य प्रतिपक्षः
प्रज्ञाणहेतुः । हि यस्माच्छून्यता तस्माच्छीघ्रं त्वरितं । सर्वज्ञ-

1 Quoted *Subhāṣitasamgraha*, Maséon, IV, p. 396. 20.

2 Above IX. 41.

3 The two *āvaraṇas* are "well-known." See *Dh.-s.* CXV.

4 Interpunction supported by Tibetan.

5 *mun-pa ltar mun-pa yin-te dños-poi de-kho-ñid-la sgrib-par-byed-pai
phyir-ro.*

तायां बुद्धत्वे कामो ऽभिलाषो यस्यासौ तथोक्तः । सर्वज्ञतां
कामयत इति वा । सर्वज्ञताकामः । न भावयति तां कथ-
मिति^१ । तां शून्यतां कथं न भावयति नाभ्यस्यति । अपि तु
महता यत्नेन भावयेदेव ॥

५ यदप्युक्तं । चासाच्छून्यतायां प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि न
युक्तमित्याह । यदुःखेत्यादि । द्वितीयपक्षे^२ पुनरित्यमवतार-
णीयं । अस्यैव शून्यतायामेषो ऽनुशंसः । केवलं प्रथमत एव
तत्र संज्ञासात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति ॥ आह ।

यद्दुःखजननं वस्तु चासस्तस्मात्प्रजायतां ।
१० शून्यता दुःखशमनी ततः किं जायते भयं ॥ ५६

यदस्तु दुःखजननं पीडाकरं तस्मादस्तुनः सकाशात्तासः ।
भयं जायतां नाम । शून्यता पुनः प्रत्युत दुःखशमनी सर्वसा-
सारिकदुःखापहन्त्री । ततस्तस्याः शून्यतायाः । किं । किमि-
त्यभयस्थाने कातरस्य जनस्य भयं जायते । सर्वगुणनिदानत्वा-
१५ त्प्रेमैव तस्यामुचितमिति भावः ॥ 'आत्मग्रहजनिताहंकार-
प्रसूतं हि भयमतत्त्वविदामुत्पद्यते । स चात्मा कल्पनासमारो-
पितमूर्तिरित्यहंकारो ऽपि तदभावादनास्यद् इत्युपदर्शयन्नाह ।

^१ MS. *kathayati*.

^२ See above 445.13 and 446.20.

^३ See *Subhāṣ-ṣ.*, loc. cit.

^४ So MS. *°graha.*^०

यतस्ततो वास्तु भयं यद्यहं नाम किं चन ।
अहमेव न किं चिच्छेदयं कस्य भविष्यति ॥ ५७^१

यतस्ततो [वा] भयाभयस्थानात् । अस्तु भवतु भयं ।
कदा । यद्यहं नाम किं चन । अहमित्यहंप्रत्ययस्य [163^a]
विषयः कथितः । अहं नाम अहंप्रत्ययवेद्यं यत्किं चन किं 5
चिदस्तु स्यात् । अव्यक्तनिर्देशाक्षपुंसकता । तदा युक्तमेव भयं ।
यदा पुनरहमेव न किं चिन्न वस्तु सद्विचार्यमाणमहं किं
चिच्छब्दविकल्पमात्रादन्यत् । तदा भयं कस्याहमित्यस्याभा-
वात् । भविष्यति । उत्पत्स्यते । इतोऽपि विचारान्नासो
निवर्तत इति भावः । तदुक्तं । 10

नास्त्यहं^२ न भविष्यामि न मे ऽस्ति न भविष्यति ।

इति बालस्य संवासः पण्डितस्य भयक्षयः ॥ इति ।

यथा चाहंप्रत्ययविषयस्य कल्पनामात्रोपदर्शितत्वात् । असत्त्वं
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

दन्तकेशनखा नाहं नास्थि नाप्यस्मि शोणितं । 15
न शिंघानं^३ न च श्लेष्मा न पूयं लसिकापि वा ॥ ५८

^१ See Subhāṣ. loc. cit.

^२ So Ms. *nāsty*.

^३ Such is the reading of our Ms.—Minaev has *simhāṇa*; M. *siṃghāṇa*.—M. Vyut. § 189 (114) *siṃghāṇaka*.—See *Gīṭās.*, p. 200, l. 10, and P.W.

^४ M. Vyut. § 189 (119) *lasikā*.

दन्तकेशनखा नाहं । प्रत्येकममी अहंप्रत्ययविषया न
भवन्ति । नास्ति नाप्यस्ति शोणितं । अस्ति हहं^१ शोणितं
हधिरं । एतद्वयमपि नास्ति नाहं । शिंघानं न च स्नेहा न
पूयं । शिंघानं नासिकाविवरनिर्यातः क्लेदः । स्नेहा मुखविव-
५ रविनिर्गतः । पूयं व्रणे पक्कहधिरं । एतान्यपि नाहं भवन्ति ।
लसिकापि वा लसिका व्रणक्लेदः सापि नाहं ॥

नाहं वसा न च स्वेदो न मेदो ऽन्त्राणि नाप्यहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी गूथमूत्रमहं न च ॥ ५६

नाहं वसा न च स्वेदो न मेद इति । वसा शरीरस्नेहः ।
१० स्वेद प्रस्वेदः । मेदः चतुर्थो धातुः । इमान्यपि नाहं ।
अन्त्राणि नाप्यहमिति । अन्त्राणि प्रसिद्धानि तान्यपि नाहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी । अन्त्रनिर्गुण्डी^२ सूक्ष्मात्मिका । सापि
नैवाहं । गूथमूत्रमहं न च । गूथं विष्टा । एतदपि द्रव्यं
नाहं भवति ।

१५ नाहं मांसं न च स्नायु^३ नोष्मा वायुरहं न च ।
न च छिद्राण्यहं नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा ॥ ६०

^१ Ms. *hattam*. See P.W. *haṭṭa* and *haḍḍa*.

^२ = *zhag*.—Ms. *sūksmāttikā*; Tibetan has : *suprasiddhā*.

^३ Minaev and Mss. *snāyur*.

नाहं मांसं न च स्नायु मोक्षा । स्नायु^१ चिरा^२ । ऊष्मा
शरीरतेजोधातुः । इमे ऽपि नाहं । वायुरहं न च । वायु-
राश्यासप्रज्ञासादिष्वक्षणः सो ऽपि नैवाहं । न च क्षिद्राणि
चक्षुरादीनि । तान्यपि नाहं । नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा ।
षट् चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानि [163^३] तान्यपि
नाहं भवन्ति ।

सर्वथा सर्वप्रकारेण । प्रत्येकं समुदितानि वा । तथा हि
दन्तादिसमुदायात्मकमेव विचार्यमाणं शरीरमुपलभ्यते । तच्च
प्रत्येकमहंप्रत्ययवेद्यं न भवति । प्रत्येकमहंप्रत्ययस्य तेव्यभावात् ।
न हि परेषामप्येकैकशः केशादयो ऽहंप्रत्ययवेद्या भवन्ति ॥ 10
समुदिता अपि त एव केवलाः पूर्ववत् । न च समुदितेषु
तेषु कश्चिदेकः संभवति । तस्य प्रतिषेत्स्यमानत्वात् । नाप्यनेके
समुदिता अथेकप्रत्ययविषया भवितुमर्हन्ति न चानेकेष्वेकप्र-
त्ययो ऽभ्रान्तो युक्तः । न च भ्रान्तेस्तत्त्वव्यवस्था । तस्मात्कल्प-
नामाचमेतदहमित्यर्थशून्यमाभातीति निश्चितं ॥ 15

उक्तं चैतदशुभभावनाप्रस्तावे त्रिचासमुच्चये^४ । सन्यस्मिन्
काये केशा रोमा[णि] नखा दन्ता रजो मलं^५ त्वक् मांसास्त्रि

¹ Ms. snāyuh.

² First hand : sirah.

³ See *Qikṣās.*, p. 209, l. 7-11. The quotation is from the Ratnamegha—See M. Vyut. 189, *Khuddaka Pāṭha* (J.E.A.S. 1869, p. 311, 326) to which Prof. Bendall refers.—On *aṣubhabhāvanā*, M. Vyut. 52; Kern Manual, 54; above IX 41 and 79.

⁴ Comp. M. Vyut. 189 (117 *dantamala*, 125. *karnamala*. 132, *mala*).

स्नायु^१ शिरा^२ बुक्का^३ हृदयं शीहकः क्षोमकः । चन्ताष्टन्त-
 गुणाः । आमाशयः पक्वाशयः । चौदरीयकं^४ । यक्षत् पुरीष-
 मश्रु खेदः खेटः शिघानकं^५ वसा । लसिका । मष्ठा मेदः
 पित्तं स्नेहपूयशोणितं मस्तकलुङ्गं^६ प्रस्नावः । एषु च वस्तुषु
 ५ बोधिसत्त्व उपपरीक्षणजातीयो भवति ॥ एतत्पुनः पञ्चात्काय-
 सत्युपस्थानपर्यन्त निर्देष्टव्यमः ॥

एवं निर्विषय एवाहंप्रत्ययः ॥ स्यादेतद्यदि नाम केशादयो
 ऽहंप्रत्ययवेद्या न भवन्ति । तथापि नायं निर्विषयः सिध्यति ।
 यतो ऽन्तर्व्यापारपुरुषगोचर एवाहंप्रत्ययो ऽस्माभिरिष्यत इति
 10 नैयायिकादयः । नैतदपि युक्तं । यस्मादहं गौरः कृशो दीर्घो
 गच्छामीत्याद्याकारपरामर्शात्मक एवायमहंप्रत्ययः प्रतिभासते ।
 न चात्मन एतद्रूपमिष्यते^७ परैः । न चान्याकारेण ज्ञानेनान्यस्य
 ग्रहणं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तथा हि । तद्वान् । इदमि[164^a]दं
 तस्य लक्षणमुपवर्णयन्ति परे^८ । तच्च नैयायिकास्ताव-
 15 न्नित्यं सर्वगतं प्रतिप्राणिभिस्समचेतनं चेतनायोगात्तु चेतनं ।

1 *Çikṣās.* has *snāyuh*; see p. 451 l. 1.

2 So Ms.

3 So Ms.—Read *vrkkā* and see Prof. Bendall's note.—*M. Vyut.* has *plihah*.

4 *lon-ka* = intestines, entrails, guts.—*len-ge* in Tib. translation of *Çikṣās* is a misprint.—*M. Vyut.* 189 (100).

5 So Ms.

6 *Çikṣās.* has *mastakam mastakaluṅgam*.

7 Reading uncertain, not supported by Tib. *hdi-dag-la bdag-tu hdod-pa-ma-yin* "do not consider them as ātman."

8 Ms. *lakṣaṇam* | *upa*^o.—Tib. *hdi ltar yan de-dan-ldan-pa hdi ni hdi o zhes mthsan-ñid yin-par*...

सुखादिगुणाधारं^१ शुभाशुभकर्मकर्तारं । तत्फलोपभोक्तारं
परलोकिनं चात्मानमिच्छन्ति ॥ नैयायिकवद्विशेषिका अपि ।
यदुक्तं ।

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयं ।.

स्वतो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥

5

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।

भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥ इति ।

जैमिनीयास्तु । व्यावृत्त्यनुगमात्मकं बुद्धिरूपेण परिणामिनं
चैतन्यरूपमात्मानमिच्छन्ति । तच्च चैतन्यं बुद्धिस्वभावं न च
तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवतः । तस्योभयत्रानुगतरूपत्वात् । 10
तद्यथा सर्पस्य कुण्डलावस्थानिवृत्तावृज्ज्वावस्थाप्रवृत्तौ च सर्प-
त्वस्योभयत्राप्यनुवृत्तिः ॥ यथोक्तं ।

व्यावृत्त्यनुगमात्मानमात्मानमपरे पुनः ।

चैतन्यरूपमिच्छन्ति चैतन्यं बुद्धिलक्षणं ॥

यथाहेः कुण्डलावस्था व्यपेति तदमन्तरं ।

15

संभवत्यार्जवावस्था सर्पत्वं न निवर्तते ॥

तथैव नित्यचैतन्यस्वभावस्यात्मनो ऽपि न ।

निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमो ऽपि च ॥ इति ।

इति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ जैनास्तु जैमिनीय-

¹ Ms. sukhādiravagunādhāram.—Tib. bde-ba-la-sogs-pa yon-tan rgyui-rten
dañ.

वचैतन्यमात्मानमिच्छन्ति द्रव्यपर्यायरूपेण यथायोगमनुगमन्या-
वृत्त्यात्मकं ॥ तथा चोक्तं ।

जैमिनीया इव प्राहुर्जैनास्त्रिषण्णान्तरं ।

द्रव्यपर्यायरूपेण व्यावृत्त्यनुगमात्मकं ॥

- ५ कापिलास्तु नित्यं व्यापकं निर्गुणं स्वयमेव चैतन्यात्मकमा-
त्मानमिच्छन्ति । न तु बुद्धिसंबन्धात् । बुद्धेः स्वयमचित्स्वभा-
वत्वात् । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वचनात् । नापि स
कस्य चित्कार्यस्य कर्ता स्वयं तत्फलोपभोक्ता वा निष्क्रिय-
त्वात् । प्रकृतिरेव तत्कर्त्री तस्य । तत्फलोप[164]नेत्री च ।
10 विपर्यासवशादसौ स्वात्मनि तत्समारोपयति ॥ तथा हि ।
यदा पुरुषस्य शब्दादिविषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते ।
तदा प्रकृतिः^१ परिज्ञातपुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । ततः
शब्दादिषर्गं^२ करोति । शब्दादिषु श्रोत्रादिवृत्तिभिर्ममसा-
धिष्ठिताभिः परिगृहीतेषु विषयेषु बुद्धिरध्यवसायं करोति ।
15 ततो बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषस्येत्यत इति । एवं चैतन्यस्वरूप-
त्वाभिर्गुणत्वं । व्यापित्वान्निष्क्रियत्वमिति सांख्यपुरुषस्य विशेषः ॥
उक्तं च ।

चैतन्यमन्ये मन्यन्ते भिजं बुद्धिस्वरूपतः ।

आत्मनश्च भिजं रूपं चैतन्यं कल्पयन्ति ते ॥

प्रधानेनोपनीतं च फलं मुक्ते च केवलं ।

कर्तृत्वं तस्य नैवास्ति प्रकृतेरेव तत्प्रतं ॥

प्रवर्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणा-

स्तमोवृत्तत्वादिपरीतचेतनः ।

अहं करोमीत्यबुधो हि मन्यते

5

दृष्टस्य कुलीकरणे ऽप्यनीश्वरः¹ ॥ इति ॥

उपनिषदादिनस्तु समस्तप्राणिसंताणान्तर्गतमेकमेव व्यापि
नित्यं च ज्ञानमिच्छन्ति । तद्विवर्तरूपतया सकलमिदं चित्ति-
जलपवनऊताग्रनादिकं जगद्वभासते । तत्स्वभाव एव आत्मा ।
न बाह्यं किमप्यवयवि परमाण्वादिकं बाह्यं प्रमाणप्रसिद्धमस्ति ॥ 10
आह च ।

नित्यो ज्ञानविवर्तो ऽयं चित्तितेजोजलादिकः ।

आत्मा तदात्मकश्चेति संगिरन्ते ऽपरे पुनः ॥

बाह्यलक्षणसंयुक्तं न किं चिदिह विद्यते ।

विज्ञानपरिणामो ऽयं तस्मात्सर्वं परीक्ष्यते ॥ इति । 15

पुद्गलवादिनस्तु पुनरन्तस्वरतीर्थिकाः स्वन्वेभ्यस्तत्त्वान्यत्वा-
भ्यामवाच्यं पुद्गलनामानमात्मानमिच्छन्ति । अन्यथा तीर्थिक-
सिद्धान्ताभिनिवेशदर्शनं स्यात् ॥ आह चात्र ।

1 = *Sāṃkhyakramadīpikā*, 43, with the reading *bhimanyate* (Garbe, *Sāṃkhya Phil.* p. 308 and 69).—Prof. Garbe wrote to me in 1898: “I have never considered the *S. Kr. d.* so old that it could be quoted by an author of that antiquity (*Prajñākaramati*). Perhaps both, the quotation in your text and the corresponding passage in *S. Kr. d.* are taken from an original source which we don't know yet.”

केचित्सौगतं मन्या^१ अप्यात्मानं प्रच[165]क्षते । इति ॥

^२ कथमात्मनो ऽहंप्रत्ययविषयता स्यात् । स्वस्वरूपेण तत्रा-
प्रतिभासनात् । तत्कथमात्माहंप्रत्ययतया प्रतिभासत इत्युच्यते ।
तस्मादिकल्पमात्रमेतत् । निर्विषयमुत्पद्यत इति स्थितं ॥

- ५ संप्रति चित्त्वभावात्मवादिनः सांख्यादयः । षड्विज्ञानाणा-
मात्मनिषेधमसहिष्णवः प्राहुः । शब्दादिज्ञानं चिदात्मकमा-
त्मैवास्माभिरभिधीयते । तत्कथमस्यात्मताप्रतिषेध उच्यते ॥
इति पराभिप्रायमाकलय्य सिद्धान्तवादी प्रसङ्गमासञ्जयन्नाह ।

शब्दज्ञानं यदि तदा शब्दो गृह्येत सर्वदा^३ ।

- १० ननु यदि शब्दज्ञानात्मक आत्मा तस्य च नित्यत्वाच्छब्दज्ञानं
नित्यं स्यात् । तदा शब्दो ऽपि सदा^३ नित्यमेव तद्भावाभाव-
काशयोर्गहीतव्यः स्यात् । शब्दग्रहणस्वभावस्य तस्य तत्सदसत्ता-
काले सर्वदानुवर्तनात् । अन्यथा नित्यत्वमेव तस्य हीयेत ॥
भवत्येवमेवेति चेत् । आह ।

- १५ ज्ञेयं विना तु किं वेत्ति येन ज्ञानं निरुच्यते ॥ ६४

ज्ञानमेव नित्यमुपस्थितं । शब्दस्य तु कादाचित्कत्वान्न

^१ Tib. = *kecit saugatā anye* = bder-gcogs-pa hga-kha-cig ni gzhan yañ bdag-
tu rab-brjod-byed.

^२ Tib. *dei phyir ji-ltar* = *tasmāt katham, tat katham*.

^३ The Sanskrit text has *sarvadā* and the Tib. *thams-cad thse-na*—Tib. Com-
mentary has *rtag-tu* = *sadā nityam eva*.

सर्वदा सत्ताभिधक्तिः । ततश्च तदसत्ताकाशे ज्ञेयं विना
विषयमनारेष किं वेत्ति किं जानाति तज्ज्ञानं । तुग्रन्तौ
ऽसत्ताकाशप्रग्रविशेषे वर्तते । येन ज्ञेयेन शून्यमपि ज्ञानं
निरूप्यते । अभिधीयते । ज्ञेयं ज्ञानातीति ज्ञानमाख्यायते ।
तदभावात्कथं ज्ञानमित्याशयः । एतदेवाह ।

६

अजानानं यदि ज्ञानं काष्ठं ज्ञानं प्रसज्यते ।

यदपि विषयं न जानाति तदपि यदि ज्ञानमुच्यते ।
तदा काष्ठमज्ञानस्वभावं ज्ञानं प्रसज्यते । न हि तेन किं
चिदपराङ्मुखा येन न विज्ञानं स्यात् । न चैवं । तस्माद्विषय-
रिज्ञानाभावाद्यथा काष्ठं ज्ञानं न भवति तथान्यदपि न स्यात् । 10
इत्याह ।

तेनासंनिहितज्ञेयं ज्ञानं नास्तीति निश्चयः ॥ ६२

येन निर्विषयं न ज्ञानं तेन कारणेन । असंनिहितज्ञेयं ।
असंनिहितमयोग्यदेशस्य^१ ज्ञेयं याज्ञो विषयो यस्य तन्मयोक्तं
ज्ञानं नास्ति न विद्यत इ[१६५^b]ति । निश्चय एकान्त इव 15
सापेक्षत्वात् ।

सादेतत् । शब्दस्य सदाविद्यमानत्वात्^२ । नासंनिहित-
विषयं शब्दज्ञानं । अयदृश्यं तु कदा चित्कादाचित्काभिधक्ति-

^१ See Nyāyabindu.

^२ Sgra rtag-pa yod-pa ma-yin-pai-phyir = ...sadā a^२.

नादिति^१ नोक्तदोषप्रसङ्गः । नैतदस्ति । यतो यदस्य ज्ञानस्य
 परिच्छेदं रूपं व्यक्तमित्युच्यते । तस्य सदासंनिहितविप्रचयस्य^२
 ग्राहकमज्ञानमभिधीयते^३ । शब्दस्य तु सदा संन्यमसत्त्वं वा न
 विवक्षितं । ज्ञानं तु कदाचिदग्राहकमित्येतावतैव साध्यसिद्धेः ।
 5 तस्मादसंनिहितश्रेयमित्यनेन ज्ञानस्यैवाग्राहकत्वं साध्यते ।
 येन रूपेण ज्ञानस्य ग्राह्यो विषयस्तस्य न सर्वदा संनिधान-
 मस्तीति क्त्वा इति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः । शब्दस्य यथा
 सर्वदा सत्त्वं नास्ति तद्विस्तारमवामोच्यते ॥

अपि च । यदि शब्दज्ञानमेवात्मा तदा तद्वृक्षणात्मकत्वा-
 10 तस्य रूपग्रहणं न स्यात् । नैतदस्ति । यतस्तदेव रूपग्राहका-
 मित्यत इति चेदप्याह । तदेवेत्यादि ।

तदेव रूपं जानाति तदा किं न शृणोत्यपि ।

तदेव शब्दज्ञानमेव यदि रूपं जानातीति मतं । तदा
 किं न शृणोत्यपि । तदा रूपग्रहणकाले किमिति न शृणो-
 15 त्यपि । शब्दमपि किं न शृणोति । शब्दज्ञानत्वात् । अथ
 शृणोत्येव । यदि संनिहितं स्यात् । केवलमसंनिधानात् । न
 दोष इति । परस्मैपरमाशङ्काह । शब्दस्येत्यादि ।

1 Kāḍācītkatva = res-hga-yin-pa.

2 = sadā-a°.

3 MS. grāhakam jñānam (Virāma after m).—...hdzin-par byed-pa ces-pa
 ma-yin-par brjod-par-byao.—I print according to the Tibetan; but I have
 little doubt that we must read agrāhakam jñā°—See below l. 5.

शब्दस्यासंनिधानाच्चेततस्तज्ज्ञानमप्यसत् ॥ ६३

शब्दस्य विषयतामापन्नस्यासंनिधानादयोग्यदेशात् । यद्वयं
[न] स्याद्यदि^१ एवमभिधीयते । ततस्तत्^२ ज्ञानमप्यसत् ।
तत्तस्यास्तर्हि शब्दस्यासंनिधानात् ज्ञानमपि शब्दज्ञानं ।
असद्विद्यमानं । शब्दज्ञानमेव तर्हि तन्न भवतीत्यर्थः ॥ ५

किं च यदि शब्दज्ञानं तदा रूपग्रहणात्मकं तन्न युज्यत
इत्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहरूपं यत्तद्रूपग्रहणं कथं ।

शब्दस्य ग्रहरूपं शब्दस्य ग्रहणस्वभावं शब्दग्राहकमिति
यावत् । यत् ज्ञानं तद्रूपग्रहणं रूपग्रहणात्मकं । कथं । न १०
कथं चिदपि स्यात् । एकस्य निरंशस्य रूपदयायोगात् ॥ ननु
यथा कश्चि[१६६a]देक एव कस्य चिदपेक्षया पिता कस्य
चिदपेक्षया च स एव पुत्रः स्यात् । तथा प्रकृते ऽपि रूपदय-
मेकस्य भविष्यतीत्याह । एकः पितेत्यादि ।

एकः पिता च पुत्रश्च कल्प्यते न तु तत्त्वतः ॥ ६४ १५

एक पिता एव जनकः पुत्रश्च अन्यः स एवेति कल्प्यते ।

^१ So MS.—Tib. gives no help.

^२ So MS.

^३ The fol. 166 is wanting in the Nep. MS.; the fol. 167 is numbered
(figures and letter-numerals) 166.

न तु तदपेक्षया कल्पना व्यवहार्ये । न तु तत्तत् । न पुनः
 परमार्थतः । एक एव सभाव उभयात्मकः कल्पनासमारोपित-
 व्यपदेशात् । [भिरूपत्वात्] पुनरेक एव तथा भावाभिधाने[न]
 नैवाभिधीयते । उभयवास्तवरूपद्वयमेकस्य घटनीयं । तच्च कथं
 5 चिदपि न संगच्छते । रूपद्वयव्यतिभिन्नतया वस्तुनो ऽपि
 द्वित्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथा वास्तवमेकस्य द्विरूपत्वं तन्न दृष्टान्त-
 धर्मिष्ठसि । यथासि काव्यनिकं तत्प्रज्ञातारुपयोगीति यत्किं
 चिदेतत् ॥

इतो ऽपि न पारमार्थिको ऽयं व्यपदेश इत्याह सत्त्वं रज
 10 इत्यादि ।

सत्त्वं रजस्तमो वापि न पुत्रो न पिता यतः ।

एतच्चावयवं तथापि स्वीकर्तव्यं । सांख्यमते हि त्रिगुणवैकं
 जगत्ततः सत्त्वं रजस्तमो वापीति समुदायः समुच्चयार्थः । यतो
 यथादेते गुणाः स्वस्वभावावस्थिताः प्रत्येकं समुदिता वा
 15 तस्माच्च पिता न पुत्रः परमार्थतः । सर्वदा गुणा एव त्रैविध्यः
 सन्ति । 'संयमय' पुत्रावस्थायां ये सत्त्वरजस्तमोश्च गुणास्त
 एवं प्राप्तजनकभावा अपि तेन पूर्वापरकाव्योरवि[शिष्ट]-
 स्तभावा एव । ते ततस्तदपेक्षया पिता पुत्रस्याभिधीयन्ते । न तु

1 rtogs-pai sgro-btags-pa yin-te. grugs tha-dad-pas yah goig fid de-bahin-
 du sgra sna-tshogs-par sgra-sna-tshogs-kyis brjod-par-bya-ba min-no.

2.2 So MS.—don ni hdi yin-te = ayam arthah.

3 khyad-par-med-pai dños-po fid yin-te.

तत्र कश्चिद्विशेषः । ततः काव्यनिरूपणं व्यवहारः । यदि
च रूपग्रहणकाले ऽपि शब्दग्रहणात्मक[निक]मेव तत् ज्ञानं
तदा तत्त्वभावमुपलभ्येत । न चोपलभ्यते । ततो न तद्ग्रहणा-
त्मकमित्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहणयुक्तस्तु स्वभावस्तस्य नेक्ष्यते ॥ ६५ ॥

शब्दग्रहणेन युक्तः संबद्धः । तु शब्दो विशेषाभिधाने ।
स्वभावस्तस्य रूपग्राहकस्य ज्ञानस्य नेक्ष्यते न प्रतीयते । अत-
स्तदा तस्य शब्दग्रहणात्मता नास्तीति निश्चीयते ॥

स्मादेतत् । यदि नाम न प्रतीयते तथापि तदेव तत्^१ ॥
[166^a] कथं तर्हि रूपग्रहणमित्याह । तदेवेत्यादि । 10

तदेवान्येन रूपेण नटवत्सोऽप्यशाश्वतः ।

तदेव शब्दज्ञानं । अन्येन रूपेण स्वभावेन रूपग्रहणात्मकेन
रूपं गृह्णातीति शेषः । कथमिव तस्मान्तरूपता । नटवत् ।
यथा नाट्यसमवे रङ्गभूमिगतो नटः । एक एव नागरूपेणा-
वतरति । तथा प्रकृते ऽपीति न दोषः ॥ अत्राह । सो 15
ऽप्यशाश्वत इति । अनित्यः पूर्वस्वभावपरित्यागेन रूपान्तरमा-
विश्रति । न च पूर्वापरकाव्योरेकस्वभाव एव नटो नागा-

¹ ges-pa de goig fid yin-na...

² de-lta-na yañ de fid de yin-no she-na, de-ltar-na, ji-ltar...

रूपसंबन्धात् । अन्यथा तस्यापि रूपद्वयमेकदा चेति भावेति ।
इति साध्यविकसो दृष्टान्तः ।

अथापि स्यात् । भावः स एव । सभावः पुनरस्यापरापर
उत्पद्यते निरुध्यते च । ततो ऽयमदोष इत्यत्राह । स
5 एवान्येत्यादि ।

स एवान्यस्वभावश्चेदपूर्वेयं तदेकता ॥ ६६

स एवात्मा नटो वा । अन्यस्वभावो ऽपरस्वभावः । चेद्यु-
च्यते । तदा ऽपूर्वेयं तदेकता । अपूर्वेयमदृष्टपूर्वेयमीदृशी
तदेकता । तस्य भावस्यापरस्वभावोत्पत्तावयवेकता । अभिजा-
10 तता । तथा हि स एवेति तत्त्वमाख्यायते । पुनरन्यस्वभाव
इति तस्यैवान्वयं । न चेत्तत्परस्परविद्वद्भर्मद्वयमेकस्य युक्तं ।
न हि भावो नामान्य एव सभावात् । येन तस्योत्पादनिरो-
धयोरपि भावस्य तौ न स्यातां । नापि तदभिन्नस्य स्वभाव-
स्योत्पादनिरोधयोर्भावस्य तादवस्थं युक्तमभेदाभावप्रसङ्गात् ।
15 भेदे वा संबन्धासिद्धिरिति भावः ॥

आदेतत् । भक्त्येवैष प्रसङ्गो यदि रूपद्वयमस्यात्मनः सत्यं
स्यात् । किं तर्हि निवृत्तस्य रूपमपरापरापरं रूपमनात्मिकं

1 So MS.—Tib. gives no help: gñis-po yah goig-tu sams-la (?) snah-bar hgyur-ro. Possibly sams-la=iti.

2 So Nep. (first-hand) and Tib. tha-dad-pa ma-yin-pa med-par thal-bar hgyur-bai-phyir.—Second-hand yuktam bheda°.

तेन नोक्तदोषप्रसङ्गः । इत्याशयमात्रमुक्तमाह । अन्यद्रूप-
मित्यादि ।

अन्यद्रूपमसत्यं चेन्नित्यं तद्रूपमुच्यतां ।

अन्यद्रूपं तद्विषयोपाधिकं स्फटिकोपलब्धेव असत्यमस्वाभा-
विकं । इति चेद्यदि । तर्हि नित्यं तद्रूपमुच्यतां । नित्यं ५
स्वाभाविकं । तस्यात्मनो रूपं तत्त्वं । उच्यतां । अस्त्येवान्यद्रूपं
तस्य किं तत् । ज्ञानता चेत् ।

ज्ञानता चेत्ततः सर्वपुंसामैक्यं प्रसज्यते ॥ ६७

ज्ञानात्मतैव तस्य पूर्वापरकाला[166]नुगामिनी । नित्यं रूपं
किमन्यदन्वयं । 'आपद्यते । वस्तुतो भेदे ऽपि विशेषाभावात् ॥ 10
इत्यं च पुनरिदमितिप्रसज्यत इत्याह चेतनेत्यादि ।

1 There is no lacuna in Nep. MS.—I have no information concerning the Maith. MS.—Tib. has: gzhan ni ci-zhig brjod-par-bya. dei gzugs-kyis sha-ma dan phyi-ma-dag-tu gzugs gzhan dan hbrel-ba-na yah qel bshin-du hdi goig-pa yin-no shes gal-te zer-nao. de-ltar-na skyes-bu kun goig-tu thal-bar hgyur-te. de-ltar-na de qes-pa-ñid-du thun-moñ-bai chos yin-pas-so. dper na sha-ma dan phyi-mai dus-kyi sgra dan gzugs-kyi qes-pa-dag dei rnam-pa tha-dad-pas tha-dad-pa yin-na yah goig yin-pa de-ltar-na sems-can kun-te. srog-chags-kyi rgyud-du gtogs-pa-rnams bdag-goig-tu thal-bar hgyur-ba hthob-par hgyur-la. dños-po tha-dad-pa yah khyad-par med-pai-phyir-ro = kim anyad vaktavyam, tadrūpena pūrva-apara-anya-rūpa-sambandhe pi sphaṭikavaś yady eko 'stīty ucyate, evam sarvapūṃsām aikyaṁ prasajyate, evam jñānatve na tat-sādhāranarūpatvāt, tadyathā pūrvāparakālikayoh qabdarūpajñānayoḥ bhinnākāratvād bhinnayoḥ apy ekatvam eva, tathā sarvasattvānām. prāṇi-gati-gatānām ekātmatā prasajyate, āpadyate.

चेतनाचेतने वैक्यं तयोर्थेनास्तिता समा ।

अदि वाचान्तरं^१ भेदनिबन्धनं विशेषमपाद्य किंचिदा-
कारकमाभित्यैकत्वमुच्यते । तदा चेतना पुंसधर्मः । अचेतना
प्रकृत्यादिधर्मः । चकारो दोषान्तरसमुच्चये । ते ऽप्येकमभिन्नं
५ वस्तु स्यातां । कथं । तयोचेतनाचेतनयोर्थेन कारणेन । अस्तिता
समा । सापि भावानां निजं रूपं । समा द्वयोरपि तुल्यता ॥

ननु चाप्यापि सादृश्यनिबन्धनमिष्यत एवैकत्वं वस्तुभेदे ऽपि ।
ततो ऽयमिष्टप्रसाधनाददोष इत्याह । विशेषस्येत्यादि ।

विशेषश्च यदा मिथ्या कः सादृश्याश्रयस्तदा ॥ ६८

- 10 दूषणान्तरद्योतने चकारः । विशेषो भेदः । सर्वभावाना-
मनिषत्वेन यदा मिथ्या ऽसत्यं । विजर्मेव रूपं सत्यं । तदा
कः सादृश्याश्रयः स्यात् । किमाभित्य^२ सादृश्यं व्यवस्थाप्यते ।
विशेषसङ्गावे हि किंचिन्मात्रसाधर्म्येण सादृश्यं स्यात् । विवे-
काभावे च तदेव तत्त्वान्न सदृशं । न हि गौगवययोगोविशेष-
15 मगनुभवम् । न मवयो गौसदृशो भवेदपि तु गौरेव

१ yadī ud av°—bar-skabs-kyi.

२ nam-pa can-zhig-la brten-nas = kam oid ākaram.—ākarakam ? ka from a second hand.

३ ci-sto hdi-la yah āhos-po tha-dad-na yah hdra-bai rgyu-mthas-nyis goig-pa-hiā yin-to de-lis-bas na = nane atrōpt vastubhede pi sādṛṣyamibandhanenai-katvam asti tātas...

४ Ma. āṣṛtya.

स्यात्^१ । अतो विशेष एव सादृश्याश्रयः । स च यदा
पारमार्थिको न भवति । तदा कः सादृश्यास्य समानाकारतायाः
पुंसांमन्यस्य वा आश्रयो निबन्धनं वा भवेत् । नैव कश्चिदि-
त्यर्थः । अतो वस्तुत एवैकत्वमापत्तितं भवतो न सादृश्याकृतं^२ ।
तत्कथं सिद्धसाधनाददोष इत्युच्यते ॥ 5

एवं कापिलजैमिनीयपरिकल्पितस्य चित्तवभावस्यात्मनः
सत्त्वमसिद्धं । उपनिषदादिपरिकल्पिते ऽपि यथासंभवं दूषणं
यदिदमभिधेयमिति ॥

सांप्रतमचेतनस्य नेयाधिकादिपरिकल्पितस्यात्मनः सद्भावहा-
रप्रतिषेधाच्चाह । अचेतनस्येत्यादि । 10

अचेतनस्य नैवाहमाचैतन्यात्पटादिवत् ।

चेतनस्तावदुक्तक्रमेणात्मा न युज्यते । अचेतनोऽपि न^३
वाहमात्मा युक्त इति चकारार्थः । कुतः । आचै[167*]तन्यात् ।
चैतन्याभावात् । न विद्यते चेतनाऽस्येत्यचेतनः । तस्य भाव
आचैतन्यं । उभयपदवृद्धिः । पारलौकिकादिवत् । तस्मात् । 15
अचेतनत्वादित्यर्थः । कथमिव पटादिवत् । यथा पटवृक्ष-
पर्वतादयश्चैतन्यविरहादात्मा न भवन्ति । तथाभिमतोऽपि^४

¹ So Ms.—According to the Tib. *gogavayayor vipasēnanubhave na...*

² *Hdra-bas byas-pa ni ma yin-no.*

³ So Ms.—*Sems-med kyañ bdag ma yin-par bstan-pai ched-du min-te shes-*
te . mi-rigs-so shes-pa ni an-gi sgrai don-te.

⁴ *de-bzhin-du mñon-par-hdod-pa kyañ.*

कर्मकर्तृत्वादेरस्याभ्युपगमात् । अन्यथा न किं चित्प्रयोजनं
तेन । न चाचेतनस्य तद्युक्तं । यथा पटादेः ॥

यदि नाम स्वयमसावचेतनस्तथापि बुद्धेचेतना^१चेतयते ।
तेनायमदोष इति पराभिप्रायं संभावयन्नाह । अथ च
५ इत्यादि ।

अथ अचेतनायोगादज्ञो नष्टः प्रसज्यते ॥ ६६

अथेति पृच्छायां । अथायमात्मा चेतनायोगादुद्धिसमवा-
यात् । स्वयमचेतनोऽपि ज्ञो भवति । जानातीति च इति
कप्रत्ययान्तस्य रूपं^२ । एवमुपगम्यमानेऽज्ञो नष्टः प्रसज्यते । यदा
10 तर्हि मदमूर्खावस्थायां चेतनानिवृत्तावयमात्माऽज्ञो न किं
चिदपि जानाति । तदा नष्टः प्राक्तनचैतन्यसंबद्धस्वभावपरि-
त्यागादिनष्टः प्रसज्यते ॥

चैतन्यसंबन्धासंबन्धकालयोरेकस्वभावत्वाच्चायं दोष इति
परमाशङ्क्यन्नाह । अथाविकृत इत्यादि ।

15 अथाविकृत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतं ।

अथ चैतन्योत्पादनिरोधयोरविकृत एव । अनुत्पन्नानिरुद्ध-
स्वभाव एवात्मा । यद्येवं तर्हि चैतन्येनास्य किं कृतं ।

¹ buddhiç, second hand.—bloi sems-kyis sems-dan-ldan-par byed-de.

² Pāp. 3. 1. 185.

अचेतनस्य सर्वकाशमविज्ञतस्य सतः । अस्यात्मनः । चैतन्येन
बुद्धिसमवायेन किं कृतं । किमतिशयाधानमनुष्ठितं । न किं
चित् । बुद्धिसमवाये पि तथैवाप्रच्युतप्राच्यस्वभावस्यावस्थाना-
दचेतन एवात्मा ॥

तथा च सति किमनुष्ठितं भवद्भिरित्याह ।

5

अज्ञस्य निष्क्रियस्यैवमाकाशस्यात्मता मता ॥ ७०

अज्ञस्य किं चिदपि हिताहितं ज्ञातुमशक्तस्य । निष्क्रियस्य ।
निर्गतो बहिर्भूतः क्रियाया इति निष्क्रियः । तस्य सर्वप्रतीकार-
रहितस्यानाधेयातिशयतयाऽसंस्कर्तव्यस्य । अथ वा सर्वकर्मणि
[167^b] शक्तिविकलस्य गमनादिक्रियाशून्यस्य वा आकाशस्य 10
प्रकृतानुपयोगित्वादाकाशकल्पस्य । एवं सत्यात्मता आत्म-
स्वभावताव्यवस्था व्यवस्थापिता ॥ एतच्च स्वमतेनोदाहरणं ।
यथा निःस्वभावतया सर्वक्रियाशून्यं प्रज्ञप्तिसम्मात्रमाकाशं
तथात्मापौत्यर्थः । परमतेनापि वा । यथा च न कर्मकर्त्तादिरूप-
माकाशमचेतनत्वादक्रियत्वाच्च । तथात्मापौति भावः ॥ 15

इदानीं पुनरन्यथात्मप्रतिषेधबाधकं परमतेनोत्थापयन्त्याह ।
न कर्मेत्यादि ।

न कर्मफलसंबन्धो युक्त्येदात्मना विना ।

यदि न कश्चिदेकः परलोकी स्यात् । तदा तेनात्मना

परलोकगामिना विनाऽन्तरेण कर्मफलसंबन्धोऽयुक्तः^१ । कर्म
 शुभाशुभं । फलं च तस्यैवेष्टानिष्टलक्षणं । तयोः संबन्धः ।
 कर्मणः कृतस्य फलेन वा संबन्धः । येनैव कृतं कर्म तस्यैव
 मत्फलप्रतिष्ठम्भो नान्यस्येति । न युक्तो न घटत इत्यते च
 5 परलोके कर्मफलसंबन्धः । तच्च च सौगतानामप्यविवादः ।

तथा च सूत्रं^२ । अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यति ।
 न हि भिन्नवः कृतोपचितानि^३ कर्माणि पृथिवीधातौ
 विपश्यन्ते । नाग्नातौ । न तेजोधातौ । न वायुधातौ ।
 उपात्तेष्वेव^४ स्कन्धधात्वायतनेष्विति विस्तरः ।

10 उक्तं च ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामर्थी प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनां । इति ॥^५

ततः कर्मफलसंबन्धोऽनिवारितो भवतामपि । तस्माद-

वश्यमङ्गीकर्तव्य आत्मा । अन्यथा सर्वमेतदसंगतं स्यात् ॥

15 कथमसत्यात्मनि कर्मफलसंबन्धो घटत इत्याह । कर्म
 कृतेत्यादि ।

1 gal-te hjig-rten pha-rol-po hga yan med-par hgyur-na dei-tshe bdag-dq
 hjig-rten pha-rol-po hgro-ba yod-pa ma yin-zhiñ. med-na las-hbras-hbrel-par
 mi rigs-so = yadī na kaç cit paralokaḥ syāt tadā sa ātmā paralokagāmī na syāt.
 [tadā] abhāvāt karmaphalasambandho na yuktaḥ syāt.—Observe that *ekaḥ* (na ka
 cid *ekaḥ*) is not translated. The original reading was *yadī na kaçcid *ekaḥ**
paralokagāmī; from the wrong reading *paraloki* follows the total alteration of
 the sentence.

2 See *Divyavadāna*, p. 54, and elsewhere.

3 On the import of the word *upacita*, see *Mādḥ vṛtti*. 808, n. 4.

4 See *ibidem* 285, n. 3.

5 See *Divya* 504, 23; 582, 4; etc: *Abhidh. k.v.*, Soc. Asiat. fol. 221.

कर्म कृत्वा विनष्टे हि फलं कस्य भविष्यति । ७१

हि यस्मात्^१ कर्म कृत्वा कर्मोत्पाद्य शुभाशुभलक्षणं ।
विनष्टे निवृद्धे सति कर्मकर्तरि । फलं कस्य भविष्यति ।
आत्मनोऽसत्त्वे परलोकगामिनः कस्य चिदभावात् । येन चित्त-
क्षणेन कृतं कर्म तस्य क्षणिकतया [१६८^२] तत्कर्मक्रियाकाले ५
निवृत्तत्वात् । कृतस्य कर्मणः फलं सुगतौ दुर्गतौ वा सुख-
दुःखात्मकं कस्य भविष्यति । उत्पत्स्यते । नैव कस्य चित्स्यात् ।
परलोके च कृतकर्मण एव फलयोगिनो^३ अन्यस्य कस्य चिदुत्पा-
दात् । इति कृतविप्रणाशो [५]कृताभ्यागमस्य स्यात्^४ ॥ उपलक्षणं
चेतत् । स्मृतिप्रत्यभिज्ञानसंग्रहनिर्णयस्ययनिहितप्रत्यनुमार्गण- १०
दृष्टार्थकुतूहलविरमणकार्यकारणभावतदधिगतप्रमाणबन्धमोक्षा-
दयोऽपि न स्युः । चेद्यदि मतं तन्न युक्तमित्याह । दयोरित्यादि ।

दयोरप्यावयोः सिद्धे भिन्नाधारे क्रियाफले ।

दयोरप्यावयोः । आत्मवादिनो भवतो मम च नैरात्म्य-
वादिनः । सिद्धे निश्चिते । के सिद्धे आह । भिन्नाधारे क्रियाफले । १५
कर्मक्रिया अस्मिन् भवे । तस्याः फलं परलोके । ते भिन्नाधारे ।
नानाधिकरणे सिद्धे । तथा हि । न येनैव शरीरेण तस्मिन्

^१ nil sgras ni gan-gi-phyir.

^२ hbras-bu dan ldan-pa.

^३ byas-pas chud-sa zhiñ ma-byas-pa dan hphra'i-par hgyur—See *Syādvāda-māñjari*, § 18 (p. 151); *Sarvadarśana* 26, 18 (Gough's translation of this passage and my own translation are wrong).

जन्मनि कर्म करोति तेनैव प्रेत्य फलमुपभुङ्क्ते । अतोऽन्यदेव
कर्मकर्तृ तदन्यच्च फलोपभोक्तृ । अतो भिक्षाधारे क्रियाफले
भवतः । अत्र चाविप्रतिपत्तिरावयोः ॥

स्यादेतदात्मव्यापारमन्तरेण ते एव कर्तृत्वोपभोक्तृत्वे न
5 स्मात्तामित्यत्राह ।

निर्व्यापारश्च तच्चात्मेत्यत्र वादो दृष्ट्या ननु ॥ ७२

निर्व्यापारो व्यापाररहितः । तत्र तयोः कर्मक्रियाफलोप-
भोगयोरारम्भा निःक्रियत्वादचेतनत्वात् । नित्यत्वाच्च कश्चिदपि
क्रियायां समर्थः ॥ यदप्युक्तं ।

10 ज्ञानमात्रादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते ।

सुखदुःखादिसंवित्तिसमवायस्तु भोक्तृता ॥ इति ।

तदपि पूर्वापरकालयोरविच्छिन्नस्वभावस्योक्तक्रमेण न
संगच्छते ॥ इति हेतोरचात्मनि निर्व्यापारे वादो विवादो ।
दृष्ट्या निष्कलो । यदर्थमसावङ्गीकृतस्तत्र तस्यानुपयोगित्वात् ॥
15 नन्विति परसंबोधने ॥

ननु यद्यात्मा न भवेत्कथं तर्हि कृतविप्रणाशादिदोषो न
स्यात् । ततो [न]¹ दृष्ट्या तदाद इत्याह । हेतु[168^५]
मानित्यादि ।

हेतुमान् फलयोगीति दृश्यते नैष संभवः ।

यो हेतुमान् कर्मणा युक्तः स एव फलयोगी फलसंबद्धः ।
इत्येवमेष संभवो न दृश्यते नोपलभ्यते । यस्मादन्य एव मृतो
लोके जायते अन्य एव हि^१ । ततो हेतुमतः फलयोगो न
दृश्यते ॥

एतत्तर्हि कथं नीयते यदुक्तं । अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः^२ ५
प्रत्यनुभविष्यतीति^३ । अत्राह । संतानस्येत्यादि ।

संतानस्यैक्यमाश्रित्य कर्ता भोक्तेति देशितं ॥ ७३

संतानस्योत्तरोत्तरानेकक्षणपरंपरालक्षणस्य कार्यकारण-
भावेन प्रवर्तमानस्य । ऐक्यमाश्रित्य^४ । अनेकेष्वेकत्वं^५ लोकाध्य-
वसायवशादवरोपितमेव^६ निमित्तीकृत्य कर्ता भोक्तेति देशितं । 10
य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्योपभोक्ता च । इत्येतद्देशि-
तत्वेऽपि नेयाभिप्रायवशात् भगवता प्रकाशितं । अन्यथा
कर्मफलच्छेदं मन्येत जनः । न तु तावता उभयलोकानुगामिनः
सत्त्वमाख्यातं ॥ अत एव च तच्चैवोक्तं । उपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वाद्य-
तनेषु विपश्यन्त इति^७ । तथा चेतना कर्म चेतयित्वा कर्मति 15
वचनाच्च^७ । तदुक्तं ।

^१ So Ms. See above, VIII. 98.

^२ See above, 468.6.

^३ Ms. āśṛtya.

^४ One of the aspects of the *avidyā*, *piṇḍasaṃjñā*, *ekasaṃjñā*, etc.

^५ Ms. °vaçāḍ āvaropitam.—Possibly āropitam.

^६ See above, 468.9.

^७ See above ad V. 6; also *Madh. vṛtti* ad XVII. 2.—de-bzhin-du sems-pai las-kyis bsam-pas bsams-pai las yin-no zhes gsungs-pas-so(?)

कर्मजं लोकवैशिष्ट्यं चेतना तत्कृतं च तत् ।

चेतना मानसं कर्म तज्जे वाक्कायकर्मणी । इति^१ ॥

अन्यथायुक्तं ।

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं

४ चित्तमेव रचयत्यतिचिचं ।

कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं

कर्म चित्तमवधूय न चास्ति । इति^२ ॥

तस्माच्च चित्तविनिर्मुक्तमन्यत्कर्मास्ति ।^३ तच्च कुशला-
कुशलं चित्तमुत्पाद्य निरुध्यमानं खोपादेयचित्तक्षणे कुशला-
१० कुशलादिसंस्कारविशेषवासनामादधाति^४ । तदपि तदाहित-
वासनमुत्तरोत्तरतदभिसंस्कृतक्षणपरंपराविच्छेदतः संतानप्रवर्त-
मानं^५ परिणतिविशेषमुपगच्छत्^६ कर्मविशेषानुरूपं तथाविधं
सुखादिस्वभावं चित्तात्मकमेव फलमभिनिर्वर्तयति परलोके^७ ॥

1 Quoted *Abhidh. k.v.*, Soc. As., fol. 387 b (chapter IV, initio).—*las-las hjig-rten sna-tshogs skye. las ni sems-pa dan des byas.*

2 Quoted *Pañcākrama*, p. 40, and also *Mūdh. vṛtti*.

3 *de yañ dge-ba yañ mi dge-bai sems skyes-nas hgags-pa-na rañ-gi ñe-bar-len-pa-las byuñ-bai sems kyi skad-cig-la dge-ba dan mi-dge-ba-la-sogs-pai hdu-byed-pai bag-chags hjog-go. de yañ des gzhaḡ-pai bag-chags gzhan dan gzhan des mñon-par-hdu-byas-pai skad-cig-ma gzhan dan gzhan rgyun ma-chad-pas hjug-pa-na yon-su-gyur-pai khyad-par ñe-bar-skyeo. las-kyi khyad-par dan rjes-su mthun-pa de-lta-buo (?) . rnam-pa bde-ba-la-sogs-pai rañ-bzhin-gyi sems-kyi bdag-ñid-kyi hbras-bu hjig-rten pha-rol-tu skyed-par byed-do zhes brjod-do.*

4 *viçesa*, not translated—*vi* from a second hand, *çesa* in margin.

5 According to the Tibetan : *°kṣaṇaparamparāsantānādvicchedatuh pra.*⁶

6 According to the Tibetan *upajāyate*.

तद्यथा चित्तिबीजादयः परस्पररोपसर्पणप्रत्ययविशेषात्समधिगता-
तिग्रथतया प्रथमच्छणो[169^a]पनिपातिनः स्त्रीपादेयभूतद्वितीय-
क्षणकलापे कार्योत्पादानुगुणविशेषोत्पादनद्वारेण तदुत्तरोत्तर-
तारतम्यमुपजनयन्तः संततिपरिणामविशेषादन्यच्छणस्य च प्रकर्ष-
पर्यन्तमासादयन्तो बीजानुरूपशालिकोद्वाङ्मुरमुत्पादयन्ति ॥ ४
यथा च साधारणपरिभावितं मातुलुङ्गादिवीजमुप्तं तत्संस्कार-
परंपराप्रवृत्तेस्तत्पुष्पादिषु रक्ततामुत्पादयति । न च तच्च
कश्चित्पूर्वापरकालयोरेकोऽनुगामौ समस्ति । तच्च कुशलाकुशलं
समानस्यापि^१ कल्पनोपस्थापितत्वात् । नोपन्यासो युक्तः । तदुक्तं ।

यस्मिन्नेव हि संतानं आहिता कर्मवासना । 10

फलं तत्रैव वध्नाति कर्पासे रक्तता यथा ॥ इति ॥^२

तस्माद्यथा बीजादिष्वात्मानमन्तरेणापि प्रतिनियमेन कार्यं
तदुत्पत्तिश्च क्रमेण भवति । तथा प्रकृतेऽपि परलोकगामिनमेकं
विनापि कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्प्रतिनियतमेव फलं ।
क्लेशकर्माभिसंस्कृतस्य संतानस्याविच्छेदेन प्रवर्तनात्परलोके फल- 15

¹ dper-na de ni sa dan sa-bon-la-sogs-pa phan-tshun tshogs-pai rkyen-gy
khyad-par-las thob-pai khyad-par-dā gyur-pa skad-oig-ma dan-po-las bsed-pa-
la ran-gi fle-bar-len-pa [r bya-] bas byun hgyur-pa skad-oig-ma gn̄is-par gyur-
pai tshogs-pa-la hbras-bu bskyed-pai rjes-su-mthun-pai khyad-par skyed-par
gyur-nas phyi-ma phyi-ma khyad-par-du hbyun-bai rgyud yons-su-gyur-pai
khyad-par-las mthar skad-oig-mai mtshan-nid phul-tu byun [ ] thob-bo.
sa-bon... skyed-par byed-de.

² So Ma.—dge-ba dan mi-dge-ba dan. mtshun-s-pa-la yan rnam-par-rtogs-pas
gzhaḡ-pai-phyir fle-bar-dgod-pa ni ma rigs-so.

³ See *Sarvadarṣana*, p. 25, and references *Musson*, 1902, p. 43.

प्रतिषेधोऽभिधीयते ॥ इति नाज्ञताभ्यागमो न कृतविप्रणाशो
बाधकं । ततो नात्मानमन्तरेण कर्मफलसंबन्धो न युज्यते ॥

यथा च सत्यैवात्मनि स न घटते । तथा सप्रचयमुच्यमान-
मतिविस्तरं स्यादिति नेह प्रतन्यते ॥

५ आह च ।

नात्मास्ति स्कन्धमात्रं तु क्षेत्रकर्माभिसंस्कृतं ।

अन्तराभवसंतत्या कुचिमेति प्रदीपवत् ॥ इति ॥

१ पुद्गलतदादिभिस्तत्त्वान्यत्वप्रतिषेधपक्षाभ्युपगमात्स्वयमेव व-
स्तुत्वं प्रतिषिद्धं । वस्तुनो हि तत्त्वान्यत्वप्रकारानतिक्रमात् । पर-
10 स्परपरिहारवतोरेकप्रतिषेधापरविधिनान्तरौयकत्वात् ॥ भारद्वा-
[169^b]रादि^१सूत्रमपि समर्थितमचार्यैः । तस्मादाभिप्रायिकीं
भगवतो देशनामजानद्भिः परिकल्पितोऽसौ न वस्तु सन् ।
वस्तुत्वाभ्युपगमे^२ मान्यत्वमित्यात्मनो निराकरणेनैव निरस्तः^३ ।
इति न पुनर्विशेषेण प्रतिषेधितः ॥

15 उक्तं चैतद्भगवता । इति हि भिन्नवोऽस्ति कर्म । अस्ति
फलं । कारकस्तु नोपलभ्यते य इमान् स्कन्धान् विजहाति ।
अन्यासु स्कन्धानुपादत्ते । अन्यच्च धर्मसंकेतात् । अत्रायं धर्म-
संकेतो यदस्मिन् सति इदं भवत्यस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति ।^४

1 gañ-zag-tu smra-ba-de-rnams-kyis.

2 See J.R.A.S., 1901, p. 308.

3 dños-pos (?) blañs-pa na yah gzhan ma-yin-no zhes ..

4 =nirastah pudgalah.—bsal-ba ma yin-no ?? (na nirastah.)

5 dharmasamketa = chos-kyi-brda.—See Qālistambasūtra.

एतेन भगवतैवेदंप्रत्ययतामाचक्षणाः^१ कार्यकारणभावोऽपि दर्शित^२ एव । अयमपि च संतानस्येत्यनेन^३ यथाव्यवहारमनिरूपितस्वरूपः सूचित^४ एव । संतानवचनेनेदंप्रत्ययतामाचक्ष्णाभ्युपगमात् । अन्यथा संतान एव न स्यात् । तेन वास्तवकार्यकारणभावभाविनो^५ दोषा नावसीयन्ते ॥

५

इदमेवाचार्यपादैरप्युक्तं ।

अशक्तं सर्वमिति चेत् । बीजादेरङ्कुरादिषु ।

दृष्टा शक्तिर्मता सा चेत्संवृत्यास्तु यथा तथा^६ ॥

कार्यकारणभावप्रतिनियमादेव स्मृत्यभावोऽपि निरस्तः । एकस्यानुगमात्मनोऽभावात् । न स्मृता कश्चिदिह विद्यते । किं^{१०} तर्हि स्मरणमेव केवलमारोपवशात् । स्मर्यमाणवस्तुविषयं । न चात्र स्मर्तुरभावेऽपि कश्चिद्वाचातः । अनुभूते हि वस्तुनि विज्ञानसंताने स्मृतिबीजाधानात्काशान्तरेण संततिपरिपाकहेतोः स्मरणं नाम कार्यमुत्पद्यते ॥ एवं प्रत्यभिज्ञानादयोऽपि द्रष्टव्याः । अतिविस्तरभयात्प्रत्येकमिह न प्रतिविधीयन्त इति^{१५} तत्समर्थनमन्यत्रैव विस्तरेणावधार्यमिति ॥

^१ rkyen-hdi-pa-tsam-kyi mthsan-fid.

^२ Sio Ms. old hand ; r erased ; Tib. has *bstan* = *deçita*.

^३ So Ms.—hdi yañ rgyun goig ces-pas = *sañtāna eka ity*.

^४ *bstan-pa*.

^५ *vāstava* = *dnos-po-la grub-pa*.—^०*bhāvino*... = *yod-pai*..... = *doṣā* ye *vastutvena siddhe kāryakāraṇabhāve bhavanti*.

^६ *gal-te kun-rdsoḥ hdod-na ji-ltar de-ltar hgyur* = *yadī sū çaktir sañvṛtyā bhīḥ*...

सर्वमेतत्संवृत्तिसत्यमुपादाय समर्थितं । परमार्थे^१ तु सर्व-
 धर्माणां निःस्वभावत्वात्सर्वविकल्पोपरमाच्च । न किं विदुत्यद्यते
 निरुध्यते वा । सात्मकमनात्मकं वा । नापि[170^२] विचार्यमाणं
 कर्म तत्फलं वा नापौहलोको न परलोको वा न^३ कश्चि-
 ५ दस्ति । कल्पनाविठपितत्वात् । तस्मात्सर्वमेतत्प्रतिबिम्बसंनिभं
 निःस्वभावमुत्पद्यते निरुध्यते च । कार्यकारणं^४ च सात्मकं
 निरात्मकं च नित्यमनित्यं चाभिधीयते । स्वप्नवत्कर्मकर्तृत्वं
 तत्फलोपभोगं^५ इहलोकः परलोकः सुगतिदुर्गतिगमनं च ।
 कल्पनानामप्रहाणात् । इति सर्वं सुस्थं । यदक्ष्यति^६ ।

१० एवं च न निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति तत्त्वतः ।

अजातमनिदद्वं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥

स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे^७ कदलीसमाः ।

इत्यादि ॥ उक्तं च ।

कर्ता स्वतन्त्रः कर्मापि त्वयोक्तं व्यवहारतः ।

१५ परस्मैरापेक्षिकी तु सिद्धिस्तोऽभिमतानयोः ॥

न कर्तास्ति न भोक्तास्ति^८ पुण्यापुण्यं प्रतीत्यजं ।

यत्प्रतीत्य न तज्जातं प्रोक्तं वाच्यते त्वया ॥ इति ।

१ Ms. paramārthahetu sarva.^०

२ onñ-zad.

३ rgyu dah hbras-bu.

४ loñs-spyod-pa-po.

५ Below ix. 150-151.

६ Tib. has sñin-po med = asñrā.

७ bhoktā = sa-ba-po.

यथा निरात्मानस्य सर्वे धर्माः कर्मफलसंबन्धाविरोधस्य^१ ।
 निःस्वभावता च । यथा दृष्टसर्वधर्माविरोधस्य । तथा पिता-
 पुत्रसमागमे^२ देशितं । तदुक्तं^३ । भगवानाह । एवमेव महाराज
 बाह्योऽश्रुतवान् पृथग्जनस्य शुभा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानी-
 धान्यभिनिविशते । सोऽभिनिविष्टः समनुनीयते । समनुनीतः ५
 संरज्यते । संरक्तो रागजं कर्माभिसंस्करोति^४ । त्रिविधं
 कायेन । चतुर्विधं वाचा । [त्रिविधं मनसा]^५ । तच्च कर्माभि-
 संस्कृतमादित एव क्षीणं विरुद्धं विगतं^६ विपरिणतं । न पूर्वा
 दिशं निश्च्युत्य^७ तिष्ठति । न दक्षिणां । न पश्चिमां । नोत्तरां ।
 नोर्ध्वं । नाधः । नानुविदिशं । नेह । न तिर्यक् । नोभय- १०
 मन्तरा । तत्पुनः कालान्तरेण मरणकालसमये प्रत्युपस्थिते ।
 जीवितेन्द्रियनिरोधे आयुषः परिचयात् । तत्सभागस्य कर्मणः
 क्षीणत्वात् । चरमविज्ञानस्य निरुध्यमानस्य^८ मनस्य आरम्भणी-
 भवति । तद्यथापि नाम [१७०^b] श्रुतविबुद्धस्य जनपद-
 कक्षाणी^९ । इति हि महाराज चरमविज्ञानेनाधिपतिना । १५

१ MS. °sambandhavinirodha—Tib. hbrei-ba mi hgal-ba.

२ Quoted *Qikṣās.* 250.10—Comp. *ibid.* 226.7.—The first part (... .. trividham manasā) « *locus classicus*, see *Madh. vṛtti*, 137, note 1.

३ The Tib. adds...*dveṣajam...mohajam.*

४ Neither in our MS. nor in the Tib. translation, nor in *Qikṣās.*

५ hgags-la bral-zhin.

६ = brten-te = niṣṛitya.

७ rnam-par ces-pa tha-ma hgags-pai tshe = caramavijñāna-nirodhakāle.

८ Neither our MS. nor the Tib. translation does repeat the words *ārambajam bhavati*. See *Qikṣās.* p. 253, n. 1.

तेन च कर्मारम्भेण औपपत्त्यंशिकं^१ इत्यप्रत्ययं प्रथमं विज्ञान-
 मुत्पद्यते । यदि [वा] नारकेषु । यदि वा तिर्यग्योनौ । यदि
 वा यमलोके । यदि वा आसुरकाये । यदि वा मनुष्येषु ।
 यदि वा देवेषु । तस्य च प्रथमविज्ञानस्यौपपत्त्यंशिकस्य समन-
 ५ न्तरनिवृद्धस्यानन्तरं सभागा^२ चित्तसंततिः प्रतिवर्तते^३ यच्च
 विपाकस्य प्रतिसंविदा^४ प्रज्ञायते^५ । तच्च चरमविज्ञानस्य
 निरोधस्तच्च व्युत्तिरिति संख्या भवति । यः प्रथमविज्ञानस्य
 प्रादुर्भावस्तचोपपत्तिरिति । इति महाराज न कश्चिद्वर्मा-
 ऽस्मास्मोकात्परलोक्तं गच्छति । व्युत्पत्तौ प्रज्ञायेते । तच्च^६
 १० महाराज चरमविज्ञानमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति ।
 निरुध्यमानं न कश्चिदगच्छति । कर्माण्युत्पद्यमानं न कुतश्चि-
 दागच्छति । निरुध्यमानं न कश्चिदगच्छति ।^७ [प्रथमविज्ञान-
 मण्युत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्यमानं न कश्चिद-
 गच्छति] । तत्कस्य हेतोः । स्वभावविरहितत्वात् । चरमविज्ञानं
 १५ चरमविज्ञानेन शून्यं । कर्म कर्मणा शून्यं । प्रथमविज्ञानं
 प्रथमविज्ञानेन शून्यं । व्युत्तिस्त्युत्था शून्या । उपपत्तिरुपपत्त्या

१ skye-bai char-gtogs-pai rnam-par ges-pa.

२ skal-ba dan hdra-ba or skal-ba hdra-ba.

३ Qikṣās. has pravartate, more correct.

४ So MS.—Qikṣās. has pratisamvedanā, correct.—See below. 479. 1.

५ mñon-par yod.

६ Qikṣās. has tatra.

७ Given by Qikṣās. and Tib.

शून्या । कर्मणा चावगन्धता प्रज्ञायते^१ । विपाकश्च च प्रति-
संवेदना । न तत्र कश्चित्कर्ता न भोक्ता । अन्यत्र नामसंकेता-
दिति विस्तरः ॥ एवं देवमोहाभ्यामपि कर्माभिसंस्करणं यथा-
योगं वाच्यमिति ॥

5

शास्त्रिसाम्बसूत्रेऽप्युक्तं^२ । पुनरपरं तत्त्वेऽप्रतिपत्तिर्मिथ्याप्रति-
पत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां सत्यां चिविधाः संस्कारा
अभिनिर्वर्तन्ते । पुण्योपगमा । अपुण्योपगमा । आमंज्योपगमाश्च^३ ।
'इम उच्यन्ते अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इति'^४ । पुण्योपगमां
संस्काराणां^५ पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति^६ । अपुण्योपगमां 10
संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति^७ । [171^a] आमंज्योप-
गमां संस्काराणामामंज्योपगमेव विज्ञानं भवति^८ । इदमुच्यते
संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमिति । तदेव विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं ।
नामरूपविवृद्ध्या षड्भिरायतनदारैः कृत्यक्रिया[:]^९ प्रवर्तन्ते ।

1 las-rnams hbras-bu med-par mi hgyur-bar mñon zhiñ.

2 See *Qikṣās*, 222.11—For the first part of the quotation, see above ix. 2.

3 So MS.—*Qikṣās*. has āniñjya.⁹

4—6 Wanting in Tib.; but see note 8.

5 hdu-byed-rnams las (abl. not genit.)

6 Tib. adds: hdi-dag ni ma-rig pai rkyen-gyis hdu-byed-rnams zhes-byas zhes-bya-ba dah.

7 Tib adds: hdi-ni hdu-dyed kyi rkyen-gyis rnam-par-ces-pa zhes-bya-bao.

8 The text is corrupt. Tib. has: ..... mi gyo-bar hgro-bai rnam-par ces pa ñid-du hgyur-te hdi ni rnam-par-ces-pai rkyen-gyis miñ dah gzugs ces byas. miñ dah gzugs rnam-par hphel-bas.....—*Qikṣās*. has: idam ucyate saṃskārapratyayaṃ vijñānam iti. evaṃ nāmarūpam. nāmarūpavivṛddhyā...—As observed by Prof. Bendall, the *Madhyamakavṛtti* gives better readings and is followed by the Tibetan translation of *Qikṣās* itself.

9 bya-ba byed-pa.

- तन्नामरूपप्रत्ययं षडायतनमुच्यते । षड्भ्य आयतनेभ्यः षट्
 स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते । अयं षडायतनप्रत्ययः स्पर्श इत्युच्यते ।
 यज्जातीयः स्पर्शा भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते । इयं
 स्पर्शप्रत्यया वेदनेत्युच्यते । यस्तां वेदयति । विशेषेणास्वादयति ।
 5 अभिनन्दयति । अध्यवस्यति । अधितिष्ठति । सा वेदनाप्रत्यया
 तृष्णेत्युच्यते । आस्वदना । अभिनन्दना । अध्यवसायस्थानं¹
 आत्मप्रिय[रूप]सातरूपैर्वियोगो मा भवत्विति । अपरित्यागो
 भूयो भूयश्च प्रार्थना इदं तृष्णाप्रत्ययमुपादानमित्युच्यते । एवं
 प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति । कायेन वाचा
 10 मनसा । स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते । तत्कर्मनिर्जातानां
²[पञ्च]स्कन्धानामभिनिर्वृत्तिर्या सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते ।
 या जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानामुप[चय]परिपाकादिनाशो³
 भवति । तदिदं जातिप्रत्ययं जरामरणमित्युच्यते । पेयालं । तत्र
 विज्ञानं बीजस्वभावत्वेन हेतुः⁴ । कर्म चेन्नस्वभावत्वेन हेतुः ।
 15 अविद्या तृष्णा च क्लेशस्वभावत्वेन हेतुः । कर्मक्लेशा विज्ञानबीजं
 संजनयन्ति । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य चेन्नकार्यं करोति । तृष्णा
 विज्ञानबीजं स्नेहयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति । [अ]-
 सतामेषां प्रत्ययानां विज्ञानबीजस्याभिनिर्वृत्ति[र्न] भवति । तत्र

¹ *Qikāś.* has : ...adhyavasānam mā me priyarūpaçātarūpnir viyogo bhavaty
 [ti.—'Tib. has : ...myon-ba, mñon-par-dga, lhag-par-zhen-nas hdug-pa-las
 bdag sdug ño-bo dan bden-pai ño-bo dan hbral-bar. .

² pañca = lña.

³ According to Tib. ³pākavināço bhavati = yonś-su-smin-pa dan hjig-par
 hgyur-ba.

⁴ rgyu byed-do.

*Patanjali, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	6	10
*Patanjali, Kramanjalī Prakaraṇa, Vol. I, Fasc. 2-5, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	8	0
Pāṇinīyāsi, Fasc. 1-4 @ 2/	...	...	8	0
Parīkṣita Parvāṇi, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	8	2
Prākṛita-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Prithivīrāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	8	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/- each	...	...	1	0
Prākṛita Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/ each	...	...	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6, Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	12	8
Parācāra, Institutes of (English @ 1/- each	...	...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	8	12
Śaddarśana-Samuccaya, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	0	10
*Sāma Vēda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV 1-6; V, 1-8, @ /10/ each	...	...	20	10
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	8	0
*Sāṅkara Vajaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	...	...	1	4
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	8	12
Śrauta Sūtra Latyayan, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	5	10
" " Asbalayana, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	...	6	14
Śrōṇṭa Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	...	...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2	8
*Taittiriya Brahmana, Fasc. 3-25 @ /10/ each	...	...	14	6
" Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14
*Taittiriya Saṁhitā, Fasc. 22-45 @ /10/ each	...	...	15	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	11	14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/	...	...	7	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	...	23	12
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/	...	...	1	14
Trikāṇḍa-Māṇḍanā, Fasc. 1-3 @ /10/	...	...	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/	...	...	8	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	5	10
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	...	...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/	...	...	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/	...	...	8	12
*Vāyṇ Purāṇa, Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	...	...	7	8
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 @ /10/	...	...	5	0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/	...	...	8	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	...	2	8
<i>Tibetan Series.</i>				
Pag-Sam 'Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	...	14	0
Etogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	11	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
*Ālamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each	...	...	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/-	...	...	3	0
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	...	88	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/- each	...	...	34	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	...	55	8
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	13	12
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger @ /10/	...	...	0	10
*Bādshāh-nāmah, with Index, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	8	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	...	...	81	8
Fārnang-i-Rashidī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	21	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0

Haft Asmān, History of the Persian Maṣnawī, Fasc. 1 @ /12/ each	Rs.	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	7	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	1	14
Isābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	51	0
Maṣṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	...	85	0
Maghāzi of Wāqidi, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	Rs	8
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-16 @ 10/ each	...	Rs.	9
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	...	...	15
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each	...	...	11
Ma'āṣir-i-'Ālamgiri, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	8
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	...	...	0
Nizāmī's Khirad-nāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	...	1
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/	...	...	5
Tubaquat Nasiri, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	14
Ditto Index	...	...	1
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	3
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	10
Zunuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/	...	...	1

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No. J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1884. ... 3 8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
10. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kōrōs ... 10 0
11. Ditto Grammar ... 8 0
12. Kaṣmīraḡabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by O. R. Wilson ... 1 0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāśmir, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0
15. Persian Translation of Hājī Baba of Isfahan, by Hājī Shāikh Ahmad-i-Kirmāsī, and edited with notes by Major D. O. Phillott. 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-33 @ 1/ each ... 33 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Trustee."

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1305.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।
PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ĀNTIDEVA.
EDITED WITH INDICES

BY
LOUIS DE LA VALÉE POUSSIN,
Professor of Sanskrit in the University of Ghent.

FASCIICULUS VI.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1912.

AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	1	14
Advaitachintā Kaustubhā, Fasc. 1-3 @ /10/ each	14	6
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	2	0
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. I	2	8
*Anu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	0	10
Anumana Didhiti Prasārini, Fasc. I, @ /10/	8	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	0	10
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	8	2
Aṣṭavaiśya, Fasc. 1-5 @ /10/ each	18	0
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/ each	1	14
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	4	6
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	4	6
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	2	0
Bauddhastotrasaṅgraha	2	8
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	8	12
Brhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	8	2
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	1	14
Orī Cantinatha Charita, Fasc. 1-8	1	4
Qatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	8	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	14	6
*Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	10	0
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ /10/ each	36	14
*Qaturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	8	12
Qlokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	10	0
*Qrauta Sūtra of Qāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Qrī Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	4	6
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	3	2
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	3	2
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	2	8
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	0
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	0	10
Ditto Gṛhya Saṅgraha	1	14
Haralata	1	4
Karmapradīp, Fasc. 1	4	6
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	8
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	17	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	5	10
Kurma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each	0	10
Kiraṇavallī, Fasc. I, @ /10/	8	14
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	10	6
Maṇu-smṛtya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12;	10	6

कर्मणां नैवं भवति । अहं विज्ञान[बीजस्य] चेन्नकार्यं
 करोमि । दृष्ट्याया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजं
 स्नेहयामि । अविद्या[या] अपि नैवं भवति । अहं विज्ञान-
 बीजमवकिरामीति । विज्ञान^[171^b]बीजस्यापि नैवं भवति ।
 अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति । अपि तु विज्ञानबीजं कर्म- 5
 चेन्नप्रतिष्ठितं । दृष्ट्यास्नेहाभिस्यन्दितं । अविद्यावकीर्णं विरोहति ।
 नामरूपाङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति¹ । स च नामरूपाङ्कुरो न
 स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो न काल-
 परिणामितो न चैककारणाधीनो² नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । अथ
 च मातापितृसंयोगादृतुसमवायादन्येषां च प्रत्ययानां समवा- 10
 यादास्वादनानुप्रबद्धं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्या मातुः कुक्षौ
 नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वममेवपरि-
 यहेष्वप्रत्य³र्थिकेष्वकाशा[समे]षु मायालक्षणस्वभावेषु । हेतु-
 प्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयालं⁴ । न तत्र कश्चिद्वर्माऽस्मा-
 ल्लोकात्परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलमस्ति च⁵ विज्ञ- 15

¹ *Qikṣās.* has : ...vijñānabīje...°pratiṣṭhite...°abhisayandite 'vidyāvākīrṇe taṭṭra tatrotpattyāyatana[prati]saṁdhau mātuh kuksau virohati nāma.°... These readings are supported by our Tibetan translation except as concerns the reading *utpatti*° (correct : *upapattyāyatana*).

² So MS. and *Qikṣās.*—Tib. has : rañ-bzhin-las ma byun byed-pa-la rag-las-pa ma yin=na svabhāvād utpanno na kāraṇādhīnaḥ.

³ *apratyarthikeṣu* is wanting in Tib.

⁴ Supply the omitted passage from *Qikṣās* 225, 5—18.

⁵ *Qikṣās.* asti ca karmaphalaprativijñaptiḥ, hetu°—Supported by our Tib. translation : las-kyi hbras-bu mñon-par yañ yod-do=karmaṇaḥ phalam prajñāyate.

मिहेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयासं^१ । यथाग्निरुपादान-
वैकल्याच्च ज्वलति^२ । उपादानावैकल्याच्च ज्वलति । एवमेव
कर्मक्षेत्रजनितं विज्ञानबीजं तच्च तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधौ
मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्त्रामिकेषु धर्मेष्व-
५ मनेष्वपरिग्रहेष्वप्रत्यर्थिकेषु । [आकाशसमेषु] । मायालक्षण-
स्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य-
समुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः^३ ॥

तचाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः^४ कारणैर्द्रष्टव्यः ।
कतमैः पञ्चभिः । न शाश्वततः । नोच्छेदतः । न संक्रान्तितः ।
१० परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । तत्सदृशानुप्रबन्ध-
तयेति^५ । कथं न शाश्वततः । यस्मादन्ये मारणान्तिकाः^६
स्कन्धाः । अन्य औपपत्त्यंशिकाः^७ स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति^८ । न
तु य एव मारणान्तिकाः स्कन्धाः त एव औपपत्त्यंशिकाः
प्रादुर्भवन्ति । अतो न शाश्वततः ॥ कथं नोच्छेदतः । [172a]

१५ न च पूर्वनिरुद्धेषु^९ मारणान्तिकेषु स्कन्धेषु औपपत्त्यंशिकाः

१ *Qikṣās.* omits this mention.

२ This first clause wanting in our MS. ; the second in *Qikṣās.*

३ This clause wanting in *Qikṣās.*

४ So MS. and *Qikṣās.*—The correct reading is : *pañcabhīr ākārair (rnam-
pa lhar).*

५ *de dah hdra-bai rgyud-du o.*

६ *tha-ma ohi-bai phuṅ-po.*

७ *skye-bai char-gtogs-pa.*

८ *prādurbhavanti* omitted by Tib. translator and by *Qikṣās.* which adds :
*api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānāḥ aupapatty-amṛikāḥ skandhāḥ
ca prādurbhavanti*—But see below.

९ *pūrva (śhon)* wanting in *Qikṣās.*

स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु मारणान्तिकाः
 स्कन्धा निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समय औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः
 प्रादुर्भवन्ति । तुलादण्डोन्नामावनामवत् । अतो गोच्छेदतः ॥
 कथं न संक्रान्तितः । विसदृशात्सत्त्वनिकायादिसभागाः^१
 स्कन्धा जात्यन्तरेऽभिनिर्वर्तन्ते । अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं ५
 परीतहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परीतं कर्म क्रियते ।
 विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीतहेतुतो विपुलफलाभि-
 निर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यथावेदनीयं कर्म
 क्रियते । तथावेदनीयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानु-
 प्रबन्धतः ॥ एवमाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिर्द्रष्टव्य 10
 इति विस्तरः ॥

तदेवमात्मादिविरहेऽपि कर्मफलसंबन्धोऽविकलः सूत्रेषु
 भगवता स्वयमुपदर्शित^२ इत्युपदर्शित^३ भवति । इति नैकस्यो-
 भया^४ नुयायिनोऽभावेऽपि किं चिदिरुध्यत इति ।

यदि कथं चिदपि नास्त्येवात्मा कथं तर्हि ।

15

आत्मा हि आत्मनो नाथः को नु नाथः परो भवेत् ।

आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

^१ MS. has °nikāyād visabhāgāḥ...; and Qikās.-MS. ddhi sabbāgāḥ. But the Tibetan translators agree : de skal-pa mñam-pai skye-bas (sabhāga, not visabhāga)—Prof. Bendall prefers °nikāyād dhi sa° and he may be right.

The meaning is that a man can be reborn as a god, etc.

^२ = gsungs.

^३ = btan.

^४ gñi-gar hgro-ba.

इति गाथायामुक्तं ॥ चित्तमेवाहंकारसंनिप्रयतया अस्या-
मात्मशब्देनोक्तं । अन्यत्र सूत्रे

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहं ।

इति चित्तस्य दमनवचनात् । तदपि चात्मदृष्ट्यभिनि-
5 विष्टानामन्यथा¹ त्मगाहपरिकल्पविच्छेदार्थं नेयार्थतया संवृत्त्या
चित्तमात्मेति प्रकाशितं । न तु परमार्थतः । एतेन यदुक्त-
मार्थसङ्गावतारे ।

पुद्गलः संततिः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा² ।

प्रधानमौश्वरः कर्ता चित्तमात्रं वदाम्यहं ॥

10 इति । तदपि व्याख्यातं³ भवति यतस्तदपि चान्यत्र पुद्गला-
द्यभि^[172^b] निवेशबाधनाय वचनं । न तु तावता चित्तस्य
परमार्थसत्त्वमुक्तं । एवमन्यत्रापि स्कन्धादिष्वात्मदेशना नेयार्था ।
अतश्चित्तमपि वस्तुतो नाहंप्रत्ययस्य विषयः ॥

भवतु वा चित्तं परमार्थसत् । तथापि न वस्तुतस्तदहंकार-
15 गोचर इत्युपदर्शयन्नाह । अतीतेत्यादि ।

अतीतानागतं चित्तं नाहं तद्धि न विद्यते ।

चिधा हि चित्तं संभवति । परिकल्पमुपादाय । अतीत-

¹ gzhan-du hdzin-pai, 'ātma' not translated.—This last text (*cittasya damanam*), by which it is established that by *ātman* the only thought is meant, has been said in order of cutting the wronger view of those who search elsewhere for an *ātman*.

² According to the Tib.: *pratyayā hetavas tathā* (rkyen dan rgyu dan de-bzhin-du).

³ *vyākhyāta* = *begrüß-pa* = *siddha*.

मनागतं प्रत्युत्पन्नं च । तच्चातीतानागतं नष्टाजातं । चित्तं नाहं ।
नाहंदर्शनविषयः । कुतः । हिर्घस्मात् । तदतीतानागतं चित्तं
न विद्यते । न संप्रत्यस्ति । नष्टाजातत्वात् । यदतीतं तत्क्षीणं
निरुद्धं विगतं विपरिणामितं । यदनागतं तदप्यसंप्राप्तमिति ।
प्रत्युत्पन्नं तर्हि चित्तमहं भविष्यतीत्यत आह ।

5

अथोत्पन्नमहं चित्तं नष्टेऽस्मिन्नास्त्यहं पुनः ॥ ७४ ॥

अथोत्पन्नं वर्तमानं चित्तमहमस्तु तदपि न युक्तं । यतो
नष्टेऽस्मिन्ना[स्त्य]हं पुनः । अस्मिन् प्रत्युत्पन्ने चित्ते नष्टे द्वितीय-
क्षणेऽतीते सति नास्त्यहं पुनः । पश्चादहंप्रत्ययस्य विषयो नेष्टः
स्यात् । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नोपलभ्यते । तत्कुतश्चित्तमात्मव्यतां 10
येन आत्मनः स्यात् । अतो न चित्तात्मनोऽपीति निरात्मनः
एवायमहंप्रत्यय उत्पद्यते । एवमात्मनो ऽसत्त्वात्मा अध्व-
वर्तिनश्चित्तस्य च तद्विषयत्वात्¹ । नापि चित्तमहंकारस्य विषय
इति प्रसाध्योपसंहरन्नाह । यथैवेत्यादि ।

यथैव कदलीस्तम्भो न कश्चिद्भागशः कृतः ।

15

तथाहमप्यसद्भूतो मृग्यमाणो विचारतः ॥ ७५ ॥

यथैव कदलीस्तम्भो रभादण्डखण्डं । भागशः प्रत्यवयवशः
कृतोऽवधूतो न कश्चिन्न वस्तु सन् प्राप्यते । तथाहमप्यसद्भूतः²

¹ de-bzhin-du bdag med-de bdag yod-pa ma yin-la dus gsum-du lhyun-bai
sems ſid dei yul yin-pai phyir ro =cittasyaiva

² MS. asamhūta.—Tib. yod-par hgyur-ba ma yin-la.

कदलीस्तम्भवत् । अहमपि अहंप्रत्ययस्य विषयोऽपि । असङ्गतो
 ऽवस्तुभूतः । वन्ध्यातमयवत् । न कश्चिद्विषयोऽस्यास्तीति भावः ।
 कथं मृग्यमाणो विचारतः । निरूपणतः ॥

पुनरन्यद्वाधकमात्मप्रतिषेधे प्रसञ्जयन्नाह । यदीत्यादि ।

४ यदि सत्त्वो न विद्येत कस्योपरि कृपेति चेत् ।

यदि सर्व^[173]थैव सत्त्व आत्मा पुद्गलो वा विचार्य-
 माणो न विद्येत । न स्यात् । तदा कस्योपरि कृपा करुणा
 बोधिसत्त्वानां भवेत् । सत्त्वमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तते । करुणा
 च सम्यक्संबोधिसाधनं । तत्पूर्वकमेव संभारनिदानेषु दानादिषु
 10 प्रवर्तनात् । अतः करुणापुरःसराः सर्वबुद्धधर्माः प्रवर्तन्ते ।

तथा चोक्तमार्थधर्मसंगीतौ^१ । अथ स्वप्नार्थविश्लोकितेश्वरो
 बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतद्वोचत् ।^२ न भगवन् बोधिसत्त्वे-
 नातिवज्जु धर्मेषु शिञ्चितव्यं । एक एव हि धर्मो बोधिसत्त्वेन
 स्वाराधितः^३ कर्तव्यः सुप्रतिविद्धः^४ । तस्य करतलगतताः सर्वे
 15 बुद्धधर्मा भवन्ति^५ । तद्यथा येन राज्ञस्य कवर्तिनस्य करतलं

1 See *Qikās.* 286. 7.

2 This clause is twice repeated in Tib. : bcom-ldan-hdas byañ-chub-sems-dpas chos mañ-po-rnams-la bsalab-par mi bgyio. bcom-ldan-hdas byañ-chub-sems dpas chos cin-tu-mañ-po bsalab-par mi byao.

3 = rab-tu-gzuñ = sugrhitah.

4 = rab-tu-rtogs-pa = su pratividdha (*Qikās*)—Our MS. supratibaddha.

5 *Qikās.* adds : katama ekadharmo ? yad uta mahākaruṇā. mahākaruṇayā bhagavan bodhisattvānām sarvaḥ baddhadharmāḥ karatalagatā bhavanti.—Supported by our Tib. translation : chos gcig-po gañ zhe-na. hdi-lta-ste sñin-rje chen-po....

गच्छति । तेन सर्ववशकायो गच्छति । एवमेव भगवन् येन बोधिसत्त्वस्य महाकरुणा गच्छति । तेन सर्वे बुद्धधर्मा गच्छन्ति^१ ॥ तद्यथा भगवन् जीवितेन्द्रिये सत्यन्येषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्भवति^२ । एवमेव भगवन् महाकरुणायां सत्यां बोधिकारकाणां^३ धर्माणां प्रवृत्तिर्भवतीति ॥ 5

आर्यगयाशौर्षे चोक्तं । किमारम्भा^४ मञ्जुश्रीर्बोधिसत्त्वानां चर्या । किमधिष्ठाना^५ । मञ्जुश्रीराह । महाकरुणारम्भा देवपुत्र बोधिसत्त्वानां चर्या सत्त्वाधिष्ठानेति विस्तरः ॥

तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वालम्बना करुणाभ्युपगन्तव्या दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समुत्पत्तेः । सत्त्वाभावे च सा न स्यात् । 10 इति^६ चेत् । एवं मन्यसे यदि । तदा नैतदक्तव्यमित्याह कार्यार्थमित्यादि ।

कार्यार्थमभ्युपेतेन यो मोहेन प्रकल्पितः ॥ ७६ ॥

कार्यमभिमतसाध्यं पुरुषार्थ इत्युच्यते । तदर्थमभ्युपेतेन स्त्रीकृतेन मोहेन संवृत्त्या यः प्रकल्पितः समारोपितः सत्त्व- 15 स्तोपरीत्यर्थः । तथा हि सकलकल्पनाजालरहितं^७ । सर्वा-

1 One more simile in *Qikṣās*.

2 pravṛtti = hbyun-ba.

3 The first ā is erased (°karakāṇām).—*Qikṣās*.: bodhikarāṇām.

4 brtsam-pa.

5 brten-pa.

6 iti is translated by she-na.

7 jālarahitam is wanting in Tib.

वरणविनिर्मुक्तं । परमपुरुषार्थतया बुद्धत्वमिह सार्धं । तच्च सर्व-
 धर्मानुपसृम्भमन्तरेण नाधिगम्यते । स च ^[173^b] प्रज्ञाप्रकर्ष-
 गमनासंपद्यते । तच्च सादरनिरन्तरदीर्घकाशाभ्यासादुपजायते ।
 तदारम्भश्च करुणावशादुत्पद्यते । सा च प्रथमतो दुःखितसत्त्वेषु
 5 प्रवर्तमाना संभारारम्भनिदानमुत्पद्यत¹ इति कार्यार्थं मोहस्य
 संवृतिसत्यरूपस्याभ्युपगमः² । ततः प्रथमतः सत्त्वसम्बन्धेनैव करुणा ।
 ततः परं धर्मासम्बन्धाऽनासम्बन्धा च ॥ अयमभिप्रायः । न सर्वथा
 सत्त्वस्याभावः । स्कन्धादयो हि संवृत्यात्मशब्देनोच्यन्ते³ । यथोक्तं
 भगवता ये के चिद्भिचवः श्रमणा वा ब्राह्मणा वा आत्मेति
 10 समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति इमानेते पञ्चोपादानस्कन्धानिति ।
 ततो यदि माम प्रज्ञया निरूपयतः परमार्थतः सत्त्वानुपसृम्भः
 तथापि संवृत्या न निषिध्यत इति । तदुक्तं ।

यतः प्रज्ञा तत्त्वं भजति करुणा संवृतिमतः

तवाभूत्सिःसत्त्वं जगदिति यथार्थं विमृशतः ।

15 यदा चाविष्टोऽभूद्दशबलजनन्या करुणया

तदा तेऽभूदार्ते सुत इव पितुः प्रेम जगति ॥ इति ।

चतुस्तवेऽपि⁴ ।

¹ Read *upapadyate* (*pa* written in marg. and erased.—Tib. *hgyur-thsogs-kyi* *rgyu rtsom-pa* = *sambhāra-nidāna-ārambha*).

² MS. *mohasya samvṛṭtisatya sya* (*sya* erased).—*hbras-bui don-dā rmons-* *pa kun-rdzob-kyi bden-pai no-bo khas-blans-pa yin-no*.

³ *bden-pai sgras* = *satyaçabdāna*.

⁴ MS. *bhūdd°*.

⁵ *bstod-pa bzhi-pa-las*.

सत्त्वसंज्ञा च ते नाथ सर्वथा न प्रवर्तते ।

दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु त्वमतीव कृपात्मकः ॥ इति ।

तस्मादमी रूपादय एव संवृत्या^१ सत्त्वशब्देनोच्यन्त इति न
कहणा निर्विषया ॥

ननु परमार्थतः सत्त्वाभावे कस्य तत्कार्यं । इति कथं ५
तत्साधनाय कस्य चित्प्रवृत्तिरित्यभिसंधायाह । कार्यमित्यादि ।

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्यमौहा तु मोहतः ।

न चेत्सत्त्व इति । यदि सत्त्वो नास्ति । तदा एकस्यानु-
यायिनो^२ऽभावाद्रूपादीनां चोत्पन्नविनाशित्वात् कार्यं कस्य ।
न कस्य चित्स्यादित्यर्थः । सत्यमित्यभ्युपगम इति । एवमेवैतन् १०
मतमेवास्माकं । नैव कस्य चित्परमार्थतः कार्यं । अस्वामिक-
त्वात्सर्वधर्माणां । यद्येवं कथं तर्हि तत्साधनाय प्रथमतः
प्रवृत्तिरिति चेत् । ईहा तु [१७४^३] मोहतः । ईहा चेष्टा
पुनस्तत्कार्यार्थितया व्यापार[१] मोहात् । ममैव तत्कार्यं भविष्य-
तौत्येकत्वाध्यवसायेन सत्त्वाभावेऽपि संवृत्या मायास्वभावतया १५
वस्तुतो निरीहत्वात्सर्वधर्माणामन्यत्र प्रतीत्यसमुत्पादात् । तदुक्तं ।

निरीहा वशिकाः^४ शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः ।

सर्वधर्मास्त्वया नाथ निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥ इति ।

तस्मात्संवृतेरेव^५ कार्यार्थव्यापारः ॥

^१ bden-pai sgras = satyaçabdau.

^२ rjes-su hgro-ba.

^३ So MS.

^४ Kun-rdzob-ñid-du = samvṛtyā.—hbras-bui don-du bya-ba ldan-pa yin = phalārtham kriyāvattvam.

ननु च मोक्षो जन्माविद्यासमावृत्या सर्वधैराशुपादेयः ।
तत्कथं पुनस्तस्यैव लोकार इत्यत आह । दुःखेत्यादि ।

दुःखव्युपशमार्थं तु कार्यमोक्षो न वार्यते ॥ ७७ ॥

द्विविधो हि मोक्षः संसारप्रवृत्तिहेतुः । तत्प्रशमहेतुश्च ।

- 5 तत्र चः संसारनिदानं स प्रज्ञातव्य एव । अन्यस्तु चः परम्परया
दुःखव्युपशमार्थं । सर्वसत्त्वजात्यादिव्यसनविद्वृत्तिनिमित्तं । कार्य-
मोक्षः । कार्यस्य परमार्थसत्यसङ्गस्याधिगमाच्च मोक्षः स पुनर्न
वार्यते । न प्रतिषिध्यते । उपादीयत एव । परमार्थोपयोगि-
त्वात् । इदमिहा[धि]कृतं^१ । तदपि कार्यं नात्मसुखाभि-
10 साधेण महद्भिन्नपादौयते । अपि तु सर्वसत्त्वानामात्यन्तिक-
सर्वदुःखव्युपशमार्थं । तत्र बोधायभूतः परमार्थाधिगम एव ।
तस्याप्युपायभूतं^२ [संवृत्तिसत्यं]^३ । संवृत्तिमन्तरेण परमार्थानधि-
गमात् । इति दुःखप्रशमार्थता कार्यमोक्षस्य । एतत्कार्यार्थ-
15 मविचारत इति^४ । अस्मिन् प्रस्तावे प्रतिपादितमेव पूर्वं ।
पुनर्विपक्षयितुमुक्तं ॥

आदेतत् । यथा दुःखोपशमहेतुत्वात् । कार्यमोक्षोऽविद्या-
समावोऽप्युपगम्यते । तथैवात्ममोक्षोऽपि तद्हेतुत्वादसु । तत्कि-
मात्मा यत्नेन निषिध्यते । तत्सङ्गावेऽप्यात्मभावनयाहंकार-

1 MS. : ihākṣtam.—Tib. bsam-pa ni hdi yin te.

2 MS. °bhūta saṁvṛti saṁvṛtim antarena (saṁvṛti erased).—Tib. : ..gyur
pa ni kun-rdzob-kyi bden-pao yin-te. Kun-rdzob med-par.

3 See above IX. 4 (p. 371).

व्यात्^१ । भविष्यति संसारविहङ्गः । ततः किं कैवल्यमवग-
चेत्यत्र । दुःखहेतुरित्यादि ।

दुःखहेतुरहंकार आत्ममोहानु वर्धते ।

यथा कार्यमो^[174] हो दुःखोपग्रमहेतुः । न तथा
द्वितीय आत्ममोहः । तस्मिन् सत्यहंकारव्याभावात्^२ आत्म- 5
मोहानु । अनात्मन्यात्मविपर्ययदर्शनात् । पुनरहंकारो वर्धते ।
दृढ उपजायते^३ । किंभूतः । दुःखहेतुः दुःखस्य सांसारिकस्य
चिदुःखतालक्षणस्य हेतुः कारणं । अहंकारव्यास्य दुःखोपग्रम
इत्यते । सति आत्मदर्शने कथमसौ निवर्तते । कारणेऽविकस-
सामर्थ्ये कार्यस्य निवृत्त्ययोगात् । ततो दुःखमपि न निवर्तते । 10
तथा ज्ञात्मानं पश्यतः संसृतेषु स्वप्नधात्वायतनेष्वहमिति दृढ-
तरसुत्पद्यते चेहः । ततस्तदुःखप्रतीकारेच्छया सुखाभिखाषो
दोषान्^४ प्रच्छाद्य तर्पितया गुणधारोपात्तसाधनेषु प्रवर्तते ।
सोपकारिणि^५ वयमिति बुद्धिरुपजायते । अहं ममेति च
दर्शनात् । परिपन्थिनि विदेवः । ततः समस्तदुःखनिदानं सर्वं 15
एव क्षोयोपक्षेपा स्वप्नप्रसराः प्रवर्तन्ते । इत्यात्ममोहप्रवर्तितो
दुःखहेतुरहंकारो भवति । तदुक्तमाचार्यपादैः^६ ।

^१ According to Tib. : tatsadbhāve' pi bhāvanayā....

^२ MS. *pratyuta* erased.

^३ MS. second-hand *vrddhim upa*.—Tib. : hphel-ba ſa-bar skye-bar hgyur-ro (= *vrddhir upa*°).

^४ bde hdod-pai ſes-rnams bsgribs nas = *sukhābhilāṣadoṣān*....

^५ kho-bo-la phan-pa byed-pao zhes blo skye-bar hgyur-ro = *samāsa hitam karotīti buddhir jāyate*.

^६ Nāgārjuna.

यः पश्यत्यात्मानं तस्याचाहमिति शान्तयेहः
 खेदात्सुखेषु दृश्यति^१ दृष्ट्यादोषांस्तिरस्कुरुते ।
 गुणदर्शी परिदृष्टममेति^२ तत्साधनान्युपादत्ते
 तेनात्माभिनिवेशो यावन्तावन्तु संसारः ॥

५ आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेष्वौ ।
 अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ।

इत्यमात्मखेदान्निवर्तयितुमशक्तो ऽहंकारः ।

ततो ऽपि न निवर्त्ययेत् ।

ततोऽप्यात्मदर्शनादपि न निवर्त्यो निवर्तयितुमशक्यः ।

१० अहंकारस्येद्यदि । तदा

वरं नैरात्म्यभावना ॥ ७८ ॥

नैरात्म्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावनाभ्यासः । वरमुत्तमं ।
 आत्मदर्शनप्रवृत्ताहंकारनिवृत्तिहेतुत्वात् । तावत्कायमस्तु^३ प-
 [१७५] सात्पुनरियमपि प्रहास्यते । उपसम्भट्टित्वादिति^४
 १५ भावः^५ ॥ तथा हि तद्भावनाप्रकर्षपर्यन्तगमनात् । साक्षान्नैरात्म्य-
 दर्शनात् । विरोधिनः^५ । सत्कायदर्शनं निवर्तते । तन्निवृत्तौ
 चैकस्यानुगामिनो दर्शनाभावात् । पूर्वापररूपविकल्पाद्यवयवमात्रस्य

^१ Tib. : sred-pas = tṛṣṇayā doṣān....

^२ ti, from a second-hand.—Tib. = na-yi zhes dei sgrub byed len.—The Tib. has twice seven syllables for each pāda.

^३ astu = gzbag-nas (sthitvā ?).

^४ dños-por dmigs-pa yin-pai phyir = vastvālamabanatvāt.

^५ According to Tib. : tatviruddhasatkāya°.

दर्शनं । ततः पूर्वापरसमारोपाभावाच्चागागतसुखसाधनं किं
चिदात्मनः पश्यति । ततो न तस्य कश्चिद्विषये रागो जायते ।
नापि तत्प्रतिविरोधिनि द्वेषः । आसङ्गाभावादेव^१ । नाप्यप-
कारिणं प्रत्यपकारस्थानं पश्यति । येन यस्मिन् कृतोऽपकारः ।
तयोर्द्वयोरपि द्वितीयक्षणाभावात् । न चान्येन कृते ऽपकारे ५
प्रेक्षावतो ऽन्यत्र वैरिनिर्यातनमुचितं । नापि यस्य कृतस्तेनापि^२ ।
एवं रागादिनिवृत्तावन्ये ऽपि तत्प्रभवाः क्लेशोपक्लेशा बोत्पद्यन्ते ।
नापि वस्तुतः कश्चित्कस्य चिदपकारकारी । इदं प्रतीत्य इद-
मुत्पद्यत इति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनाद्वा । एवं हि पुद्गलशून्य-
तायां सत्कायदर्शननिवृत्तौ किञ्चमूलत्वात् । क्लेशा न समुदा- 10
चरन्ति ।

यथोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे^३ । तद्यथापि नाम शान्तमते
वृक्षस्य मूलच्छिन्नस्य सर्वशाखापत्तपलाशं श्रूयति । एवमेव
शान्तमते सत्कायदृष्टिप्रशमात्सर्वक्लेशा उपशान्त्यन्तीति ॥
तस्माद्वरं नैरात्यभावना ॥

15

गतमिदमानुसङ्गिकं । संप्रति पुनरङ्कारविषयं निरूपयि-
तुमुपक्रमते । स्यादेतत् । यदि नामात्मा विचारेण खरवि-
षाणसदृशत्वाच्चाङ्कारस्य विषयः । तथापि कायावयवी^४
तद्विषयो भविष्यतीत्यत्राह । कायो नेत्यादि ।

^१ zhen-pa ſhid yin-pas so = āsaṅgabdhāvāt (?).

^२ gañ-la des byas-pa de-la yañ-ño = yatra tena kṛtas tatrāpi.

^३ This passage is also quoted *Qikṣās.* 242. 7 and *Madh. vṛtti*, p. 361. *Qikṣās.* has °palācāḥ; *Madh. vṛtti*° palācāni.

^४ See p. 495, l. 11, p. 496, l. 13.

कायो न पादौ न जङ्घा नोरु कायः कटिर्न च ।
 नोदरं नाप्ययं पृष्ठं नोरो बाह्व न चापि सः ॥ ७९
 न हस्तौ नाप्ययं पार्श्वौ न कक्षौ नांसलक्षयः ।
 न ग्रीवा न शिरः कायः कायोऽपि कतरः पुनः ॥ ८०

- ५ कायोऽपि विचारेद्येको नैव कश्चिदशीत्युपदर्शयति ।
 तथा हि करचरणादयो भावा एव परं^१ दृश्यन्ते । न
 त्वेकः कायो नाम प्रतिभाष[175b]ते । न च तेन्यन्तमः
 कायो बुध्यते । अतः कायो न पादौ । न करणौ । न जङ्घा ।
 नोदरं च कायो न भवति । नोरु जङ्घाद्वैकदेशविशेषौ न
 १० कायः । कटिर्न च । ओष्णिरपि नैव कायः । नोदरं जठर-
 मपि कायो न भवति । नाप्ययं पृष्ठं । अयं कायः पृष्ठमपि
 नैव । नोरः । नोरो वक्षोऽपि न कायः । बाह्व न चापि सः ।
 न कायो भुजावपि न भवति । न हस्तौ । करावपि न
 कायः । नाप्ययं पार्श्वौ । अयं कायः पार्श्ववपि न भवति ।
 १५ न कक्षौ भुजमुखे अपि न कायः । नांसलक्षयः । नापि स्कन्ध-
 लक्षयः कायः । न ग्रीवा । न कंधरा कायः । न शिरः कायः ।
 नोदरं चापि कायो न भवति ॥ चरणादीनां कक्षमाश्रयविचारेण
 परमाणुशोऽप्यनवस्थात् । करचरणदीनामन्यतमच्छेदे काय-
 विनाशेन मरणप्रसङ्गात् । पराभ्युपगमाभावाच्च । नैव प्रत्येकं

कायात्मता । एवं चदा न प्रत्येकमेव कायव्यवहारः । अतएव-
मुदायमात्रं च शरीरं । तत्कायो ऽथ कतरः पुनः । अथ एषु
पादादिभागेषु पुरोवर्तिषु शरीरकल्पमात्रिमित्रेषु कतरः
कायो भवतु । नैव कश्चिदेकोऽपि विरूप्यमाणः कायात्मक
उपलभ्यत इति यावत् ॥

5

अथापि स्यात् । नैवमभिधीयते प्रत्येकं करादयः कायः
किं तर्हि सर्वावयवव्यापकत्वादवयविनः सर्वावयवेषु वर्तत इत्य-
चाह । यदीत्यादि ।

यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन¹ वर्तते ।

सर्वावयवेषु वर्तमानो ऽयमेकदेशेन वर्तते । युगपत्सर्वमिन्द्रिया 10
वा । तत्र यदि । सर्वेषु करचरणदिङ्मयवयवेषु कायो ऽवयवी ।
एकदेशेन वर्तते । केन चिद्भागेन कं चिदवयवं व्याप्नोति । न
सर्वात्मना सर्वमित्यर्थः । तदेतन्न वक्तव्यं । यतो नैरेकदेशैरवयवेषु
वर्तते । तेभ्यपि किमेकदेशेभ्यश्चरैरेकदेशेन वा 176^a । तर्हि
सर्वात्मना वेति विकल्पो न निवर्तते । तथापि युगरेकदेशेन 15
वृत्तिकल्पनायामनवस्थानवृत्तिस्य स्यात् ॥

अपि च तस्यावकाशाभावादेवावयवेषु च वृत्तिरित्याह ।
अत्रा इत्यादि ।

अंशा अंगेषु^१ वर्तन्ते स च^२ कुच स्वयं स्थितः ॥ ८१

अंशां भागा अंगेषु स्वस्वभागेषु वर्तन्ते । व्यवतिष्ठन्ते । स्वस्व-
भागव्यवस्थितत्वात्सर्वभावानां । स च कुच स्वयं स्थितः । स्वयं
पुनरसौ कायोऽवयवी क नु नाम व्यवस्थित इति न विद्मः ॥

५ अथ द्वितीयो विकल्पः । तच्चाह । सर्वात्मनेत्यादि ।

सर्वात्मना चेत्सर्वं स्थितः कायः करादिषु ।

कायास्तावन्त एव स्युर्यावन्तस्ते करादयः ॥ ८२

सर्वात्मनापि वृत्तिसंभावनायामवयवेष्वनवकाशत्वात् स च कुच
स्वयं स्थित इति प्रसङ्गो नाद्यापि निवर्तते । तथापि पुनरपर-
१० मुच्यते । सर्वात्मना सर्वभावेन नैकदेशेन । सर्वं सर्वेषु करादिष्व-
वयवेषु । आदिशब्दाच्चरणादिषु । स्थितः समवेतः । काया-
वयवी चेद्यदि । तदा पुनरयं दोषः स्यादित्याह । 'काया इति
कायावयविनः तावन्त एव स्युः । तत्संख्यापरिच्छिन्ना एव
प्राप्नुयुः । कियन्तः । यावन्तस्ते करादयः । ते करचरणादयो
१५ ऽवयवा यावन्तः । 'तत्संख्यापरिच्छिन्नास्तसमवेता अवयविनो
ऽपि तावन्त एव भवेयुः । तस्य निरंशतया । सर्वात्मना तेषु
परिसमाप्तत्वात् । तदनेकसंबन्धादनेकत्वात् । नान्यथा एकवृत्तिः
स्यात् । अयं च प्रसङ्गो ऽनेकैकदेशेन 'वृत्तिपक्षेऽपि योजयि-

१ So L², M., Commentary.—Min.: aṅgadeṣeṣu; Dev. 85 : aṅgā aṅgeṣu.

२ Min. has tu. (nu ?).

३ According to Tibetan : kāyā ityādi.

४ MS. : tatsaṁkhyā°.

५ d -ma yul-goig-tu hjag-pai phyogs-la.

तथ्यः । यथा^१ रक्कारक्तपिहितापिहितकम्पादयोऽपि यथायोगं
वक्तव्या इति ॥

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसमधिगम्यः कायो नास्ति । बाधकं
पुनरस्यानन्तरमुक्तमस्तीति प्रसाधितमित्युपदर्शयन्नाह । नैवान्त-
रित्यादि ।

5

नैवान्तर्न बहिः कायः कथं कायः करादिषु ।

पूर्वमन्तर्यापारपुरुषप्रतिषेधात् । मांसशोणितादीनां विचा-
रितत्वात् । नैवान्तर्मध्ये कायः । अधुना पुनरवयविनः प्रतिषे-
धाच्च बहिः न बाह्यः^२ प्रत्यक्षादिगोच[176^b]रः कायः ।
इति कथं कायः करादिषु व्यवस्थाप्यते । अथ करादिव्यतिरिक्तो^३ 10
भविष्यतीत्याह । करादिभ्य इत्यादि ।

करादिभ्यः पृथग् नास्ति कथं नु^४ खलु विद्यते ॥ ८३

करादिभ्यो ऽवयवेभ्यः पृथग् भिन्न उपलब्धिस्तद्व्यप्राप्तः^४
कायो नास्ति न प्रतिभासते । करादय एव हि केवलाः प्रति-
भासन्ते । एवं यो न करादिस्वभावो नापि तदाधेयः समवेतो^५ 15
नाप्यन्तर्गतो न चापि तद्व्यतिरिक्तः स^६ कायः कथं नु खलु
विद्यते । कथं न्विति । कथं चिदपि कायमनुपलभमानस्तत्त्व-

^१ = de-bzhin-du = tadyathā. —Comp. *Sāṃkhyasūtravṛtti*, i. 42.

^२ Minaev has : tu.

^३ Second hand : °prāptiḥ.

^४ According to Tib. : sa iti kāyaḥ.

मसंभावयन्^१ । पृच्छति । कथं नु । केन प्रकारेण । स्थिति विमर्शे ।
विद्यते । तस्मात्ता व्यवस्थाप्यते ॥

यदा चैवं विचारेण कायो व्यवस्थापयितुमशक्यस्तदा
ऽसंभवे व्यवहर्तव्य इत्युपसहरन्नाह । तस्मात्सौत्यादि ।

5 तस्मास्ति कायो मोहात्तु कायबुद्धिः करादिषु ।

तस्मास्ति काय इति यस्मादुक्तविचारेण नोपलभ्यते ।
तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तो ऽनुपलभ्यमानो नास्ति कायः । यदि
नास्ति कथं तर्हि करादिषु कायबुद्धिरित्याह । मोहात्तित्यादि ।
मोहादविद्यावशात् । [तु] पुनः । कायबुद्धिः । करादिष्वेक-
10 द्रव्यरहितेषु । न तु परमार्थतः । अवधारणे वा तुशब्दः ।
तथा ज्ञानवरागसंसारप्रवृत्तिजन्मपरम्यरापरिचितमिथ्याभ्यास-
वासनावशात् । यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तावपि तदिपरीत-
समारोपकल्पनोपजायते । तदुपनिबद्धोऽयं कायादिव्यवहारो
लोके प्रवर्तते । न तु पारमार्थिक इति ॥

15 कथमन्यथा सा न भवति । इत्यत्राह । संनिवेशेति ।

संनिवेशविशेषेण स्थानौ पुरुषबुद्धिवत् ॥ ८४

करचरणादिसंनिवेशः संस्थानं । तदेव विशेषो भेद इतर-
स्मात् । तेन विभ्रमहेतुना । करादिष्वेव न सर्वत्र सा भवति ।
प्रतिनियतविषया हि भ्रान्तय इव्यन्ते । कथमिव । स्थानौ

पुरुष[बुद्धि]वत् । यथा स्त्रीणौ पुरुषस्वभावविरहितेऽपि^१ पुरुष-
साधारणोर्ध्वता[177^०]दिसंनिवेशविशेषमुपलभ्यवतो दूराद-
विवेचितपरविशेषस्य^२ कस्यचिदिभ्रमात्पुरुषबुद्धिरुपजायते । तथा
प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥

आदेतत् । कथं पुनरेतदवसितं मोहात्कायबुद्धिर्न तु 5
पुनर्वस्तुत इत्यत्राह । यावदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्कायः पुमानिव ।

यावत् । यावत्कालावधिपरिच्छिन्ना । प्रत्ययानां कारणानां ।
पृथिव्यादिषड्धातुषट्स्यर्थायतनाष्टादशमनोपविचारात्मकानां
कर्मायत्तवृत्तीनां सामग्री समवधानं । तावत्कालावधिरेव कायः 10
पुमानिव । यथा पुरुषस्वभावविरहितोऽपि परमार्थतः परि-
कल्पितरूपतया पुरुष इव प्रतिभासते । व्यवह्रियते । उपलक्षणं
चेतत् । स्त्रीवेत्यपि द्रष्टव्यं । न पूर्वं कस्यसाद्यवस्थायां न
पश्चादिकल्पितत्वाद्गुणसाद्यवस्थायां निजस्वभावाभावात् ॥

इदमत्रापि सामान्यमित्युपदर्शयन्नाह । एवमित्यादि । 15

एवं करादौ सा यावत्तावत्कायोऽपि दृश्यते ॥ ८५

यथा प्रत्ययसामग्रीसङ्गावे कायः पुमानिव प्रतिभासते ।
सङ्गावेन^३ प्रतिभासते । एवं तथा करादौ यावत्सा प्रत्ययसामग्री

^१ Skyes-pa dan mtshun-s-par gyen-du hgreñ-ba la sogs-pao. dbyiba-kyi.
—ūrdhvatādi. samniveṣa—Possibly : naddhatādi.

^२ MS. dūrādivivecitab. para° (i erased).

^३ So MS.—Tib. has : de med-pa-na = tadabhāve na pratibhāsatē,

तावत्कायोऽपि करादौ दृश्यते । कल्पनावशात् प्रतिभाषते । न तु परमार्थतः । तस्मात्सामग्रीसाकल्ये भवति । तदभावे च न भवति कायबुद्धिः । अतो मोहादेव करादिषु कायबुद्धिरिति निश्चितं ॥ अयमत्र समुदायार्थः । तत्तत्प्रत्ययसामग्रीसङ्गावे तत्तदसुखभाव-
 ४ मन्तरेणाप्यभूतं तत्त्वमादर्शयन्ती भ्रान्तिवशादसौ कल्पनोप-
 जायते । तदशात्संनिवेशविशेषेषु स्त्रीपुरुषकायादिव्यवहारः प्रवर्तते । अत एव भस्माद्यवस्थायां सामग्रीवैकल्याभिवर्तते । अतो नायं कायादिव्यवहारो वास्तव इति वक्ष्यति । तदुक्तं^१ ।

कायस्वभावो वक्तव्यो यो ऽवस्थारहितः^२ स्थितः ।

10 कायस्येतिप्रतिमाकारः^३ [177^b] पेशीभस्मसु नास्ति सः ॥

सूक्ष्मभावेन चेत्तत्र स्थौल्यं त्यक्त्वा व्यवस्थितः ।

अनिर्देश्यः स्वतः प्राप्तः काय इत्युच्यते कथं ॥ इति ।

उक्तं^३ च ।

हेतुतः संभवो यस्य स्थितिर्न प्रत्ययैर्विना ।

15 विगमः प्रत्ययाभावात्सो ऽस्तीत्यवगतः कथं ॥ इति ।

कचित्पाठः ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्काष्ठं पुमानिव । इति ।

तच्चेदं व्याख्येयं । यावदिपर्याप्तप्रत्ययसामग्री स्यान्नौ पुरुष-

1 These two stanzas occur *Ḫikāssamucaya* 358, 14-17 (with the reading: *kāya ity ucyate na sah*).

2—3 Wanting in the Tibetan.

3 This stanza is quoted from Nāgārjuna's *Yuktiṣaṣṭikā*—See also *Madh. vṛtti*, 413. 6.

प्रतीतिस्तावत्काष्ठं स्यात्सुखभावं पुमानिव पुद्व्य इव प्रतीयते ।
न तदभावे । एवमेव करादौ । यावत्सा प्रत्ययसामग्री तावत्कायो
ऽपि करादौ दृश्यते । न पश्चात् । अतो मोहादेव कायबुद्धि-
रिति निश्चयः ॥

ननु यदि नाम कायो नास्ति करचरणादयः पुनरवयवाः ५
प्रत्ययोपलब्धत्वात्प्रतिषेद्धुमशक्या इत्याशङ्क्य करादयोऽपि परि-
कल्पितस्वभावा एवेत्युपदर्शयितुमाह । एवमङ्गुलीत्यादि ।

एवमङ्गुलिपुञ्जत्वात्पादोऽपि कतरो भवेत् ।

यथैव विचार्यमाणः कायो नास्ति । एवं करचरणादयोऽपि
न सन्ति । यतः । अङ्गुलीनां पुञ्जः समुदायः । अङ्गुलीनामि- 10
त्युपलक्षणं । पार्श्वप्रभृतीनामपि द्रष्टव्यः । तस्य भावस्तत्त्वं ।
तस्मात्तत्त्वभावादित्यर्थः । पादोऽपि चरणोऽपि कतरो भवेत् ।
तत्समुदायमन्तरेण विचार्यमाणो नैव कश्चिदिति भावः ॥
अङ्गुलिपुञ्जोऽपि नैकस्वभाव इत्याह । सो ऽपीत्यादि ।

सोऽपि पर्वसमूहत्वात्पर्वापि स्वांशभेदतः ॥ ८६ 15

सोऽपि । अङ्गुलिपुञ्जोऽपि विचारतो न वस्तु सन् । कुतः
पर्वसमूहत्वात् । पर्वणामङ्गुलिभागानां समूहत्वात् । संघातत्वात्
कतरो भवेदिति प्रकृतेन संबन्धः ॥ पर्वणामपि प्रत्येकमवस्तुत्व-
मित्यत आह । पर्वापि न वस्तु । कस्मात् । स्वांशभेदतः ।
स्वस्यात्मनो ग्रानामवयवानां भेदतोऽपि विभागात् ॥ 20

अंशा अपि तत्त्वतो न वन्तीत्याह ।

अंशा अप्यणु[178^a]भेदेन ।

इति । अंशाः पर्वभागा अप्यणुभेदेन परमाणुशो विभागेन
भिद्यमानत्वात् । कश्चित्ता एव ॥

5 अणवोऽपि न प्रत्येकं परमार्थसन्त इत्याह ।

सोऽप्यणुर्दिग्विभागतः ।

दिशां पूर्वापरदक्षिणोत्तराधरोर्ध्वस्वभावानां संबन्धेन विभा-
गतो नानात्वात् । तदिभागभेदाद्भिद्यमानस्य परमाणोः षडंशता
स्यात् । दिक्षु वा विभागा नानादिगवस्थिता नानारूपांशाः
10 परमाणोः । ततो भेदेन [न] तस्य स्वभावोऽवतिष्ठते¹ । दिग्भागभेदो
यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यत इति न्यायात् ॥ तथा हि । पूर्वा-
परादिदिगवस्थितपरमाणुभिस्तुल्यं यत्तत्परमाणोर्मध्यवर्तिनो रूपं ।
तत्किमेकमेवापरापरं वा । यद्येकमेवेति यच्चः । तदा सर्व-
परमाणूनां परिवार्यावस्थितानामेकदेशताप्रसङ्गः । यतः पूर्वादि-
15 दिगवस्थितपरमाणुसमानदेशतामन्तरेणपरदिगाद्यवस्थितपर-
माणुना न प्राग्देशावस्थितपरमाणुभिस्तुल्यरूपाभिस्तुल्यं स्यात् ।
अन्यथा रूपभेदप्रसङ्गात् । तत्समानदेशता च न तत्स्वरूपान्त-
र्भावमन्तरेण तस्यापि पूर्वदिगवस्थितस्य परमाणोरपरपरमाणुना
सर्वात्मना संबन्धेन । तत्स्वरूपान्तर्भावात् परमाणुमात्रं द्रव्यं

स्यात् । तथा च वति प्रचयरूपा भूधरादयो न स्युः ॥ अतो
भवनादीनां प्रचयमिच्छता द्वितीय एव वचः समभ्युपेक्षः ।
तदा च षड्विरपरापररूपेण युगपत्संबन्धात् । षड्भागी
मध्यपरमाणुः स्यात् । तत्तद्देशवस्थितापरापरपरमाणुसंबन्धेन
तत्परमाणुरूपस्य भेदात् । इति परमाणुरपि नैकस्वभावो युक्तः । 5
यदुक्तमाचार्यपादैः ।

षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता ।

षष्ठां समानदेशत्वात्पिण्डः स्यादाणुमात्रकः ॥ इति¹ ।

तेऽपि पुनरणीयांसो भागास्तथैव निरु[178^b]प्यमाणा
निरात्मतया नभःस्वभावतां प्रतिपद्यन्त इत्याह । दिग्विभागो- 10
ऽपीत्यादि ।

दिग्विभागो निरंशत्वादाकाशं तेन नास्त्यणुः ॥ ८७

दिग्विभागोऽपि दिग्भेदेन परमाणोर्विभागोऽपि पूर्ववत् ।
षडंशतया भिद्यमानः कतरो भवेत् । न किं चिदस्तु स्यात् ।
एतत्सर्वं च पूर्वेषु योजनीयं । कुतोऽनंशत्वात् । अतोऽभिनिवृत्त्य- 15
माणो निःस्वभावतया आकाशं शून्यमेव । तेन कारणेन
नास्त्यणुः । न विद्यते परमाणुरिति ॥

¹ This celebrated stanza occurs Sarvadarśanasaṃgraha, 18. 5 ; Nyāyavārttika, iv, 2. 24 ; Tātparyatīkā 459. 28 ; Sarvasiddhāntas, iii, 12-13 ; see Wassiliéff, 303—[Some various readings : ṣaṭkena yugapad yogāt.....ṣaṭkoṣayugapad yogāt.....kiṃ na syād apumātrakaḥ.....piṇḍaḥ syād apumātrakaḥ]—The first line refers to the Sautrāntika-system ; the second line to the Vaibhāṣika.

एवं करादयोऽपि विचारतो निःस्वभावा द्रष्टव्या इति ।
 ततः कायोऽपि न परमार्थतः कश्चिदस्ति । एकानेकस्वभाव-
 वियोगस्य प्रतिपादनात् । इत्थं न केशादयो न चात्मा नापि
 चित्तं न च कायोऽहंकारस्य विषयो वस्तुतः । तस्मादविद्या-
 5 समुत्थापितात्मतया आत्मादिषत्त्वमन्तरेणापि प्रवर्तमानोऽयमह-
 मिति प्रत्ययो निर्विषय एव समुत्पद्यते । तेन यदुक्तं ।

अहमेव न किं चिच्छेद्भयं कस्य भविष्यति ।

इति तत्समर्थितं । सर्वेण चैतेन कायकृत्युपस्थानमुपदर्शितं
 भवति । यदुक्तं धर्मसंगीतिसूत्रे¹ । पुनरपरं कुलपुत्र बोधिसत्त्व
 10 एवं कायकृतिमुपस्थापयति । अयं कायः पादपादाङ्गुलिजङ्घो-
 रचि² कोदरनाभीपृष्ठवंशहृदयपार्श्वपा³ र्शुकाहस्तकलाचीवाङ्गुली-
 वाहनुललाटशिरःकपालमात्रसमूहः कर्मभवकारकोपचितो
 नामाक्लेशोपक्लेशसंक्रयविकल्पगतसहस्राणामावासो । बहूनि चात्र
 द्रव्याणि समवहितानि । यदुत केशरोमनखदन्तास्त्रिचर्मपिषित-
 15 वपुः⁴ सायुमेदोवमाससिकायकम्बूचपुरीषामाश्रयपक्वाश्रयदधिर-

¹ The same quotation occurs *Qikṣās.* 228. 12—Compare the stock-lists quoted *ibidem*, p. 209 and here above ad ix. 58 (p. 452), also *Khuddaka pāṭha*, 3 (*J.R.A.S.*, 1869, 311, 326), *Mahāvinyūtpatti*, 189 and *Triglotte* 65.—I give, in the text, the readings of our MS.

² Marked as doubtful *M.vyut.* 189. 75.

³ So MS.—*Qikṣās*.....*pārṣvakā*—*Trigl.* *pārṣvikab* (*m*)—*Pāli* *phāṇukā*—*Mhv.* II. 520 : *parṣukā* (?).

⁴ Read *vapā* (*Qikṣās.*) = *ṣai-phyi*.

खेटपित्तपूयसिंहा^१ एकमस्ति^२ क्कमस्तककुङ्गानि । एवं वज्रद्रव्य-
समूहस्तत्को ऽयं कायः । तस्य प्रत्यवेद्यमाणस्यैवं भवति ।
आकाशसमो ऽयं कायः । स आकाशवत्काये कृतिमुपस्था-
[179^३]पयति । सर्वमेतदाकाशमिति पश्यति । तस्य काय-
परिज्ञानहेतोर्न भूयः क्व चित्कृतिः प्रसरति न विसरति न 5
प्रतिसरतीति ॥

पुनरुक्तं^४ । अयं कायो न पूर्वान्तादागतो नापरान्ते संक्रान्तो
न पूर्वान्तापरान्तावस्थितोऽन्यथासदिपर्याससंभूतः कारकवेदक-
रहितो नाद्यन्तमध्ये प्रतिष्ठितमूलः । अस्वामिको ऽममो
ऽपरिग्रहः । आगन्तुकैर्बन्धवहारैर्बन्धवह्नियते काय इति देह इति 10
भोग इति आश्रय इति शरीरमिति कुनप इति आयतन-
मिति । असारको ऽयं कायो मातापितृशुक्रशोणितसंभूतो
ऽशुचिपूतिदुर्गन्धिस्त्रभावो रागदोषमोहविषादतस्कराकुलो नित्यं
शतं नपतनभेदनविकिरणविध्वंसनधर्मा नानाव्याधिग्रतसहस्र-
नीढ इति ॥ 15

एवं यदा विचार्यमाणो वस्तुतः शून्यस्वभावतया आका-
शसंकाशः सर्वथा कायस्तदा मिथ्यैव वस्तुतत्त्वमारोप्य रागादि-

^१ The reading of our MS. seems to be : *Sinhāṇaka* (mohil-ma) written *Sinhāṇaka* (compare elsewhere *vidhvansana*).

^२ Not supported by *Qikṣās.*, but the Tib. has : *klad-pa dan klad-rgyas-rnams* = *mastiṣka-mastaka-lungāni* = brain and the membrane covering the brain (*Qarad Candra*).

^३ See *Qikṣās.* 229. 7.

^४ *bjig-pa, HDRUL-ba, brul-ba.*

कसुत्पादयन्तः 'संसारमुपवृंहयन्ति वासा इत्याह । एव-
मित्यादि ।

एवं स्वप्नोपमे रूपे को रज्येत विचारकः^१ ।

एवमित्युक्तक्रमेण स्वप्नोपमे स्वप्नोपसम्भवं रूपे
5 सौमनस्यस्थानीये को रज्येत्^२ । क आसज्येत्^३ ॥ अस्य
चोपसङ्गणत्वात् । को दिव्यात् । को मुद्घेदित्यपि वेदितव्यं ।
तद्य[था]^४ सौमनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा रागो
जायते । दौर्मनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा द्वेषो
जायते । उपेक्षास्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा मोहो
10 जायत इति । यदेतन्मनो ऽप्रतिकूलेषु रूपेष्वनुमीतं चरति
तेनास्य राग उत्पद्यते । प्रतिकूलेषु रूपेषु प्रतिहतं चरति
तेनास्य द्वेष^५ उत्पद्यते । नैवानुकूलेषु न प्रतिकूलेषु समूढं
चरति तेनास्य मोह उत्पद्यते । एवं शब्दादिषु त्रिविधमाश्रम-
नमनुभवति पूर्ववत् । तच्च यः पण्डितजातीयः^६ । इति श्रुत्य-
15 न्ततया चक्षुरायतनं^७ शून्यं चक्षुरायतनस्वभावेन तत्पूर्वन्ततो
[279^b] ऽपि नोपसङ्गभ्यते । अपरान्ततो ऽपि नोपसङ्गभ्यते ।
मध्यतो नोपसङ्गभ्यते । स्वभावरहितत्वात् । एवमन्येषु ओचादिषु

^१ So Burn. 90 and Dev. 85—Minaer has: vicakṣaṇah.

^२ So MS.

^३ = de-bzhin-du.

^४ MS. first hand doṣa.

^५ Tib: de la gañ dpyod-ldan su zbig ces te 'cin tu yañ..... = tatra yañ kaṣ
oid vicārayukta iti. atyantatayā.....

^६ Āyatanam wanting in Tibetan.

वक्तव्यं । एवमत्यन्ततया रूपाद्यतनं 'शून्यं'^१ रूपाद्यतनस्वभावे-
नेत्यादि पूर्ववत् । एवं शब्दादिषु वाच्यं ॥

इति हि^२ मायोपमानौघ्रियाणि सप्रोपमा विषया
ष्येति^३ । तस्य कथं रागादिकमुत्पद्यते । अत एवाह ।
विचारक इति । विचारको विचक्षणः । एवमेतद्यथाभूतं ५
सम्यक् प्रज्ञया पश्यन् । को रक्षेत् । वेष्टि । मुञ्चति वा ॥

अथ च सप्रोपसम्भजनपदकल्याणीप्रभृति भगवतोक्तं
निदर्शनमुपदर्शितव्यं । कायाभावे च स्थादिकल्पनयापि रागो
न युक्त इत्याह । कायस्येत्यादि ।

कायस्यैवं यदा नास्ति तदा का स्त्री पुमांश्च कः ॥ ८८ १०

हेतुसमुच्चये चकारः । यस्यास्तथादिकल्पनया रागो न
भवति । कायो यदा एवमुदितनयेन नास्ति । निःस्वभावः ।
तदा कायाभावात् । का स्त्री कामिनी यस्याः कमनीयतया
पुरुषे रागो भवेत् । कस्य पुमान् कामुकः यस्य रञ्जनौयतया
स्त्रियां रागो भवेत् । स्त्री हि स्वात्मनि स्त्रीति संकल्प्य १५
बहिर्धा पुरुषे पुरुष इति रागं जनयति । एवं पुरुषो ऽपि
स्वात्मनि पुरुष इति संकल्प्य बहिर्धा स्त्रियां स्त्रीति रागं

^१ Tib. = rūpasvabhena.....

^२ Tib. has: de-ltar na..... = evaṃ hi.....

^३ MS. has: svapnopamān viṣayān paṇyati (cya, second hand); but Tib. dbaṅ-po-rname ni rgyu-ma lta-bu yin-la, yul-rname ni rmi-lam lta-bu gaṅ-gi yin-pa de-la ji-ltar.....

जमयति । कायाभावे तु स्त्रियां स्त्रीति न संविद्यते । पुरुषे
 पुरुषो न संविद्यते । यस्य स्वभावेन न संविद्यते । न तत्स्त्री न
 पुरुष इति । तस्मादसति काये स्यादिकल्पनाकृतो ऽपि
 न युज्यते रागः । तत्कस्य हेतोः । मन्यनापगता¹ हि सर्वधर्मा
 5 इति ॥ यथाप्रधानमयं निर्देशः² । एवमेव सकृच्चन्द्रमादयो
 ऽपि स्वभावरहिता वेदितव्याः । तथा दधमोहविषया अपीति ॥

युक्तं चैतद्भगवता पितापुत्रसमागमे³ । षड्धातुरयं महा-
 राज पुरुषः⁴ [180^a] । षट्स्यर्थायतनः । अष्टदशमनोप-
 विचारः⁵ । षड्धातुरयं महाराज पुरुष इति ।⁶ स्वसु पुनरेत-
 10 युक्तं । किं चैतत्प्रतीत्य कं⁶ । षडिमे महाराज धातवः । कतमे
 षट् । तद्यथा पृथ्वीधातुः । अग्निधातुः । तेजोधातुः । वायुधातुः ।
 आकाशधातुः । विज्ञानधातुश्च । इमे महाराज षड् धातवः ।
 यावत् । षडिमानि महाराज स्यर्थायतनानि । कतमानि
 षट् । षडुःस्यर्थायतनं रूपाणां दर्शनाय यावन्मनःस्यर्थायतनं
 15 धर्माणां विज्ञानाय । इमानि महाराज षट् स्यर्थायतनानि ।

1 manyanā = mtshan-ma : see below, p. 511.

2 ji-ltar hdi gtsor bstan-pa de-bzhin-du.

3 See Ūikṣās. 244. 11.—Compare Majjhima III, p. 240.

4 Skyes-bu gañ-zag hdi ni = ayañ puruṣapudgalaḥ.

5 So MS.—Ūikṣās. has : mana-upa°.

6.6 So MS.—Ūikṣās. has : na khalu punar etad yuktam kiñ caitat
 pratītyoktam—Both Tibetan versions agree : skyes-bu hdi ni kham drug-pa
 zhes gañ smras-pa ci-la (s) brten te smras ce-na rgyal-po chen-po kham
 drug ni hdi-dag-go = sad dhātūr ayañ puruṣa iti yad uktam kiñ pratītyok-
 tam iti cet. sad ime mahārāja dhātavaḥ.....

पेयासं ॥ अष्टादशेने महाराज मनउपविचाराः । कतमे
 अष्टादश । इह पुरुषः चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यदौ
 र्मनस्योपेक्षास्थानीयानि रूपाण्युपविचरति^१ । एवं श्रोत्रादिषु
 वाच्यं । तेन प्रत्येकमिन्द्रियषट्के[न]^२ सौमनस्यादिचयभेदाद-
 ष्टादश मनउपविचारा भवन्ति । पेयासं ॥ कतमस्य महारा- 5
 जाध्यात्मिकः पृथ्वीधातुः । यत्किं चिदस्मिन् काये ऽध्यात्मं
 खक्खटत्वं^३ खरगतमुपासं । तत्पुनः कतमत् । तद्यथा केशो
 रोमाणि नखा दन्ता इत्यादि । कतमस्य महाराज वाच्यः
 पृथ्वीधातुः । यत्किंचिद्वाच्यं खक्खटत्वं^४ खरगतमनुपासं ।
 अयमुच्यते वाच्यः पृथ्वीधातुः ॥ तत्र महाराजाध्यात्मिकः 10
 पृथ्वीधातुः । उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्यमानो
 न कश्चित्संनिचयं गच्छति ॥ भवति महाराज समयो ऽयं
 [यत्स्त्री] अध्यात्मं [अहं] स्त्रीति कल्पयति^५ । सा अध्या-
 त्ममहं स्त्रीति कल्पयित्वा बहिर्धां पुरुषं पुरुष इति कल्प-
 यति । सा बहिर्धां पुरुषं पुरुष इति कल्पयित्वा संरक्ता सती 15
 बहिर्धां पुरुषेण सार्धं संयोगमाकाङ्क्षते । पुरुषो ऽप्यध्यात्मं
 पुरुषो ऽस्त्रीति कल्पयतीति पूर्ववत् । तयोः संयोग[180^b]-
 काङ्क्षयां संयोगो भवति । संयोगप्रत्ययात्कलशं जायते ।

^१ Qikṣās. omits rūpāṇy.—Our reading is supported by Tibetan.

^२ From Qikṣās.

^३ Qikṣās. has Kakkhataṭva—See p. 245, n. 2.

^४ MS. khakkhaṭam.

^५ Qikṣās. : Sa samayo yat strī.—adhyātmam in marg.

तत्र महाराज यस्य संकल्प्यते^१ यस्य संकल्पयिता उभयमेतन्न
 संविद्यते । स्त्रियां स्त्री न संविद्यते । पुरुषे पुरुषो न संविद्यते ।
 इति चासन्नसङ्गतः संकल्पो जायते^२ । सो ऽपि संकल्पः सङ्गावेन
 न संविद्यते । यथा संकल्पः । तथा संयोगो ऽपि कलसमपि
 5 सङ्गावेन न संविद्यते । यच्च सङ्गावतो न संविद्यते तत्कथं
 सङ्कष्टत्वं जनयिष्यति । इति हि महाराज संकल्पं ज्ञात्वा
 सङ्कष्टत्वं वेदितव्यं यथा सङ्कष्टत्वमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदा-
 गच्छतीति^३ । भवति महाराज समथो यदर्थं कायः श्वाश्वानप-
 र्यवसानो भवति । तस्य तत्सङ्कष्टत्वं संक्षिद्यमानं संनिरुध्यमानं
 10 न पूर्वां दिशं गच्छति । न दक्षिणां न पश्चिमां । नोत्तरां ।
 नोर्ध्वं । नाधो । नानुविदिशं गच्छति । एवं महाराजाध्या-
 त्मिकः पृथिवीधातुर्द्रष्टव्यः । पेयाश्च^४ ॥ तत्र महाराज पृथि-
 वीधातोत्पादो ऽपि शून्यो व्यथो ऽपि [शून्य] । उत्पन्नो
 [ऽपि] पृथिवीधातुः सङ्गावशून्यः^५ ॥ इति हि महाराज पृथि-
 15 वीधातुः पृथिवीधातुमेव नीपक्षभ्यते । अन्यत्र व्यवहारात् ।
 सो ऽपि व्यवहारो न स्त्री न पुरुषः । एवं महाराज यथा-

१ Œikṣās. : saṁkalpo.

२ Œikṣās. : jātah.

३ Œikṣās, has : na kutaç oid āgacchati nirudhyamānaṁ na kva oit saṁnicayaṁ gacchatīti.

४ Peyālam = Œikṣās. 245. 18—246. 12.

५ The Tibetan does not support these readings : sai khamis te hbyun-ba yah stoṅ, sai khamis hjig-pa dan hbyun. ba yah no-bo-ñid-kyis stoṅ-no.

६ Œikṣās. : evam evaitat.....

भूतं सम्यक् प्रज्ञया द्रष्टव्यमिति ॥ ¹ तेन का मन्यना । मन्यना
मारगोचरः । तत्कस्य हेतोर्मन्यनापगता हि सर्वधर्मा इति ॥

एवं कायसृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य वेदनासृत्युपस्थानमुपदर्श-
यितुं वेदनां विचारयन्नाह । यद्यस्तीत्यादि ।

यद्यस्ति दुःखं तत्त्वेन प्रहृष्टान् किं न बाधते ।

5

शोकाद्यार्ताय मृष्टादि सुखं चेत्किं न रोचते ॥ ८६

त्रिविधा हि वेदना सुखा वेदना । दुःखा वेदना । अदुः-
खासुखा चेति । तत्र रूपवेदनापि परमार्थतो नास्ति ।
कथमिति चेत् । यद्यस्ति दुःखमसातं वेदितं । तत्त्वेन परमा-
र्थेन । तदा प्रहृष्टान् किं न बाधते । संतोषयुक्तान् किं न 10
दुःखयति । [181^a] सुखमपि यद्यस्ति तत्त्वेन तदा शोका-
द्यार्ताय । आदिशब्दात्कामभयोन्मादात्ताय । मृष्टादि सुखं
चेत् । मृष्टादि सुरसमाहारपानादि । आदिशब्दात्सुकृच्छन्द-
नादि सुखं सुखहेतुत्वात् । सुखं चेद्यदि किं न रोचते । न
हि वस्तु सत्त्वभावं कदा चिदपि निवर्तितुमुत्सहते । तस्मात्क- 15
ल्पनोपस्थापितमेव सुखदुःखं वेदनौचमिति ॥

¹ Qikṣās. 251. 8 : tena kâ manyanā, manyanā ca nāma mahārāja mārāgo-
caraḥ, amanyanā buddhagocaraḥ. tat kasya hetoḥ.....—Tibetan translators
do not agree as concerns manyanā. We have had above (p. 508) mtshan-ma
(=nimitta). Here we have : des-na ci-shig-le dpyad-par bya ste. dpyad-par-
bya-bai yul ma yin-no.....chos thams-cad ni dpyad-pa dan bral-bao. (=tena
kutra vicāryam ? nāsti vicāraviṣayaḥ...vicārāpagatā sarvadharmāḥ)—Qikṣās.
has rlom-sams = 'pride, self-consciousness.'—Bendall compares maññanā,
Dh.-Sṃi, 1116. 1233 ; see also Nettipak. 24 and manana (rlom-pa), amanana
(Madh. vṛtti, p. 381, n. 5).

यदुक्तं प्रहृष्टान् किं न बाधत इति । तत्र परस्मै समा-
धानमाह । वक्षीयसेत्यादि ।

वक्षीयसाभिभूतत्वाद्यदि तन्मानुभूयते ।

न हि प्रहृष्टावस्थायां सर्वथैव दुःखमसत् । किं तर्हि
5 समुद्रूतवृत्तिना सुखेन तिरस्कृतत्वात् विद्यमानमपि नानुभू-
यते । वक्षीयसा ऽतिवसवता सुखेनाभिभूतत्वादुपहतत्वात् ।
सदपि यदि तदुःखं नानुभूयते । न वेद्यत इत्युच्यते । तदा
न युक्तमेतत् । इत्याह वेदनात्वमित्यादि ।

वेदनात्वं कथं तस्य यस्य नानुभवात्मता ॥ ६०

10 वेदनात्वं वेदनास्वभावत्वं कथं केन प्रकारेण तस्याव्यक्तस्य
सुखस्य यस्य नानुभवात्मता । यस्य नानुभूयमानस्वभावता ।
वेद्यत इति हि वेदनोच्यते । वेदनानुभव इति वचनात् ।
यदि चावेद्यमानापि वेदना स्यात् । तदा न किं चिन्न
वेदना स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ अथापि स्यात् । न सर्वथा नानु-
15 भूयते । किं तु । सूक्ष्मतयानुभूतमप्यननुभूतकल्पमित्यत्राह ।
असीत्यादि ।

अस्ति सूक्ष्मतया दुःखं स्थूल्यं तस्य हृतं ननु ।

तुष्टिमात्रा ऽपरा चेत्स्यात्तस्मात्साप्यस्य सूक्ष्मता^१ ॥ ६१

अस्ति विद्यते । सूक्ष्मतया अनुपलब्ध्यमाणतया दुःखं तर्हि

बलीयसा सुखेन किं कृतमस्य । शौक्यमस्य इतं ननु ।
 प्रवृत्तावस्थायां प्रवृत्तेन बलवता सुखेन शौक्यं प्रावक्ष्यमस्य
 दुःखस्य इतमभिभूतं । ननु । नन्विति परस्य संबोधने । इति
 मतं भो तव । न हि सूक्ष्मता नाम दुःखस्य सातानुभवकाले
 का चिदुपलभ्यते । तत्कथं सूक्ष्मता तस्येति व[181^b]क्तव्यं¹ । 5
 अथ तुष्टिमात्राऽपरा --- - तस्मात्² । तस्मादुद्भूतवृत्तेः
 सुखात् । अपरा तुष्टिमात्रा द्वितीया सुखमात्रा चत्वीयसी
 सुखकणिका स्यात् । दुःखस्य सूक्ष्मता भवेत् । चेद्यद्यभिप्रेतं ।
 ननु सायस्य सूक्ष्मता सापि तुष्टिमात्राऽपरा । अस्य सुखस्यैव
 सूक्ष्मता । न तु दुःखस्य । तुष्टेः³ सुखजातित्वात् । इति दुःखस्य 10
 सूक्ष्मताऽवेद्यस्वभावा सुखानुभवकाले नास्त्येवेति निश्चितं ॥

स्यादेतत् । न दुःखं काष्पनिकतया कादाचित्कं । किं तर्हि
 कारणवैकल्यात् कदा चिन्नोपलभ्यते । इत्यत्राह । विरुद्धे-
 त्यादि ।

विरुद्धप्रत्ययोत्पत्तौ दुःखस्यानुदयो यदि । 15

दुःखेन विरुद्धस्य सुखस्य यः प्रत्ययो हेतुः स्पर्शः । तस्यो-
 त्पत्तौ चाभिमुख्ये सति । अथ वा । विरुद्धस्य प्रत्ययस्य
 सुखहेतोर्दुःखस्योत्पत्तौ जन्मनि विरुद्धः प्रत्ययोऽस्येति वा । दुःखे-

¹ MS. vaktavyam atha.

² The MS. is almost illegible—the Tib.: on-te de ni de-las gahan dga-
 sam zhes te de-las ni phul-du byun-bai bde-las so. —atha sã eva [dãh-
 :hasũkṣmatā] tasmād aparā tuṣṭimātrā iti tasmād eva udbhūtavṛtteḥ sukhāt.

³ MS. tuṣṭih.

नेत्यपेक्षायामपि गमकत्वात् भवति समासः । तस्योत्पत्तौ
सत्यां प्रवृत्तावस्थायां हेतुवैकल्यात् दुःखस्यानुदयो दुःखस्यानु-
त्पत्तिरुच्यते । तदा ।

कल्पनाभिनिवेशो हि वेदनेत्यागतं ननु ॥ ६२

5 ननु यदेवास्माभिरभिहितं तदेव सांप्रतमागतमायातं ।
किं तत्कल्पनयाभिनिवेशः^१ । कल्पनया कृतो यो ऽभिनिवेशः ।
हिरवधारणे । स एव वेदना सुखा दुःखा तदितरा वा ।
नान्यदास्तवं सुखादिसुखादिहेतुर्वास्ति । इति । तथा हि
मिजस्वभावरहितमपि यत्सुखसाधनत्वेन परिकल्पितं तदभि-
10 निवेशात्सुखं वेदितमुत्पद्यते । इतरस्मादितरत् । कथमन्यथा
यदेवान्यस्य दुःखसाधनं तदेवापरस्य कस्य चित्सुखसाधनं
स्यात् । तस्यैवैकस्य यस्य शब्दश्रवणादपि दुःखमासीत् पुनः
काशान्तरेण तस्य दर्शनात्प्रीतिरपग्रायते । तस्मात्काष्पनिकमेव
15 सु[182^a]खादिकं तत्साधनं वा न वास्तवं । आह च ।

अहिर्मयूरस्य सुखाय जायते

विषं विषाभ्यासवतो रसायनं ।

भवन्ति चानन्दविशेषहेतवो

सुखं तुदन्तः करभस्य कण्टकाः ॥ इति^२ ॥

20 वेदना ऽभिनिवेशस्वभावत्वादेव च विचारेण निवर्तयि
शक्यत इत्याह । अत एवेत्यादि ।

1 MS. kalpanāyābhi.^१—Tib. rtogs-pas mñon-par zhen.

2 Compare the Uṣṭrakāṣṭhakabhakṣaṇanyāya, Col. Jacob, First handful, p. i

अत एव विचारोऽयं प्रतिपक्षो ऽस्य भाव्यते ।

अत एवेति । अतः पूर्वाभिनिवेशस्वभावा वेदना । अत एव विचारो ऽयं विमर्शो ऽयं । प्रतिपक्षो विरोधी निराकृति-
कारणत्वात् । अस्याभिनिवेशस्य सुखादिरूपस्य । भाव्यते
विचिन्त्यते । तत्साधनाभावे तदभिनिवेशाभावात् ॥ अपि च । 5
इत्यमप्यभिनिवेशो वेदनेति । आह । विकल्पेत्यादि ।

विकल्पक्षेपसंभृतध्यानादारा हि योगिनः ॥ ८३ ॥

अत एवेति [अत्रापि] वर्तते¹ । विकल्प एव क्षेपं जन्म-
भूमित्वात् । तस्मिन् संभृतं जातं ध्यानं विविक्तं कामैर्विविक्तं
पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं समाधिजं प्रीतिसुखमि- 10
त्यादि । ध्यानादि भावना समाधिसमापत्तेर्विकल्पभवत्वात्² ।
तदेवाहारः । शरीरयापनाहेतुत्वात् । येषां ते तथोक्ताः ।
के ते । योगिनः । हिर्यस्मात्कल्पनानिर्मितप्रीतिसुखाहार-
संधारितशरीरा योगिनः । तस्मात्कल्पनाभिनिवेशो, वेदनेति
सिद्धं । एवं हेतुमभ्युपगम्याभिनिवेशो वेदनेति प्रतिपादितं । 15

सांप्रतं चेतनमभिसंभवादेव न वेदना वस्तुसती युक्तेत्याह ।
शान्तरावित्यादि ।

¹ de-hid-kyi-phyir zhes-pa ni hdir yan hbrel-to.

² So MS.—Tib. bde-ba zhes-pa-la sogs-pai bsam-gtan ni bsgom-pa yin-no-
tiñ-ne-hdsin ni sñoms-par hjug-pai yin-no. rnam-par rtog-pa-las byun-ba yin-
pai-phyir-ro. = "sukham ityādīdhyānam bhāvanā, samādhiḥ samāpattih, vikalpa-
bhavatrāt.

सान्तराविन्द्रियार्थौ चेत्संसर्गः कुत एतयोः ।

अथमथ समुदायार्थः । स्पर्शप्रत्यया वेदना । विषयेन्द्रिय-
विज्ञानानां चयाणां संनिपातस्य स्पर्शः । स्पर्शः षट् संनिपातजा
इति वचनात् । स च चिकसंनिपातजः स्पर्श एव न घटते ।

- 5 कुतस्तत्प्रत्यया वेदना भविष्यतीति । तथा हि । इन्द्रियार्थयोः
सान्तरयोर्वा स्यान्निरन्तरयोर्वा । तत्रेन्द्रियार्थावच्छवि[182^b]षयौ
सान्तरौ व्यवधानौ यदि तदा संसर्गः संनिपातो मौल्यमं ।
कुतः कस्मात् । एतयोरिन्द्रियार्थयोः । नैव युज्यते । स्पर्शो हि
संपर्कं युज्यते । व्यवधाने सति स कथं भवेदिति भावः ॥
10 अथ द्वितीयः प्रकारः । सो ऽपि न युज्यत इत्याह ।
निरन्तर[त्वं] इत्यादि ।

निरन्तरत्वे ऽप्येकत्वं कस्य केनास्तु संगतिः ॥ ६४

- निरन्तरत्वेऽपि व्यवधानाभावेऽपि सति । एकत्वं तादात्म्य-
मिन्द्रियार्थयोः । एवं हि तयोः सर्वात्मना निरन्तर्यं भवेद्य-
15 यत्तद्यथापि नांशेन व्यवधानं स्यात्सधर्मता^१ च । तच्चान्तर्भावे
तत्त्वमेव । एवं च कस्य केनास्तु संगतिः । एकत्वे सति भेदा-
भावात् । किं केन संगतं स्यात् । न स्यात्तन्मैवात्मनः संगतिर्बुक्ता ॥
स्यादितत् । निरंशानामेव परमाणूनां संसर्गो वस्तुतः । न च
तत्तांशान्निव्यवहारो युक्तः । सूक्ष्मरूपाणामेव तत्संभवात् । तच्च च
20 संसर्गदूषणे न किं चिदूच्यत^२ इत्याह । नाणोरित्यादि ।

^१ From Abhidharmakośa, iii, 80.

^२ MS. sadharmitā, i erased.

^३ MS. from a second hand ddāyats.

नाणोरणौ प्रवेशोऽस्ति निराकाशः समश्च सः ।

परमाणूनामपि नैव संपर्को युक्तः । यत एकस्य्यणोरन्य-
स्मिन्नणौ न प्रवेशोऽस्ति । नान्तर्भावोऽस्ति । कुतः । चो यस्मात् ।
निराकाशः स नीरन्ध्रः परमाणुः । समः स तुल्यः । निर्व्योमता-
भावात्^१ । इति कथं निरंशस्य संगतिरस्तु^२ ॥ अथापि स्यात् । 5
मा भूदणोरणौ प्रवेशः । संगतिमात्रं केवलमस्तु । तावता सिद्धं
नः साध्यमित्याह । अप्रवेश इत्यादि ।

अप्रवेशे न मिश्रत्वममिश्रत्वे न संगतिः ॥ ६५

सर्वात्मना हि संपर्कः संगतिरणोः । अन्यथा सांशत्वप्रसङ्गात् ।
तथा च तत्स्वरूपं स्वात्मना व्याप्नुवत एव तेन संगतिः । एवं 10
तत्स्वरूपमिश्रत्वाभावे संगतिर्न स्यात् । तच्च मिश्रत्वं तच्च
प्रवेशमन्तरेण न भवेत् । इत्यमप्रवेशे प्रवेशाभावे सति न
मिश्रत्वं नासंभिन्नरूपत्वं । अमिश्रत्वे [183^०]^३ मिश्रत्वाभावे च
न संगतिर्नासङ्गः ॥ निरंशस्य सर्वथैव संसर्गो न युज्यत इत्याह ।
निरंशस्य चेत्यादि ।

15

निरंशस्य च संसर्गः कथं नामोपपद्यते ।

निरंशस्यांशशून्यस्य च पदार्थस्य । चो दूषणान्तरसमुच्चये ।
संसर्गो मीक्षनं कथं नामोपपद्यते । नामेति रुभावनायां ।

^१ Unna [ta] tābhāvat ?

^२ Praveśo stu ?

^३ The fol. 188 is numbered 184 in the old pagination (letter-numeral); 184 becomes 185.

कथं संसर्गः संभाव्यते । सर्वाण्यस्याप्यवश्यमेकैनाग्निं भवितव्यं ।
यस्य पुनरंग एव नास्ति तस्यामूर्तस्यांशाभावेऽसत्त्वमेव प्राप्तमिति
भावः^१ ॥ न चैतद्भवतो^२ ऽपि प्रमाणप्रतीतं क चिदस्तीत्याह ।
[संसर्ग इत्यादि ।

5 संसर्गे च निरंशत्वं यदि दृष्टं निदर्शय ॥ ६६

..... ।] विज्ञानस्य त्वित्यादि ।

विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य संसर्गो नैव युज्यते ।

तुरतिशयाभिधाने । विज्ञानस्य विषयविज्ञप्तेः । पुनः
संसर्गो नैव युज्यते । न संगच्छते । कुतः । अमूर्तस्येति हेतु-
10 पदमेतत् । मूर्तिशून्यस्य । विज्ञानस्य । अमूर्तत्वादित्यर्थः ।
परस्परसंपर्को हि संसर्गः । स च मूर्तिमत्तानेव विद्यते । यस्य तु
मूर्तिरेव नास्ति । तस्य कथं संसर्गः स्यात् ॥ इति चयाणामपि
संसर्गमवधूय संप्रति समूह एव वस्तुसंज्ञास्ति इति प्रतिपादय-
न्नाह । समूहस्यापीत्यादि ।

15 समूहस्याप्यवस्तुत्वाद्यथा पूर्वं विचारितं ॥ ६७

अपि दूषणसमुच्चये । समूहस्यापि संघातस्यापि । अवस्तु-
त्वात् । वस्तुरहितत्वादस्यविषाद्यवत् । संसर्गो नैव युज्यत इति

प्रकृतेन संबन्धः । समूहस्यैवाभावात् । कथं पुनरवस्तुकत्वं । यथा
पूर्वं विचारितं । यथा प्राक्किरूपितं । एवमङ्गुलिपुच्छत्वादि-
त्यादिना^१ ॥ हेत्वसंभवमेवोपसंहरन्नाह । तदेवमित्यादि ।

तदेवं स्पर्शनाभावे वेदनासंभवः कुतः ।

तस्मादेवं प्रतिपादितक्रमेण स्पर्शनाभावे चिकसंपर्काभावे । 5
वेदनासंभवः कुतः । वेदनायाः सुखादिरूपायाः संभव उत्पादः ।
कुतो । नैव युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य संभवायो[183^b]गात् ।
इति परमार्थतो वेदनाभावे हिताहितविषयस्यासंभवात् ।

किमर्थमयमायासः ।

सुखदुःखसाधनप्राप्तिपरिहाराय यो ऽयमायासः क्रियते 10
स किमर्थः । अकाशचर्वणार्थमिव नैवोचित इति भावः ॥
मा भूत्सुखसाधनाय । दुःखस्याभिषोढुमशक्यत्वात् तत्परि-
हाराय भवतु चेदाह ।

बाधा कस्य कुतो भवेत् ॥ ६८

वेदनाया विचारेण निःस्वभावत्वाद्बाधा [ऽ]विचारतः । 15
आत्मादेः पूर्वनिरस्तत्वाद्देदकाभावः । उपचातहेतोरपि विकल्प-
कल्पितत्वात् । न परमार्थतः सत्त्वं । इत्येवं बाधा पीडा
वेदनाभावात् । कस्य वेदकाभावाद्भवेत् । कुत उपचातहेतो-
रभावाच्च भवेत् । नैव परमार्थतः कस्य चित्कुतश्चित्त्वात् ।

तस्मादेदिभभावतो ऽपि^१ वेदना न युक्ता ॥ संप्रति वेदना-
भावात्तत्प्रत्यया^२ दृष्ट्वापि कारणविरहात्परमार्थतो नोत्पाद-
मर्हतीत्युपदर्शयितुमाह । यदा नेत्यादि ।

यदा न वेदकः कश्चिदेदना च न विद्यते ।

5 तदावस्थामिमां दृष्ट्वा तृष्णे किं न विदीर्यसे^३ ॥ ८८

यो वेदनां वेदयते स वेदको । यदा कश्चिदात्मादिर्नास्ति
तदभावात्समनन्तरनिरूपणाच्च वेदना न विद्यते । तदावस्थामि-
मामेवंविधां स्वजन्मविकल्पां दृष्ट्वा । उपसन्नम् । तृष्णे किं न
विदीर्यसे । तदुःखदुःखितापि सती किं न विशीर्यसे^४ ।

10 यदद्यापि तद्वियोगविधुरा त्वमात्मानं न सुखसि ॥ स्यादेतत्
यदि वेदको न स्यात् । वेदना च नास्ति । केनायं तर्हि
सुखसाधनत्वादिना भावेषु दृष्टादिव्यवहारः प्रवर्तते । इत्याचारः ।
दृश्यत इत्यादि ।

दृश्यते स्पृश्यते चापि स्वप्नमायोपमात्मना ।

15 चित्तेन सहजातत्वादेदना तेन नेक्ष्यते ॥ १००

दृश्यते चक्षुरिन्द्रियजेन^१ । स्पृश्यते कावेन्द्रियजातेन चित्तेन
ज्ञानेन । एवं तर्हि चित्तमेव वेदकं वस्तुसदसीति चेदाह

^१ MS. *voiditrabhāvato*; below p. 523, l. 10 *veduyitr*.

^२ MS. *vedānānamabhāvāt*.

^३ Contrast the readings.

^४ So MS.

पूर्वं पश्चाच्च जातेन स्मर्यते नानुभूयते ।

¹ The reading of MS. (erased and second hand) may be *janmaivam*.

स्वात्मानं नानुभवति ।

स्वात्मानं सं स्वरूपं नानुभवति न वेदयते । स्वसंवेदनस्य पूर्वं
निरस्तत्वात् ॥ अन्येन तर्हि सा ज्ञानेनानुभूयते वेदना । आह ।

न चान्येनानुभूयते ॥ १०१

5 न च नैव । अन्येन तत्समानकाशभाविना ज्ञानेनानुभूयते ।
वेदयते । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणावेदनात् ।

न चास्ति वेदकः कश्चिद्वेदनातो न तत्त्वतः ।

न च नैवास्ति वेदकः कश्चिद्यो वेदनां वेदयते । चित्त-
मन्यद्वा । अतो अस्मात्कारणादेदना अनुभव इति वेदना-
10 स्वस्वरूपशून्यत्वादेदना न तत्त्वतः न परमार्थतः । अन्य[184^b]चाभि-
निवेशात् । तत्स्वरूपप्रतिपाद कस्य कस्य चिदभावात् ॥ 'एतदुक्त-
मार्थाद्यमतिस्मृते । अपि तु स्वस्य पुनरभिनिवेशो वेदना ।
परिग्रहो वेदना । उपादानं वेदना । उपसम्भो वेदना ।
विपर्यायो वेदना । विकल्पो वेदनेत्यादि । धर्मसंगीतिस्मृतेऽयुक्तं ।

15 वेदनाऽनुभवः प्रोक्ता केनाऽसावनुभूयते ।

वेदको वेदना वेशः पृथग्भूतो न विद्यते ॥^१

एवं कृतिरपक्षेया वेदनायां विचक्षणैः ।

यथा बोधिसत्त्वा ज्ञेयां ज्ञानां शृङ्गा प्रभाकरा ॥

1.1. *Qikṣasamuccaya*, 288, 7-18.

^१ So MS. *Qī*-has *vedako vedanād anyah*-Our reading is more than doubt-
ful.

तस्माददकवेदनास्त्रभावशून्यं प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रं निर्वा-
पारमखामिकं मायाप्रपञ्चवदुपलभगोचरतामुपगतमिदं कडे-
वरमवभासते । इति न कस्य चित्सुखं वा दुःखं वा सक्तीयं
भवतीत्याह । निरात्मक इत्यादि ।

निरात्मके कस्यापेऽस्मिन् क एव बाध्यते ऽनया ॥ १०२ 5

निरात्मके कस्य चिदत्मादेर्वेदकस्याभावादस्त्रामिके कस्यापे ।
एकस्यानुयायिनो ऽभावात् । प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रेऽस्मिन्
मायास्त्रभाववदुपलभगोचरतामुपगते । एवमिन्द्रजासवत्पश्यन् ।
संजातविस्मयो ब्रूते । क एवं बाध्यते ऽनया । एवमुक्तक्रमेण कस्य
चिदेदचितुरभावादेदनायासः । कः परमार्थतोऽनया वेदनया 10
बाध्यते । पीयते । विचारतो नैव कश्चित् । तस्मान्निष्ठा-
विकल्प एवात्र सुखादिसाधनाध्यवसायः । तदेतदेदनाकृत्युप-
स्थानं दर्शितं ॥

सांप्रतं चित्तकृत्युपस्थानमुपदर्शयितुमाह । नेन्द्रियेभ्य इत्यादि ।

नेन्द्रियेषु न रूपादौ नान्तरास्त्रे मनः स्थितं । 15

माप्यन्तर्न बहिःस्थितमन्यथापि न लभ्यते ॥ १०३

तत्र बहं तावन्नमोविज्ञानं निरूपयति । तथा क पुनरिदं
मनोविज्ञानं सत्यमुपस्थितं । तत्र न तावदिन्द्रियेषु चक्षुरादिषु
मनः स्थितं स्थितिसुपगतं । न रूपादौ विषये मनः स्थितं ।
नान्तरास्त्रे । नापीन्द्रियविषयधीरन्तरास्त्रे मध्ये म[185*]नः 20

चित्तं । एकत्रायमिदं चिद्वस्तुत्वम् । नायमन्तरं [न] यच्चिद्वस्तु ।
 नायमन्तरं मन्त्रे कायस्य चित्तं । नापि यच्चिः । न बाह्येषु
 शरीरावयवेषु चित्तं सम्भवति । अन्यथापि न सम्भवति । उन्नेभ्यः
 क्षान्नेभ्यः । अन्यथापि कश्चिद्देशान्तरे सच वा न सम्भवति । न
 5 प्राप्यते विचारतः ॥ तथा कश्चित्कथं चिद्वस्तुत्वमिति मतः कथं
 तस्य निषेध इत्यत्राह । यत्र काय इत्यादि ।

यत्र काये न चान्यत्र न मिश्रं न पृथक् कश्चित् ।
 तत्र किं चिद्वस्तुत्वः सत्त्वाः प्रकृत्या परिनिर्मुक्तताः ॥ १०४

यच्चित्तं न काये वा^१ बाह्याभ्यन्तरे शरीरे । न चान्यत्र
 10 नैव कायादन्यत्र बाह्ये वस्तुनि । न मिश्रं क्रियाविशेषणमेतत् ।
 द्योराध्यात्मिकवाद्ययोर्मिश्रमपि न चित्तं । यच्चित्तं न
 पृथक्कायात् । नापि पृथक् स्वातन्त्र्येण च कश्चिद्वस्तुत्वमिति
 यच्चित्तं । तत्परमार्थतो न किं चिन्न वस्तुसत् । कल्पनोपदर्शि-
 तमेव तत् । आद्यसारं चित्तं मायावत्प्रतिभासो निःस्वभाव-
 15 तात् । अतोऽस्मात्कारणात्सत्त्वाः प्राणिनः प्रकृत्या स्वभावेन
 परिनिर्मुक्ताः परित्यक्तस्वभावा निःस्वभावताश्चक्षुष्यं प्रकृति-
 निर्वाच्यं सर्ववस्तुसंज्ञानेषु सदा विद्यमानत्वात् । स्वभावेन
 तन्मूलपरिकल्पवशादसत्यपि सत्यमारोप्य केशवासनोपहतसंतति-
 चित्तवृत्तयः संसारसारकावरोधनिविद्धस्वातन्त्र्यवृत्तयोऽपरिसुक्ता
 20 इत्युच्यन्ते । न तु परमार्थतः ॥ इति मनो विचार्यापि ।
 चक्षुरादिविज्ञानं विचारयन्नाह । ज्ञेयादित्यादि ।

ज्ञेयात्पूर्वं यदि ज्ञानं किमासम्बन्धास्य संभवः ।

ज्ञेयेन सह चेज्ज्ञानं किमासम्बन्धास्य संभवः ॥ १०५

तथा हि [न] कचित्सदा^१ सद्रूपमवस्थितं ज्ञानं । किं तु
चक्षुरादिसामर्थ्यं प्रतीत्योत्पद्यमानं रूपादिज्ञेयग्राहकमित्युच्यते ।
इति परस्मादग्रयमाशङ्क्य विकल्पयति । तत्पुनर्ज्ञेयात्पूर्वं वा 5
स्यात् । ज्ञेयसमानकाशं वा ज्ञेयस्य पक्षादेति । तत्र यदि
प्राचीनो विकल्पस्तत्राह । ज्ञेयाद्वाङ्मविषयात् । पूर्वं प्रागेवानुत्पन्न
एव ज्ञेये यदि ज्ञानमुत्पन्नमभिधीयते । तदा किमासम्बन्धास्य
संभवः । पूर्वं ज्ञेयमासम्बन्धमन्तरेण किमासम्बन्ध किमाश्रित्यास्य^३
संभव उत्पादः ॥ द्वितीयपक्षमाश्रित्याह । ज्ञेयेन वाङ्मविषयेण 10
सह समानकाशं चेद्यदि ज्ञानं किमासम्बन्धास्य संभवः ।
समानकाशस्य ज्ञेयस्याकारणतया अनासम्बन्धत्वात् । नाकारणं
विषय इति वचनात्^२ ॥ अथ तृतीयः [185^b] प्रकारः
स्वीक्रियत । अथेत्यादि ।

अथ ज्ञेयाद्भवेत्पश्चात्तदा ज्ञानं कुतो भवेत् ।

15

अथेति पृष्ठायां । ज्ञेयादिति पूर्वं ज्ञेयं । पश्चात्तदनन्तरं
निवृत्ते ज्ञेये भवेदुत्पद्येत ज्ञानं । तदा ज्ञानं कुतो भवेत् ।
ज्ञानकाशे ज्ञेयस्य निवृत्तत्वात् । कुत आसम्बन्धत्वात् । ज्ञानं

^१ s, second hand; sedased? or kva cit sadrūpan?

^२ First hand *dhṛtya*.

^३ Compare above IX, 22.

भवेत् । किमाभित्योत्पद्येत^१ । तस्मादिषयादिसामयीतोऽपि परमार्थतो न सिध्यति ज्ञानं ।

इदं चित्तस्मृत्युपस्थानमार्थरत्नकूटादिव्यभिहितं^२ । स एवं चित्तं [परि]गवेषते । कतरत्तचित्तं^३ रज्यति वा दुष्यति वा
 ५ सुष्यति वा । किमतीतमनागतं प्रत्युत्पन्नं वेति । तच्च यदतीतं तत्क्षीणं । यदनागतं तदसंप्राप्तं । प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नास्ति ।
 चित्तं हि काश्यप माध्यात्मं न बहिर्धा मोभयमन्तरेणोप-
 स्रभ्यते । चित्तं हि काश्यपाख्यनिदर्शनमप्रतिघमविश्रुप्तिकम-
 प्रतिष्ठमनिकेतं^४ । चित्तं हि काश्यप सर्वबुद्धैर्न दृष्टं । न
 १० पश्यन्ति । न द्रक्ष्यन्ति । [यत्सर्वबुद्धैर्न दृष्टं न पश्यन्ति न द्रक्ष्यन्ति]^५ कौटुशस्तस्य प्रचारो द्रष्टव्यः । अन्यच्च वितथप्रति-
 तथा संशया धर्माः प्रवर्तन्ते । चित्तं हि काश्यप मायासदृश-
 मभूतकल्पमतया^६ विविधामुपपत्तिं^७ परिगृह्णाति । पेयाद्यं ।
 चित्तं हि काश्यप नदीस्रोतःसदृशमनवस्थितमुत्पन्नभग्न-
 १५ विस्तीर्णं । चित्तं हि काश्यप दीपार्चिःसदृशः हेतुप्रत्ययतथा
 प्रवर्तते । चित्तं हि काश्यप विद्युत्सदृशं क्षणभङ्गनवस्थितं ।
 चित्तं हि काश्यपाकाशसदृशमागन्तुकैः क्षेत्रोपक्षेत्रैरपक्रियते ।

१ MS. *āqrtya*.

२ Quoted in *Çikṣās*. from *Ratnakūṭa*, p. 283, 15-234, 18.

३ *Çi*. has *katarat tu*.

४ *Çi*. has *arūpam*.

५ From *Çi*.

६ *Çi*. has *kalpanayā*.

७ *Śākye-ba*-rebirth (Bendall).

येषां । यावच्चित्तं हि काश्चप परिगवेद्यमाणं न सम्भते^१ ।
यत्त सम्भते तन्नोपसम्भते । तन्नैवातीतं नामागतं न प्रत्युत्पन्नं ।
तन्नरध्वसमतिक्रान्तं । यन्नरध्वसमतिक्रान्तं तन्नैवास्ति न नास्ति
[इत्यादि] ॥

एवं चित्तकृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य धर्मकृत्युपस्थानं प्रतिपाद- 5
यितुमुक्तमेव क्रमं योजयन्नाह । एवं चेत्यादि । [186*] ।

एवं च सर्वधर्माणामुत्पत्तिर्नावसीयते ॥ १०ई

चकार एवकारार्थः । एवमेव यथोदितन्यायेन सर्वधर्माणां
सर्वभावानामुत्पत्तिरुत्पादो नावसीयते । न प्रतीयते । तेषा-
मपि स्तहेतुतः पूर्वं समानकाशं पश्चादोत्पत्ताविदमेव दूषणं
यथासंभवं वाच्यं । उत्पादाभावाच्चिरोधो ऽपि न युज्यते । 10
अनुत्पन्नस्य निरोधायोगात् । अत एव चानुत्पन्नानिरुद्ध-
सभावतया निवृत्त्युपपत्त्यात्सर्वधर्मा विमोक्षाभिमुखा धर्मधातु-
निर्याता आकाशधातुपर्यवसाना अप्रज्ञप्तिका अव्यवहारा
अनभिज्ञाया अनभिज्ञपनीया इत्युच्यन्ते । एवं धर्मकृत्युप-
स्थानेनाविरहितं सर्वधर्मेष्वनासन्नज्ञानमुत्पद्यते^२ ॥ 15

धर्मकृत्युपस्थानभावना च । आर्याचयमतिसूत्रे दर्शिता^३ ।
यदुक्तं । धर्मे धर्मानुपपत्तौ^४ विहरन्बोधिसत्त्वो न कं^५ चिद्धर्मं

^१ See Madh. vṛtti, p. 45, l. 1.

^२ Androgam ?

^३ Qi. p. 286, 6.

^४ Qi.-darçi.

^५ MS. kim.

यमनुपपत्तिः । यतो न पुद्गलधर्माः । यतो न बोधिर्यतो न मार्गः ।
 यतो न निःसरणं । सर्वधर्मा निःसरणमिति^१ विदिताऽन्यवरण-
 महाकदणासमाधिं^२ समापद्यते^३ । स सर्वधर्मेषु सर्वक्षेत्रेषु च
 कश्चिमसंज्ञा प्रतिष्ठमते । निःक्षेत्रा^४ एते [धर्मा] नैते सर्वक्षेत्राः ।
 ५ [तत्कस्य हेतोः] । तथा ह्येते नीतार्थे^५ समवसरन्ति । नास्ति
 क्षेत्राणां संविचयो^६ रात्रीभावः । न रागभावो न द्वेषभावो न
 मोक्षभावः । यस्मिन्नेवागुबोधादोधिः^७ । यत्समावाह्य क्षेत्रा-
 वात्समावा बोधिरित्येवं कृतिमुपस्थापयतीति ॥ उक्तं च ।

उत्पत्तिर्यस्य नैवास्ति कस्य का निवृत्तिर्भवेत् ।

10

मायागजप्रकाशमादादिशान्तं^८ तु यन्नतः ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता^{१०} ।

तथाविधस्य बहुर्महात्मसमस्य तथागतः ॥

तत्रात्मं परमार्थोऽपि तथता द्रव्यमिष्यते ।

भूतं तद्विसंवादि तद्बोधादुद्गु च्यते ॥ इति ॥

15

एवं धर्मकृत्युपस्थानमुपदर्शयता सर्व[186^b]धर्मा चतुत्पन्ना-

निबद्धाः प्रकाशिताः ॥

1 First hand *man* ni.

2 MS. *nissaranam* and elsewhere.

3 Qi. *anavarapanam nama mahā*.

4 MS. *pratilabhate*.

5 MS. *nishleṣṭ*.

6 MS. *nītarthe 'rthas* s.

7 Qi. *samcayo*.

8 Qi. *epam eva kleśānām avabodhāt*.

9 *Hgro-ba sgyu-mar = gatimdyā* ?

10 MS. *matāḥ*.—Compare, ix, 85.

तथा सति । संवृत्तिसत्यमपुनर्मित्युक्तं स्यात् । ततः सत्यद्वय-
व्यवस्थापनं न घटत इति परिहर्तुं बोधमुत्थापयन्नाह ।
यद्येवमित्यादि ।

यद्येवं संवृत्तिर्नास्ति ततः सत्यद्वयं कुतः ।

यदि परमार्थतः सर्वधर्मा अनुत्पन्ना निरुद्धाभावाः । एवं 5
सति संवृत्तिर्नास्ति । व्यवहारो न स्यात् । परमार्थसत्यमेवैकं
स्यात् । ततः संवृतेरभावात् । सत्यद्वयं । संवृत्तिसत्यं परमार्थ-
सत्यं चेति । यदुक्तं

संवृत्तिः परमार्थस्य सत्यद्वयमिदं मतं^१

इति । तदेतत्सत्यद्वयं कुतः । नैव स्यात् । तदभावाच्च 10
परलोकगमनकर्मक्रियाफलसंबन्धस्यभावोपार्जनादि न स्यात् ।
सर्वव्यवहाराभावात् ॥ अथापि स्यात् । यदि नाम नास्ति
तथा मरीचिकासु जलकल्पनमेव संवृत्तिस्यभावस्या कल्पनया
बुद्ध्या व्यवस्थाप्यते । ततः सत्यद्वयमुत्पद्यत इत्याशङ्क्यन्नाह ।
अथ सेत्यादि ।

15

अथ साप्यन्यसंवृत्या ।

अचेति प्रश्ने । सापीति संवृत्तिर्नैव सत्यं परमार्थसत्यमित्य-
रेरर्थः । अन्यथा संवृत्या कल्पनावुद्भिदपथा व्यवस्थाप्यते । अथ

वा ऽपिरवधारणे निष्कर्षने^१ च । नान्यथैव संवृत्तेति योजनीयं ।
इवमेवं संक्षिप्ततो ऽन्यत्राप्येतत् इत्युपदर्शयन्माह ।

स्यात्सत्त्वो निर्दृतः कुतः ॥ १०७

इति । यदि परमार्थतत्त्वसत्त्वभावशून्यमपि कल्पनावुद्धि-
5 विषयीकरणात् । संवृतमुच्यते । यो ऽपि तर्हि सर्वधर्मनिः-
सत्त्वभावतास्य च परमार्थसत्यमधिगम्यानुपलम्भयोगेन । सर्व-
प्रपञ्चविरहात् । परिनिर्दृतिसुपचातः । यो ऽपि सत्त्वः परि-
निर्दृतो विनिर्मुक्तः कुतो भवेत् । नैव स्यात् । तस्यापि बुद्ध्या
विषयीकरणात् । बुद्धिश्च सर्वैव संवृत्तिः कल्पनासत्त्वभावात् ।
10 बुद्धिः संवृत्तिरुच्यते इति वचनात् । निर्दृतिरपि सं[187^a]वृत्तिः
स्यात् ॥ अत्र परिहारमाह । परचित्तेत्यादि ।

परचित्तविकल्पो ऽसौ ।

परस्य निर्दृतसत्त्वादन्वस्य सत्त्वस्य चित्तं तस्यासौ विकल्पः ।
योऽयं निर्दृतस्यापि बुद्ध्या विषयीकरणं । न हि परचित्त-
15 विकल्पेनान्वस्य संवृत्तिर्युक्ता । ततो ऽन्यबुद्ध्या विषयीक्रियमाणोऽपि
निर्दृत एवायौ । कुतो चतः ।

स्वसंहत्या तु नास्ति सः ।

तु पूर्वसादिशेषमभिधत्ते । स्वसंहत्या निजसंहत्या स्वकल्प-
नया स इति परिनिर्वृतो नास्ति न विद्यते । परिनिर्वृत
एव स इति स्वयमस्य सर्वविकल्पोपरमात् ॥ अन्यथापि तर्हि
कथमन्यसंहतिः सादित्यचाह । स पक्षादित्यादि ।

स पञ्चाभियतः सो ऽस्ति न चेन्नास्येव संहतिः ॥ १०८ 5

अस्मिन् अतीदं भवति । अस्त्योत्पादादिदुत्पद्यत इति ।
इदंप्रत्ययतामात्रमेव संहतिः । इति धर्मभ्यो धर्मं सत्ययमानः
पक्षाद्भावी भवेत् । ततः स पञ्चाभियतो धर्मः सो ऽस्ति यदि
तदा ऽस्येव संहतिः । न चेद्यदि स नास्ति तदा नास्येव
संहतिः । गगनेन्दोवरादिष्विदंप्रत्ययताया अभावात् ॥ एतदुक्तं 10
भवति । यदि नाम परिनिर्वृतो बुद्ध्या विषयीकृतो । नैव
तावता परस्मिन्विकल्पमात्रेण तस्यापरिनिर्वृतिः । स्वयमस्य
सर्वविकल्पप्रसङ्गोपशमात् । न रक्तचिन्तेनाकम्बितः स्वयं प्रदीप-
सर्वज्ञेशावरणो वीतरागो ऽप्यवीतरागो भवेत् । तस्यासर्वकल्प-
नाविरहादन्यसंहत्यासम्भितो ऽपि स्वयं परिनिर्वृत एवासौ 15
परमार्थतः । अत एव सर्वधर्माः सर्वकल्पनाशून्यादनुत्पन्ना-
निर्दुस्साभावताया प्रकृतिपरिनिर्वृताः । अदिष्टाना इत्यादि ।

तथापि तथाविधेभ्य एव तथाविधा अन्ये धर्मा उत्पद्यन्ते
निरुद्यन्ते च । मायासम्भाववत् । तेन च रूपेण परिकल्प-
वशात्पुनरात्मव्यमाणाः सांस्तुताः । वास्तवरूपाभावा[187^b]वा-
नुत्पन्नागिरूपा इत्युच्यन्ते । स्वरविषाणवत् ॥

- 5 चतुर्गुणं¹ । शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति ।
चार्षवक्षितविस्तरेऽप्युक्तं² ।

संस्कार³ प्रदीप अर्चिवत् । चिप्रसुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः ।

अनवस्थित मादतोपमाः । फेनपिच्छेव चत्वार दुर्वशाः ॥

संस्कार निरोध शून्यकाः । कदलीसूत्रमयमा निरीचते⁴ ।

- 10 माद्योपम चित्तमोहना । वायुवृत्तापम रिक्तसुष्टिवत् ॥
येषां ।

अथा सुखं प्रतीत्य वज्रजं । रज्जुव्यायामवहनेन वर्तिता ।

अट्टियन्तं अचक्रं वर्तते । तेषु एकैकत्र⁵ नास्ति वर्तिता ॥

तथा सर्वभवावर्तिनी⁶ । अन्धमन्योपचयेन मिश्रिता ।

- 15 एकैकत्र⁷ तेषु वर्तनी⁸ । पूर्वं अपरान्तं नोपसम्भवते ॥

सुद्राग्निसुद्रा दुष्प्रते । सुद्रार्थकान्तिर्न नोपसम्भवते ।

1 See p. 355, l. 13.

2 Raj. Mitra, pp. 209, 210, 211. Lefmann, p. 176. See Gikpa, p. 287, Madhyamakavṛtti, p. 551—I give the readings of the MS. without corrections.

3 Second hand *samākāśa*.

4 Second hand *nirikhyante*.

5 Second hand *abaihaṣo*.

6 Second hand *anāgata* (?).

7 Second hand *rasa*.

न च तत्र न चैव सान्वतो । एवं संस्कार^१मुच्छेदशान्वतः ॥
 अरणि यय चोत्तरारणि । वक्ष्यायामनयेभि^२ संगतिः ।
 इति प्रत्ययतोऽग्निर्जायते । आतु कृतकार्यं^३ कषु निवध्यते ॥
 अथ पण्डित^४ कश्चि मार्गते^५ । कुतोऽयमागतं^६ कुच याति वा ।
 विदिशो दिग्नि सर्व मार्गतो । नागतिर्नास्त्य गतिश्च सम्भवे ॥ ५
 स्कन्धाद्यतनानि धातवः । दृष्ट्वा अविद्या^७ इति कर्मप्रत्यया ।
 वामपि तु क्षेत्रसूदना^८ । सा च परमार्थत^९ गोपयन्भवत । इति ॥
 चतुस्रवेऽप्युक्तं^{१०} ।

निरुद्धान्निरुद्धाद्वा बीजादङ्कुरसंभवः ।

मायोत्पादवदुत्पादः सर्व एव त्वयोच्यते ॥

10

अतस्त्वया जगदिदं परिकल्पसमुद्भवं ।

परिज्ञातमसद्भूतमनुत्पन्नं न गच्छति ॥

नित्यस्य संसृतिर्नास्ति नैवानित्यस्य संसृतिः ।

अप्रवत्संसृतिः प्रोक्ता त्वया तत्त्वविदां वर ॥ इति ॥

तस्मात्परमार्थत उत्पादनिरोधाभावे[188*]ऽपि न संसृति- 15

सत्यविरोध इति सर्वं समञ्जसं ॥ ननु यदि परमार्थतो-

1 Second hand samakāra.

2 From a second hand ; first hand illegible.

3 = kṛtakārya.

4 Second hand otaḥ.

5 Second hand n-mārgate.

6 Second hand otaḥ.

7 a erased by second hand, avagraha.

8 Common reading sattvasūcanā.

9 Second hand oṭo.

10 See IX, 36 and 76. Catustava, of course, is correct.

ऽनुसन्धानादिद्वयाः सर्वभर्मादिदा न चायं न च ज्ञेयं ननुतः
संभवति । तन्निमित्तं केन विचार्यत इति विचारो ऽपि न
क्याम् । अतस्तदानीमेव ज्ञातव्यमित्यत आह । अज्ञानेत्यादि ।

कल्पना कल्पितं चेति द्वयमन्योन्यनिश्चितं ।

5 यथाप्रसिद्धमाश्रित्य विचारः सर्व उच्यते ॥ १०८

कल्पना आरोपिका बुद्धिः । कल्पितं तथा समारोपितं ।
चेत्युक्तमुच्यते । इत्येवं द्वयमुभयमन्योन्यस्य^१ निश्चितं परस्पर-
समाश्रितं^२ । कल्पनापेक्षया कल्पितं । कल्पितापेक्षया कल्पनेति ।
यथा प्रसिद्धं लोकव्यवहारतो निश्चितमाश्रित्य गृहीत्वा विचारो
10 विमर्शः^३ सर्व उच्यते । अभिधीयते । सर्व इति न कश्चिदेव
विचारोऽपि संवृतिमाश्रित्य प्रतन्यते । न तु परमार्थसत्यं । तस्य
सर्वव्यवहारातिशयान्तादित्यर्थः ॥ विचारोऽपि बहिर्विचार-
वत्कास्मिनिकसमावत्तादिचारयितव्य इति चेत् । विचारस्या-
त्रयविचारत्वादित्यभिसंधायाह । विचारिते[ने]त्यादि ।

15 विचारितेन तु यदा विचारेण विचार्यते ।

तदानवस्था तस्यापि विचारस्य विचारण्यात् ॥ ११०

विचारितेन तु परीक्षितेन पुनर्यदा विचारेण विचार्यते ।
निरूप्यते । तदानवस्थाऽप्रतिष्ठानं ज्ञानम् । कुतः । अस्यापि

^१ Adverbial use of *anyonyasya*, Goldstücker, 148b, 20.

^२ See Benart, Mhv. I, 456.

^३ MS. *vimarśah*.

विचारस्य विचारणात् । योऽसौ विचारस्य विचारणार्थं विचार
उपादीयते । तस्माच्च विचारस्य विचारणादितोः ॥ विचार्य
तर्हि विचार्यमाणे कथमिदमनवस्था न सादित्यपाह ।
विचारित इत्यादि ।

विचारिते विचार्ये तु विचारस्यास्ति मात्रयः । 5

निराश्रयत्वान्नोदेति तच्च निर्वाणमुच्यते ॥ १११

विचार्ये तु परीक्ष्ये पुनर्वस्तुनि विचारिते निर्णीते सति
विचारस्य निर्वच्यस्य पुनरुत्तरकाशं कर्तव्यस्याश्रयो नास्ति ।
यमाश्रय्य पुनर्विचारानुसरणेना[न]वस्थानं स्यात् । विचार्यस्य
विचारणे चरितार्थतया पुनराकाङ्क्षाभावात् । अत एव निरा- 10
श्रयत्वान्नोदेति । आश्रयाभावाच्च पुनर्विचारः प्रवर्तते । सर्व-
समारोप[189^b]निषेधं विधाय वस्तुतत्त्वपरिज्ञानात्कृतकृत्यत्वात् ।
प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात् । न क्व चित्सुच्यते^१ । नापि विरच्यते ।
तच्च निर्वाणमुच्यते । सर्वव्यवहारनिवृत्तेः । सर्वत्र निर्वाणारतया
प्रज्ञानत्वात् । तदेव निर्वाणमभिधीयते ॥ कल्पितविषये 15
ऽवश्यमेव सर्वत्र विचारः सत्यो न तु परमार्थत इत्याह ।
यस्य मित्यादि ।

यस्य त्वेतद्वयं सत्यं स एवात्यन्तदुःस्थितः ।

यस्य पुनः परमार्थसङ्गाववादिनः । एतद्वयं विचारो विचार्ये

चेति । एतदुभयमपि सत्यं । परमार्थसत् । स एव भाव-
स्यभाववादी । अत्यन्तदुःखितः । अत्यन्तमतिग्रहेण दुःखेन
क्षितो दुःखितः । दुष्करकरणीयत्वात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह ।
षडौत्यादि ।

५ यदि ज्ञानवशादर्थो ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः ॥ ११२

यदि ज्ञानवशात् । ज्ञानस्य प्रमाणास्य वशात्सामर्थ्यात् ।
अर्थः प्रमेयं व्यवस्थाप्यते । तदा भवतु नाम प्रमाणात्प्रमेय-
व्यवस्था । को नाम निवारयति । केवलमिदमिह निरूपणीयं ।
ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः । ज्ञानस्य प्रमाणास्य पुनरस्तित्वं कुतो
10 निश्चितमिति वक्तव्यं । स्वयंवेदनस्याभावात् । प्रमाणात्तरान्पेक्षे
ऽनवस्थानं स्यादिति का गतिरामचर्याया ॥ स्यादेतत् ।
स्यादेवानवस्थानं यदि ज्ञानास्तित्वे प्रमाणात्तरं नृग्यते ।
यावता प्रमेयादेव प्रमाणाव्यवस्था तत्कुतोऽनवस्थानं स्यादित्या-
ग्रहयन्नाह । अथेत्यादि ।

15 अथ ज्ञेयवशाज्ज्ञानं ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः ।

अथेति पराभिप्रायप्रकाशने । अथ ज्ञेयस्य प्रमेयस्य वशात् ।
ज्ञानं व्यवस्थाप्यते । तर्हि ज्ञेयास्तित्वे तु का गतिः । यदि
ज्ञेयवशात् । ज्ञानं व्यवस्थाप्यते । तदा स्वयमेव ज्ञेयं ज्ञानास्तित्वे
व्यवस्थानिवन्धनं स्यात् । तच्च कुतः प्रमाणात्सिद्धमिति पृच्छति ।
20 ज्ञेयास्तित्वे पुनः का गतिरिति । प्रमेय[189]सिद्धये ज्ञाना-
न्तरानुसरणे तदपि ज्ञानात्तरं कुतः सिद्धमिति वक्तव्यं

तस्यादिव ज्ञेयादिति चेत् । ज्ञेयं कुतः सिद्धं । तसिद्धौ
ज्ञानाग्नरानुसरणे पुनरनवस्थानमपर्यवस्थानं च स्यात् ॥ स्यादे-
तत् । भवेदेतत् । यदि ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा सिद्धये ज्ञाना-
ग्नरापेक्षा स्यादपि तु परस्परमितरेतरस्य सिद्धिरतो मोक्ष-
दोषप्रसङ्ग इति परास्याग्रयमाविर्भावश्चाह । अन्यान्यो- 5
न्येत्यादि ।

अथान्योन्यवशात्सत्त्वमभावः स्याद्वयोरपि ॥ ११३

अथ पुनरेवमभिधीयते । अन्योन्यस्य ज्ञानस्य ज्ञेयस्य
परस्परस्य वशात्सामर्थ्यात् । ज्ञानज्ञेययोरपि सत्त्वमस्तित्वं
निश्चीयते । ज्ञानवशाज्ज्ञेयस्य ज्ञेयवशाच्च ज्ञानस्येति यावत् । 10
तदेवं सति । अभावः स्याद्वयोरपि । द्वयोरपि ज्ञानज्ञेययो-
रभावः स्यात् । एकस्यापि न सत्त्वसिद्धिर्भवेत् । इतरेतराग्रय-
त्वादिकस्यासिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धिः ॥ अत्र प्रकृतानुरूप-
दृष्टान्तमाह । पिता चे[दि]त्यादि ।

पिता चेन्न विना पुत्रात्कुतः पुत्रस्य संभवः । 15

पुत्राभावे पिता नास्ति ।

पिता जनकः । यदि पुत्रं विना पुत्रमन्तरेण न स्यात् ।
पुत्रजननसापेक्षत्वादस्य व्यपदेशस्य । तर्हि कुतः पुत्रस्य संभवः ।
कुतः कस्मात्पितुरभावात्पुत्रस्य जन्यस्य संभवो जन्माद्यु ।
केमिति चेत् । पुत्राभावे पिता नास्ति हेतुपदमेतत् । अतः 20

पुत्रस्याभावेऽसत्त्वे पिता नास्ति पिता न भवति । पित्रा हि पुत्रो जनयितव्यः । स च न पुत्रं यावज्जनयति तावत्पितृतेव न भवति । यावच्च पिता न भवति तावत्पुत्रस्य तस्मात्संभवो नास्ति । अत इतरेतराश्रयणादेकाभावादन्यतराभावः स्यादिति । इयोरप्यनयोरभाव इति समुदायार्थः ॥ अमुमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । तथेति ।

तथासत्त्वं तयोर्द्वयोः ॥ ११४

यथाऽपि पितापुत्रोदाहरणे^१ तथाऽसत्त्वं तथैवाभावः । तयोर्द्वयोर्ज्ञानज्ञेययोः । तथा हि ज्ञेयजनमाज्ज्ञानमुच्यते
 10 [189^b] ज्ञानपरिच्छेद्यतया च ज्ञेयमिति यावज्ज्ञानं न सिध्यति । यावत्परिज्ञानं^२ न सिध्यति । तावत्तत्परिच्छेद्यतया च ज्ञेयं न सिध्यति । इतरेतराश्रयणादुभयाभावः स्यादिति भावः ॥ स्यादेतत् । न ब्रूमोऽन्योन्यवशात्सिद्धिरनयोरपि तु ज्ञेयकार्यं ज्ञानं । ततो ज्ञानादकुरादौजमिव ज्ञेयं सेत्स्यति ।
 15 इति पराश्रयमुद्गायन्नाह । अकुर इत्यादि ।

अकुरो जायते बीजादौजं तेनैव सूच्यते ।

ज्ञेयाज्ज्ञानेन ज्ञातेन तत्सत्ता किं न गम्यते ॥ ११५

अकुरो जायते । उत्पद्यते । बीजात्सखविशान्तगतात् । बीजं तेनैव बीजाज्जातेनाकुरेण सूच्यते । गम्यते यथा ।

^१ MS. 'nam.

^२ MS. 'tvaṭ. The whole clause is doubtful.

तथाच ज्ञेयात्प्रमेयात् । ज्ञानेन जातेनोत्पन्नेन । तत्सत्ता तस्य
ज्ञेयस्य सत्ता सद्भावः किं न गम्यते । किं न प्रतिपद्यते ।
अत्रापि बीजाङ्कुरवत् कार्यकारणभावस्य विद्यमानत्वात् ॥ नाचं
सदृशो दृष्टान्त इत्याह । अङ्कुरादित्यादि ।

अङ्कुरादन्यतो ज्ञानादौजमस्तीति गम्यते ।

5

ज्ञानास्तित्वं कुतो ज्ञातं ज्ञेयं यत्नेन गम्यते ॥ ११६

अङ्कुरात्कार्यादौजमस्तीति यद्गम्यते । तन्नायमस्यैव केवलस्य
प्रभावः । किं तर्हि । अन्यतो ज्ञानादङ्कुरव्यतिरिक्तात् तद-
स्तीति गम्यते¹ । तथा हि न योग्यतामात्रेण कार्यं कारणस्य
गमकं । बीजस्यैव अङ्कुरजननमप्रतिपन्नस्यापि² गमकत्वं स्यात् । 10
नापि स्वरूपप्रतीतिमात्रेण ऽप्रतिपन्नकार्यकारणभावस्यापि तत्प्र-
तिपत्तिप्रसङ्गात् । अपि त्वविनाभावित्वेन निश्चितं । अतः
प्राक्प्रतिपन्नकार्यकारणभावस्य पुनः पश्चात्क चिद्बीजाविना-
भाविनमङ्कुरमुपसन्नभवतोऽङ्कुरादध्यवसायात्मकमनुमानमुत्पद्यते³ ।
ततो बीजमस्तीत्यवसीयते । अतो ज्ञानविषयीकृत एवाङ्कुरो 15
बीजप्रतिपत्तिहेतुः ॥

¹ tat = *bijam*. It is not by the sole knowledge of this *aṅkura* that one understands that this *aṅkura* has a *bīja*, but owing to a knowledge produced from elsewhere, i.e., knowledge of the *aṅkuras*, of the *bījas* and of the necessary relation between them.—See on this topic *Nyāyabindu*, p. 22, and *Sarva darśana*, pp. 7 and 8.

² One who does not know that *aṅkuras* are born from *bījas*.

³ MS. has *bījād adhyavasāyātmakam*.—*bījādhy* ° ?

ज्ञानास्तित्वं ज्ञानस्य सङ्गावः । कुतो ज्ञातं कस्मात्प्रतीतं ।
 स्वसंवेदनाभावादनवस्थानभयेन^१ ज्ञानान्तरानुसरणाच्च । ज्ञेयं
 यत्नेन गम्यते । यद्यस्माज्ज्ञेयं [190^a] तेन ज्ञानेन ज्ञेयकार्येण
 गम्यते । अवसीयते । न हि स्वयमनिश्चितं सिद्धं साध्यस्य
 5 गमकमुपपद्यते । ज्ञापकहेतुत्वादस्य ज्ञेयगमकत्वं ॥ तस्मादास्तव-
 पक्षे ज्ञानज्ञेयासिद्धेर्विचारः कर्तुमशक्यः । काव्यनिकपक्षे तु
 यथाप्रसिद्धव्यवहारमाश्रित्य शक्यत इति निश्चितं ॥

न स्वतो नापि परतो न दाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना ज्ञातु विद्यन्ते भावाः क चन के चन^२ ॥

10 इत्यस्यार्थस्य समर्थनार्थं नाप्यहेतुत इति तुरीयकोटि-
 प्रसाधनाय तावत्स्वभाववादिमतमपाकर्तुमाह । लोका इत्यादि ।

लोकः प्रत्यक्षतस्तावत्सर्वं हेतुमुदीक्षते ।

तथा हि ते स्वपरस्वभावसर्वहेतुनिरपेक्षमेव^३ भावयाम-
 वैचित्र्यमुत्पद्यत^४ इति वर्णयन्ति । यतो न पद्मजादीनां नास्व-
 15 पद्मदक्षकेसरादिकमनेकप्रकारभेदभिन्नवैचित्र्यमचेतना जल-
 पद्मादयो निर्वर्तयितुमशं । न च चेतनोऽपि कश्चिदन्यः
 कर्मणा^५ तादृशं निर्माणप्रवीण उपलभ्यते । नापि चाद्रियते

^१ MS. *sthānamābhavayena*.

^२ See *Madhyamakavṛtti*, p. 12 ; above p. 357.

^३ Compare above p. 357, l. 11.

^४ MS. has *upapadyate*. In *Amṛtakeṇikā* : *sarvabuddhamayabhāvagrā-
māvāpādhāt . . sarvavit*.

^५ *nā* in the margin and very doubtful.—First hand has *tadgrānir*^०, *ṣā* in the margin.

तत्कर्मणो ऽपर्यवसानात् । युगपदपर्यन्तविशेषेषु व्यापारा-
योगाच्च । तस्मात् किं चित्कारणमन्तरेणैव सर्वमिदं जगदै-
चिच्चमुत्पद्यत इति तेषां मतं । तदुक्तं ।

सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते ।

स्वभाववादिभिस्ते च नाहुः स्वमपि कारणम् ॥ 5

राजीवकेसरादीनां वैचित्र्यं कः करोति हि ।

मयूरचन्द्रिकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ॥

यथैव कण्टकादीनां तैश्चादिकमहेतुकं ।

कादाचित्कतया तत्तद्दुःखादीनामहेतुता¹ ॥

तदेवंवादिनो लोकप्रतीतादेव हेतुसामर्थ्याद्वाधा स्यादि- 10
त्युपदर्शयति । लोकः सर्वो जगः । प्रत्यक्षत इन्द्रियाग्नि-
ताज्ज्वाला[901^b]त् । प्रत्यक्षत इत्युपलक्षणादनुमानतोऽपि²
तत्प्रतीतिभावात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति यावत् । सर्वम-
नेकप्रकारं । हेतुं जगदैचिच्चकारणं । उद्दीचते । तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायि कार्यमुपजनयन्तं पश्यति । यत्कार्यं यस्य सद्भावे 15
भवति तदभावे च न भवतीति प्रतीयते । स तस्य हेतुरिति
निश्चीयते । इति लोकप्रतीतादेव हेतुव्यापारादस्याहेतुकत्व-
प्रतिज्ञा बाध्यते । तदेवोपदर्शयन्नाह । पद्मनालादीत्यादि ।

¹ tat tad ; query tadvad. Compare Śaddarśana (ed. L. Sual), p. 18 :
kñh kṣṣṭakāṇḍam prakaroti taikṣṇyam.

² MS. upalakṣaṇād.

पद्मनासादिभेदो हि हेतुभेदेन जायते ॥ ११७

पद्मस्य राजीवस्य नासमादि येषां पञ्चदशकेसरादीनां ते
तथोक्ताः तेषां भेदो नानात्वं । हिर्यस्मात् । हेतुभेदेन हेतोः
कारणस्य भेदेन विशेषेण जायते । उत्पद्यते । नान्यथा ।
अनियमेन सर्वत्र सङ्भावप्रसङ्गत्^१ । अतो यद्यस्यान्वयव्यतिरेकानु-
५ विधानं कुर्वन्प्रतीयते तत्तस्यैव कार्यं नान्यस्येत्युपगमनीयं ।
यस्मात्प्रतिनियतकारणादेव प्रतिनियतविशेषोत्पत्तिः । तद्भेदेन
तद्भेदादिति नाहेतुमती ॥ ननु भवेदेष विशेषो यदि हेतो-
रेव स्वयमसौ विशेषः सिद्धः स्यात् । किं तु तस्यैव कुतः स
भवतीति वक्तव्यं । न च निर्विशेषादिविशेषोत्पत्तिः पुनरहेतुत्व-
१० प्रसङ्गात् । इत्याशङ्कं परिहरन्नाह । किञ्चित् इत्याति ।

किञ्चित्तो हेतुभेदश्चेत्पूर्वहेतुप्रभेदतः ।

किञ्चित्तः केन कृतः कुतो यातः । हेतुभेदश्चेत् । हेतोर्भेदो
विशेषश्चेदुच्यते । पूर्वहेतुप्रभेदतः । पूर्वस्य प्राक्तनस्य तज्जनकस्य
हेतोः प्रभेदतः । प्रभेदादिविशेषात् । तस्यापि तत्पूर्वस्य हेतोः कुतो
१५ विशेष इति चेत् । पुनस्तथापि पूर्वहेतुविशेषादिति वक्तव्यं ।
[१९१.] इत्युत्तरोत्तरस्य विशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वस्य विशेषा-
दित्युत्तरं वाच्यं । न चैवमनवस्थानमनिष्टं किं चिदापादयति^२

^१ Or tadbhāva.

^२ See Garbe, Sāmkhya-Philosophie, p. 159.

अनवरागस्य संसारस्य पूर्वकोटिर्न प्रज्ञायत^१ इत्युपगमात् ॥ अत
एव फलविपर्ययोऽपि न स्वतो भवतीत्याह । कस्माच्चेदित्यादि ।

कस्माच्चेत्फलदो हेतुः पूर्वहेतुप्रभावतः ॥ ११८

कस्मात्कारणात्फलदो विशिष्टफलदानसमर्थो हेतुश्चेत् ।
पूर्वहेतुप्रभावतः पूर्वस्य तज्जनकस्य हेतोः सामर्थ्यात् । स्वहेतुना 5
स तादृशस्तस्य स्वभावोऽजनि येन सहकारिविशेषोपहित-
कार्योत्पादानुगुणविशेषपरंपरापरिणतिमधिगच्छन्नसति प्रति-
बन्धवैकल्ययोः संभवे तथाविधमेव फलमुत्पादयति । अतो-
ऽविपरीतफलदानमपि स्वहेतुसामर्थ्योपजनितमेव । तेनाभ्युदय-
निःश्रेयससाधनहेतोर्थयासंख्यमभ्युदयनिःश्रेयसमेव फलं जायते । 10
तद्विपरीताद्विपरीतमिति न कथं चिदपि विपर्ययः ॥

एतच्चावश्यं स्वभाववादिना सहेतुकत्वमकामकेनापि स्वीक-
र्तव्यं । कथमन्यथा । हेतुमन्तरेण । प्रतिज्ञातमहेतुकत्वं भावानां
सेत्स्यति । प्रतिज्ञामात्रेण तस्य केन चिदपहणात् । हेतुव्यापा-
रेण तत्प्रसाधयतः स्वयमेव पुनः सहेतुकत्वाभ्युपगमाद्वन्ध्या मे 15
मातेति ब्रुवत । इव प्रतिज्ञायां^२ स्ववचनेन बाधनं स्यात् ।
इत्युभयतः पाशा रज्जुरिति^३ संकटप्राप्तौ वतायं तपस्वी ॥
तदुक्तं ।^४

^१ See Madhyamakavṛtti, p. 219.

^२ Or *pratijñāyāh* ?

^३ See Col. Jacob, Third Handful.

^४ Compare Sarvadarçana, p. 8, &c.

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं

ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव ज्ञातयेत् ।

अथापि हेतुप्रणयाससो भवेत्

प्रतिज्ञया केवलयास्य किं [191^b] भवेत् ॥ इति ।

5 तस्मात्कुट्टिविजृम्भितमेवेतत्प्रमाणबाधितत्वात् ॥

एवं स्वभाववादितं निराकृत्य चतुर्थप्रकारप्रसाधनार्थमेवे-
श्वरकारणतां जगतः प्रत्याख्यातुं तदुपक्षेपं कुर्वन्नाह । ईश्वर
इत्यादि ।

ईश्वरो जगतो हेतुः ।

10 ईश्वरकारणवादिनो हि स्वभाववादिमतनिषेधमाकर्ण्य
विशेषमभिधातुमर्धमवसितं भारस्येति मन्यमानाः प्राहुः ।
साहाय्यमेवानुष्ठितमेवं भवद्भिः । न हि कारणमन्तरेणैव जग-
दैचिञ्चसुत्पद्यते । देशाद्यनियमप्रसङ्गात् । केवलमचेतनाः पुन-
रमो जलपद्मादयो वैचिञ्चासामर्थ्या इति युक्तमनेनोक्तं । तथा-
15 स्त्वेव स भगवान् विश्ववैचिञ्चनिर्माणप्रवीणः । जगदेकसूत्रधारः ।
सकलजगदादिभूतः । नित्यात्मतया सर्वदानुपहतशक्तिप्रभावः ।
सर्वभावानां कार्यकारणभावादितत्त्ववेदी । समस्तार्वाचीनदर्शना-
गोचरमाहात्म्य ईश्वरः । तेन हेतुना सहेतुकं सकलमिदं
सचराचरं जगदिति कः सचेतनोऽन्यथा वक्तुमुत्सहते ॥

20 इति नैयायिकादिवैश्वक्यामभिधाय प्रत्याचष्टे । ईश्वरो
जगतो हेतुः । ईश्वर इति शंकरस्याख्या । स एव जगतो

विश्वस्य हेतुः सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं । तस्मादेतद्विश्वमग्रेषु-
मुत्पद्यते । अन्यथा पुनरचेतनोपादानत्वात्कथममौ गिरिसरिद्व-
निसागरादय उत्पत्तिभाजो भवेयुः । चेतनावदधिष्ठानात्पुन-
रिमे समुत्पत्तिसमुत्सहन्ते । तद्व्यापारेणैव प्रवर्तनात् । तदुक्तं ।

सर्वोत्पत्तिमतामौशमन्ये हेतुं प्रचक्षते ।

5

नाचेतनः स्वकार्याणि किल प्रारभ[192^b]ते स्वयं ॥

न स्यान्नेदरथं न चेयमवनी नैवायमभोनिधिः

सूर्यचन्द्रमसौ निवेशसुभगौ नैतौ जगच्चक्षुषी ।

ईशानो न कुलाक्षवद्यदि भवेद्विश्वस्य निर्माणकृत्

सत्त्वादीश्वरकर्तृकं जगदिदं वक्तुमिति कश्चित्किञ्च ॥ इति । 10

तस्माज्जगदेवमचेतनविश्वस्वभावमीश्वरकारणतामात्मनो
ब्रूते ॥ अचोच्यते । किमनया स्वगृहीतोपकल्पितया प्रमेय-
रचनया वचनरचनाप्रपञ्चमाश्रया । नैतदुच्यमानमपि स्वयमया-
भिनिवेशिनां जडधियां प्रीतिकरं प्रमाणशून्यं विदुषां संतोष-
मुत्पादयति । तथा हि यद्यसौ कारुणिकः किमर्थं पुनरिमान् 15
नरकादिदुःखपीडितान् प्राणिनः करोति । तथा च सति
कारुणिकत्वं तस्य अद्वासमधिगम्यमेव स्यात् ॥ 'स्वज्ञतासत्कर्म-
फलोपभोगेन तत्चेपापनयने' यस्य प्रवृत्तिः कथमकारुणिको
नामेति चेत् । न । तत्कर्म कारुणिकः किमिति कारयति

1 MS. sakṛta ; tib. ran-gis byas-pai.

2 MS. tat kṣeyāyanayasya pravṛtteḥ ; tib. de-la gton-ba dan sol-ba-la
gan-zhig hjug-par hgyur-ba.

चेकानिष्ठं पक्षमुपमुच्यते । तथापि तस्य व्यापारात् । सर्वोत्पत्ति-
मतां निमित्तकारणत्वात् ॥ अपि च किं तस्मिन्मयाप्रियमाख्ये
तत्कर्मपक्षमुपमुच्यते न वा । यदि प्रथमः पक्षस्तदा कथमेतत् ।

अज्ञो जनुरनीग्रोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

5 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा नृधमेव च ॥ इति¹ ।

सर्वकार्येष्वेव तद्व्यापाराभ्युपगमस्यानेनैकान्तिकताप्रसङ्गात् ।
अथ द्वितीयः । तदा ह्यप्राचुरसौ तत्रोपेक्षा किमिति नाधि-
वासयति यद्यनेन साहाय्यमेव तत्रोपकल्पयति । अथ ह्यतस्य
कर्मणोऽविप्रसादादवश्यं तेन तत्पक्षमनुभवितव्यमिति तदुप-
10 [192^b]भोगाच्च व्याप्रियत इति चेत् । कथं पुनरेतस्मिन्मया-
प्रियमाख्ये ऽवश्यं तेनानुभवितव्यं सामर्थ्यवैकल्यात् । कः पुनरेवं
विप्रसादे ऽपि दोषः । प्रचक्षत एव ततो निवर्तितुमुचितं काद-
धिकस्य । एवं हि तदिच्छावत्तदुत्तितया² तस्यापरिपाकात्तेन
स्वमैश्वर्यमुपदर्शितं तत्र भवेत् । अथ सत्त्वानां तत्कर्मसंचोदितोऽसौ
15 दद्याच्चुरपि स्नातुमशक्तः । महद्वतात्तेन स्वमैश्वर्यमित्थं द्योतित-
मन्यस्य स्नात् । तत्परकर्मणापि समाकृतो नाम नात्मनि
वशित्वमधिगच्छति । ईश्वरतः³ कर्मण एव महत्सामर्थ्यमेवं

¹ This verse occurs in Sarvadārgana (former edition), p. 82 *svargaṃ vā
narakam eva vā* (same reading in Śaṅkharājanasamuccaya, ed. Sualī
pp. 12, 58); see Cowell's note p. 116, who refers to Mbh. III. 80. 28 (Protap's
edition) *svargaṃ narakam eva ca*; and Gaṇḍapāda, S. Kār. 61. (p 87, Ben-
S.S. n° 9).

² MS. *tasyāḥ p°*.

³ MS. *īśvarato*.

प्रकाशितं स्यात् । तद्वरं कर्मैव पर्युपास्यं यस्यामर्त्येन समाह्वय-
माप्तो महेश्वरोऽपि स्यात्तुमवमर्त्यः तस्यादिदमव्याहतमेव ।

नमः सत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति । इति^१ ॥

अथ न क्रादधिकः । तदाद्यौ वीतरागः वरागो वा ।
यस्याद्यो विकल्पः । तदा यदि नाम दयाविरहात्सुखं नोप- 5
नयति दुःखं तु जनस्य कस्मादुत्पादयतीति वक्तव्यं । दुःखं हि
रागादिवशेन कस्य चिदुपनीयते । ते चास्य न सन्ति कथम-
कारणमेव जनं दुःखयति । क्रीडार्थं दुःखयतीति चेत् ।
क्रीडार्थं वीतरागस्य प्रवृत्तिरिति निश्चितमद्यौ वीतरागः ।
रागादिमतामपि तावन्वितेन्द्रियाणां न क्रीडार्थं दृश्यते 10
प्रवृत्तिः । किं पुनर्वीतरागाणां तथा भविष्यति । न रसः क्रूर-
पिशाचादिमन्तरेणान्यस्य परदुःखेन क्रीडा संभाव्यते ॥

अथावीतराग इति पक्षः । तदा कथमयमितरजनसाधारणः
सक्रीडरो भवितुमर्हति । रागादिक्लेशपात्राय[१९४*]तद्वृत्तेर्जन-
दैश्वर्यायोगात् । अन्यथा तदन्यस्यापि तथाविधस्य तत्प्रसङ्गात् । 15
नापि संसारसारकोपदृष्टातन्मयस्य विश्ववैशिष्ट्यरचनायात्तुर्ध्वं
तदन्यस्येव युज्यते । तदेवमस्त्वित्येव भवन्तं विप्रकल्पयति । अदेवं-
विधस्यापि यावदैश्वर्यमभ्युपगम्यते ॥ भवतु वा तथाविधस्यापि
कर्तव्यं । तथापि किमद्यौ सत्तात्मा [असत्तात्मा वा] ।

^१ Vulgate : *namas tat*°; Bhartṛhari, II. 92 (Bohlen), Qilhana's Qānti-
ṇṭaka, I. 1; Subhāṣitāvalī 8079, Qārṅgadharapaddhati, 486 (Bhartṛhari).
[F. W. Thomas.]

यदि स्वस्वात्मा तदा किमिति जन्मकाण्डमेव दुःखयति । न
 हि स्वस्वात्मा निरपराधं जन्मं पीडयन् दृष्टः । अथ विमार्ग-
 गामिनमेव कृतापराधं पीडयतीति चेत् । विमार्गगामिन-
 मय्ययमेव कारयति । तथाभूतमपि कारयित्वा पुनः पीडय-
 5 तीति । स लौकिकेश्वराणामपि¹ जघन्यतया वृत्तिमतिग्रेते । ते
 हि स्वयंकृतापराधमेवापराधिगममुपगच्छति । अयं पुनरात्म-
 नैव कारयित्वेति महागस्य विशेषः ॥ अथास्वस्वात्मा । तदा
 बाधु तदाराधने स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रेषावतां प्रवृत्तिः । न
 सुम्भस्याराधनसुम्भस्यकादन्यः कर्तुमुत्सहते । तथा हि स्वर्गा-
 10 दिशिपुया तदाराधनाय प्रवर्तन्ते प्रेषावन्तः । तच्चापरिनिश्चि-
 तस्वभावतया ततो न संभाव्यते । विपर्ययोऽपि वा तदारा-
 धनफलस्य संभाव्यते । तदाराधनप्रवृत्तास्तु गाढतरमद्भावश्रेण
 तमुम्भसमाचक्षाणा आत्मानमेवोम्भसकमाचक्षीरन् । कथमन्यथा
 तदाराधने प्रवर्तन्ते ॥ तदपरोम्भसकैर्वा किमपराङ्गं यतस्ते न
 15 पर्युपास्यन्ते । तेषां प्रभावातिशयविकल्पादिति चेत् । न वै
 प्रवृत्तेऽपि कं चित्प्रभा[193^b]वातिशयसुत्पत्त्यामः । उम्भसकः
 सकलजगदतिशयाधिगतिरिति कोऽन्य उम्भसकादक्तुमर्हति ।
 तदयमभिविचार्यमाणो न कचिदवस्थानं लभत इत्ययं दुर्मति-
 विध्यन्दितेष्वदरेणेति । तस्मात्सूक्तमेतद्यदुक्तं ।

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।

स्वकर्मसूत्रप्रथितो हि लोकः

कर्ताहमस्मीति वृथाभिमानः ॥ इति ।

तस्मादकर्तृकमेवेदं जगदशेषमिति ॥ न परिदृष्टकारणा-
दन्यः स्वतन्त्रचेतनो वा तस्य कर्ता कश्चिदस्ति । इदमेव 5
विस्तरेण प्रतिपादयितुं सिद्धान्तवादी प्राह ।

वद कस्तावदौश्वरः ।

ईश्वरकारणवादिनं पृच्छति । वद ब्रूहि कोऽयमौश्वरो
भवतोऽभिमतः । तावच्छब्देनेदमभिधत्ते । येषां¹ चित्यादीनाम-
न्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपसम्भ्यते । तत्र कतमदौश्वरं 10
भवामासृष्टे । न चानुपसम्भ्यान्वयव्यतिरेकव्यापारस्य कारणता
प्रकल्पयितुं युक्ता । अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्तत्कारणतामिच्छता
दृष्टान्वयव्यतिरेकव्यापार एवाङ्गीकर्तव्यः । न चान्यस्य चिति-
बौद्धादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वद्दृश्यते कार्यं ।
तत्कथं तस्य कार्योपयोगित्वं व्यवस्थाप्यते । तदुक्तं । 15

येषु सत्सु भवत्येव²

तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥ इति ।

अथ पृथिव्यादीनि भूतान्येवेश्वरो भवत्विति पराभिप्राय-
माशङ्क्याह भूतानि चेत् ।

¹ Or kṣitibījādīnām.

² MS. may be yat tebhya 'nyasya kalpane.—Tibetan gives no help; it has: yeshu satsu yad eva bhavati taddhetutvena.. [gañ-dag yod-na gañ ñid hgyur | do rgyu-ñid-du...].

भूतानि चेद्वयत्वेन नाममात्रेऽपि किं श्रमः ॥ ११९

अदि भूतानि पृथिव्यादीनीश्वर उच्यते तदाभ्युपगम्यत
 एव । भवत्वेन । एवमस्तु । न वयमत्र विप्रतिप[194*]द्या-
 महे । चित्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्शनात् ।
 5 केवलं नाममात्रेऽपि किं श्रमः । नामैव केवलमर्थभेदशून्यं
 नाममात्रकं । अपिरवधारणे । नाममात्र एव किमिह महा-
 समारम्भेण तत्प्रसाधनाय श्रम आचर्यः क्रियते । मया चित्या-
 दय उच्यन्ते । तथा पुनस्तान्येव भूतानीश्वर इति नार्थतः
 कश्चिद्विशेषः । न चात्र विप्रतिपत्तावर्त्यशून्यायां किं चित्फल-
 10 सुपसम्भते ॥ अथास्त्वैवार्थविशेषस्तदा नैवामीश्वरत्वं युक्त-
 मित्याह^१ अपि चित्यादि ।

अपित्वनेकेऽनित्याश्च निश्चेष्टा न च देवताः ।

सङ्ख्याद्याशुचयश्चैव क्षादयो न स ईश्वरः ॥ १२०

अपितुशब्देनाधिकमाह । नैते चित्यादयो भवतामीश्वर-
 15 तेन कल्पयितुं युज्यन्ते । तत्तत्तत्तथायोगात् । कथं कृत्वा । अनेके
 नामास्त्रभावाः । अनित्याश्च विनश्वरस्त्रभावाः । निश्चेष्टाः । अचे-
 तनतया निर्व्यापाराः । न च देवता । नापि चाराध्यरूपाः ।
 सङ्ख्याद्यातिक्रमणीयाः । अनध्व्यत्वात् । अशुचयश्चैव अप-
 विष्टाः । अनेष्यादिष्वपि पृथिव्यादिसङ्गात्वात् । क्षादयः क्षा

इष्टिबो आदिर्धैषामन्तेजोवायूनां ते तथोक्ताः । न च ईश्वरः । च
ईश्वरस्यादुक्खभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥
यदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाश-
मित्यादि ।

नाकाशमौशोऽचेष्टत्वात् ।

5

आकाशमपीश ईश्वरो न भवति । कुतः । अचेष्टत्वात् ।
संभावविकसतया निर्व्यापारत्वात् । परमतेऽपि निश्चि-
त्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःसंभावः शून्य- 10
विषयवदसौ ॥ अद्यापि स्यात् । अवितर्क्यमाहात्म्यत्वादस्य
गार्वागदर्शनैरिदमित्यमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्यमि-
त्याह । अचिन्त्यत्वेत्यादि ।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १९१

यद्यसौ चिन्तातिशान्तमाहात्म्यः । तदाचिन्त्यस्य च चिन्ता- 15
त्यमतिशान्तस्येश्वरस्य । कर्तृत्वं पुनरप्यकारणत्वमप्यचिन्त्यमतर्क्यं
केमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यस्याचिन्त्यत्वाच्च वस्तु-
चितमित्यर्थः ॥ स्यादेतत् । अतिदुर्लभसंभावतया चिन्ताचि-
न्त्यस्योऽसौ । कार्यं तु तस्य । सर्वजनप्रतीतिसाधारणत्वात् ।
चिन्त्यमेवेति श्रवाणं प्रत्याह । तेन किमित्यादि ।

इधिवी आदिर्बेषामज्ञेजोवायूनां ते तथोक्ताः । न च ईश्वरः । स ईश्वरस्तादृक्स्वभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥ यदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाशमित्यादि ।

नाकाशमौशोऽपेष्टत्वात् ।

6

आकाशमपीश ईश्वरो न भवति । कुतः । अपेष्टत्वात् । स्वभावविक्रयतया निर्यापारत्वात् । परमतेऽपि निश्चितत्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःस्वभावः शून्य- 10 विषयवदसौ ॥ अद्यापि स्यात् । अवितर्कमाहात्म्यत्वादस्य नार्वाग्दर्शनैरिदमित्यमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्यमित्याह । अचिन्त्यत्वेत्यादि ।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १९१

यद्यसौ चिन्तातिशान्तमाहात्म्यः । तदाचिन्त्यस्य च चिन्ता- 15 पथमतिशान्तशेषरसः । कर्तृत्वं पुनपत्कारणत्वमप्यचिन्त्यमतर्क्यं किमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यस्याचिन्त्यत्वाच्च वस्तु- बुधितमित्यर्थः ॥ आदेतत् । अतिदुर्बलस्वभावतया चिन्ताचि- तुमशक्योऽसौ । कार्यं तु तस्य । सर्वजनप्रतीतिसाधारणत्वात् । चिन्त्यमेवेति श्रुवाचं प्रत्याह । तेन किमित्यादि ।

तेन किं स्रष्टुमिष्टं च ।

भवतु नाम तस्य कार्यं चिन्त्यं । तथापि तेन किं स्रष्टु-
मिष्टं च । तेनेश्वरेणाचिन्त्यमाहात्म्येन किं कार्यं स्रष्टुं निर्मा-
तुमिष्टमभिप्रेतं च । इति परस्मोत्तरमाशङ्क्यन्नाह

5

आत्मा चेत् ।

अत्र पूर्वपदस्याकारेण च्छन्दोऽनुरोधात्संधिर्न कृतः । आत्मा
तेन स्रष्टुमिष्टं चेन्नतं । एतत्प्रतिषेधयति ।

नन्वसौ भ्रुवः ।

ननु भो असावात्मा भ्रुवो नित्योऽभिमतो भवतां । तत्कथ-
10 मसौ क्रियते । अन्यथा नित्य एव स न स्यात् । सदकारणव-
नित्यमिति नित्यलक्षणाभावप्रसङ्गात् ॥ अन्यथापि न तस्य
सृष्टिव्यापार उपलब्ध्यत इत्याह । आदौत्यादि ।

क्ष्मादिस्वभाव ईशश्च ज्ञानं ज्ञेयादनादि च ॥ १२२
कर्मणः सुखदुःखे च ।

15

आदिशब्देनाग्निजोवाय्वाकाशकासदिष्टानां च गृह्यन्ते । तेषां
सभावो भ्रुवः । सोऽपि न तेन क्रियते । पृथिव्यादीनां परमाणूनां
नित्यत्वाभ्युपगमात् । सूक्ष्मरूपे च तद्व्यापारस्त निवेद्यमानत्वात् ।
आकाशादीनामपि नित्यत्वात् । गुणादीनामपि विचार्यमाण-
त्वात् । ईश[1१५०]चेति । ईशरोऽपि भ्रुव इत्यात्मानमसौ न
20 करोति । ज्ञानं ज्ञेयादनादि चेति । ज्ञानमपि ज्ञेयादुत्पद्य-

मानमनादि च । आसंसारं ज्ञेयमात्मस्य प्रवर्तनात्तदपि न तेन क्रियते । तत्कर्मणः सुखदुःखे च । कर्मणः शुभाशुभाद्यथासंभवं सुखदुःखे च भवत इष्टानिष्टविपाकजे । तत्रापि न तस्य व्यापारः^१ ॥ एवं सति ।

वद किं तेन निर्मितं ।

5

ब्रूहि किमिदानीं तेनेश्वरेण निर्मितं रचितं । इति न क चित्तस्य सामर्थ्यमुपसृज्यते । तत्कथमस्य जगत्कर्तृत्वमुच्यते ॥ अधुना सर्वत्र साधारणं दूषणमाह । हेतोरित्यादि ।

हेतोरादिनै चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत् ॥ १२३

तथा ह्यसौ नित्यो वा जगतो हेतुः स्यादनित्यो वा । 10
नित्य एव तदादिभिरसौ परिकल्पितः । तत्र नित्यत्वे सति हेतोः कारणस्यादिर्नास्ति यदि । तदा फलस्यादिः कुतो भवेत् । फलस्य तज्जन्यस्य कार्यस्य सदा प्रवृत्तत्वादादिः कुतो भवेत् । नैव स्यादित्यर्थः । नित्यमुपस्थिते समर्थस्यभावे हेतौ कार्यमपि तज्जन्यमजस्रमेव जायेत । इति तत्सामर्थ्यप्रतिबद्धं 15
कार्यं सदा प्राप्नोति । तत्

कस्मात्सदा न कुरुते ।

कस्मात्कारणात्सदा सर्वकाशं न कुरुते । न सर्वं कार्यं जनयतीति कथं कस्य चित्कार्यस्य कदा चित्क्रियाधिरामः ॥

अथ बान्यथावतार्यते । यदि च नेश्वरो जगतः कर्ता
 स्यात् । कथमिदं प्रज्ञायामन्तरमादितः सर्गभाग्यवेत् । इत्य-
 चाह । हेतोरित्यादि । अनवरागो हि जातिसंसारः । ततश्च
 हेतोः क्लेशकर्मादिलक्षणस्य । आदिः पूर्वकोटिः । न चेदस्ति ।
 5 फलस्य सत्त्वभाजनलोकविवर्तादिलक्षणस्य । आदिः प्रथमारम्भः
 कुतो भवेत् । नैव विद्यत इत्यर्थः । अनादौ संसारे हि सत्त्वानां
 कर्माधिपत्येन स्थितिसंवर्तविवर्तानां प्रवर्तनात् । एतच्चोक्तमेव
 कर्मणः सुखदुःखे चेत्यनेन ॥

अथ वा अनापौश्वरमेवाभिसंधयोक्तं हेतोरिति । हेतो-
 10 रौश्वरस्यादिर्न चेदस्ति । प्रज्ञायकालेऽपि तस्यानुपपत्ततया
 माहात्म्यस्याभ्युपगमात् । फलस्य तत्कृतस्य सर्गादिलक्षणस्यादिः
 कुतो भवेत् । नित्यतया तत्कारणस्य सदा समर्थत्वात्सर्गादिक-
 मपि नित्यमेव स्यात् । अतो नित्यसमर्थं तस्मिन् सर्गादिरादि-
 रेव न स्यात् । ततः कथं सर्गस्यादावपि तस्य व्यापारो भवेत् ॥

15 अपि च अक्षयौ कर्ता स्यात्तदा नित्यत्वात्

कस्यासदा न कुरुते ।

सर्गादिकमिति शेषः । तथा हि यदि कदा चित्सर्गं
 करोति । तदा तत्कारणस्यभावतया¹ सदा तमेव कुर्यात् । एवं
 स्थितिसंसारयोरपि वक्तव्यं युगपदा सर्गादिक्रिया तस्य स्यात् ।
 20 अत एव च हेतोरेपरमाभावात् । न फलस्यापि विरामः ।
 अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथापि स्यात् । यदि नामासौ सदा समर्थस्वभावः ।
तथापि कदा चित्सहकारिवैकस्यान् करोतीत्याह ।

न हि सोऽन्यमपेक्षत

इति । समर्थस्वभावो हेतुरीश्वरः । हिर्यस्यात् । नान्यं
सहकारिणमपेक्षते । नित्यस्य समर्थस्वभावस्य सतसदपेक्षा- 5
योगात् । न हि नित्यतयाऽनाधेयातिशयस्य का चिदपेक्षा
नाम^१ । विशेषोत्पत्तौ वा तदव्यतिरिक्तस्वभावस्य तस्याप्युत्पत्ति-
प्र[१९६]सङ्गात् । व्यतिरेके वा विशेषादेव कार्योत्पत्तिः ।
तस्याकारकत्वं स्यात् । तदुक्तं

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किं च न ।^२ 10

यदकिंचित्करं वस्तु किं केन चिदपेक्ष्यते ॥ इति ।

भवन्तु^३ वा तस्य सहकारिणः । तथापि ते नित्या वा
सुरनित्या वा । ये तावन्नित्याः परमाणादयस्तेषां न सद्भाव-
वैकल्यं संभवति । नापि तदायत्तसंनिधीनां संनिधानवैकल्यं ।
अनित्यानामपि तदायत्तोदयसंनिधीनां कुतो वैकल्यं नाम 15
येन सहकारिवैकस्यान् करोतीत्युच्यते । ततो नाथमत्र
परिहारः ॥ अत एवाह । तेनाकृत इत्यादि ।

^१ Compare Sarvadarçana, p. 9 foll., Śāddarçanasamgraha, p. 28.

^२ So Śāddarçana, p. 29; MS. has *apekṣata* (second hand *kṛyeta*) *paraḥ*
kāryam yadi vidyeta kiñ cana.

^३ MS. *bhavatu* ?

तेनाकृतोऽन्यो नास्त्येव तेमासौ किमपेक्षतां ॥१२४

तेनेश्वरेणाकृतो य उत्पत्तिमांसेनाकृतः । सो नास्त्येव
न विद्यते । अन्योऽपरो जगति । तेन कारणेन तदायत्तवृत्तीनां
सहकारिणां सदा संनिहितत्वादसौ नित्यः कर्ता किमपेक्षतां ।
5 किमपेक्षमाणः कदा चित्कार्यं न कुर्यात् । इत्थं न का चिदपि
तस्यापेक्षास्तीति सदा कार्यं कुर्वीत ॥

अथापि स्यात् । समवायि कारणमसमवायि^१ कारणं
निमित्तकारणं चेति कारणचित्तयात्कार्यसुत्पद्यते । तदस्य
निमित्तकारणत्वात्सामयीमपेक्ष्य कार्यं कुर्वतो नोक्तदोषप्रसङ्गः ।
10 इति पराश्रयमाशङ्क्याह । अपेक्ष[त] इत्यादि ।

अपेक्षते चेत्सामग्रीं ।

यदि नामासौ सदा सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थः । तथाप्य-
पेक्षते सामग्रीं । न हि सामयीमन्तरेण सत्यपि समर्थं कर्तरि
कार्यसुत्पद्यते । यथा किञ्च पटोत्पादनसमर्थेऽपि क चिद्धेतौ
15 तुरितन्तुवेमादिकमन्तरेण न पट उत्पद्यते । तथा प्रकृते-
ऽपीति चेद्यदि । आह ।

हेतुर्न पुनरीश्वरः ।

यदि सामयीसङ्गावे करोति । तदभावे च न करोतीत्य-
भ्युपगम्यते । तदा पुनरीश्वरो हेतुर्न स्यात् । सामग्या एव

कार्थोत्पत्तेः । ततस्मानुपपत्तेः । तस्या भावाभावयोः कार्यस्य
भावाभावदर्शनात् । न तु पुनरौच्यरभावाभावयोरिति । न
सामग्रीकास्तेऽपि स पररूपेण कर्ता । स्वरूपं चास्य प्रागपि
समर्थं तदेवेति कथं कदा चित्क्रियाविरामः ॥ यदयुक्तं ।
कुविन्दादिवत्कदा चिकरोतीति । तदपि न युक्तं । यतः 5
कुविन्दादयः प्रागसमर्था एव । पुनः पश्चात्तुर्थादिसामग्रीप्रति-
सम्भादपूर्वसामर्थ्याधिगमात् । पटादिकार्यं कुर्वन्ति । अन्यथापि
तेषामपि पूर्वं तत्सामर्थ्यसद्भावे तत्क्रियाप्रसङ्गो न निवर्तत इति
साध्यविकल्पो दृष्टान्तः ॥ किं च सामग्रीजननेऽपि स एव
कारणं । स च सर्वदा संनिहितस्वभाव इति । कथं कदा 10
चित्सामग्रीवैकल्यमप्यस्य । अत एवोपदर्शयन्नाह ।

नाकर्तुमीशः सामग्र्यां

इति । नाकर्तुमीशः । नाक्रियायां समर्थः । सामग्र्यां
सामग्रीविषये । सर्वकार्यक्रियायां समर्थत्वात्सामग्रीजनन्यपि
नोदाचितुं शक्नोति । जनयतु तर्हि सामग्रीमिति चेदाह । 15

[न कर्तुं तदभावतः ॥ १२५]

न कर्तुमपि सामग्र्यामीशः । कुतः । तदभावतः । तस्याः
सामग्र्या अभावतोऽविद्यमानत्वात् । न चाविद्यमानस्वभावे
वन्ध्यासुत इव किं चित्कर्तुं शक्यते । नीरूपत्वात् । यदप्यस्यति
नाभावस्य विकारोऽस्ति कल्पकोटिशतैरपि । इति ॥ 20

भवतु नाम । सामघीवज्ञावे सत्येव [197^a] कर्ता । तथापि किं सामघीवज्ञाकृष्टः स्वयमनिच्छन्नेव करोति । आशोचिदिच्छमिति विकल्पौ । तथाचं विकल्पमाशङ्क्यमाह । करोतीत्यादि ।

5 करोत्यनिच्छन्नीशयेत्परायत्तः प्रसज्यते ।

करोति कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनिच्छन्नमभिससन्¹ । ईश ईश्वरः । चेन्नतं । परायत्तः प्रसज्यते । परायत्तः परतन्त्रः प्रसज्यते आसज्यते । सामघीवज्ञेनानिच्छतोऽपि कुर्वतः । तदश्वर्तित्वप्रसङ्गात् । न च पारतन्त्र्यमनुभवत ईश्वरत्वं युक्तमति-
10 प्रसङ्गात्² । द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह ।

इच्छन्नीशायत्तः स्यात् ।

अयेच्छन् करोतीति पक्षः स्वीक्रियते । तदापि इच्छायत्तः स्यात् । इच्छासङ्गावे कार्यव्यापारात् । तदभावे चाव्यापारात् । तदपेक्षासङ्गावात् । अतः

15

कुर्वतः कुत ईशता ॥ १९६

एवं कुर्वतः कार्यमभिनिर्वर्तयतः³ सततस्य कुत ईशता कुत ईश्वर्यं ॥ एतेन यदुक्तं केन चित् । बुद्धिमत्त्वादीश्वरस्य नैव दोषः । बुद्धिदुर्गो हि स्वयन्तामात्रजन्यमक्रमेणैव कार्यं कुर्यात् ।

¹ MS. nivartayaty.

² MS. 'toam uktam.

³ MS. abhinivart.

बुद्धिमांसं कर्तुमीशानोऽप्यनिच्छन्न करोति । इति कदाच्यो-
पासन्न इति तदपि निरस्तं । तथा हि ता अपीच्छाः स्वसत्ता-
माश्रयनिबन्धना । किं न करोतीति स एव तस्योपासन्नः ॥
अपि च । यदि ता न सहकारिण्यः किं तासां विभोगेऽपि
न करोति । अथ[१]सहकारिवैकस्येऽपि कार्याकरणे सर्वदा 5
तदायत्तः । सहकारिण्यस्येत् । तथापि तद्भावेऽपि सर्वकार्यं किं
न करोति । सहकारिणां साकस्ये शक्तत्वात् ॥ केवलस्य शक्तस्य
न कारकत्वमिति चेत् । तत्किमयं पररूपेण कारकः । तथा
चेदकारक एव । न हि स्वरूपेणाकारकः कारको [197^b]
नाम । स्वरूपमप्यस्य निजशक्तिशब्दवाच्यं । कार्योपयोगीति 10
चेत् । असमिदानीमागन्तुकशक्तिव्यपेक्षया । समर्थोऽप्येव प्रकृत्या
सहकारिणामसंनिधौ नैव कारक इति चेत् । मातापि सती
प्रकृत्या वन्द्येत्येतदिति तर्हि देवानां प्रियेण वक्तव्यमित्यास्तां
तावत् ॥ अनित्यस्तु तदादिनां नाभिमतः । तथा च सत्यन्य-
साधारण्यभावस्य कथमीशत्वमिति नेश्वरकार्यं जगदैश्वर्य- 15
मिति सिद्धं ॥

यदि न बुद्धिमत्कर्तृकं जगत् । तर्हि नित्यपरमाणुपुञ्जमयं
द्रव्यकादिक्रमेणोत्थं चितितत्त्वपर्वतादिकं भवत्वित्याह । चेऽपी-
त्यादि ।

येऽपि नित्यानणूनाहुस्तेऽपि पूर्वं निवारिताः । 20

येऽपि मीमांसकादिवादिनो नित्यानणून् । परमाणूनाञ्ज-

जगद्वैचित्र्यकारणत्वेन ब्रुवते । तेऽपि वादिनः पूर्वं । अंग्रा
अप्यनुभेदेनेत्यादिना^१ परमाणुविचारसमये तत्प्रतिषेधाजिवा-
रिता निराकृताः : । अतो नित्यपरमाणुमयमपि नेदं जगत् ॥

एवमौचरकारणतां लोकार्धेनान्तरात् एव नित्यपरमाणु-
५ स्वभावतां च जगतो निरस्य तस्यैव तुर्यप्रकारस्य^२ समर्थनाय
प्रधानपरिणामरूपतां निराकर्तुं सांख्यमतमुक्तावयमाह ।
सांख्या इत्यादि ।

सांख्याः प्रधानमिच्छन्ति नित्यं लोकस्य कारणं ॥ १२७

सांख्याः कापिष्ठाः प्रधानं प्रकृतिरित्यपरणामधेयमिच्छन्ति
१० मन्यन्ते नित्यं लोकस्य कारणं । तच्च नित्यमविनश्यत्स्वभावं ।
लोकस्य सर्वस्य चराचरस्य जगतः कारणं परिणामरूपेण हेतु-
मिच्छन्ति ॥ किमिदं प्रधानं नामेति चेदाह । सत्त्वमित्यादि ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणा अविषमस्थिताः ।

प्रधानमिति कथ्यन्ते विषमैर्जगदुच्यते ॥ १२८

१५ सत्त्वं रजस्तमश्चेति । एते त्रयो गुणा अविषमं स्थिताः
सांख्याव[198*]स्थां प्राप्ताः । प्रधानमिति कथ्यन्ते । प्रधान-
मित्युच्यन्ते । एषां तावत्प्रकृत्यवस्था । विषमैर्जगदुच्यते । विष-
मावस्थां प्राप्तेः । पुनरेभिरेव गुणैर्जगदुच्यते । विश्ववैचित्र्य-
परिणामः कथ्यते ॥ तथा हि तेषां प्रक्रिया । यदा पुरुषस्य

^१ See above, ix, 87.

^२ See above, p. 540, l. 10.

विषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते । तदा प्रकृतिः परिज्ञात-
पुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । तदा पुनः शब्दादिसर्गरूपेण
परिणतिसुपजनयति । तदायं क्रमः ।

प्रकृतेर्महान्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणस्य षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥¹

5

अस्यायमर्थः । प्रकृतेर्महान् । प्रधानान्महान् । महामिति
बुद्धेराख्या । ततो महतोऽहंकारः । अहमिति प्रत्ययः ।
तस्मादहंकाराद्गणस्य षोडशकः । षोडशक इति एकादश
चेन्द्रियाणि² पञ्च तन्मात्राणि । तत्र पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्-
पाणिपादपायूपस्थस्रवणानि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ओचं त्वक् चक्षू 10
रसनं घ्राणं चेति । उभयात्मकं तु मन इत्येकादश भवन्ति ।
पञ्च तन्मात्राणि पुनः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चभ्यः पञ्च
भूतानि । पञ्चभ्यः शब्दादिभ्यः पञ्च भूतानि भवन्ति । पञ्च
भूतानि आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि ॥ आद्यप्रकृतिस्तु
कारणमेव न कार्यं । महदहंकारौ शब्दादयस्य पञ्च कार्यं 15
कारणं च । एकादशेन्द्रियाणि आकाशादयस्य पञ्च कार्यमेव
न कारणं । पुरुषः पुनरुभयस्यभाववर्जित इति । यदाह ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः [198^b] सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । इति ॥³

¹ Sāṃkhyakārikā, 22.

² So MS.

³ Sāṃkhyakārikā, 8 ; MS. has ṣoḍaśakaḥ ca.

तच्च प्रधानमग्रेषकार्यशक्तिमयमेव त्रिगुणात्मकमेव कार्य-
मभिनिर्वर्तयति । कथमन्यथा तत्राविद्यमानं कार्यं वैश्वरूप-
मुत्पद्यते । तथा चोक्तं ।

अग्रेषशक्तिप्रचितात्प्रधानादेव केवलात् ।

5 कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव तत्त्वतः ॥

यदि त्वसङ्गवेत्कार्यं कारणात्मनि शक्तिः ।

कर्तुं तन्नैव शक्यं तन्नैरूप्यादियदख्यवत् ॥ इति ॥¹

एवं किञ्च प्रधानात्कार्यरूपेण जगद्वर्तः प्रवर्तत इति
कापिज्ञाः ॥ तदेवं तत्सर्वमाकाशे विरचितचिचमिव प्रतिभासत
10 इति मन्यमानः सिद्धान्तवादी दूषयितुमाह । एकस्येति ।

एकस्य चिस्वभावत्वमयुक्तं तेन नास्ति तत् ।

एकस्य सतः प्रधानस्य चिस्वभावत्वं । सत्त्वरजस्तमो भेदेन
आत्मकत्वं । अयुक्तमसंगतं । तेन कारणेन नास्ति तत् । न
विद्यते तन्निगुणात्मकं प्रधानं । एकमनेकस्वभावमिति
15 परस्परवृत्तमेतत् । अतस्तस्मिन्नपह्निते सर्वं तत्कार्यमपाकृतं
भवेत् ॥ ना भूत्वा न तदेकस्वभावं त्रिगुणात्मकं । गुणास्वा-
वत्स्वरूपतः वन्तीत्याह । एवमित्यादि ।

एवं गुणा न विद्यन्ते प्रत्येकं ते ऽपि हि त्रिधा ॥ १२८

एवमेव प्रधानवत् । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपा न विद्यन्ते । ते

1 "The lost Rājavārttika has been a Sāṅkhya work in śloka. Should these verses have been taken from it?" (Prof. R. Garbe).

ऽपि हि विधा । विधेयत्वात् । ते ऽपि गुणाः प्रत्येकमेकैकग्रन्थिभा
विप्रकाराः । तथा हि सर्वं विगुणात्मकमिति ब्रुवतां प्रत्येकं
गुणा अपि स्वरूपेण विगुणात्मकाः प्राप्नुवन्ति । तथा तद्गुणा
अपि विगुणात्मकतया नैकस्वभावा विद्यन्ते ॥ यदा चैवं
विचारयतो गुणा न सन्ति । तदा तद्विवर्तरूपाः शब्दादयो 5
ऽपि [144a] न युज्यन्त इत्याह । गुणाभाव इत्यादि ।

गुणाभावे च शब्दादेरस्तित्वमतिदूरतः ।

गुणानां सत्त्वादीनां । अभावेऽसत्त्वे च । दूषणान्तरसमुच्चये
चकारः । शब्दादेरादियद्वृणात्स्यर्थादिपरिग्रहः । अस्तित्वं
सद्भावो ऽतिदूरतः सर्वथैव न युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य 10
सत्त्वायोगात् । यदप्युक्तं ।

सुखाद्यन्वितमेतद्धि व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते ।

प्रसादतापदैव्यादिरूपस्यैकोपसम्भितः ।

इति तदपि न युक्तं । यद्य सत्त्वादीनां सुखादिरूपतासुप-
पादयितुं तत्परिणामस्य रूपादिनो व्यक्तस्य सुखाद्यन्वयो 15
हेतुवक्तः सोऽपि नास्तीत्याह¹ । अचेतन इत्यादि ।

अचेतने च वस्त्रादौ सुखादेरप्यसंभवः ॥ १३०

अचेतने जडरूपे च । पूर्ववच्चकारः । वस्त्रादौ अचित्सत्त्वाभावे
पटादौ । सुखादेरपि विदात्मकस्य तादात्म्येनासंभवो ऽभावः ।

1—1 In the margin with reference to āha of the first hand; first hand
tad api na yuktam ity āha acetanetyādi.

यतः सत्त्वरजस्तमांशेव सुखादुःखमोहा उच्यन्ते । ते च गुणा
न हि सन्ति । तत्कथं तत्र सुखादयो भवेयुः ॥

अथापि स्यात् । न सुखाद्यात्मकतया पटादयः सुखादि-
स्वभावा उच्यन्ते । अपि तु सुखादेस्तदुत्पत्तेरित्याशङ्क्यञ्चाह ।
5 तद्वेतित्यादि ।

तद्देतुरूपा भावाश्चेन्ननु भावा विचारिताः ।

तस्य सुखादेर्देतुरूपाः कारणस्वभावा भावा वाङ्माः पटादय-
श्चेन्नतं । ननु भावा विचारिताः । नामौ पटादय इवयविरूपा
नापि परमाणुस्वरूपा नापि त्रिगुणात्मकाः । एवं भावा
10 विचारिता निरूपिता युक्तिः प्रतिभासमानानां मायावन्निः-
स्वभावत्वाच्च । तत्क इमे भावाः सुखादिदेतुरूपा भविष्यन्ति ॥
अपि च । व्यक्तस्य सुखादिस्वभावत्वे पटादय एव सुखादिजन्याः
सुरित्याह । सुखाद्येवेत्यादि ।

सुखाद्येव च ते हेतुः ।

15 पटस्यापि सुखाद्येव च । ते तव सांख्यस्य । हेतुः स्यात् ।
व्यक्तस्य सुखाद्यात्मकत्वात् । तथापि

न च तस्मात्पटादयः ॥ १३१

आदिग्रन्थाचन्द्रनमाशा[199b]दयः । विपर्ययः पुनरिदो-
पलभ्यत इत्याह । पटादिस्वित्यादि ।

पटादेस्तु सुखादि स्यात्तदभावात्सुखाद्यसत् ।

पटादेस्तु । आदिशब्दान्मात्रादेः । पुनः । सुखादि स्यात् ।
आदिशब्दादुःखादि भवेत् । तदभावात्तेषां पटादीनामभावात् ।
सुखाद्यसत् । पटादिकार्यत्वात् सुखाद्यपि न स्यादिति
तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्सुखादेस्तत्कार्यत्वं ॥ सत्त्वादिगुणात्म- 5
कतया यदपि सुखादीनां नित्यत्वमिष्टं । तदपि न सम्यगित्याह ।
सुखादीनां चेत्यादि ।

सुखादीनां च नित्यत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते ॥ १३२

सुखदुःखमोहानां च । चकारो ऽधिकदोषविवक्षायां । 10
नित्यत्वं भ्रुवस्वभावत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते न दृश्यते । गुणा-
नामेवासत्त्वान्तेषां नित्यत्वाद्ययोगात् ॥ यदि च सुखादीनां
नित्यत्वं स्यात् । तदा नित्यमुपलभ्येरन्नित्याह । सत्यामित्यादि ।

सत्यामेव सुखव्यक्तौ संवित्तिः किं न गृह्यते ।

यदि सत्यमवस्थितरूपाः सुखादयः । तथा सर्वदेति सदा 15
तत्संवेदनं स्यात् । तत्स्वभावापरित्यागादिति समुदायार्थः ।
सत्यामेव सुखव्यक्तौ । एकदा भूतार्था सुखव्यक्तौ सुखस्य
नित्यत्वे सति । संवित्तिः किं न गृह्यते । सुखस्य संवेदनं
सर्वदा किं न स्यात् । न च सर्वदा संवेदनमस्ति । तस्मात्कदा-
चिदुपलभ्यमानं तत्तदा नास्तीति निश्चितमिति कथं 20

नित्यत्वं ॥ सादेतत् । सर्वदा व्यक्तिरूप[त]ायां सादेष दोषः ।
यदा पुनसादेव शक्तिरूपतया लयगतं भवति । तदा न
दोष इत्याह तदेवेत्यादि ।

तदेव सूक्ष्मतां याति स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथं ॥ १३३

- 5 तदेव व्यक्ताववस्थितिं कृत्वा भावसमाश्रयात् । पश्चादनु-
पलम्बकाख्ये सूक्ष्मतां [200^०]याति दिवा नक्षत्राणीवातुपलम्ब-
स्वभावतां समाश्रयते । तदेतदसंगतं । कुतः । यद्यस्मात्स्थूलं
व्यक्तस्वभावं सत् ^१ सूक्ष्मं तत्कथं । अव्यक्तस्वभावं तत्सुखादि
कथं । नित्यतया नानास्वभावतैकस्य न युक्तेति भावः ॥
- 10 अथापि सात् । एकदा परस्परविद्वद्भूयोरेकस्मिन्नयोगः ।
पूर्वधर्मनिवृत्तौ तु धर्मान्तरापत्तेर्न दोष इत्याह ।
सौख्यमित्यादि ।

स्थौल्यं त्यक्त्वा भवेत्सूक्ष्ममनित्ये स्थौल्यसूक्ष्मते ।

- सौख्यमाविर्भावरूपतां त्यक्त्वा परित्यज्य । भवेत्सूक्ष्मं ।
15 तिरोहितरूपं सात् । एवमभ्युपगमे सति । अनित्ये सौख्य-
सूक्ष्मते ^१ । उत्पादविनाशाख्यौढत्वादभ्रुवे सौख्यसूक्ष्मते सातां ॥
भवतां नामानित्ये का सतिरित्याह । सर्वस्येत्यादि ।

सर्वस्य वस्तुनस्तद्वर्त्तिकं गानित्यत्वमिष्यते ॥ १३४

सर्वस्य वस्तुनः । पञ्चविंशतितत्त्वसप्तसप्त तद्वत् । सौख्य-

सूक्ष्मावत् । किं नानित्यस्यमिष्यते । किमिति निरन्वय-
विनाशो न स्वीक्रियते ॥ अयमभिप्रायः । सौख्यसूक्ष्मतयोरपि
निरन्वयविनाशासदुत्पादमन्तरेण नाविर्भावतिरोभावौ युक्तौ ।
अन्यथा कथं चित्केन चिद्रूपेणावस्थानात् । पूर्ववत्पुनरप्यन्धेः
प्रसङ्गः । तदसुखादीनामपि । तस्मादवश्यं तयोर्निरन्वयविना- 5
शासदुत्पादौ^१ चाङ्गीकर्तव्यौ । यथा च तयोरेतौ भवतस्तथा-
न्येषामपि विशेषाभावात्स्यातामिति ॥ किं च ! यदि
सौख्यसूक्ष्मतयोर्विनाशोत्पत्तौ द्रव्येते । तदा सुखादीनामनि-
त्यताप्रसङ्गः स्यात् । तथा हि तत्सौख्यं सुखाद्विभक्तमभिन्नं वा
स्यात् । तच्च यदि भिन्नं तदा तस्मिन्निवृत्तेऽपि पूर्ववत्सुखसंवेदनं
स्यात् । न हि पटे निवृत्तेऽपि च[200^b]टस्यानुपसन्धिर्युक्ता । 10
तस्य तदिति संबन्धकल्पनायामनवस्थानप्रसङ्गात् । न च सत्यपि
संबन्धे ऽकारणस्य निवृत्तावन्यस्य निवृत्तिर्युज्यते । गोनिवृत्ता-
विव तत्त्वामिनः । नापि सुखस्य तत्कारणं पटादेरेव सुखोत्पत्तेः ।
नापि तदपि कारणं सुखादिसमानकाशत्वात्तस्य ॥ अथाभिन्न-
मिति पक्षः । अचोच्यते ।

न सौख्यं चेत्सुखादन्यत् ।

यदि सौख्यं सुखादन्यद्विन्नं न भवति । तदा चासुख-
मेव तत् । तदा

सुखस्यानित्यता स्फुटं ।

तत्त्वभावतया सौख्यस्य निवृत्तौ सुखस्य विनिवृत्तेः
सुखस्यानित्यता विनिश्चरता स्फुटं निश्चितं ॥ स्यादेतत् । यदि
सर्वथा विनाशः स्यात्तदा सुखस्य पुनरुत्पत्तिर्न स्यात् । अत्यन्तासतो
5 गगनोत्पलवदुत्पादायोगात् । इति परमतमुपदर्शयन्नाह ।
नाशदित्यादि ।

नाशदुत्पद्यते किं चिदसत्त्वादिति चेन्नतं ॥ १३५

यत्सर्वथा कारणात्मन्यविद्यमानं तन्नोत्पद्यते । यथा गगना-
भोदहं । तथा चान्यदपि यदि स्यात् । तदा नोत्पद्यते ।
10 अतो नाशदुत्पद्यते किं चित् । नात्यन्तासत्त्वभावमुत्पद्यते
किं चित् । कुतः । असत्त्वादभावात् । इति चेन्नतं । एवं यदि
संमतं । तदा नैतद्वक्तव्यमित्याह । व्यक्तस्येत्यादि ।

व्यक्तस्यासत उत्पत्तिरकामस्यापि ते स्थिता ।

व्यक्तस्यासतः । प्राक् प्रत्यवस्थायामविद्यमानस्य व्यक्तस्य
15 पश्चादुत्पत्तिरुत्पादः । अगमिष्यामिणोऽपि ते तव सदुत्पत्ति-
वादिनः स्थिता आपन्ना । अन्यथा प्रागपि तस्य सङ्गावे पश्चादत् ।
पूर्वमपि तदुपसम्भिप्रसङ्गः । यथा व्यक्तस्यासत उत्पत्तिस्तथा
यद्यन्यथा[201^a]पि स्यात्तदा न विदध्यते किं चित् ॥

अपि च । सत्कार्यवादिनः कारणावस्थार्था कार्यसङ्गावा-
20 दिदमपि दूषणमपरमाशङ्कत इत्याह । अत्राद इत्यादि ।

अन्नादो ऽमेध्यभक्षः स्यात् ।

अन्नमन्तीत्यन्नादो ऽन्नभक्षकः । अमेध्यभक्षः स्यात् ।
अशुचिभोक्ता भवेत् । कथं ।

फलं हेतौ यदि स्थितं ॥ १३६

कार्यं यदि कारणे सत्त्वभावं । तथा हि । कार्यममेध्य- 5
भक्षस्य । तच्चाभावस्यायामेव सत्कार्यवादिनो विद्यते । इत्यन्न-
भक्षणात्तद्वक्ष्यमाणमाशङ्क्यते भवतः । किं च । इदमपि सत्कार्य-
वादिनः प्रसङ्गान्तरमाशङ्क्यमाह । पटार्घ्येणेत्यादि ।

पटार्घ्येणैव कर्पासबीजं क्रीत्वा निवस्यतां ।

फलं हेतौ यदि स्थितमिति संबन्धः । कर्पासबीजे कारणे 10
भविष्यतः पटस्य कार्यस्य सद्भावात् । पटस्यार्घ्येण मूल्येन
कर्पासबीजं क्रीत्वा गृहीत्वा निवस्यतां परिधीयतां ॥ अथापि
स्यात् । यदि नाम परमार्थतः कारणे कार्यमस्ति । तथापि
नायं संवृत्यविद्यातिमिरोपहतलोचनः सांध्यवहारिको लोकः
पश्यतीत्याशङ्क्यमाह । मोहादित्यादि । 15

मोहाद्येनेष्यते लोकः ।

मोहादज्ञानात् । यदपि वस्तुतत्त्वं नेष्यते न पश्यति लोकः ।
ततो मोक्षदोषप्रसङ्गः । चेद्यदि । ननु

तत्त्वज्ञस्यापि सा स्थितिः ॥ १३७

यदि नाम न लोकोऽपश्यंस्तथा व्यवहारं करोति । तत्त्वज्ञस्य
तु युज्यते । न चैवं यतस्तत्त्वज्ञस्यापि । कारणे कार्यमस्तीति
परमार्थवेदिनोऽपि । सांख्यस्य सा स्थितिः । सैव सर्वसांख्यवहा-
5 रिकजनसाधारणी व्यवस्थितिः । तेऽपि दृश्यन्ते ऽजभक्षणादिषु
प्रवर्तमानाः । कर्पासबीजं पटार्थिनः परिहरन्तः ॥ नाप्ययमत्र
परिहारो युज्यत इत्याह । लोकस्येत्यादि ।

लोकस्यापि च तज्ज्ञानमस्ति कस्मान्न पश्यति ।

लोकस्य सांख्यवहारिकजनस्यापि तज्ज्ञानमस्ति । येन कार्ये
10 कारणे ऽस्तीति प्रतिपद्यते । न तत्त्वज्ञस्यैव । तथा हि कार्यं
दृष्ट्वा कारणे अस्तीति निश्चय उभयोरपि तत्त्वज्ञस्य लोकस्य
[च] साधारणः । अतो लोकः कस्माद्धेतोर्न पश्यति ॥ तत्र
लोकस्यादर्शनकारणमिति वक्तव्यं । लोकस्य दर्शनमप्रमाणमिति
चेत् । अत्राह । लोकेत्यादि ।

15 लोकाप्रमाणतायां चेत् ।

लोकस्य सांख्यवहारिकजनस्याप्रमाणतायां तज्ज्ञानस्याप्रामाण्ये

व्यक्तदर्शनमप्यसत् ॥ १३८

व्यक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य संदर्शनं । तदप्यसत् । अप्रमाणं
स्यात् । न तस्मादस्युतत्त्वव्यवस्था प्राप्नोति । एतच्चास्माभिरिष्यत
20 एव । सर्वसांख्यवहारिकप्रमाणानां परमार्थतो ऽप्रामाण्यत्वात् ।

तथा च भवतो ऽप्यस्मात्पक्षनिश्चयः ॥ एवं च परिनिष्ठितः
कापिष्ठः सिद्धान्तवादिनो ऽपि साधारणदूषणमासञ्चयमाह ।
प्रमाणमित्यादि ।

प्रमाणमप्रमाणं चेन्ननु तत्प्रमितं मृषा ।

यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतां 5
पक्षः । ननु तत्प्रमितं मृषा । प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं तेन
प्रमाणेन परिच्छिन्नं मृषा ऽलौकिकं प्राप्नोति । किमतः स्यात् ।

तत्त्वतः शून्यता तस्माद्भावानां नोपपद्यते ॥ १३६

यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं मृषा । तदा येयं भावानां
धर्माणां तत्त्वतः परमार्थतः शून्यता । सर्वधर्मनिःस्वभावता 10
तस्मात्प्रमाणाभिहितता । सापि नोपपद्यते । न संगच्छते ।
सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य मृषार्थत्वात् । सापि सर्वधर्मनिःस्वभावता
तद्विचारकप्रमाणोपदर्शितैवेति समानो न्यायः ॥ अत्र परिहार-
माह । कल्पितमित्यादि ।

कल्पितं भावमस्पृष्टा तदभावो न गृह्यते ।

15

क[202^a]रूपनाकल्पितं समारोपितं भावं धर्ममस्पृष्टा कल्प-
नावुद्या ऽगृहीत्वा तदभावो न गृह्यते नास्त्वगम्यते । तथा हि
घटमारोपितरूपेण परिकल्प्य तत्संबन्धितया घटाभावं
प्रतिपद्यते लोकः । घटस्य विचारेण लोकप्रसिद्धेनैव यदा न
किं चित्स्वरूपमवतिष्ठते । तदा तदभावः । तद्विपर्ययरूपः । 20
सुतरां न कश्चित् । तदेवोपदर्शयमाह । तस्मादित्यादि ।

तस्माद्भावो नृषा यो हि तस्याभावः स्फुटं नृषा ॥

१४०

वस्तुतत्त्वस्थितभावविवेकेनाभावो गृह्यते । तस्माद्भावो
नृषा । असत्त्वभावो यः । तस्याभावः स्फुटं नृषा । तस्य
निःसत्त्वभावस्य भावस्याभावो विरहः स्फुटं निश्चितं नृषा ।
5 असत्यः । तस्यापि परिकल्पितरूपत्वात् । एवं च भावाभावयोः
परिकल्पितरूपत्वे सर्वधर्मनिःसत्त्वभावतैवावतिष्ठते । पुनरिदमे-
वोपसंहारव्याजेन विस्पष्टयन्नाह । तस्मात्त्वमेव इत्यादि ।

तस्मात्त्वमे सुते नष्टे सो नास्तीति विकल्पना ।

तस्माद्भावभावौ कल्पनोपस्थापितत्वान्मृषार्थौ । तस्मात्त्वमे
10 मिद्वाकान्तचित्तावस्थायां उत्पन्नविनष्टे सुते पुत्रे सति । स
पुत्रो नास्तीति [वि]कल्पना । तदभावविकल्पः । किं करोति ।

तद्भावकल्पनोत्पादं विवध्नाति ।

तस्य सुतस्य भावः । तस्यास्तित्वं । तस्य कल्पना सत्त्वस-
मारोपः । तस्योत्पाद उन्मूलनं । तं विवध्नाति^१ । निषेधयति ।
15 तथैव तर्हि चेति चेत् । न ।

नृषा च सा । १४१

कल्पना । तद्भावकल्पनां विवध्नात्यपि नृषा । अलीकसुतस्य^२
कल्पेऽसत्त्वानिदृशत्वात् ॥ अथवा सत्याभिमत एव सुते कल्पे

नष्टे सर्वमेतद्योजयितव्यं ॥ एवं सर्वधर्माणामुत्पादनिरौधौ
कल्पनोपदर्शितौ द्रष्टव्यौ ॥

एतदुक्तं भवति । यथा सप्त्रोपसम्बन्धस्य वस्तुज्ञोऽनुत्पन्नानि-
दृष्ट्वापि [202^b] कल्पनोपदर्शितौ भावाभावौ न परमार्थ-
संगतौ । अथ च कल्पनया व्यवहारगोचरमुपगतौ प्रतिभासः । 5
न च सा कल्पनाऽसत्यार्थविषयतयाप्रमाणं । तद्विषयस्य
परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । तथैव जाग्रद्ग्रायासुपसम्बन्धोरपि
भावाभावयोर्व्यवहारपथमुपगतयो[ः] कल्पनाप्रतिपादितयो-
र्व्यवस्था । इति तस्मात् अप्रामाण्येऽपि न सर्वधर्मनिःस्वभावता
विचटते । यदाह [नागार्जुनस्यतुस्तवे] । 10

उत्पन्नस्य स्थितौ नष्ट उक्तो लोको ऽर्थतस्त्वया ।

कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्माः प्रकाशिताः ।

कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यथा शून्यं विकल्प्यते ॥

इति सर्वं समञ्जसं ॥ एवमहेतुभूतस्वभावेष्वरप्रधानकर्तृत्वं¹
जगतो निराकृत्य नाप्यहेतुत² इत्यस्यार्थं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । 15
तस्मादेवमित्यादि ।

तस्मादेवं विचारेण नास्ति किं चिदहेतुतः ।

अतः स्वभावादिसंभूतं न किं चित्कार्यमुपपद्यते । तस्मा-
देवं विचारेण समनन्तरनिरूपणेन नास्ति किं चिदहेतुतः³ ।

¹ Second hand 'sam evamamahetu'; first hand 'sam visamahetu bhāta'.—
Perhaps viśama, see Mādhyamakavṛtti, p. 10, l. 11.

² See above ix, 116 ad finem.

स्वभावादेरहेतुतो ऽकारणाज्जातं किं चित्कार्थं नास्ति न
 विद्यते । उपलक्षणं चैतत् । पुरुषकालादिज्ञतत्त्वमपि नास्ति ।
 तेषामप्यहेतुत्वात् । अतो नाप्यहेतुत इति सिद्धं ॥ ननु यदि
 नाम स्वभावेश्वरप्रधानादेरहेतुतो न किं चिदस्ति । तथापि
 ५ परिदृष्टकारणादेव परमार्थत उत्पत्त्यते । तत्कथं सर्वधर्माणां
 निःस्वभावता चेत्स्यतीति पराश्रयमाश्रयः ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां ।
 इति कोटिचयं समर्थयन्नाह । न च व्यस्तोत्यादि ।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेषु व्यवस्थितं ॥ १४२

10 न च नैव व्यस्तसमस्तेष्विति व्यस्तेषु समस्तेषु च । तच्च न
 च व्यस्तेषु । एकैकशः स्वतः परतश्चेति । नापि समस्तेषु ।
 द्वाभ्यां स्वप[203*]राभ्यां । प्रत्ययेषु कारणेषु । व्यवस्थितं
 उत्पादरूपतया प्रतिष्ठितं किञ्चित् ॥

तच्च न तावत्स्वतः स्वभावाद्भावा^१ उत्पद्यन्ते । उत्पादात्पूर्वं
 15 तच्च स्वभावस्याविद्यमानत्वात् । कुत उत्पद्यन्तां । उत्पद्ये च
 तस्मिन् सत्यपि स्वरूपे तस्यापि निव्यक्तत्वात् किमुत्पद्यन्तां^२ ।
 अपि च । स्वत एव जन्मानि जातस्यैव पुनर्जन्म स्यात् । न च
 तद्युक्तं । स्वतस्तु करणयोगात् । जातस्तु पुनर्जन्मानि बीजादी-
 नामेवासंसारं प्रवृत्तेर्नादुरादयः कदा चिदुत्पत्तुमवसरं समेरन् ।

१ MS. svato svabhāva' utpadyante.

२ MS. utpadyatām.

न चैतद्भ्युपगच्छतो ऽपि लोकेत एव बाधामनुभवसिद्धिपथ-
मुपयाति । बीजादेरङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । न च बीजाङ्कु-
रयोरैक्यं । उभयोरपि भिन्नरूपरसवीर्यविपाकत्वात्^१ । स्वस्व-
भावजन्यत्वे च कस्य चिदुत्पत्तिरेव न स्यात् । इतरेतराश्रयत्वात् ।
तथा हि यावत्स्वभावो न भवति तावदुत्पत्तिर्न स्यात् । 5
यावदुत्पत्तिर्न भवति तावत्स्वभावो न स्यात् । इतरेतराश्रयत्वं ।
तस्माच्च स्वतः किं चिदुत्पद्यते ॥

नापि परतः । परतो हि जन्मनीयमाणे शास्त्रिवीजादपि
कोद्रवाङ्कुरस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रिकोद्रवयोरपि च कोद्रवाङ्कु-
रापेक्षया परत्वमविशिष्टं । सर्वस्य वा जन्म सर्वतो भवेत् । 10
सर्वेषां परस्परं परत्वाविशेषात् ॥ अथ यदि नाम परत्वमवि-
शिष्टं । तथापि कार्यकारणयोरन्योन्यजन्यजनकभावस्य निधा-
मकत्वाच्च सर्वस्योत्पत्तिरिति चेत् । न । अनुत्पन्ने हि कार्ये ।
कस्मिन् पुनरस्य शक्तिरिति वक्तव्यं । उत्पन्ने च कार्ये
कारणस्याभावात्कस्य शक्तिरिति वक्तव्यं । [203^b] न च 15
कार्यकारणयोरसमानकाक्षतया अन्यजन्यजनकभावप्रतिनियमो ऽपि
कश्चित् ॥ अत एवैकसंततिप्रतिनियमो ऽपि न युक्तः ।
कार्यकारणमन्तरेण संततेरभावात् । तस्य चैकक्षणानवस्थानात् ।
केयं संततिर्नाम । पूर्वापरक्षणप्रवाहस्य च कल्पनासमारेपितत्वात् ।
नास्ति संततिर्वास्तवी । एतेन सादृश्यमपि निधामकमिह निरस्यं । 20

¹ Compare Sarvadarçana, p. 16, l. 22.

² First hand *hasya*; second hand *kaśmi*.

इति न किं चित्केन चिदेकमंततिपतितं सदृशं वा अन्यजन-
कभावनियतं वास्ति । अन्यजनकभावस्यैव चात्र चिन्त्यत्वात् ।
कथं तेनैव परिहारः । तस्मात्परतो ऽपि न कस्य चित्संभवः ॥

नापि द्वाभ्यां प्रत्येकपक्षोक्तसर्वदोषप्रसङ्गात् । प्रत्येकं च
5 द्वयोरशक्तयोर्मिलितयोरप्यसमर्थत्वात् । न ह्येकेनान्धेनादृष्टमार्गे
बहुभिरपि द्रष्टुं शक्यते । प्रत्येकं वा सिकतास्तैलदानासमर्था
मिलिता ऽपि तत्समर्था भवन्ति । तस्मादुभयपक्षप्रतिपादित-
दोषप्रसङ्गात् । द्वाभ्यामपि न कस्य चिदुत्पत्तिसंभवः ॥

इति स्वपरो[भ]यजनितमहेतुजनितं वा तत्त्वतो न किं
10 चिदस्ति । तस्मात्परमार्थतोऽनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावं मायमरौचि-
प्रतिबिम्बप्रतिश्रुत्का]समं¹ प्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावशून्यमेव सव
विश्वमाभासते ॥ न तु पुनरिदं प्रत्ययतामात्रं सांवृतमिह
निषिध्यते । यदुक्तमत्र भगवता शालिस्तम्बसूत्रे । तत्र कथं
प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति । इहोक्तं भगवता ।² य इमं प्रतीत्य-
15 समुत्पादं मततममितं निर्जीवं यथावद्विपरौतमजीवमजात-
मभूतमकृतमसंस्कृतमप्रतिघमनालम्बनं शिवमभयमनाहार्यमव्यय-
मव्युपशमस्वभावं पश्यति । स धर्मः प 204³]पश्यति । यस्तु । एवं
मततममितं निर्जीवमित्यादि पूर्ववत् । यावदव्युपशमस्वभावं
पश्यति । सोऽनुत्तरधर्मशरीरं बुद्धं पश्यति । आर्यधर्माभिसमये

¹ Ex -conjectura

² See above ix 15.

³ MS. -amya.

Nyāyabindu-pratīpa, Vol. I, Fasc. 1-3, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3
Nyāyabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	1
Nyāya-Kaumudī, Vol. I, Fasc. 1-3 @ /10/ each	3
Nyāyasārah	1
Padumāvatī, Fasc. 1-6 @ 2/ each	12
Prākṛita-Pāṇinīyam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	7
Prākṛita Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 7 1/8 each	1
Parīcāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-3, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	13
Parīcāra, Institutes of (English) @ 1/- each	1
Parīksamukha Sūtram	1
Prabandha-cintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1 1/4/ each	3
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1
Samarāṅga Kāha, Fasc. 1-4, @ /10/ each	2
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3
Six Buddhist Nyaya Tracts	0
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	6
Sūprta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2
Sundaranandam Kavyam	1
Suryya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2
Syainika Sastra	1
*Taittiriya Brahmana, Fasc., 11-25 @ /10/ each	9
*Taittiriya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11
*Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ 1/4	12
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	3
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Prakas, Fasc. 1-4, @ /10/ each	2
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/	1
Tirthacintāmaṇi, Fasc. 1-3, @ /10/ each	1
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/	1
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/	2
*Upamā-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6
Uvāśagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	6
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/	0
Varṇa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/	3
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7; @ /10/ each	6
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/	5
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4, @ 1/4	3
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/	3
Yogaśāstra, Fasc. 1-3	3

Tibetan Series.

Amarakośa	2
Bauddhastotrasaṅgraha, Vol. I	2
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	4
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	1
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4
Btogs brjod dpag lkhri S'iā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/- each	18
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-3 @ 1/ each	14

Arabic and Persian Series.

Al-Muqaddasī (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	4
Āin-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1 1/3/ each	22
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, index to Vol. II, @ 2/- each	36
Akbarnāmah with Index, Fasc. 1-27 @ 1 1/3/ each	27

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-81 @ 1/8/ each	81	8
Faraz Nama, Fasc. 2	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/4/ each	4	0
Hadiquat'u-L, Haqiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/12/ each	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Iqālnamah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 1/10/ each	1	14
Isābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'āmir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	4	0
Ma'āmir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/1/ each	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	2	8
Marhamu 'L-Hali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2	2	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0	10
Nisāmi's Khiradnamah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 1/12 each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	1	0
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisān	1	0
Tabaquat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tarikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni, Fasc. 1-7 @ 10/ each	4	6
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 10/ each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
The Mabani 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/- each	20	0
PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ 1/8/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888	3	0
Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910	8	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each	18	0
Kaemiracabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/	3	0
Persian Translation of Hajī Baba of Isfahan, by Hajī Shaikh Ahmad-i-Kirmasī, and edited with notes by Major D. C. Phillott.	10	0

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1399.

बोधिवर्यावतार पंजिका ।

PRAJÑAKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA,
AN INTRODUCTORY TREATISE ON THE DUTIES OF A
BUDDHIST.

EDITED WITH INDICES
BY
LOUIS DE LA VALEE POUSSIN,
Professor of Sanskrit in the University of Ghent.
FASCICULUS VII.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Rs. 1	14
Aitārīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	0
Aitareyalocana	...	2	0
Amarakosha, Fasc. 1-2	...	4	0
Anumana Dīdhiti Prasārini, Fasc. 1-3 @ /10/	...	1	14
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1 6 @ /10/ each	...	8	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Aṣṭavaiḍyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-11. Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/ each	...	22	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	1	14
Bauddhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each	...	5	10
Bhasavṛitty	...	0	10
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	5	0
Bauddhasūtrasaṅgraha	...	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Brhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Ōri Cantinatha Charita, Fasc. 1-8	...	1	14
Ōtatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
*Ōtatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	3	2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	...	1	4
Ōtasaṣṭasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18 @ /10/ each	...	11	4
*Ōaturvarga Ōhintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	38	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each	...	1	4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ /10/	...	1	14
Ōlokavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	8	12
*Ōrauta Sūtra of Ōāṅkhyaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Ōri Bhāṣyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Paḍḍhati Kāśāstra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Aśāstra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parīśista	...	2	0
Gobhiliya Grhya Sūtra, Grhya Saṅgraha	...	0	10
Harīata	...	1	14

सम्यग्ज्ञानादुपनयेनैव ॥^१ प्रतीत्यसमुत्पाद इति कस्मादुच्यते ।
 सहेतुकः सप्रत्ययो नाहेतुको नाप्रत्यय इत्युच्यते । पेयालं ।
 अथ च पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो दाभ्यां कारणाभ्यामुत्पद्यते ।
 कतमाभ्यां दाभ्यां कारणाभ्यामुत्पद्यते । हेतूपनिबन्धतः प्रत्य-
 योपनिबन्धतश्च । सोऽपि द्विविधो द्रष्टव्यः । बाह्यस्याध्यात्मि- 5
 कश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः कतमः ।
 यदिदं बीजादङ्कुरः । अङ्कुरात्पत्तं । पत्रात्काण्डं । काण्डा-
 न्नलं । नालाद्गण्डः^२ । गण्डाद्गर्भं । गर्भाच्छूकः । शूकात्पुष्पं ।
 पुष्पात्फलमिति । अस्मति बीजेऽङ्कुरो न भवति । यावत्सति
 पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । 10
 एवं यावत्सति पुष्पे फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति ॥ तत्र बीजस्य नैवं
 भवति । अहमङ्कुरमभिनिर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं
 भवति । अहं बीजेनाभिनिर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य
 नैवं भवति । अहं फलमभिनिर्वर्तयामीति^३ । फलस्यापि नैवं
 भवति । अहं बीजेनाभिनिर्वर्तितमिति । अथ पुनर्बीजे सति 15
 अङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । प्रादुर्भावः । एवं यावत्पुष्पे सति
 फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । प्रादुर्भावः । एवं बाह्यस्य प्रतीत्य-
 समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

^१ Interpunction from Tibetan.—See our forthcoming edition of the *Pañcaviṃśatisūtra* in *Bibliotheca Buddhica*.

^२ See Wogihara, on *Bodhisattvabhūmi* (Leipzig, 1908), who refers to *Divya*, 100, l. 16, 210, l. 24.

^३ MS. *phalam nirvartayāmiti*.

कथं वाङ्मय्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ।
 षष्ठां धातूनां समवायात् । कतमेषां षष्ठां [204^b] धातूनां
 समवायात् । यदिदं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशश्चतुसमवायात् ।
 वाङ्मय्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य [प्रत्ययोप] निबन्धो द्रष्टव्यः । तत्र
 5 पृथिवीधातुबीजस्य संधारणकृत्यं करोति । अन्धातुबीजं स्नेह-
 यति । तेजोधातुबीजं परिपाचयति । वायुधातुबीजमभिनिर्ह-
 रति । आकाशधातुबीजस्यानावरणकृत्यं करोति । अतुरपि
 बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोति । असत्त्वेषु प्रत्ययेषु बीजा-
 दङ्कुरस्य [अभि] निर्दृष्टिर्न भवति । यदा वाङ्मय्य पृथिवीधातु-
 10 रविकसो भवति । एवमग्नेजोवाय्वाकाशश्चतुधातवस्याविकसा
 भवन्ति । ततः सर्वेषां समवायात् । बीजे निदध्यमानेऽङ्कुर-
 स्याभिनिर्दृष्टिर्भवति ॥ तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवति । अहं
 बीजस्य [सं] धारण [इ] कृत्यं करोमीति । एवं यावदुतोरपि नैवं
 भवति । अहं बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति । अङ्कुर-
 15 स्यापि नैवं भवति । अहमेभिः प्रत्ययैर्जनित इति । अथ पुनः
 सत्त्वेषु बीजे निदध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्दृष्टिर्भवति । स चाय-
 कुरो न स्वयंकृतो [न परकृतो] नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो
 न कासपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधीनो
 नाप्यहेतुसमुत्पन्नः । पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशश्चतुसमवायात् । बीजे
 20 निदध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्दृष्टिर्भवति । एवं वाङ्मय्य प्रतीत्य-
 समुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

तत्र [वाङ्मय्यः प्रतीत्य] समुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः ।

कतमैः पञ्चभिः । न शाश्वततो नोच्छेदतो न संक्रान्तितः ।
 परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः^१ । तत्सदृशानु[प्र]बन्धत-
 [205*]सेति ॥ कथं न शाश्वतत इति । यस्मादन्यो ऽकुरो
 ऽन्यद्वीजं । न च यदेव बीजं स एवाकुरः । अथ वा पुनर्बीजं
 निरुध्यते । अकुरस्योत्पद्यते । अतो न शाश्वततः ॥ कथं 5
 नोच्छेदतः । न च पूर्वनिरुद्धाद्वीजादकुरो निष्पद्यते । नाप्य-
 निरुद्धाद्वीजात् । अपि च । बीजं च निरुध्यते । तस्मिन्नेव
 समयेऽकुर उत्पद्यते । तुष्ठादण्डोन्नामावनामवत् । अतो
 नोच्छेदतः ॥ कथं न संक्रान्तितः । विसदृशो बीजादकुर इति ।
 अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनि- 10
 र्वृत्तितः । परीक्षबीजमुप्यते विपुलफला[न्य]भिनिर्वर्तयतीति ।
 अतः परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशा-
 नुप्रबन्धतः । यादृशं बीजमुप्यते तादृशं फलमभिनिर्वर्तयतीति ।
 अतस्तत्सदृशानुप्रबन्धतयेति ॥ एवं बाह्य[ः] प्रतीत्यसमुत्पादः
 पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः ॥ 15

आध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वमेव विस्तरेण प्रति-
 पादितः^२ । इहापि योजयितव्यः ॥

एवं परमार्थविचारे सादृत्यमप्रतिषिद्धमेव ॥

ननु भावा नात्यन्तासंभविनो भवन्ति । अपि तु हेतु-
 प्रत्ययवशादनागतादध्वनो वर्तमानमध्वानमागच्छन्ति । वर्त- 20

मानात्पुनरनित्यतावच्छादतीतमध्वानं गच्छन्तीत्येवमुत्पादस्थि-
तिविनाशव्यपदेशः^१ । प्रतीत्यसमुत्पादोऽपि यथावदेवं संग-
च्छते । इति चैकाग्रवादिमतमाशङ्क्याह । अन्यत इत्यादि ।

अन्यतो नापि चायातं न तिष्ठति न गच्छति ।

- 5 अन्यतो देशकाशाच्चायातं । नागतं किं चित् । नायागतं
सद्वर्तमानादध्वनः कश्चिद्गच्छति । नापि तेनैकस्वभावेन कश्चि-
त्तिष्ठति ॥ तथा हि यद्यनागताद[205^b]ध्वनो वर्तमानमा-
गच्छेत् । वर्तमानादातीतं तदा संस्कृतमपि नित्यं स्यात् ।
सर्वदा विद्यमानत्वात् । नानित्यं नामास्ति । स धर्मो न च
10 नित्य इति कथमेतत्सेत्स्यति ॥

अथ पूर्वापरकाशयोः कारिचशून्यतया धर्मस्याध्वसु
विशेषः । तथा हि यदासंप्राप्तकारिचः । कृत्यं^२ न करोति ।
तदाऽनागतोऽभिधीयते । यदा करोति तदा प्रत्युत्पन्नः ।
यदा तु कृत्याभिवृत्तः । तदाऽतीत इति विशेषः ॥ एतदपि
15 न किं चित् । तेनैवात्मना तस्यैव तदापि सङ्गावात् । कारि-
चमपि कथं न स्यात् । इति वक्तव्यं । प्रत्ययान्तरापेक्षापि
नित्यमवस्थितरूपस्य न संभवति । कारिचशून्यस्य च वस्तुत्वे-
ऽवविषाणादीनामपि तत्त्वप्रसङ्गः । कारिचं वा कथमतीत-

¹ See the texts quoted *Madhyamakavṛtti*, p. 145, on the *lakṣaṇas* of the *saṃskṛta*.

² MS. *kāritram*—That may be right. According to *Abhidharmakośa* the *kāritra* of the eye is *darśana*.

मनागतं प्रत्युत्पन्नं चोच्यते । किं तदपरकारिचसद्भावात् ।
 स्वयमेव वा [१] पूर्वज्ञानवस्थानं । पाश्चात्त्ये च धर्मस्यापि स्वयम-
 तीतत्वादिव्यवस्थायां न किं चित्चूयते ॥ यदि च । यथा वर्त-
 मानं द्रव्यतोऽस्ति तथातीतमनागतं चास्ति । तदा नैवं ।
 स्वभावेन सतो धर्मस्य कथमनुत्पन्नविनष्टस्वभावता । किमस्य 5
 पूर्वं नासीद्यस्याभावादजात इत्युच्यते । किं च पश्चाच्चास्ति
 यस्याभावादिनष्ट इति । तेनैव चात्मना पूर्वापरकालयोरव-
 स्थाने वर्तमानवदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तस्मादभूतत्वादभवनधर्मतो
 न संगच्छते कथं चिदप्यध्वचययोगः ॥ तत्त्वाभ्युपग[च्छ]तो
 नातीतादिसद्भावः । तदयमत्र संग्रहश्लोकः । 10

स्वभावः सर्वदा चास्ति भावो नित्यश्च नेष्यते ।

न च स्वभावाद्भावो [206*] ऽन्यो व्यक्तमीश्वरवेष्टितं ॥ इति ।

यदप्युच्यते । अस्यतीतं कर्म । अस्यमागतं फलमिति सूच-
 वचनात् । अस्यतीतादिभावः । तदपि हेतुफलापवादे तद्वृष्टि-
 प्रतिषेधार्थमुक्तं भगवता । अस्यतीतं अस्यमागतमिति ॥ अतीतं 15
 तु यदभूतपूर्वमुत्पद्य विनष्टं । अनागतं यत्सति हेतौ भवि-
 यति । एवं हि हेत्वाद्यस्तीत्युच्यते । अस्तिशब्दस्य निपातत्वात् ।
 काश्चनयवृत्तित्वं । इत्थं चैतदेवं यत्परमार्थशून्यतायामुक्तं भग-

1 So MS.

* Quoted with a commentary in Abhidharmakośavyākhyā, Société
 Asiatique, fol. 860.

वता । चक्षुर्भिषव उत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति । निदध्य-
 मानं न क चित्संनिषयं गच्छति । इति हि भिषवः चक्षुरभूत्वा
 भवति । भूत्वा च प्रतिविगच्छतीति^१ ॥ यदि चानागतं चक्षुः
 स्यात् । नोक्तं स्यादभूत्वा भवतीति । तस्मात्साध्वसंक्रान्तिरस्ति ॥
 5 यदि चैवं न कुतश्चिदागमनं [क चिद्] गमनं वा प्रज्ञायते ।
 प्रतिभासमानस्य च प्रत्युत्पन्नस्य न रूपं किं चिदिचारेणाव-
 तिष्ठते । तदा

मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सत्यतः कृतं ॥ १४३

मायात ऐन्द्रजालिकनिर्मितदृश्यादिरूपाया अपि निःस-
 10 भावतया विशेषो नैव कश्चित् । अस्य हेतुप्रत्ययोपजनितस्य
 वस्तुरूपस्य परिदृश्यमानस्य ॥ कथं न विशेषः । पुनरिदमेव
 व्यक्तीकुर्वन्नाह । माययेत्यादि ।

मायया निर्मितं यच्च हेतूभिर्यच्च निर्मितं ।

अयाति तत्कृतः कुच याति चेति निरूप्यतां ॥ १४४

15 मायाशब्देनात्र मायानिर्माणहेतुविज्ञानादिविशेष उच्यते ।
 कारणे कार्योप[चा]रात् । हेतोरपि मायासम्भावताप्रतिपाद-
 नार्थं । तथा निर्मितं यच्च । वस्तुरूपं मयाहेतुना मायासम्भा-
 वेन यद्विरचितमिति यावत् । यच्चान्यद्वस्तुरूपं हेतुभिः ।

^१ Quoted Abhidharmakośa, fol. 382—On *abhūtvā bhāva*, see Milinda, p. 52 (Walliser, Grundlage, 126), Madhyamakavṛtti, p. 268, and xxi, 4, xxvii, 12.—Texts supporting the existence of the *atīta*, see Dīgha, ix. 49.

लोकप्रसिद्धि[206^b]द्वैः कारणैर्निर्मितं जनितं । परस्परसमुच्चयार्थं
चकारद्वयं । आयात्यागच्छति तन्मायानिर्मितं^१ हेतुनिर्मितं वा
वस्तुरूपं कुतः । कस्मात् । कुत्र याति च । विनष्टं सत्क पुन-
रेतद्गच्छति । इत्येवं निरूप्यतां । सूक्ष्मेच्छिकया विचार्यतां ।
यदि तस्य कुतश्चिदागच्छति । क चिद्गच्छति वोपलभ्यते ॥ 5
ननु च यदि हेतुप्रत्ययसामर्थ्यापजनितं वस्तुरूपं तदा कथ-
मिवालीकं स्यात् । अत एवालीकमित्याह । यदन्येत्यादि ।

यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथं ॥ १४५

यद्वस्तुरूपमन्यस्य हेतुप्रत्ययस्य संनिधानेन दृष्टमुपलब्धं । न 10
तदभावतः तस्यान्यस्याभावतो न दृष्टं । तत्पराधीनवृत्तित्वात् ।
प्रतिबिम्बसमे प्रतिबिम्बेन आदर्शमण्डलप्रतिभासिना सुखादि-
सादृश्येन तुल्ये । यथा सुखादिविम्बादर्शमण्डलादिसंनिधाने[न]
प्रतिबिम्बं प्रतिभातेष । तदभावे न प्रतिभासते । तथा वस्तुरूप-
मपि हेतुप्रत्ययसंनिधानासंनिधानयोरिति । एवंभूते वस्तुरूपे 15
कृत्रिमे परायणवृत्तितयाऽस्वाभाविके सत्यताऽमृषार्थता कुतो ।
नैव युज्यते । न हि परोपनिधिस्वभावानामकृत्रिमता युक्ता ।
तदुक्तं ।

हेतुतः संभवो येषां तदभावाच्च सन्ति ये ।

कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति ।^१

तस्माच्च हेतुप्रत्ययोपजमितं किं चित्परमार्थसदस्ति । न च
 हेतुप्रत्ययानां सामर्थ्यं कश्चिदपि परमार्थतः संभवति ॥ तथा
 हि स्वपरोभयात्मकैर्हेतुभिर्विद्यमानो वा भावः क्रियेताविद्य-
 मानो वा । उभयस्वभावो वा । तच्च न विद्यमानः क्रियत
 5 इत्याह । विद्यमानेत्यादि^१ ।

विद्यमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनं ।

वि[207^a]द्यमानस्य कारणव्यापारात्प्रागेव सत्त्वभावस्य हेतुना
 कारणेन किं प्रयोजनं । कार्यस्य निष्पन्नात्मकतया निर्वर्त्य-
 स्वभावाभावाद्धेतुव्यापारस्यानुपयोगात् ॥ द्वितीयं विकल्पमधि-
 10 इत्याह । अथापीत्यादि ।

अथाप्यविद्यमानोऽसौ हेतुना किं प्रयोजनं ॥ १४६

अथापीति प्रकारान्तरद्योतनेऽविद्यमानोऽसौ न सत्त्व-
 भावः । तर्हि हेतुना किं प्रयोजनं । तदापि न हेतुना किमपि
 प्रयोजनमस्ति । तथाप्यसत्त्वभावत्वात् । हेतुव्यापाराभावात् ॥
 15 स्यादेतद्यदि नाम विद्यमानस्य निष्पन्नत्वात् । कर्तव्याभावाच्च
 हेतुना किमपि प्रयोजनं । अविद्यमानस्य तु किं न भवती-
 त्याह । नाभावस्येत्यादि ।

नाभावस्य विकारोऽस्ति हेतुकोटिशतैरपि ।

नाभावस्याविद्यमानस्वभावस्य विकारोऽस्ति । अन्यथात्वं

भावस्वभावताऽस्ति । नीरूपतया तस्यापि कर्तव्याभावात् ।
हेतुकोटिशतैरपि । आस्तां तावद्धेतुशतैर्हेतुसहस्रैर्हेतूनां कोटि-
शतैरपि । तस्य निःस्वभावतया केन चिदपि विकारयितुमश-
क्यत्वात् ॥ मा भवतु विकारो भावस्वभावता केवलमस्यासु
चेदचाह । तदवस्थ इति ।

5

तदवस्थः कथं भावः ।

तदवस्थोऽपरित्यक्ताभावस्वभावः । नैव भावः स्यात् । नाभाव
एव भावो भवति । केवलमभावस्वभावतानिवृत्तौ भावस्वभावो
भवति । अचाह ।

को वान्यो भावतां गतः ॥ १४७

10

यदि न प्रागभावो भावस्वभावो भवति । को वा तर्हि ।
अभावादन्योऽपरो भावतां । अभावस्वभावतां परित्यज्य ।
भावरूपतां गतः । नान्यः कश्चित्प्रतीयते । कारणस्य कार्य-
स्वभावतयाः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात् ॥ स्यादेतत् । नान्यः
कश्चिद्भावो भव[207^b]ति । किं तर्हि प्रागभावस्य भावविरो- 15
धिनः सद्भावात्तदा भावो न भवति । पश्चात्पुनस्तस्मिन्नपगते
भवत्येवेत्याह ।

नाभावकाले भावश्चेत्कदा भावो भविष्यति ।

नाभावकालेऽभावसत्तासमये न भावश्चेत् । यदि भावो न
भवति । कदा भावो भविष्यति । अभावकाले भावस्यानुत्पत्ति-

चेत् । [न] कदा चिद्भावस्योत्पन्नं स्यात् । अभावेन विरो-
धिना सदा क्रौडीकृतत्वात् ॥ तेनैवोत्पद्यमानेन भावेनाभावस्य
विनाशो भविष्यतीति चेदाह ।

नाजातेन हि भावेन सोऽभावोऽपगमिष्यति ॥ १४८

- 5 यावदसौ भावो न जायते । तावदभावस्य विनाशो
नास्त्येव । हिर्यस्मात् । तस्मान्नाजातेनानुत्पन्नेन भावेन सोऽभावः
प्रागभावरूपः । अपगमिष्यति । निवर्तयिष्यते ॥ अद्यापि स्यात्
मापगच्छतु नामाभावः । तस्मिन्नपगत एव भाव उत्पद्यते
उत्पन्ने च भावे भावाभावयोः परस्परपरिहारात्पश्चादभावः
10 स्वयमेवापगमिष्यतीति । आह । न चेत्यादि ।

न चानपगतेऽभावे भावावसरसंभवः ।

- भवत्येष क्रमो यदि पूर्वं भाव एव भवेत् । न चैतदस्ति ।
सो यस्मात् । न चैवानपगतेऽनिरुक्तेऽभावे भावस्यावसरो-
ऽवकाशः । तस्य संभवः । भावोत्पत्तिविरोधिनाऽभावस्येव
15 भावात् । कारणेनैव तदभावो निवर्तयिष्यते चेत् । न । कार-
णस्य कार्योत्पत्तावेव व्यापारात् । कार्यमुत्पादयदेव तदभाव-
मपि निवर्तयतीति चेत् । उत्पादयत्येव कार्यं यदि तद्विरो-
धिनाऽभावादुत्पादयितुं च [208^२] मते^१ । न च तस्मिन्नप्रति-
हतसामर्थ्ये तत्कार्यमुत्पादयितुं चमते । न च कारणेन तद-

भावस्य विरोधः । कारणकालेऽपि तन्मागभावस्य भावात्संज्ञा-
वस्थानात् । तस्माद्भावात्मनि अभावात्मनि वा कार्यं न कार-
णस्य व्यापारो युज्यते । उभयानुभयपक्षे च प्रत्येकपक्षनिषेधा-
देव कारणव्यापारस्य निषेधः कृतो भवतीति द्रष्टव्यं । नापि
तयोः संभवोऽस्ति । विरोधिनीरेकचैकदा विधिप्रतिषेधयो- 5
र्भावायोगात् । तदुक्तं ।

न सस्युत्पद्यते भावो नाप्यसन् सदसश्च च ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां जायते कथं ॥ इति ।

एवं तावद्भावस्योत्पत्तिः परमार्थतो न कथं चिदपि संग-
च्छते ॥ नापि कथं चिदुत्पन्नस्य सत्त्वभावस्य निवृत्तिर्युज्यत 10
इत्याह । भावस्येत्यादि ।

भावस्याभावतां नैति द्विस्वभावप्रसङ्गतः ॥ १४६

पूर्वापेक्षसकारः । यथाऽभावो भावतां नैति । तथा भाव-
स्याभावतां नैति । गच्छति । कुतः । द्विस्वभावप्रसङ्गतः । भावस्य
सतो यदाऽभावस्याभावता भवति । तदा चैकस्यैव वस्तुनो द्वयोः 15
स्वभावयोः प्रसङ्गः स्यात् । एकस्यैव भावाभावरूपत्वात् । न च
भावतां परित्यज्याभावरूपतां यातीति वक्तुमुचितं । तदा च
भावस्यैवाभावात् । कोऽभावरूपतां यतीति न विद्मः । न च
सत्त्वभावस्य पारमार्थिकत्वे निवृत्तिर्युक्ता । पारमार्थिकत्वस्या-
भावप्रसङ्गात् ॥ इत्थं भावस्योत्पादविनाशयोः परमार्थतोऽभावं 20
प्रसाध्योपसंहरन्नाह [208^b] एवमित्यादि ।

एवं च न विरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा ।

एवमुक्तक्रमेणोत्पादविनाशायोगात् । सो हेतौ । यस्माच्च
निरोधोऽस्ति । न विनाशोऽस्ति । [न च भावोऽस्ति ।] न
वस्तुसत्त्वमस्ति । चः समुच्चये । सर्वदा सर्वस्मिन् काले । उत्पा-
5 दादा तथागतानामनुत्पादादा तथागतानां स्थितैवैषा धर्माणां
धर्मता । धर्मसमता । धर्मस्थितिता । धर्मनियामता । धर्म-
धातुः । तथता । अवितथता इत्यादिवचनात्^१ । यत एवं ।

अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ १५०

अजातमनुत्पन्नं । अनिरुद्धं चाविनष्टं परमार्थतः । तस्मा-
10 दुत्पादविनाशाभावात् । पूर्वाक्कात् । सर्वमग्रेषं । इदं निःस-
भावतासमानाधिकरणं जगद्विश्वं सत्त्वभाजनलोकसंज्ञितं सच-
राचरं वा । मायोत्पादनिरोधवद्भवहारवशात् । पुनरुत्पाद-
निरोधौ चः^२ । एतेन संवृतिसत्यस्याप्रतिषेध उक्तः ॥ धर्म-
संगीतौ चैतदुक्तं^३ । तथता तथतेति कुसुपुच शून्यताया एत-
15 दधिवचनं । सा च शून्यता नोत्पद्यते । न निरुध्यते । आह ।
यद्येवं सर्वधर्माः^४ शून्या उक्ता भगवता तत्सर्वधर्मा^५ नोत्पत्स्यन्ते ।

^१ See Qālistambasūtra, Madhyamakavṛtti, p. 40 and additions.

^२ Such seems to have been the first reading; second hand *nirodhāv
ibhas*.

^३ See Qikṣāsamuccaya, p. 263, 1.

^४ Sarva wanting in Qi.

^५ First reading in Qi.

न निरोत्पन्ने । निरारम्भो^१ बोधिसत्त्वः । आह । एवमेतत्कुल-
पुत्र यथाभिसंबुध्यसे । सर्वधर्मा नोत्पद्यन्ते न निरुध्यन्ते ।
आह । यदेतदुक्तं भगवता संस्कृता धर्मा उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते
च इत्यस्य तथागतभाषितस्य कोऽभिप्रायः । आह । उत्पाद-
निरोधाभिनिशिष्टः^२ कुलपुत्र लोकसंनिवेशः । तत्र तथागतो 5
महाका[209*]रुणिको लोकस्य^३ चासपदपरिहारार्थं व्यवहार-
वशादुक्तवानुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च । न चात्र कस्य चिद्धर्मस्यो-
त्पादो न निरोध इति ॥

तस्मात्सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया आदिशान्ताः
प्रकृतिपरिनिर्वृताः । इति जगतो निःस्वभावतार्था तदन्त- 10
र्गतानां नरकादिगतीनामपि निःस्वभावतैवेत्युपदर्शयन्नाह ।
स्वप्नेत्यादि ।

स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे कदलीसमाः ।

स्वप्नोपमा तुल्यं यासां तास्तथोक्ताः । तुरवधारणे । स्वप्नो-
पमास्वभावगतयः । नरकप्रेततिर्यग्भुव्यदेवानां सभागता- 15
विशेषाः । यथा स्वप्ने देशान्तरादिगमनागमनं सुखदःखाद्यनु-
भवनं च तथा । समधिगतपरमार्थतत्त्वस्य नरकादिषु वेदि-
तयं । न तु तत्त्वतः । कथं । विचारे कदलीसमा हेतुपद-

^१ Such seems to have the first reading, as in Qi.; second hand nirālambo.

^२ MS. utpādanirōdha; Qi. nirodha.

^३ Qi. lokasayottara

मेतत् । सर्वधर्माणां निःस्वभावतया विचारे विमर्शे सति ।
यस्मात्कदलीसमाः । कदलीवज्रिःसारा गतयस्तस्मादित्यर्थः ।
एतेन यथोक्तं प्राक्

मायैवेयमतो विमुच्य इदं चासं

इत्यादि । तदपि प्रमाथ्योपदर्शितं भवति । यतश्चानु-
त्पन्नानिरुद्धाः सर्वधर्माः । अत आह । निर्दृतेत्यादि ।

निर्दृतानिर्दृतानां च विशेषो नास्ति वस्तुतः ॥ १५१

निर्दृता ये सर्वधर्मावरणप्रहाणादिनिर्मुक्तसर्वबन्धनाः । अनि-
र्दृता ये रागादिक्लेशपाशाद्यन्तश्चित्तमंततयः । संसारचारका-
मर्गताः । तेषामुभयेषामपि विशेषो भेदो नास्ति [209^b] न
संभवति । कुतः । वस्तुतः । परमार्थतः । सर्वधर्माणां निःस्व-
भावतया प्रकृतिपरिनिर्वृतत्वात् । संवृत्त्या पुनरस्येव विशेषः
इत्यनेकधा प्रतिपादितं । अत एवाह ।

बुद्धानां सत्त्वधातोश्च चेनाभिन्नत्वमर्थतः ।

आत्मनश्च परेषां च समता तेन ते मता ॥ इति ।

इति परमार्थतत्वापरिज्ञानान्मिथ्याभिनिवेशादारोपितजग-
त्प्राप्तमुपकल्प्यात्मनैवात्मानमाकुलयति वास्तवजन इत्युपदर्शय-
न्नाह । एवमित्यादि ।

एवं शून्येषु धर्मेषु किं लब्धं किं हृतं भवेत् ।

सत्कृतः परिभूतो वा केन कः संभविष्यति ॥ १५२

कुतः सुखं वा दुखं वा किं प्रियं वा किमप्रियम् ।
 का तृष्णा कुच सा तृष्णा मृग्यमाणा स्वभावतः ॥ २५३
 विचारे जीवलोकः कः^१ को नामाद्य मरिष्यति ।
 को भविष्यति को भूतः को बन्धुः कस्य कः सुहृत् ॥ २५४

एवं प्रतिपादितन्यायेन शून्येषु निःस्वभावेषु [धर्मेषु] किं^५
 सत्त्वं । किं कुतश्चित्प्राप्तं यत्प्राप्तेषु प्रदृश्यन्ति । किं दत्तं ।
 किमपदत्तं केन चित्कस्य चिद्भवेत् । यत्प्राप्तापहारेण प्रकु-
 प्यन्ति । सत्कृतः पूजितः । परिभूतोऽपकृतो वा केन कः संभवि-
 ष्यति । वस्तुस्वभावाभावे न कश्चित्केन चिदित्यर्थः ।

कुतः सुखहेतोरभावात्सुखं वा । कुतो दुःखं वा दुःखहेतो-^{१०}
 रभावात् । अन्योन्यसमुच्चयार्थं उभयत्र वाग्रब्दः । यत्प्राप्ति-
 परिहारार्थमाद्यासः क्रियते किं प्रियं वा किं वस्तुमं वा
 प्रियरूपतायाः कल्पितरूपत्वात् । किमप्रियं किमनभिष्टव्य-
 यौघं । अप्रियमपि न परमार्थतः किं चिद्विद्यते । इति
 किमर्थं प्रियाप्रियसंयोगवियोगार्थं प्रयत्नः^२ क्रियते ॥ का तृष्णा^{१५}
 यथा प्राप्ताद्यर्थं दृश्यति जनः । कुच सा तृष्णा क पुनरिय-
 मासङ्गस्थाने वस्तुनि तृष्णा । मृग्यमाणा स्वभाव[२१०*]तः ।

^१ Such is the reading of the commentary and of several MSS. ; but the reading of Minayeff *vicāre jīvalokasya* is supported by *Suhāṣitasamgraha*, ed. Bendall, p. 11.

^२ *Prayatnah*, second hand.

अविद्यमाणा स्वरूपतः । तद्विषयस्याभावान्निर्विषयतया तस्या
[अ]प्यभावः । यदज्ञानतत्कर्म समुच्यते ॥

विचारे परमार्थस्वरूपनिरूपणे सति जीवलोकः सत्त्व-
लोकः । को । नैव कश्चित् । तदभावात् । को नामात्र मरि-
5 व्यति । जीवलोकस्य विचारेणासत्त्वभावत्वात् । को नामात्र
जीवलोके मरिष्यति । उपरतजीवितेन्द्रियो भविष्यति । को
भविष्यति । क उत्पत्स्यते । को भूतः । पूर्वमुत्पन्न इत्यतौ-
तादिव्यवहारः काष्पनिक एव । को बन्धुः । कः स्वजनः ।
कस्य कः सुहृत् । किं मित्रं कस्य । अचेति सर्वत्र योजनीयं ।
10 यदभिव्यङ्गेणाकुशलमपि न गण्यते ॥ एवं स्वभावशून्यत्वात्कल्प-
नासमारोपितमेव तत्त्वमित्याह । सर्वमित्यादि ।

सर्वमाकाशसंकाशं परिगृह्णन्तु मद्विधाः ।

प्रकुप्यन्ति प्रहृष्यन्ति कलहोत्सवहेतुभिः ॥ १५५

सर्वमेतदुक्तमन्यत्र । आकाशसंकाशं समारोपिततत्त्वशून्य-
15 त्वादाकाशकल्पं । परिगृह्णन्तु । अविद्यमानमेव तु स्वरूपमा-
रोप्य मद्विधा इति ग्रन्थकारमात्मानमेव निदर्शनं करोति ।
मादृशा अपरिज्ञातपरमार्थतत्त्वा बाह्यजना अमदितर्काकुक्षित-
चेतसः प्रकुप्यन्ति । मिथ्याभिनिवेशात्कोपं यान्ति । प्रहृष्यन्ति ।
अलोकसाभयोगात्प्रमुदिता भवन्ति । कैः । कलहोत्सवहेतुभिः ।
20 कलहहेतुभिर्विवादहेतुभिः । उत्सवहेतुभिरामन्दहेतुभिः । यथा-
योगं ॥ तस्मादनधिगतपरमार्थतत्त्वाः । सांघृतमेव वस्तुरूपं

मत्यतयाभिनिविष्टाः [210^b] सर्वमेतन्नन्यन्ते । न तु परमार्थ-
वेदिन इति । तद्वक्त¹ । एतावच्चैव ज्ञेयं यदुत संवृतिः पर-
मार्थस्य । तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्टं सुविदितं सुसाक्षात्कृतं
तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तच्च संवृतिर्लोकप्रचारतः । तथागतेन
दृष्टा² । यः पुनः परमार्थः । सोऽनभिज्ञाप्यः । अनाज्ञेयोऽवि- 5
ज्ञेयः । अदेशितः । अप्रकाशितः । यावदक्रियः । अकरणः ।
यानम्ल लाभो नालाभो न दुःखं न सुखं न यशो नायशः ।
न रूपं नारूपमित्यादि ।

³ तच्च जिनेन जगस्य कृतेन

संवृति देशित लोकहिताय ।

10

येन जगत्सुगतस्य सकाशे

संजनयौह प्रसादसुखाय⁴ ॥

संवृति प्रज्ञययौ⁵ नरसिंहः⁶

षड्रतयो भणि सत्त्वगणानां⁷ ।

नरकंगतीसु⁸ तथैव च प्रेतान[]

15

[अ]सुरकाय नरांसु मरुंसु

¹ See above ix. 2 ad finem (from Pitāpntrasahamūgama).

² MS. dr̥ṣṭāh.

³ See Āikṣasamuccaya, p. 256. Madhyamakāvatāra, p. 175.

⁴ Āi. sukhārthe.

⁵ Āi. prajñāmayi.

⁶ Visarga illegible.

⁷ Āi. bhūṇi . . . gaṇānām; MS. gatānām.

⁸ Āi. narakatiraṣṭa, a much better reading

नीचकुलां तथ उच्चकुलांश्च
 आद्यकुलांश्च^१ दरिद्रकुलांश्च ॥

इत्यादि ॥ इदमपि तत्त्वानधिगमस्य फलमित्याह :
 शोकायासैरित्यादि ।

५ शोकायासैर्विषादैश्च मिथश्छेदनभेदनैः ।
 यापयन्ति सुहृच्छ्रेण पापैरात्मसुखेच्छवः ॥ १५६

पुत्रकलत्रादिविप्रयोगकृताः शोकाः । सुखदुःखप्राप्तिपरि-
 हारनिमित्तपरिश्रमा आयासाः । तैः शोकायासैर्मद्विधा
 यापयन्ति सुहृच्छ्रेणेति संबन्धः । विषादैश्च^२ । आभसत्कारादि-
 10 विगमे विषादैर्दोर्मनस्यैश्च । मिथश्छेदनभेदनैः । मिथः पर-
 स्परं । छेदनानि करचरणशिरोनासिकाकर्णप्रभृतीनां । भेद-
 नानि बाहुजङ्घोद्वचःपार्श्वोदरादीनां । चकारोऽनुवर्तते । तैश्छे-
 दनभेदनैश्च यापयन्ति । कालक्रमेणायुःसंस्का[२११^३]रान् चप-
 यन्ति । सुहृच्छ्रेण महता कष्टेन कथं चित्तव्याग्रनपानवसनाः ।
 15 किंभूताः सन्तः । पापैरात्मसुखेच्छवः । पापैरकुशलैः कर्मभिः ।
 आत्मनः स्वस्य सुखेच्छवः सुखाभिलाषणशीलाः^३ ॥ तथाविधैश्च
 समाचारविशेषैश्च^४

१ MS. ādya.

२ MS. viçādaḥ.

३ MS. abhilāṣaṇa ; ā erased.

मृताः पतन्त्यपायेषु दीर्घतीव्रव्यथेषु च ।

मृता जीवितेन्द्रियविमुक्ताः । पतन्ति गच्छन्त्यपायेषु
नरकप्रेततिथ्यक्षु । किंभूतेषु । दीर्घतीव्रव्यथेषु च । दीर्घा चिर-
कालभाविनी । तीव्राऽतिदुःसहवेदनीयविपाकत्वात् । व्यथा^१
येष्वपायेषु ते तथोक्ताः । तेषु च । चकार उक्तसमुच्चये भिन्न- 5
क्रमे वा । केन प्रकारेणेत्याह । आगत्यागत्येत्यादि ।

अगत्यागत्य सुगतिं भूत्वा भूत्वा सुखोचिताः ॥ १५७

सुखसंवर्धिता भूत्वा भूत्वा । कथं । आगत्यागत्य सुगतिं ।
शोभनां देवमनुष्यगतिं प्राप्य प्राप्य ॥ पुनरपि तथाभूतानां
दःखपरम्परासागरनिमज्जनोन्मज्जनमादर्शयन्नाह । भव इत्यादि । 10

भवे बहुप्रपातश्च तच्च चासत्त्वमीदृशम्^१ ।

तच्चान्योन्यविरोधश्च न भवेत्तत्त्वमीदृशम् ॥ १५८

भवे संसारे कामरूपारूप्यस्वभावे बहुप्रपातश्च बहुतर
उपघातश्च । तच्च चासत्त्वमीदृशं । तच्च च भवे प्रपाते वा ।
अतत्त्वमीदृशं व्यामोहविजृम्भितमेतादृशं सर्वजनसाधारणं यथा- 15
विधं प्रतिपादितं परिदृश्यमानं वा । तच्चान्योन्यविरोधश्च ।
तत्रैवंविधे अतत्त्वे सति अन्योन्यविरोधः । परस्परविप्रतिपत्तिः ।
केन कारणेन न भवेत्तत्त्वमीदृशमिति । तस्मादस्तुरूपमेतादृश-
मनेकाकारसमारोपात् ।

तच्च चानुपमास्तौत्रा अनन्तदुःखसागराः । [२११^b]

तच्च चैवमपि । अनुपमाः । तदपरमदृशदुःखाभावादनुपमा-
तुमशक्याः । तौत्रा अत्युग्रवेदना । अनन्ता [अ]नवधिकाल-
विपाकतयाऽपर्यन्ता वा दुःखानामतिविपुलतया महायान-
मनधिगम्य निस्तरौतुमशक्यत्वात् । सागराः । तथापि कथं
चित् । महता वीर्येण कुशलपक्षोपचयाद्भूयसा कालेन सुगतिं
प्राप्य चपयितुं शक्यन्त इत्यत आह । तत्रैवमित्यादि ।

तत्रैवमल्पबलता तच्चाप्यल्पत्वमायुषः ॥ १५६

तच्चापि जीवितारोग्यव्यापारैः क्षुत्कमश्रमैः ।

10 निद्रयोपद्रवैर्बालसंसर्गैर्निष्फलैस्तथा ॥ १६०

वृथायुर्वहत्याशु विवेकस्तु सुदुर्लभः ।

तच्च तथारूपेऽपि समावेश एव परिदृश्यमानरूपा अल्प-
बलता ह्येनवीर्यतेति यावत् ॥ तच्चाप्यल्पत्वमायुषः । तच्चाप्येवं-
भूते सत्यपि । अल्पत्वं । श्लोकत्वं । आयुषः आयुःसंस्काराणां ॥
15 तच्चापि जीवितारोग्यव्यापारैः । जीवितस्य चिरकालयापनाय
व्यापारैः । क्षानाभ्यञ्जनप्रभृतिभिः । आरोग्यस्य आरोग्याय
वा । रोगोपशमाय व्यापारैः । विशेषेण कटुतिक्तभैषज्यकषाय-
पानादिभिः । कुशलोपार्जनमन्तरेण वृथा चैवायुर्वहत्याश्विति
वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ तथा क्षुत्कमश्रमैः । क्षुत् बुभुक्षा । कमो
20 स्थानिः । अमो मार्गखेदादि तैः । निद्रयोपद्रवैः । निद्रया
सुप्तेन । उपद्रवैर्हास्योत्प्रासविच्छेदनादिकृतैः । सरौह्यपव्याजमृग-

दंशमशकादिहृतैः । वधबन्धनताडनादिलक्षणैः । तथा बाल-
संसर्गैर्निष्फलैस्तथा । बालानां पृथग्जनानां संसर्गैः संपर्कैः ।
किंभूतैः । निष्फलैः । आत्मोत्कर्षादिसंभिन्नप्रलापादिवज्रलैः ।
तथेति । न केवलं पूर्वोक्तक्रमेण इत्यमपि वृथैवायुर्वहत्याशु ।
वृथैव । निष्फलमेव कुशलपक्षो[212^a]पचयरहितत्वात् । आयु-
र्वहति । याति । आशु शीघ्रं । असद्भाषारप्रसङ्गात् । त्वरितमेव
परिचयात् ॥ एवमपि वर्तमानानां विवेकस्तु सुदुर्लभः । विवे-
कस्तु हेयोपादेयज्ञानं । व्यासङ्गपरित्यागो वा । सुदुर्लभः ।
कथमप्यतिकृच्छ्रेणापि न लभ्यते ॥ भवतु नामैवं । तथापि
यदि कथं चित्समाधानं जायते तदा कल्याणं स्यात् । तदपि 10
नास्तीत्याह । तत्राप्येत्यादि ।

तच्चाप्यभ्यस्तविश्लेषनिवारणगतिः कुतः ॥ १६१

तच्चापि मारो यतते महापायप्रपातने ।

तच्चाप्येवमवस्थां गतेऽपि । अभ्यस्तविश्लेषः । परिशीलितमौ-
दृत्यं । तस्य निवारणं निवर्तनं । तस्य गतिरनुप्रवेशः । कुतो । 15
नैवास्ति ॥ तच्चाप्येवमनर्थपरम्परायां स्थितानां कथं चित्कुशल-
पक्षं समीक्ष्य । मारो यतते महापायप्रपातने । क्लेशमारो
देवपुत्रमारो वा यतते उद्यच्छते । महापायप्रपातने । प्रपातन-
निमित्तं । अवीच्यादिनरकप्रक्षेपणार्थमिति¹ यावत् ॥ एवमपि

¹ MS. *kepana* ; this misreading is common enough, but usually corrected by a second hand.

कदा चित्सत्यरत्नादिष्वभिसंप्रत्ययवशात्कथं चित्कल्याणमुपजा-
यत इत्याह । तत्रासम्मार्गेत्यादि ।

तत्रासम्मार्गबाहुल्याद्विचिकित्सा^१ च दुर्जया ॥ १६२
पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः ।

५ क्लेशौघो दुर्निवारश्चेत्यहो दुःखपरम्परा ॥ १६३

तत्रैवंदशां प्राप्नोति । सम्यग्दृष्टिष्विषयस्यसम्मार्गस्य चार्वाक-
मीमांसकादिपरिदोषितस्य बाहुल्याद्भूयस्त्वात् । विचिकित्सा
सम्मार्गे विमतिश्च दुर्जया । कथं चिदपि विचिकित्सा त्यक्तुं न
शक्या ॥ कथं चित्सुगतिप्रतिलम्भेऽपि । पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं ।
10 अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य क्षणस्य दौर्लभ्यं । परमदुर्लभत्वं
महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवार्पणोपमं^२ ।

कथं चिदितरक्षणसंभवेऽपि । बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः । बु-
[द्धानां^३] [212^b] समस्तजगदालोककारिणां सर्वदुःख-
निदानभूतक्लेशप्रख्यापहारिणामुत्पादः प्रादुर्भावः । अतिदु-
५ र्लभः । कथं चित्कर्हि चित् । उदुम्बरपुष्पप्रायः । संसारसाग-
रोत्तरणोपायभूतः । कथं चिद्बुद्धोत्पादसंभवेऽपि । क्लेशोघ
[^४] दौर्लभा उघः^५ । अविच्छिन्नप्रवाहः । स दुर्निवारः ।

^१ Minaev bāhulyam.

^२ See above iv. 20.

^३ Four akṣaras are wanting.

^४ About seventeen akṣaras wanting.

^५ So MS.

दुःखेनापि निवारयितुमशक्यः ॥ इत्यहो दुःखपरम्परा । इत्येवं ।
अहो इति खेदे । दुःखस्य कष्टस्य परम्परा । एकस्माद्दुःखादि-
निर्गमेऽपि । अपरस्मिन्दुःखे [प्रप]तनात् ॥

सांप्रतमेवं सत्त्वा[न् सुदुः]खितान् समीक्ष्य करुणाघेडित-
हृदयः परदुःखदुःखी शास्त्रकारः सत्त्वानां दुःखं शोचयन्नाह । 5
अहो बतेति ।

अहो बतातिशोच्यत्वमेषां दुःखौघवर्तिनाम् ।

निपातसमुदायः खेदे । अतिशोच्यत्वं अतिशयेन शोच-
नीयत्वं । एषां हिताहितपरिज्ञानविकल्पानां सत्त्वानां दुःख-
सागरकल्लोलपरम्परानिमज्जनोन्मज्जनाकुलचेतसां । के पुनरमी 10
सत्त्वा शोचनीया इत्याह । य इत्यादि ।

ये नेक्षन्ते स्वदौःस्थित्यमेवमप्यतिदुःस्थिताः ॥ १६४

ये सत्त्वा अविद्यान्धीकृतज्ञानलोचना नेक्षन्ते न पश्यन्ति ।
स्वदौःस्थित्यं^१ । स्वस्यात्मनो दुःखावस्थितत्वमेवमप्यतिदुःस्थिताः^१ ।
एवमुक्तक्रमेण अतिदुःस्थिताः । अतिशयेन दुःखावस्थिताः । 15
दुःखपर्यापन्ना इति यावत् ॥ एतदनुरूपदृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह ।
स्वावेत्यादि ।

स्नात्वा स्नात्वा यथा कश्चिद्विशेदहिं मुहुर्मुहुः ।

स्वसौस्थित्यं च मन्यन्त एवमप्यतिदुःस्थिता ॥ १६५

- स्नात्वा स्नात्वा जलावगाहनं कृत्वा कृत्वा यथा कश्चिदुप-
 हतबुद्धिः शीतार्तः सुखाभिलाषी । विशेषप्रविशेत् । वक्त्रिमग्निं
 5 मुहुर्मुहुः प्र[213^a]तिक्षणं पुनः पुनर्वा । तथैतेऽपि सत्त्वाः ।
 स्वसौस्थित्यं आत्मसुखसंपत्तिं च । मन्यन्ते । अवबुध्यन्ते । एव-
 मप्यतिदुःस्थिताः । एवमनेन प्रतिपादितक्रमेणातिदुःस्थिताः ।
 दुःस्वामिज्वलकवलीकृताः । अहो वतातिवज्जलतराश्चानान्ध-
 काराक्रमणममौषां यदात्मगतमपि प्रमादं न पश्यन्तीत्याह ।
 10 अजरेत्यादि ।

अजरामरलीलानामेवं विहरतां सतां ।

आयास्यन्त्यापदो घोराः कृत्वा मरणमग्रतः ॥ १६६

- न विद्यते जरा जीर्णता येषां तेऽजराः । न विद्यन्ते ये
 [ते]ऽमराः । तेषामजराणाममराणामिव लीला विचेष्टितं ।
 15 येषां ते तथोक्ताः । तेषामेवमनया लीलया विहरतां निश्चितं
 विहरतां सतामायास्यन्ति । ढौकियन्ते । आपदो निरन्तरं ।
 सर्वे ते दुःखहेतवो जरायाधिविपन्नवः । घोरा अतीव भयं-
 कराः । कथमायास्यन्ति । कृत्वा मरणमग्रतः । मरणमप्रती-
 कारपरिहारं मृत्युमग्रतः पुरतः कृत्वा ॥

एतच्छोकं भगवता राजाववाद[क]सूत्रे^१ । तद्यथा महाराज ।
 चतसृभ्यो दिग्भ्यस्तत्वारः पर्ववा आगच्छेयुः । दृढाः । सारवन्तः ।
 अखण्डाः । अक्लिद्राः । असुषिराः^२ । सुसंवृत्ताः । एकघनाः ।
 नभः स्पृशन्तः । पृथिवीं चोत्तिखन्तः । सर्वे^३ हणकाष्ठशाखा-
 पर्णपलाशादि सर्वसत्त्वप्राणभूतान्^४ निर्मथ्यन्तः । तेभ्यो न सुकरं
 जवेन वा पलायितुं बलेन वा द्रव्यमन्त्रौषधैर्वा निवर्तयितुं ।
 एवमेव महाराज चत्वारौमानि महाभयानि । आगच्छन्ति ।
 तेषां न सुकरं जवेन [वा] पलायितुं । बलेन वा । द्रव्य-
 मन्त्रौषधैर्वा निवर्तनं कर्तुं । कतमानि चत्वारि । जरा व्याधि-
 मरणं विपत्तिश्च । जरा महाराज आग[च्छति] [२१३^५] यौवनं १०
 प्रमथमाना । व्याधिर्महाराज आगच्छति आरोग्यं प्रमथ्यन् ।
 मरणं महाराज आगच्छति जीवितं प्रमथमानं । विपत्ति-
 र्महाराज आगच्छति सर्वाः संपत्तौः प्रमथ्यन्तौ । त[त्क]स्मा-
 द्देतोः^६ । तद्यथा महाराज सिंहो मृगराजो रूपसंप[त्तौ] जव-
 संपन्नः सुजातनखदंष्ट्राकरालो मृगगणमनुप्रविश्य मृगं गृहीत्वा १५
 यथाकामकरणौघं करोति । स च मृगराजो ऽतिबलं व्याड-
 मुखमामाद्य विवशो भवति । एवमेव महाराज विद्वस्य मृत्यु-
 शब्देनापगतमदस्याचाणस्याप्रतिशरणस्यापरायणस्य मर्मसु च्छिद्य-

१ See Qikṣāṇamuccaya, p. 206

२ MS. asuṣirāḥ.

३ Qi. sarva .

४ Qi. prāṇabhūtāni nir.

५ Qi. pramathamānah.

६ Qi. tat kasya hetoh.

- मानेषु मांसशोणिते परिशुष्यमाणे परितृषितविकृलवदनस्य^१
 करचरणविच्छेपाभियुक्तस्या[कर्मण्यस्या]समर्थस्य लालाशिंघानक-
 पूयमूत्रपुरीषोपलिप्तस्य^२ ईषज्जीवितावशेषस्य कर्मभवात्पुनर्भव-
 मासम्बमानस्य यमपुरुषभयभौतस्य कालरात्रिविश्रगतस्य चर-
 ५ माश्वासप्रश्वासेषूपरुध्यमानेषु^३ । एकाकिनो ऽद्वितीयस्यासहायस्य ।
 इमं लोकं जहतः परलोकमाक्रमतो महापथं व्रजतः महा-
 कान्तारं प्रविशतः महागहनं समवगाहमानस्य महाकान्तारं
 प्रपद्यमानस्य महार्णवेनोद्यमानस्य^४ कर्मवायुना नौयमानस्य
 निमित्तीकृतां दिशं व्रजतो मान्यत्वाणं मान्यच्छरणं मान्यत्य-
 10 राद्यणामृते धर्मात् । धर्मो हि महाराज तस्मिन् समये चाणं
 लयनं शरणं भवति । तद्यथा श्रौतार्तस्याग्निप्रतापः । अग्नि-
 मध्यग[214^५]तस्यापि निर्वापणं । उष्णार्तस्य वा शैत्यं । अध्वानं
 प्रतिपन्नस्य सुश्रौतलङ्कायोपवनं । पिपासितस्य सुश्रौतलं
 वलिलं । बुभुक्षितस्य वा प्रणीतमन्नं । व्याधितस्य वा वैद्यौ-
 15 षधिपरिचारकाः । भयभौतस्य बलवन्तः महायाः माधवः प्रति-
 श्ररणा भवन्तीति विस्तरः ॥ तस्मादेतद्वयपरिहारार्थं कुशल-
 पक्षेऽप्येव प्रज्ञापरिशोधितेषु यत्नः करणीयः ॥

इदानीं जात्यादिदःखदःखिनां दःखापहरणाय स्वाशय-
 माशङ्क्यमाह । एवमित्यादि ।

^१ Cf. paritaptatṛṣṭa.

^२ So MS. ciṅghāna = siṅghāna—MS. pariso-parilepta.

^३ MS. praśvāseṣu pūrvavarudhyamāneṣu.

^४ Cf. arṇaveṇorjyamānasya.

एवं दुःखाग्नितापानां शान्तिं कुर्यामहं कदा ।

पुण्यमेघसमुद्भूतैः सुखोपकरणैः स्वकैः ॥ १६७

एवमनन्तरोक्त्या नौत्या । दुःखाग्नितापानां । दुःखान्तेवा-
ग्नयः । तैः संतापितानां मत्त्वानां शान्तिं जात्यादिदुःखानल-
तापप्रशमनं कुर्यामहं कदा । कस्मिन् काले कुर्यां विदध्यां ।
कथं सुखोपकरणैः । सुखस्योपकरणानि सुखसाधनानि
वस्त्राभरणानुलेपनशयनासनप्रभृतौति । किं तदुपार्जितैरेव ।
नेत्याह । स्वकैः स्वात्मीयैः । मया स्वयमुपार्जितैरित्यर्थः ।
किं निर्माणादिप्रदर्शितैः । नेत्याह । पुण्यमेघसमुद्भूतैः । पुण्या-
न्येव मेघाः । सर्वदुःखसंतापार्तिशमनसुखोपकरणशौतलवृष्टि- ॥
प्रदाननिदानत्वात् । तेभ्यः समुद्भूतानि निर्जातानि तैः ॥
एवमभ्युदयसंपदि परेषां चेतो विधाय निःश्रेयससंपदि
प्रदर्शयन्त्याह । कदेत्यादि ।

कदोपलभद्वष्टिभ्यो देशयिष्यामि शून्यताम् ।

संवृत्यानुपलभेन पुण्यसंभारमादरात् ॥ १६८ ॥ १५

कदा कस्मिन् काले । उपलभद्वष्टिभ्यो भावघाहाभिनि-
विष्टेभ्यो । देशयिष्यामि प्रकाशयिष्यामि । शून्यतां सर्वधर्म-
निःसम्भवातां । कथं । संवृत्या व्यवहारेण । अन्यथा विकल्पा-
विषयतया परमार्थशून्यस्य शून्यताया देशयितुमशक्यत्वात् ।

एवं निःश्रेयसहेतुज्ञानसंभारनिमित्तमुपदर्शितं ॥ तत्कारणं
 पुण्यसंभारनिदानमुपदर्शयन्नाह । पुण्येत्यादि । पुण्यस्य दानादेः
 संभारं [कशोपलम्भ]दृष्टिभ्यो^१ * देशयिष्यामीति संबन्धः ।
 आदरादिति । महता गौरवेण : सत्कृत्य न यदृच्छया । केन
 ५ प्रकारेण । अनुपलम्भेन । देयदायकप्रतिपादकादिचित्तयानुप-
 लम्भयोगेन त्रिकोटिपरिशुद्धोति यावत् । एवमुपचितः पुण्य-
 संभारो बुद्धताधिगमाय जाय[ते] । तदेवमनेन सर्वेणाशेष-
 संक्षेपहेतुसर्वसमारोपविकल्पप्रतिपक्षतया सर्वावरणप्रहाणोपाय-
 त्वात् । समस्ततथागताधिगमहेतुत्वाच्च सर्वदुःखोपशमोपाय-
 10 प्रज्ञोपजायते^२ इत्युपदर्शितं भवतीति ॥

ये गम्भीरमथावगाहनपटुप्रज्ञा[नि]रस्तभ्रमाः

संक्षेपव्यवदानपक्षविमलज्ञानोच्छ्रिताः सूरयः^३ ।

ते सन्तो गुणदोषयोरपि च तैः सारं विमिश्रादतो

पाद्यं सर्वमकल्मषं विषमिव त्याज्यं दुश्कृतं यदि ॥

15

न युक्तमुक्तं किमपौह यस्याथा

परं प्रजातं स्वलितं तदेव मे ।

ननु यद्दीयन्ति ममात्र साधवो

मतिं मयानेन कृतेन सांप्रतम् ॥

अपि च ।

20

यः संवृत्त्या प्रजति मगसो गोचरत्वं कथं चित्

^१ Eight aksaras wanting

^२ Or upāya.

^३ MS. curayah

तादृशार्थं स्मरति न मतिः कस्य वै मादृशस्य ।
 तत्सूक्तार्थप्रविचयवतां मध्यमानौतिभाषां^१
 दृष्ट्वा किं^२ चिद्गुणसर्वमिह स्यादुपादेयबुद्धिः ॥ [215^३]
 प्रज्ञाया विवृतिं विधाय विप्रदव्याख्यापदैः^४ संवृतां^४
 सम्यग्ज्ञानविपक्षदृष्टिनिविडव्यामोहशान्त्या मया ।
 यत्पुण्यं समुपाजितं हितफलं तेनाशु सर्वा जना
 मञ्जुशौरिव सद्गुणैकवसतिः प्रज्ञाकरो जायतां ॥ इति ॥

बोधिचर्यावतारे प्रज्ञापारमितापरिच्छेद-
 टीका समाप्ता ॥

॥ कतिरियं पण्डितभिस्तुप्रज्ञाकर[मति]पादानाम् ॥

१ MS. madhyamam.

२ So MS.

३ MS. viśada.

४ MS. samvrtam.

टौकेयं परमा^१ सुयन्त्रितपदा^२ शुद्धा मनोह्रादिनी
संमाराणवपारगामिनि जने नौयानयात्रोपमा ।

आशु प्राप्तिकरौ जिनस्य पदवीं माद्यन्निस्त्रित्वा मया
प्राप्तं यत्कुशलं सुसंपदि पदं तेनास्तु बुद्धो जनः ॥

॥ अष्टानवतिसंयुक्तं शते सरति वत्सरे ।

कृष्णे श्रावणपञ्चम्यां वामरे कुजमाकृत्ये ॥

श्रीमच्छंकरदेवस्य राज्यं विजयशालिनः^३ ।

बोधिचर्यावताराख्यटौके लिख्यमिदं शुभं ॥

श्रीललितपुरे रम्ये श्रीमानौश्वलमंजुके ।

॥ यच्छ्रीराघवनाम्नस्य विहारे सुगतालये ॥

धन्यः स्यविरभिचोऽस्य बुद्धचन्द्रस्य पुस्तकम् ।

तत्पुण्याद्बोधिमत्त्वं लभते परमं पदम् ॥ इति ॥

सृजतु शलिनं घना यथेष्ट

भवतु महौ वज्रशस्यमंप्रयुक्तम् ।

१५ भवतु नरपतिः प्रजा विनायाः

भवतु रयनपतेः सुखातिवृद्धिः ॥ इति ॥

॥ कायस्यः भुवनाकरमणं लिखितमिति ॥^४

^१ MS. paramam.

^२ MS. padām .. pratikāram.

So MS.

^३ Visarga wanting in MS.

^४ So MS.

^५ The common reading is *anupāra*, Bondall, Journey, Inscr. Plate xiv, 1-4, Catalogue p. ix, and Lévi-Nepal ii, p. 106.

^६ The readings of the colophon contrast with the correction of the MS

Mahāvākyā (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each
Manvikā Śāstram, Fasc. 1-3 @ 10/ each
Mārkaṇḍeya Purāṇa (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each
Ṇgudhahodha Prakaraṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, @ 10/ each
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1-3, @ Rs. 1-4
Nītyāśāstrapradīpī, Fasc. 1-7 @ 10/ each
Nītyāśāstrapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-4 @ 10/ each
Nyāyabindutīkā, Fasc. 1 @ 10/ each
Nyāya Vartika Tātparyā Pa-īaudhi, Fasc. 1-4 @ 10/ each
Nyāyasarāḥ
Padumāvatī, Fasc. 1-6 @ 2/ each
Prākṛita-Paṇḍalam, Fasc. 1-7 @ 10/ each
*Parīṣara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 10/ each
Parīṣara, Institutes of (English) @ 1/- each
Parīksamukha Sūtram
Prabandhaśūcītamāṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1 1/4/ each
Rasarnavam, Fasc. 1-3
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1
Sadukti-karna-mṛita, Fasc. 1-2, @ 10/ each
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ 10/ each
Samaraṇa Kāha, Fasc. 1-7, @ 10/ each
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ 10/ each
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each
Six Buddhist Nyaya Tracts
Sīva Parināhya
Smṛiti Prakāśa, Fasc. 1
Śrāddha Kriyā Kaṇmudī, Fasc. 1-6 @ 10/ each
Sri Surisarvasvam, Fasc. 1-2, @ 10/ each
Sūtrata Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each
Suddhi Kaṇmudī, Fasc. 1-4 @ 10/ each
Sundaranandam Kavyam
Suryya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each
Syainika Śāstra
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-14 @ 1/4
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 10/ each
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3, Vol. III, Fasc. 1, @ 10/ each
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiti Prakāśa, Fasc. 1-6 @ 10/ each
Tīrthacintāmaṇi, Fasc. 1-4, @ 10/ each
Trikūṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ 10/
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ 10/
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ 10/ each
Uvāsagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-8 @ 1/-
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ 10/
Varṣa Kriyā Kaṇmudī, Fasc. 1-6 @ 10/
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ 10/
Ditto Vol. II, Fasc. 2-6 @ 1/4/
Vishahitam, Fasc. 1
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ 10/ each
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ 10/
Yogaśāstra, Fasc. 1-3

Tibetan Series.

Amarakosaḥ
Amartika Kaṇdhenuh
Bauddhastotrasaṅgraha, Vol. I
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1-2
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-11, Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each
Timed-Kun-Din

Arabic and Persian Series.

Amal-Ḥalīh, or Shah Jahan Nama

Catalogue of the Persian MSS. in the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910
Catalogue of the Persian MSS. and Manuscripts, Fasc. 1-5 @ 1/- each
Farsi-Nama, of Hashimi
Ditto of Zebardast Khan
Farsi-Nama-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each
Fihrist-i-Tusi, or Tusi's List of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each
Gulriz
Hadiqatu'L-Haqiqat, (Text & Eng.)
History of Gujarat
Hafiz Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 1/10/ each
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each
Iqbalnāmah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each
Ishbat, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each
Kashf al-Hujub wal Astār:
List of Arabic and Persian MSS. 1903-1907 and 1908-1910, @ 1/- each
Ma'asir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-4 @ 2 each
Ma'asir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10;
Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;
Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/1/ each
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-6, @ 1/4/ each
Memoirs of Tahmasp
Marhamu 'L-Hali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-3
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 5 indexes;
Vol. III, Fasc. 2 @ 1/- each
Muntakhabu-l-Lubab, Fasc. 1-19 @ 1/10/ each
Ditto Part 3, Fasc. 1-4 @ 1/- each
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan
Qawaniun 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes
Riyazu-s-Salatin, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each
Riyazu-s-Salatin, (English) Fasc. 1-5 @ 1/-
Shah Alam Nama, Fasc. 1-3
Tadhkira-i-Khushnavisān
Tubaquat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 and Index @ 1/- each
Tārīkh-i-Firās Shāhī of Ziyān-d-din Barni, Fasc. 1-7 @ 1/10/ each
Tārīkh-i-Firās Shāhī, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 1/10/ each
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each
The Mabani 'L Loghat: A Grammar of the Turki Language in Persian
Tusuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-
Was o Rāmin, Fasc. 1-5 @ 1/10/ each
Zafarnamah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/10/ each

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

ASIATIC RESEARCHES. Vol. XX @ 10/- each
PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 5/ per No.
JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each year.
Journal and Proceedings, N.S., (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), 1905—1912 @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
Memoirs, Vol. I (21), Vol. II (11), Vol. III (6), Vol. IV (1). Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1884
Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 8 coloured plates, 4th. @ 5/- each